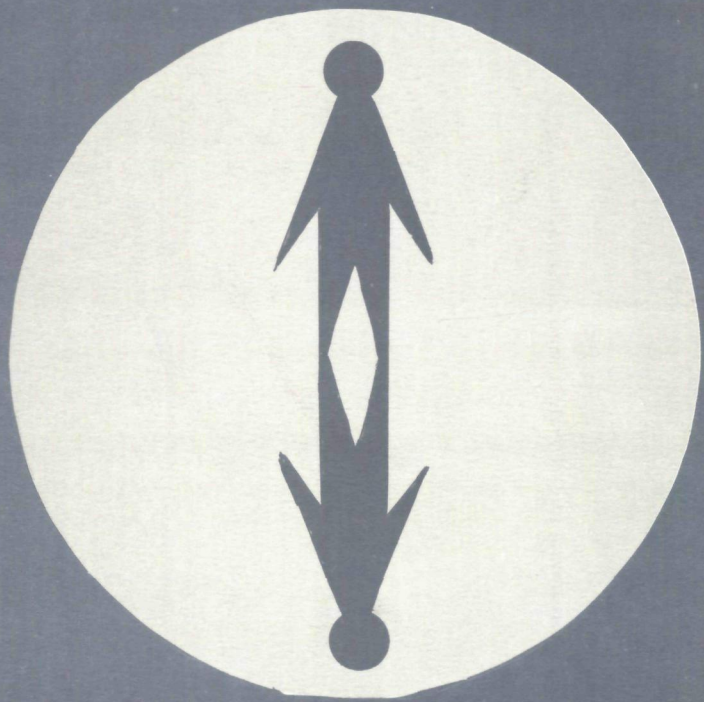

2708

3

1782

TAALGEBRUIK IN HET GEZIN
EN SOCIALE ONGELIJKHEID

EEN INTERACTIONEEL SOCIOLINGUISTISCH ONDERZOEK

ERICA HULS

Taalgebruik in het gezin en sociale ongelijkheid

**Promotores : Prof. Dr. A. Kraak
Prof. Dr. G. Geerts**

Co-referent : Dr. M.A. van 't Hof

Taalgebruik in het gezin en sociale ongelijkheid

een interactioneel sociolinguïstisch onderzoek

**Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor in de Letteren
aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen, op gezag van de Rector
Magnificus Prof. Dr. P.G.A.B. Wijdeveld volgens besluit van het
College van Dekanen in het openbaar te verdedigen op donderdag
13 mei 1982 des namiddags te 4 uur**

door

Henrica Anna Huls

geboren te Wisch

typewerk : Els Puts en José Baltussen
fotografie : de afdeling fotografie van de A-faculiteiten
tekeningen : de tekenkamer van de A-faculiteiten
omslagontwerp : J.A.M. Bossaert

© Erica Huls, Alverstraat 20, 6576 BW Ooij

Inhoud

0	Voorwoord	9
1	Plaatsbepaling van het onderzoek	13
1.1	Inleiding	13
1.2	De opvattingen van Bernstein	14
1.2.1	'Public speech' en 'formal speech'	15
1.2.2	'Restricted code' en 'elaborated code'	18
1.2.3	Een sociolinguïstische benadering van socialisatie	22
1.2.3.1	De sociologische component	22
1.2.3.2	De linguïstische component	25
1.3	De differentie-opvatting	31
1.4	Onderzoek naar socialisatie vanuit de sociale wetenschappen	37
1.4.1	Theorievorming	37
1.4.2	Empirisch onderzoek	43
1.5	De interactionele benadering van taal	45
1.5.1	Uitgangspunten	45
1.5.2	Bevindingen	49
1.5.2.1	Classificaties van functies van taalgebruik	49
1.5.2.2	De keuze van formuleringen	52
1.5.2.2.1	De formulering van directieven	54
1.5.2.2.2	Referentieprocedures	56
1.5.2.3	Het construeren van gesprekken	59
1.5.3	De interactionele benadering van taal en de opvattingen van Bernstein	63
1.6	Eigen onderzoek	65
1.6.1	Wetenschappelijke achtergrond	65
1.6.2	De materiaalverzameling	67
1.6.3	De materiaalanalyse	68
2	Methode van onderzoek	71
2.1	Van bandopname naar kruistabel	71
2.2	De transcriptiemethode	75
2.3	De analyse-eenheden	80
2.3.1	De beurt	81
2.3.2	De 'move'	83

2.4	De beurtenanalyse	86
2.4.1	Inleiding	86
2.4.2	Theoretische achtergrond	88
2.4.3	De analysemethode	91
2.4.3.1	De spreker en de geadresseerde	92
2.4.3.2	Het 'beurtbegin'	94
2.4.3.3	Het 'beurteinde'	97
2.4.3.4	'Bijzondere beurten'	98
2.4.3.5	De hergroepering en interpretatie	100
2.4.3.6	Een samenvattend overzicht van de variabelen in de beurtenanalyse	104
2.5	De directievenanalyse	104
2.5.1	Inleiding	104
2.5.2	Theoretische achtergrond	105
2.5.3	De analysemethode	112
2.5.3.1	'Type'	114
2.5.3.2	'Thema'	114
2.5.3.3	'Bijzonderheden'	114
2.5.3.4	De hergroepering en interpretatie	117
2.5.3.5	Een samenvattend overzicht van de variabelen in de directievenanalyse	118
2.6	De analyse van de zgn. schoolse spreekhandelingen	119
2.6.1	Inleiding	119
2.6.2	De positieve 'reinforcement'	120
2.6.3	De 'known answer question'	122
2.6.4	De correctie	123
2.6.5	De prestatiegerichte voortzetting	125
2.6.6	De hergroepering en interpretatie	126
2.6.7	Een samenvattend overzicht van de variabelen in de analyse van de zgn. schoolse spreekhandelingen	127
3	Materiaalverzameling	129
3.1	Methodologische uitgangspunten en gevolgde werkwijze	129
3.2	Beschrijving van het schoonmakersgezin	134
3.2.1	Gezinssamenstelling	134
3.2.2	De woonsituatie	136
3.2.3	De financiële situatie	138
3.2.4	Levensstijl	141
3.3	Beschrijving van het gezin van de fabrieksdirecteur	144
3.3.1	Gezinssamenstelling	144
3.3.2	De woonsituatie	146
3.3.3	De financiële situatie	148
3.3.4	Levensstijl	148
3.4	Samenvattende opmerkingen	152

4.1	De kwantitatieve analyse	155
4.2	De beurtenanalyse	162
4.2.1	Inleiding	162
4.2.2	Betrokkenheid	163
4.2.3	Concurrentie	168
4.2.3.1	De netwerken van de winnaars en de verliezers	168
4.2.3.2	De onderbrekingspogingen	176
4.2.3.3	De context van de gelukke onderbrekingen	177
4.2.3.4	De timing van de onderbrekingspogingen	178
4.2.3.5	De concurrerende starts	179
4.2.3.6	De context van de winnende starts	180
4.2.3.7	De concurrentie bij het beurtbegin	180
4.2.3.8	De dominante zelfselecties	181
4.2.3.9	Het spreeksucces	182
4.2.3.10	De begin- en eindconcurrentie	183
4.2.3.11	De relatie tussen extralinguale variabelen en de concurrentie	185
4.2.3.12	De relatie tussen de concurrentie en de beurtdichtheid	190
4.2.3.13	Concurrentie en dominantie	192
4.2.4	Afhankelijkheid	199
4.2.4.1	De netwerken van de afhankelijkheid	199
4.2.4.2	De relatie tussen extralinguale variabelen en de afhankelijkheid	205
4.2.5	Luisteractiviteit	207
4.2.5.1	De netwerken van de luisteractiviteit	207
4.2.5.2	De relatie tussen extralinguale variabelen en de luisteractiviteit	214
4.2.6	Sturing	216
4.2.6.1	De sturing in het conversationele repertoire	217
4.2.6.2	Een vergelijking van de noties sturing in engere zin en sturing in ruimere zin	219
4.2.6.3	De netwerken van de sturing in engere zin	221
4.2.6.4	De relatie tussen extralinguale variabelen en de sturing	225
4.2.7	Dominantie	226
4.3	De directievenanalyse	230
4.3.1	Inleiding	230
4.3.2	Directiviteit	233
4.3.2.1	De netwerken van de directieven	233
4.3.2.2	De relatie tussen extralinguale variabelen en de directiviteit	240
4.3.3	Type	242
4.3.4	Thema	251

4.3.5	Een illustratie en een aanvullende analyse van de 'directieve stijlen'	256
4.3.5.1	De 'directieve stijl' in het gezin Laag	257
4.3.5.2	De 'directieve stijl' in het gezin Hoog	268
4.3.6	Enkele aanvullende gegevens over de 'directieve stijl' van de gezinnen, de moeders en de kleuters	281
4.3.6.1	Aankleding	281
4.3.6.2	De indirecte geadresseerdheid	284
4.3.6.3	De zgn. bijzonderheden	285
4.3.7	Enkele variabelen uit de directievenanalyse die verband houden met de opvattingen van Bernstein	287
4.3.7.1	'Hoofdtype 1'	287
4.3.7.2	'Hoofdtype 2'	289
4.3.7.3	Explicietheid	290
4.3.7.4	Strategie	291
4.3.7.5	Interpretatie en discussie van de directievenanalyse in het licht van de opvattingen van Bernstein	292
4.4	De analyse van de zgn. schoolse spreekhandelingen	294
4.4.1	Inleiding	294
4.4.2	Een vergelijking van de gezinnen wat betreft de zgn. schoolse spreekhandelingen	295
4.4.2.1	De positieve 'reinforcement'	295
4.4.2.2	De 'known answer question'	299
4.4.2.3	De correctie	301
4.4.2.4	De prestatiegerichte voortzetting	304
4.4.3	De schoolse stimulering	308
4.4.3.1	Een vergelijking van de gezinnen wat betreft de schoolse stimulering	308
4.4.3.2	De relatie tussen extralinguale variabelen en de schoolse stimulering	309
4.4.4	De prestatiegerichtheid	311
4.4.4.1	Een vergelijking van de gezinnen wat betreft de prestatiegerichtheid	311
4.4.4.2	De relatie tussen extralinguale variabelen en de prestatiegerichtheid	312
4.5	Evaluatie van de gevolgde methode	313
4.5.1	De betrouwbaarheid	315
4.5.2	De validiteit	317
4.5.3	De zgn. 'observer's paradox'	326
4.6	Samenvatting van de onderzoeksresultaten en discussie	329

Bijlagen 341

Literatuurverwijzingen 357

Summary 367

Het is algemeen bekend dat het een groot verschil maakt of je opgroeit als dochter van een fabrieksdirecteur of als dochter van een schoonmaker. Maar waar zit dat verschil precies in? Is de dochter van een fabrieksdirecteur - afgezien van een ruimere financiële armslag - beter af? Of is het geen kwestie van 'beter', maar van 'anders'? En als de dochter van de fabrieksdirecteur beter af is, welke rol speelt dan de verbale stimulering hierin? Dit soort vragen staan centraal in de gedurende de laatste vijftien jaar gevoerde deficiëntie-differentiediscussie, een discussie die een belangrijke impuls gegeven heeft tot de ontwikkeling van de sociolinguïstiek als zelfstandig vakgebied.

Dit soort vragen staan eveneens centraal in deze studie. In het onderzoek dat de achtergrond vormt voor dit proefschrift heb ik geprobeerd de verschillen en overeenkomsten bloot te leggen die er in conversationeel en pragmatisch opzicht bestaan in de socialisatie van een zesjarig dochtertje van een fabrieksdirecteur en een even oud dochtertje van een schoonmaker. Daarbij worden taalgebruiksvormen gezien als uitdrukking van sociale relaties. Met de verbale interactie als vertrekpunt worden onderwerpen behandeld die samenhangen met complexe begrippen als 'gelijkheid' en 'gelijkwaardigheid'. Een greep uit de onderwerpen die aan de orde komen: concurrentie, afhankelijkheid, luisteractiviteit, sturing, dominantie, directiviteit, discipline, directheid, explicietheid, persoonsgerichte vs. statusgerichte oriëntatie, schoolsheid en prestatiegerichtheid. De vraag daarbij is of de relaties in het ene gezin het betreffende kind beter voorbereiden op een deelname aan het schoolse

en maatschappelijke leven dan die in het andere gezin.

Het onderzoek moet gezien worden als een voorbeeld van de zgn. dieptebenadering: een beperkt aantal 'cases' is onder een veelheid van aspecten onderzocht. Het is meer hypothesevoorbereidend dan hypothesetoetsend.

In verband met de eis dat het te analyseren taalmateriaal kenmerkend is voor de spontane en natuurlijke gezinsinteractie, is materiaal verzameld via participerende observatie.

De wetenschappelijke relevantie van het uitgevoerde onderzoek kan als volgt kort aangeduid worden: recente inzichten uit de interactionele sociolinguïstiek zijn toegepast in empirisch diepte-onderzoek naar de natuurlijke socialisatie in naar sociaal milieu verschillende gezinnen. Het is de bedoeling een linguïstische bijdrage te leveren aan een discussie die ook in andere disciplines (sociologie, psychologie, antropologie) actueel is.

De maatschappelijke relevantie van het onderzoek ligt hierin dat een bijdrage geleverd wordt aan een inzicht in de variatie in de huiselijke communicatiegewoonten waarmee kinderen uit verschillende sociale milieus hun intrede doen in de school, en daarmee in een belangrijk deelaspect van het algemene probleem van de maatschappelijke ongelijkheid.

In hoofdstuk 1 worden de wetenschappelijke ontwikkelingen uiteengezet die hebben geleid tot de opzet en de uitvoering van het onderhavige onderzoek. Allereerst wordt uitvoerig aandacht besteed aan de opvattingen van Basil Bernstein. Deze Britse onderwijssocioloog heeft geprobeerd een theoretisch kader te scheppen voor de problematiek van de reproductie van de sociale ongelijkheid. Daarbij kende hij aan het taalgebruik in het gezin een belangrijke rol toe.

Vervolgens komt de zgn. differentie-opvatting aan de orde. Deze heeft zich ontwikkeld in een polemische discussie met de deels terecht, deels ten onrechte aan Bernstein toegeschreven deficiëntie-opvatting. De deficiëntie-opvatting houdt zeer globaal in dat kinderen uit lagere milieus, wanneer ze hun intrede doen in de school en vaak ook later nog, 'achter' zijn bij kinderen uit hogere milieus. In de differentie-opvatting staat daar tegenover dat er geen sprake is van 'achter' zijn, maar van 'anders' zijn. De discussie over deze controverse leidt tot de conclusie dat de taalkundigen die samengebracht zijn onder de noemer 'de differentie-opvatting' geen volwaardig alternatief bieden voor de opvattingen van Bernstein.

De onderzoekers die een zgn. interactionele benadering van taal ontwikkelen, bieden in meest directe zin aanknopingspunten voor een empirisch sociolinguïstisch onderzoek naar de rol van taal in het algemene probleem van de maatschappelijke ongelijkheid. De uiteenzetting van de wetenschappelijke achtergrond in hoofdstuk 1 mondt uit in een schets van het eigen onderzoek en de methodologische keuzes die daarbij gemaakt zijn.

In hoofdstuk 2 wordt uiteengezet welke stappen gezet zijn om van een bandopname van gezinsinteractie te komen tot een kruistabel. De transcriptiewerkzaamheden, de segmentering en de beschrijving van

het taalmateriaal, en de ordening van het onderzoeksmateriaal in databestanden komen achtereenvolgens aan de orde. In hoofdstuk 2 zijn tevens meer gedetailleerde uiteenzettingen te vinden van de inzichten uit de conversatie-analyse en de pragmalinguïstiek die toegepast zijn in de materiaalanalyse.

In hoofdstuk 3 wordt de materiaalverzameling behandeld. Nadat de methodologische uitgangspunten en de gevolgde werkwijze uiteengezet zijn, worden de bij het onderzoek betrokken gezinnen beschreven. Daarbij wordt aandacht besteed aan de gezinssamenstelling, de woon-situatie, de financiële situatie en de levensstijl.

Hoofdstuk 4 bevat de resultaten. Dit laatste hoofdstuk begint met een paragraaf over de verwerking van het onderzoeksmateriaal. Daarna komt de beurtenanalyse, met als meest omvattende onderdeel de analyse van de concurrentie, aan de orde. Met zgn. communicatienetwerken als voornaamste leidraad wordt een beeld gegeven van de verhoudingen binnen de gezinnen en de verschillen en de overeenkomsten tussen de gezinnen. De conclusies worden geïllustreerd met gespreksfragmenten.

Vervolgens komt de directievenanalyse aan de orde. Ook hier is het netwerk een belangrijk hulpmiddel. Verder wordt gebruik gemaakt van tabellen waarin de opbouw van het directieve repertoire wat betreft bepaalde kenmerken is weergegeven. De gespreksfragmenten hebben in de directievenanalyse niet alleen een functie als illustratie van de kwantitatieve analyse, maar ook als aanvulling daarop. De analyse van de zgn. schoolse spreekhandelingen is het volgende grote onderdeel van hoofdstuk 4. De aanwezigheid van de diverse schoolse spreekhandelingen in de verbale repertoires van de gezinnen, c.q. de diverse interactiedeelnemers daarbinnen, wordt behandeld. De rapportering is voorzien van tal van voorbeelden en fragmenten. Hoofdstuk 4 wordt afgesloten met een paragraaf waarin de methode van onderzoek geëvalueerd wordt en met een paragraaf die een samenvatting van de onderzoeksresultaten en de discussie bevat.

Het onderzoek is van 1 oktober 1975 tot 1 november 1979 uitgevoerd aan het Instituut voor Algemene Taalwetenschap te Nijmegen. Het is als project L5-75 gesubsidieerd door de universitaire onderzoekspool. Het zou niet mogelijk geweest zijn zonder de hulp van vele anderen. Van hen kunnen hier slechts genoemd worden:

- de gezinnen die aan het onderzoek deelnamen;
- de Stichting Katholieke Gezinsverzorging en Bejaardenhulp te Nijmegen;
- de begeleidingsgroep van het onderzoeksproject;
- de Mathematisch Statistische Adviesafdeling van de K.U. Nijmegen;
- de student-assistenten;
- vele vrienden en collega's.

1 PLAATSBEPALING VAN HET ONDERZOEK

1.1 Inleiding

In het voorwoord is een aanduiding gegeven van de deficiëntie-differentiediscussie die ten grondslag ligt aan de vraagstelling van deze studie over taalkundige aspecten van primaire socialisatie. In deze discussie neemt het werk van de Britse onderwijssocioloog Basil Bernstein en de kritiek die zijn opvattingen hebben uitgelokt, een centrale plaats in.

In paragraaf 1.2 van dit hoofdstuk wordt eerst uitvoerig aandacht besteed aan de zienswijze van Bernstein en de ontwikkelingen die daarin zijn opgetreden (zijn belangrijkste publikaties zijn gebundeld in Bernstein 1973). Daarna wordt de kritiek behandeld die door vertegenwoordigers van de differentie-opvatting tegen Bernstein is geformuleerd (par. 1.3). Omdat het begrip 'socialisatie' in Bernsteins recentere werk een belangrijke rol speelt, laten we de bespreking van Bernstein en zijn critici volgen door een korte uiteenzetting over onderzoek naar socialisatie vanuit de sociale wetenschappen (par. 1.4). In een volgende paragraaf (1.5) komt het werk van een aantal onderzoekers aan de orde dat is samen te brengen onder de noemer 'de interactionele benadering van taal'. In paragraaf 1.6 tenslotte zullen we de keuzes die wij gemaakt hebben bij de op-

zet van ons empirisch onderzoek toelichten vanuit de voorafgaande discussie over de wetenschappelijke achtergrond.

1.2 De opvattingen van Bernstein

Voor een goed begrip van de opvattingen van Bernstein is het van belang de conceptuele ontwikkeling die hierin opgetreden is, te volgen. Men spreekt in verband met Bernstein liever van 'opvattingen' of 'werk' dan van 'theorie', omdat deze laatste aanduiding te hoge verwachtingen wekt. Bernstein zelf vindt het ook niet helemaal juist om van een theorie te spreken: "The most we seem able to do is to construct weak interpretative frames" (Bernstein 1973: 39).

In zijn werk kunnen, zoals aangegeven in de bundeling van zijn theoretische artikelen over taalsociologie (Bernstein 1973), drie fasen onderscheiden worden:

- 1 Een beginfase van 1958 tot 1961. In deze fase onderscheidt Bernstein de noties 'public speech' en 'formal speech' en brengt deze in verband met sociale klassen en de reproductie van de maatschappelijke ongelijkheid.
- 2 Een fase van ontwikkeling van 1962 tot 1965. In deze fase ontwikkelt Bernstein de noties 'elaborated code' en 'restricted code'.
- 3 Een fase van exploratie vanaf 1965. Bernstein brengt nuanceringen aan in de linguïstische en sociologische aspecten van de noties 'restricted code' en 'elaborated code'. Het begrip 'code' wordt in verband gebracht met rolpatronen in het gezin en met zgn. 'contexten'. Zijn taalopvatting karakteriseert hij als functioneel.

Met de bovenstaande driedeling wordt een lijn aangebracht in het werk van Bernstein. In de achtereenvolgende fasen wordt dezelfde probleemstelling met meer nuances en onderscheidingen geconceptualiseerd. De fasen zijn achteraf onderscheiden in een ontwikkelingsproces dat daardoor een structuur en een rationaliteit krijgt die het oorspronkelijk niet bezat (Bernstein 1973: 29). Bernstein (1973) is zich ervan bewust dat zijn geschriften niet altijd even helder en consistent geweest zijn. Hij ziet dit echter niet als een tekortkoming, maar als een "teken van groei" (Bernstein 1973: 18): hij was steeds beter in staat om een interpretatiekader te ontwikkelen voor het complexe probleem waarmee hij worstelde.

De rode draad die door het werk van Bernstein loopt, is zijn interesse voor de sociale structuur en de uitdrukking en regulering daarvan door middel van symbolen: "I have always been deeply aware that the ideas were about people, about communities and their symbolic realizations and regulation" (Bernstein 1973: 17). Elders (Bernstein 1973: 257) formuleert hij het zo: "A major aim of the research has been to try and understand the basic social controls on

the form and contents of symbolic orders transmitted initially in the family and in the process of education". De reproductie van de maatschappelijke orde (socialisatie op macro-niveau) wordt in verband gebracht met de sociale verhoudingen en rolpatronen in het gezin (socialisatie op micro-niveau). Culturele waarden, normen en kennis worden in het gezin op milieuspecifieke wijze overgedragen van de ene generatie op de andere. De culturele en intellectuele bagage die iemand van huis uit meekrijgt, oefent een grote invloed uit op zijn schoolloopbaan en de maatschappelijke positie die hij zal gaan innemen; er bestaat als het ware een kringloop tussen thuis, school en werk, zodat de maatschappelijke hiërarchie zich 'vanzelf' herhaalt. Het taalgebruik in het gezin zou in dit proces een cruciale rol spelen. Bernsteins werk is voor ons met name van belang als poging om taalgebruiksverschillen te interpreteren in termen van een theorie over sociale structuren (zie ook Hudson 1980). Ik zal nu ingaan op de verschillende fasen die in Bernsteins opvattingen over deze probleemstelling onderscheiden kunnen worden.

1 2 1 'Public speech' en 'formal speech'

Via het werk van Cassirer, Sapir en Whorf maakt Bernstein voor het eerst kennis met uitgewerkte ideeën over de invloed die ons taalgebruik zou uitoefenen op ons waarnemen, onze ervaringen, onze gevoelens en ons denken (Bernstein 1958). Deze opvattingen boeien hem en hij past ze toe op het taalgebruik van sociale klassen kinderen uit de middenklasse en uit hogere milieus zouden via het taalgebruik thuis kennismaken met een ander gebruik en een andere betekenis van symbolen dan kinderen uit sociaal lagere milieus. Het taalgebruik waarmee de eerstgenoemde kinderen opgroeien, noemt hij 'formal speech'; het taalgebruik van kinderen uit sociaal lagere milieus 'public speech'. Bernstein (1959: 311) omschrijft 'public speech' aan de hand van een lijst van kenmerken die ik hieronder zo getrouw mogelijk zal proberen weer te geven, al geven de door Bernstein gebruikte termen en formuleringen aanleiding tot de nodige interpretatiemoelijkheden:

- 1 korte, grammaticaal eenvoudige, vaak onafgemaakte zinnen, gebrekkige, syntactische constructies, waarbij het werkwoordelijk gezegde meestal in de bedrijvende vorm staat,
- 2 relatief veelvuldig gebruik van eenvoudige verbindingswoorden ("dus", "en", "toen", "omdat");
- 3 relatief veelvuldig gebruik van korte bevelen en vragen;
- 4 het gebruik van bijvoeglijke naamwoorden en bijwoorden is beperkt en stereotiep;
- 5 onpersoonlijke voornaamwoorden ("men", "het") worden relatief weinig gebruikt,
- 6 relatief veelvuldig gebruik van als impliciete vragen geformule-

- leerde uitdrukkingen die een zgn. 'sympathetic circularity', een wederzijds welwillend instemmen, bewerkstelligen ("vind je ook niet?", "leuk, hè?", "waar of niet,", "weet je wel?");
- 7 een feitelijke uitspraak wordt in verhouding vaak gebruikt om zowel redenen als conclusie uit te drukken; of liever, redenen en conclusie worden door elkaar gehaald om een categorische uitspraak te doen ("doe wat ik je zeg", "je gaat de deur niet uit");
  - 8 er komen in verhouding veel selecties voor uit een lijst van staande uitdrukkingen;
  - 9 er worden in verhouding weinig algemene termen gebruikt ("appels en peren" vs. "fruit");
  - 10 persoonlijke kwalificaties komen niet tot uitdrukking in de structuur van de zin, zodat het een taal is die wat betreft betekenis impliciet is.

Het laatste kenmerk, de implicietheid, is het belangrijkste. Dit bepaalt de vorm van de taal, de kenmerken 1 t/m 9.

'Formal speech' heeft de tegenovergestelde kenmerken.

Bernstein veronderstelt dat de taal die in gezinnen uit lagere sociale milieus meestal gebruikt wordt, de 'public speech', ervoor verantwoordelijk is dat de kinderen uit deze gezinnen in emotioneel en cognitief opzicht minder ontwikkeld zijn. Een kind uit een gezin waar 'public speech' gesproken wordt, zou de werkelijkheid anders waarnemen. Het zou gevoeliger zijn voor wat objecten inhouden dan voor hun structuur. 'Gevoeligheid voor inhoud' wordt door Bernstein (1958: 160) als volgt omschreven: "Sensitivity to content is a function of learned ability to respond to the boundaries of an object rather than to the matrix of relationships and inter-relationships in which it stands with other objects". Wanneer een object waargenomen en gedefinieerd wordt in termen van een matrix van relaties, spreekt Bernstein van 'gevoeligheid voor structuur'. In gezinnen uit lagere sociale milieus worden relaties gelegd door een zgn. expressief symbolisme (Bernstein, 1958: 172): uit een 'public language' wordt een selectie gemaakt die aangevuld wordt met niet-verbale 'cues', zoals gebaren, intonatie, volume en informatie uit de directe omgeving. 'Public language' is een 'tough language'. De communicatie is aan het hier en nu gebonden en een kind dat daarmee opgroeit, verwerft geen perspectief op langere termijn. Zijn nieuwsgierigheid wordt niet gestimuleerd.

Bernstein (1959) waarschuwt ertegen dat men zou proberen het bovenbeschreven taalgebruik te veranderen: "A public language contains its own aesthetic, a simplicity and directness of expression, emotionally virile, pithy and powerful and a metaphoric range of considerable force and appropriateness. Some examples taken from the schools of this country have a beauty which many writers might well envy. ... It would seem that a change in this mode of language-use involves the whole personality of the individual, the very character of his social relationships, his points of reference, emotional and logical, and his conception of himself".

Het kind uit hogere sociale milieus beschikt volgens Bernstein meestal over twee talen, de taal die gebruikt wordt met in sociaal op-

zicht gelijken (de 'peergroep') en die veel overeenkomst vertoont met de 'public language', en de 'formal language', de taal die rijk is aan persoonlijke en individuele kwalificaties, die relatief complex en genuanceerd is en een gedifferentieerd ervaren van de omgeving mogelijk maakt. Een kind uit hogere sociale milieus zou relatief gevoeliger zijn voor de structuur van objecten. De nieuwsgierigheid van zo'n kind zou gestimuleerd worden en het zou op lange termijn leren denken.

Op school zal het kind uit een hoog sociaal milieu een betere aansluiting vinden dan zijn leeftijdgenoot uit een lager milieu. Voor deze laatste bestaat er van meet af aan een conflict tussen de eisen van de school en de manier van reageren die hij van huis uit heeft meegekregen. Hij wordt verkeerd begrepen door de leerkracht: "Fundamentally, it may lead to a breakdown of communications between teacher and child, for two different languages are in fact being used" (Bernstein 1958: 170).

In het voorafgaande zijn Bernsteins opvattingen uit zijn beginfase (1958-1962) samengevat.

Toen Bernstein aan het eind van de vijftiger jaren zijn ideeën over de relatie tussen taalgebruik, sociale klasse en schoolsucces voor het eerst formuleerde, beschikte hij over weinig literatuur of vooronderzoek om op te steunen. Grimshaw (1966: 193) zegt dat er niet meer was dan "some apt observations and a meagre theoretical literature". Dit laatste is niet helemaal waar, omdat Bernstein kon aansluiten bij Cassirer, Sapir en Whorf. In empirisch opzicht echter kon hij, behalve zijn eigen observaties in groepsdiscussies van jongeren, niet meer 'bewijsmateriaal' aanvoeren dan Bossard (1945), Hoggart (1957) en Schatzmann en Strauss (1955). Uit deze onderzoeken komt als conclusie naar voren dat de communicatiestijl van mensen uit lagere milieus misschien wel expressief en levendig is, maar dat hun verhalen ook weinig structuur bevatten en de explicietheid missen die een buitenstaander nodig heeft om ze te kunnen volgen. Op deze onderzoeken, en ook op Bernsteins eigen empirisch werk uit deze beginfase, bestaat nogal wat kritiek (zie b.v. Edwards 1976: 87 en verder). Deze kritiek kan als volgt samengevat worden. De conclusies over taalgebruiksverschillen zijn vaak op impressionistische en anecdotische wijze tot stand gekomen; de resultaten worden vroegtijdig gegeneraliseerd en aan taalgebruiksverschillen worden ongegrond implicaties verbonden voor het cognitief functioneren. Deze onderzoeken zouden beter opgevat kunnen worden (mogelijk zijn ze zo bedoeld) als suggestie voor verder onderzoek dan als uitgangspunt voor een theoretische conceptie. De empirische basis van de door Bernstein ontwikkelde noties 'public speech' en 'formal speech' is zonder meer mager. Bernstein wordt door aanhangers van de deficiëntie-opvatting beschouwd als de wetenschappelijk grondlegger van hun standpunt en van hun bemoeienissen met de onderwijspraktijk in de vorm van compensatieprogramma's (zie b.v. Bereiter en Engelmann 1966: 32-33). Dit is niet verwonderlijk. Ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat Bernsteins onderscheid tussen 'public speech' en 'formal speech' een

waarde-oordeel impliceert. Zijn vroege artikelen suggereren overduidelijk dat aan kinderen uit lagere sociale milieus iets mankeert: zij gebruiken 'slechts' één taal, en bovendien wat voor een! Toch is hij het zelf niet eens met deze interpretatie van zijn werk: "It follows from my view that the notion of deficit is inadequate and perhaps misleading" (Bernstein 1966, geciteerd in Bernstein 1973: 275). Zijn opvatting over compensatie-onderwijs vat hij als volgt samen: "I suggest that we should stop thinking in terms of 'compensatory education' but consider instead most seriously and systematically the conditions and contexts of the educational environment" (Bernstein 1972c: 139). Hij betreurt het dat zijn werk door aanhangers van de deficiëntiehypothese en het taalcompensatie-onderwijs is aangegrepen om hun activiteiten in theoretisch opzicht te verantwoorden. In het voorwoord op zijn in 1973 verschenen bundel (pag. 27) schrijft hij dat hij het al in 1962 prematuur vond om een theorie die conceptueel zwak is en die nauwelijks gesteund wordt door empirisch onderzoek, te gebruiken in het onderwijs. Achteraf (Bernstein 1973: 18) beoordeelt hij het lijstje kenmerken dat 'public speech' onderscheidt van 'formal speech' als een allegaartje ("rag bag"). Hij heeft er geen behoefte aan deze lijst nog te verdedigen (Bernstein 1973: 264). In 1962 doet hij met het begrip 'code' een poging om deze lijst beter te funderen en te verdiepen: hij postuleert een achterliggend regulerend principe. Het is duidelijk dat hem dit niet altijd even gemakkelijk afgaat: zijn geschriften zijn vooral in de tweede fase op veel plaatsen cryptisch en moeilijk te volgen.

1.2.2 'Restricted code' en 'elaborated code'

In aansluiting bij Luria (1959, 1961) kent Bernstein (1962a) aan taal een regulatieve functie toe. Wanneer een kind spreekt, zou het een ordening aanbrengen in een veld van stimuli; deze ordening zou zijn gedrag beïnvloeden. Linguïstische vormen hebben, zo wordt verondersteld, een sociale oorsprong en creëren voor het individu betekenisdimensies die zijn gedrag reguleren. Bernstein (1962a) acht het de taak van de socioloog dit proces te analyseren. Met deze opvattingen stelt Bernstein het probleem aan de orde van de relatie tussen individu en omgeving. In feite is dit al eeuwenlang een kernvraagstuk in de filosofie en de menswetenschappen, sinds ongeveer 1940 wordt het aangeduid met de term 'socialisatie' (Clausen 1968a). In de artikelen 'Linguistic codes, hesitation phenomena and intelli-

gence' en 'Social class, linguistic codes and grammatical elements'* introduceert Bernstein het begrip 'code'. Dit begrip staat centraal in zijn poging om de relatie tussen individu en omgeving, of preciezer, tussen individueel gedrag, taalgebruik en sociale structuur te analyseren. De 'code' wordt door Bernstein (1962a) op drie niveaus gedefinieerd:

- 1 In linguïstisch opzicht heeft het begrip 'code' betrekking op de keuze van formuleringen. 'Codes' worden onderscheiden wat betreft de mate waarin het taalgebruik in syntactisch en lexicaal opzicht voorspelbaar is.
- 2 In sociologisch opzicht heeft het begrip 'code' betrekking op de vorm van sociale relaties. 'Codes' worden onderscheiden wat betreft de mate waarin de individualiteit van de betrokkenen een rol speelt in hun sociale relatie.
- 3 In psychologisch opzicht heeft het begrip 'code' betrekking op de oriëntatie van het individu. 'Codes' worden onderscheiden wat betreft de mate waarin het individu gericht is op het expliciteren van zijn bedoelingen.

Bernstein onderscheidt in de 'codes' twee typen: een 'restricted code' en een 'elaborated code'. De 'restricted code' wordt in linguïstisch opzicht gekenmerkt door stereotypie (Bernstein (1962a: 32) spreekt in dit verband van een hoge "probability of predicting the pattern"), in sociologisch opzicht door gemeenschappelijkheid, en in psychologisch opzicht door implicietheid. Een spreker van de 'elaborated code' gaat minder uit van tussen spreker en geadresseerde gedeelde veronderstellingen. De 'elaborated code' wordt gekenmerkt door onvoorspelbaarheid, individualiteit en explicietheid.

Aan het linguïstische aspect van de 'code' geeft Bernstein (1965) de volgende uitwerking. De 'restricted code' bevordert het uitwisselen van gemeenschappelijke symbolen; de unieke betekenis van het individu is waarschijnlijk impliciet (Bernstein 1965: 156). De 'elaborated code' maakt de spreker ervan gevoelig voor de implicaties van onderscheidingen en verschillen, en wijst hem op de in complexe situaties aanwezige mogelijkheden om zijn ervaringen te organiseren (Bernstein 1965: 157). De 'elaborated code' wordt gekenmerkt door verbale explicietheid.

Om duidelijk te maken onder welke sociologische voorwaarden de 'codes' ontstaan, voert Bernstein (1962a, 1965) het onderscheid tussen 'universalisme' en 'particularisme' in. Dit onderscheid heeft op de eerste plaats betrekking op de door de 'codes' gecontroleerde betekenissen. Voor zover betekenissen expliciet gemaakt worden en conventioneel worden overgedragen door taal, kunnen ze universalistisch

---

* Beide artikelen zijn voor het eerst gepubliceerd in 1962 en vormen samen met het artikel 'Language and social class' uit 1960 een reeks waarin verslag gedaan wordt van een empirisch onderzoek naar linguïstische en intellectuele kenmerken van groepen jongeren uit verschillende sociale milieus.

genoemd worden; als ze impliciet zijn en niet door taal overgedragen worden, kunnen ze particularistisch genoemd worden. De 'restricted code' is particularistisch wat betreft de betekenissen en de sociale structuur die deze veronderstellen. De 'elaborated code' is in deze opzichten universalistisch.

Verder heeft het onderscheid tussen universalisme en particularisme betrekking op de beschikbaarheid van de voor het leren van de 'codes' noodzakelijke voorbeelden ("speech models", Bernstein 1965). De voorbeelden voor 'restricted code' zijn algemeen toegankelijk en in die zin universalistisch, voor 'elaborated code' zijn ze particularistisch. De 'elaborated code' is geassocieerd met beroepen waar beslissingen genomen worden. Dit zijn meestal de hogere, niet voor iedereen toegankelijke beroepen. De oorsprong van een 'elaborated code' moet niet gezocht worden in psychologische kwaliteiten van individuen, maar in hun functioneren in een sociale structuur waar een zekere vrijheid van handelen mogelijk is. De 'restricted code' kan gemakkelijker en sneller geleerd worden dan de 'elaborated code'. Er ontstaan problemen wanneer iemand de 'restricted code' leert en geen toegang kan krijgen tot een andere 'code'. Hij zit dan gevangen in zijn 'code' en wordt beheerst door particularistische betekenissen. Bernsteins werk heeft betrekking op deze situatie.

Hoe de 'codes' op psychologisch niveau functioneren, probeert Bernstein (1962a, 1965) duidelijk te maken door het proces van verbale planning te analyseren. Wanneer iemand praat, kan de luisteraar pas antwoorden nadat zich bij hem de volgende processen voltrokken hebben:

- 1 oriëntatie: de luisteraar zoekt in de communicatie naar patronen van dominante signalen;
- 2 selectie: deze patronen wekken associaties op die van invloed zijn op de selectie die de luisteraar maakt uit zijn potentiële voorraad woorden, sequenties en extra-verbale signalen;
- 3 organisatie: de luisteraar past de gekozen woorden en sequenties in een grammaticaal kader en integreert ze met extra-verbale signalen.

Het achterliggende principe dat deze processen reguleert, noemt Bernstein (1962a) de verbale planning. De twee onderscheiden 'codes' corresponderen op psychologisch niveau met kwalitatief verschillende vormen van verbale planning. De vorm van de verbale planning is volgens Bernstein uiteindelijk een kwaliteit van de sociale structuur. De relatie tussen 'code', sociale structuur en verbale planning expliciteert Bernstein (1965: 160) als volgt: "The codes, linguistic translations of the meanings of the social structure, are nothing more than verbal planning activities at the psychological level and only at this level can they be said to exist". De 'code' is van invloed op de aard van de interactie.

De onderscheiden 'codes' hebben implicaties voor de cognitieve ontwikkeling en de ontwikkeling van een sociale identiteit. Een gebruiker van de 'elaborated code' ziet taal als een set theoretische mogelijkheden die hij tot zijn beschikking heeft om unieke ervaringen over te dragen. Zijn opvatting van zichzelf zal verbaal gedifferen-

teerd zijn en vormt voortdurend het object van perceptuele activiteit. De gebruiker van de 'restricted code' heeft een opvatting van zichzelf die bepaald is door statuskenmerken (rol, sekse, leeftijd) en die geen object van reflectie vormt. Aan zijn cognitieve mogelijkheden worden beperkingen opgelegd door de 'restricted code' die, we kunnen dit niet genoeg benadrukken, een sociale oorsprong heeft.

Tot zover Bernsteins moeilijk toegankelijke opvattingen in de tweede fase (van 1962 tot 1965). Hij laat zichzelf in deze fase duidelijker dan in de voorafgaande zien als een socialisatie-onderzoeker die probeert de rol van taalgebruik ('speech') te onderzoeken in het proces waarin een kind een specifieke sociale identiteit verwerft (Bernstein 1965). Hij is hierin ambitieus: hij verwijst voor zijn benadering naar belangrijke auteurs op socialisatietheoretisch gebied: Weber, Durkheim en Mead. Ook Malinowski, Firth, Sapir, Vygotsky en Luria vormen voor hem belangrijke bronnen.

Bernstein concretiseert zijn opvattingen uit deze fase met empirisch materiaal (Bernstein 1962a en 1962b). In zijn empirisch onderzoek interpreteert hij het begrip 'code' in linguïstisch opzicht in termen van dezelfde soort kenmerken die bij het onderscheid tussen 'public speech' en 'formal speech' (par. 1.2.1) opgesomd zijn: een syntactisch complex en gevarieerd taalgebruik duidt op een neiging tot explicitering van bedoelingen en een achterliggende 'elaborated code' (Bernstein 1962b). Een syntactisch eenvoudig en stereotiep taalgebruik wordt gereguleerd door een 'restricted code'. Het met de 'code' verbonden aspect van de verbale planning wordt geïnterpreteerd in termen van aarzingsverschijnselen: lange pauzes en veel aarzelingen duiden op een hoog niveau van planning en een achterliggende 'elaborated code' (Bernstein 1962a). In het door een 'restricted code' gereguleerde taalgebruik zouden minder aarzingsverschijnselen voorkomen.

De bovengenoemde operationalisaties zijn van veel kanten bekritiseerd (zie hiervoor b.v. Labov 1972a en Dittmar 1973). Bernsteins werk houdt tegen deze kritiek geen stand: over het algemeen worden zijn operationalisaties in linguïstisch opzicht als gebrekkig beschouwd.

Ook de theoretische uitwerking die Bernstein in de tweede fase aan de noties 'elaborated code' en 'restricted code' geeft, heeft veel kritiek ondervonden. Over het algemeen beklagt men zich erover dat het begrip 'code' zo gecompliceerd en moeilijk toegankelijk is. Meer in het bijzonder concentreert de kritiek zich op drie punten. Op de eerste plaats zijn de 'codes' onafhankelijk van situaties en contexten gedefinieerd. Op de tweede plaats kan aan de notie 'voorspelbaarheid' geen statistische invulling gegeven worden. Het derde kritiekpunt is van een geheel andere orde. Bernsteins werk zou doortrokken zijn van impliciete waarde-oordelen ten gunste van de 'elaborated code' en van de middenklasse en de hogere milieus.

In de derde fase probeert Bernstein aan de kritiek die tegen zijn opvattingen naar voren is gebracht tegemoet te komen en concentreert hij zich op een betere uitwerking van zijn opvatting in linguïstisch

en sociologisch opzicht. Hij definieert de 'elaborated code' en de 'restricted code' niet meer contextvrij en brengt een nuancering aan in de relatie tussen sociale klasse en taalgebruik door het 'gezinstype' als relevante, interverniërende variabele te introduceren. Hij constateert het nagenoeg ontbreken van een bij zijn opvattingen aansluitende linguïstische theorie. Het moeilijke, psychologische aspect krijgt in de derde fase een minder zwaar accent.

1.2.3 Een sociolinguïstische benadering van socialisatie

Het probleem waar het Bernstein in de derde fase om gaat, is identiek aan dat van de voorafgaande fasen: de sociale oorsprong van de maatschappelijke ongelijkheid. De 'code' die een kind verwerft in de primaire socialisatie wordt verondersteld van invloed te zijn op zijn onderwijskansen. In het onderwijs wordt, zo luidt de veronderstelling, een 'elaborated code' gehanteert. Een kind dat van huis uit opgroeit met een 'restricted code' zal hierdoor op school problemen ondervinden.

Bernstein brengt, zoals gezegd, in de derde fase van zijn ontwikkeling een aantal veranderingen in zijn opvattingen aan. Deze veranderingen hebben vooral betrekking op de linguïstische en sociologische component. De veranderingen in de sociologische component zijn minder ingrijpend dan die in de linguïstische. In het eerste geval kunnen we spreken van nuanceringsen, in het tweede geval van een herziening.

Ik ga nu eerst in op de nuanceringsen in sociologisch opzicht. De basis hiervoor wordt gevormd door het in 1972 verschenen artikel 'A sociolinguistic approach to socialization: with some reference to educability'. Daarna komt de herformulering van de linguïstische component aan de orde. Deze uiteenzetting is gebaseerd op het uit 1972 daterende artikel 'Social class, language and socialization', en op zijn inleiding en nawoord bij de in 1973 verschenen bundeling van zijn theoretisch werk. De twee volgende paragrafen overlappen elkaar uit de aard der zaak voor een deel.

1.2.3.1 De sociologische component

Het verband tussen 'sociale klasse' en 'code' is niet rechtstreeks gegeven: deze relatie wordt beïnvloed door een aantal tussenliggende variabelen. De vorm van de sociale relatie tussen de interactiedelneemers is van invloed op de keuzes die sprekers in syntactisch en lexicaal opzicht maken. Een volwassene zal bijvoorbeeld, wanneer hij tegen een kind praat, een relatief eenvoudige syntaxis en vocabulaire gebruiken. Om het dynamisch proces tussen sociale klasse en taalgebruik te analyseren, maakt Bernstein gebruik van onderschei-

dingen op de volgende tussenliggende dimensies. gezinstype, rolverhoudingen, communicatiestructuren en sociale controle. We behandelen nu eerst de door Bernstein gemaakte onderscheidingen op deze tussenliggende dimensies; aan het slot van deze uiteenzetting (pag. 74) komen we terug op de vraag hoe deze onderscheidingen zich verhouden tot de sociologische variabele 'sociale klasse'.

De gezinnen worden in twee typen onderscheiden: de zgn. statusgerichte ('positional') en de persoonsgerichte ('person-oriented' of 'person-centred') (Bernstein 1972b: 481 en verder). De onderscheiden typen moeten opgevat worden als 'ideaaltypen'. In gezinnen van het statusgerichte type zijn de rollen scherp gescheiden en worden beslissingen genomen op grond van de formele status, gedefinieerd in termen van rol, sekse en leeftijd, van de gezinsleden (hun status is 'ascribed'). De individuele eigenschappen van de gezinsleden zijn van minder belang voor het gezinsleven dan hun kenmerken in termen van status. In persoonsgerichte gezinnen daarentegen zijn de psychologische kwaliteiten van het individu van invloed op het gezinsleven. De rollen liggen niet van tevoren vast, maar het individu kan tot op zekere hoogte zelf, op grond van zijn unieke, sociale, affectieve en cognitieve eigenschappen, zijn rol in het communicatiesysteem invullen (hij heeft een zgn. 'achieved' status). De speelruimte is in gezinnen van het persoonsgerichte type groter.

De verschillende rollenstructuren die mogelijk zijn in gezinnen, geven aanleiding tot het ontstaan van verschillende communicatiestructuren. In persoonsgerichte gezinnen vormen oordelen, evenals de basis en de consequenties ervan, een belangrijke inhoud van de communicatie. De gezinsrelaties roepen het expliciteren van individuele bedoelingen, kwalificaties en oordelen op. De kinderen en de ouders socialiseren elkaar wederzijds. De relaties bevorderen de communicatie. De gezinsleden oriënteren zich op elkaars motieven en instelling. Het communicatiesysteem in zo'n gezin wordt door Bernstein 'open' genoemd. Kinderen die in een persoonsgericht gezin met een open communicatiestructuur opgroeien, leren om te gaan met ambiguïteit en ambivalentie.

In statusgerichte gezinnen is minder ruimte voor discussie. Geschillen worden afgehandeld op grond van de relatieve macht die aan statusverschillen verbonden is. Ouders en kinderen socialiseren elkaar niet wederzijds. Het rollensysteem bevordert de verbale explicitering van individuele verschillen niet. De oordelen worden wat betreft de basis en de consequenties ervan niet verbaal uitgewerkt. Een kind uit een statusgericht gezin reageert op de eisen die door zijn status aan hem gesteld worden. De alternatieven die voor hem openstaan, zijn relatief beperkt. De communicatiestructuur in zo'n gezin wordt door Bernstein geanalyseerd als 'gesloten'. Kinderen uit zo'n gezin leren minder om te gaan met problemen van rolambiguïteit en -ambivalentie. Zij zullen activiteiten of problemen die hier aanleiding toe geven eerder vermijden.

Het gezinstype en de bijbehorende communicatiestructuur is van invloed op de socialisatie en het taalgebruik. Afhankelijk van een verschil in gezinstype en communicatiestructuur zullen verschillen

optreden in de vorm van de sociale controle die hun neerslag vinden in de gesproken taal. Bernstein (1972b: 484 en verder) acht het van cruciaal belang de procedures volgens welke sociale controle uitgeoefend wordt te analyseren, omdat deze van invloed zijn op de taalontwikkeling en de mate van geëlaboreerdheid van de taalgebruiksvormen. Bernstein maakt in de sociale controle een onderscheid tussen een imperatieve wijze en een wijze die gebaseerd is op 'appeals': men beroept zich ergens op. Binnen de 'appeals' onderscheidt hij persoonsgerichte en statusgerichte vormen.

De imperatieve wijze beperkt de alternatieven van het kind. Het kind kan alleen maar tegenstribbelen, zich terugtrekken, of accepteren. De imperatieve wijze wordt gerealiseerd door een lexicaal voorspelbare 'restricted code' ("Schiet op", "Laat dat", "Ga weg") of door fysieke dwang.

Wanneer in de sociale controle gebruik gemaakt wordt van 'appeals', staan voor de gereguleerde meer alternatieven open. In het geval van statusgerichte 'appeals' wordt het gedrag van het kind in verband gebracht met de normen die gelden voor zijn status. Het is essentieel voor deze vorm van sociale controle dat het kind op één lijn gezet wordt met anderen die een soortgelijke status bekleden. Statusgerichte 'appeals' kunnen zowel in de 'restricted code' als in de 'elaborated code' gegeven worden. Ze kunnen linguïstisch en conceptueel complex zijn, maar er wordt in vergelijking met persoonsgerichte 'appeals' minder gedifferentieerd in bepaalde ervaringsgebieden. Wanneer het kind tegenstribbelt, zal de opvoeder gemakkelijk geneigd zijn over te gaan op imperatieve vormen.

Bij persoonsgerichte 'appeals' wordt rekening gehouden met de bedoelingen, motieven en instellingen van de betrokken interactiedelneemers en hun onderlinge sociale relatie. De gebieden waarin gedifferentieerd wordt, verschillen van die waarin door statusgerichte 'appeals' differentiatie wordt aangebracht. De linguïstische variant is in het geval van persoonsgerichte 'appeals' anders, hoewel niet noodzakelijk 'elaborated'. Persoonsgerichte 'appeals' kunnen door een 'restricted code' of door een 'elaborated code' gereguleerd worden. Persoonsgerichte vormen van sociale controle kunnen bij kinderen die gesocialiseerd zijn in imperatieve of statusgerichte vormen problemen veroorzaken.

In ieder gezin zullen waarschijnlijk alle drie vormen van sociale controle voorkomen. Het gaat Bernstein (1972b: 488) om de vraag welke vorm meestal de overhand heeft.

Met behulp van de hierboven behandelde onderscheidingen kan Bernstein het verband tussen sociale klasse en taalgebruik verduidelijken (zie pag. 23). De maatschappelijke positie die iemand bekleedt, is van invloed op de oriëntatie van het gezinstype. Niet het beroepsniveau op zich is de bepalende factor voor de oriëntatie en de sociale cultuur, maar de rolverhoudingen die aan een beroep verbonden zijn. Bij de lagere beroepen is de inbreng van het individu meestal gering en bepalen de aan de status verbonden normen in hoge mate het gedrag. Bij de hogere beroepen is er meestal wat meer speelruimte. De hogere beroepen zijn eerder (hoewel niet per definitie

tie) geassocieerd met een persoongerichte orientatie.

De behandelde onderscheidingen maken een gedifferentieerde analyse mogelijk van de, vaak in termen van een simpele dichotomie geconceptualiseerde, sociologische component van de probleemstelling. Het taalgebruik in het gezin is van meer factoren afhankelijk dan alleen van sociale klasse.

1.2.3.2 De linguïstische component

In de derde fase van zijn ontwikkeling spreekt Bernstein (1972a: 158) liever niet meer van 'linguistic code', maar van 'sociolinguistic code'. Hij heeft tegen zijn bedoeling in met de formulering 'linguistic code' de indruk gewekt dat hij een één op één relatie postuleerde tussen betekenis en syntaxis. Hij erkent teven dat hij zich in het verleden teveel gericht heeft op een contextvrije definiëring van het begrip 'code'. Hij benadrukt in deze derde fase dat zijn interesse vooral uitgaat naar de realiseringen van de 'code' in de verschillende contexten.

Het begrip 'sociolinguistic code' verwijst naar de sociale structurering van betekenissen en naar de diverse, onderling samenhangende linguïstische realiseringen in contexten.

De vragen die Bernstein aan de orde stelt, vallen in hoofdzaak buiten het kader van het begrip 'competence', zoals dit door Chomsky (1965) onderscheiden is. Het begrip 'competence' verwijst naar het abstracte regelsysteem van de taal, naar de mogelijkheden van de spreker, naar de formele eigenschappen van de grammatica. Bernstein bestudeert niet de taal, maar het taalgebruik, en dan krijgen we te maken met een volkomen ander regelsysteem. Hij houdt zich bezig met de bestudering van de regels die ten grondslag liggen aan de syntactische en lexicale keuzes die sprekers in de verschillende contexten waarin ze zich bevinden, maken. Hij sluit veeleer aan aan het begrip 'communicative competence', een begrip dat door Hymes (1972b) in discussie met Chomsky geïntroduceerd is (Bernstein 1972b: 475). De taal is een regelsysteem waaraan alle 'codes' moeten beantwoorden, maar welke 'codes' gerealiseerd worden, is afhankelijk van de cultuur zoals deze zich manifesteert in sociale relaties in specifieke contexten. De taalvorm wordt gezien als een consequentie van de sociale relatie, of meer algemeen, als een kwaliteit van de sociale structuur. Verschillende taalvormen creëren voor de betrokken interactiedeelnameers verschillende "orders of relevance and relation" (Bernstein 1972a: 161).

Bernstein onderscheidt taalvormen aan de hand van de noties 'elaborated speech variant' en 'restricted speech variant'. In aansluiting bij Sapir, Malinowsky, Firth, Vygotsky en Luria veronderstelt hij een relatie tussen het taalgebruik en de mate waarin interactiedeelnameers zich met elkaar identificeren en gemeenschappelijke interesses hebben. Wanneer interactiedeelnameers onderling veel bekend veronderstellen, bestaat er weinig behoefte aan explicietheid en geelaboreerdheid. Bernstein spreekt in dit verband van 'communized

roles'. De vorm van de sociale relatie is van invloed op de betekenissen die geverbaliseerd worden; deze zijn vervolgens van invloed op de syntactische en lexicale keuzes. Wanneer de rolverhoudingen gekenmerkt worden door gemeenschappelijkheid, zijn de betekenissen relatief vaak aan de context gebonden. Ze worden gerealiseerd in een 'restricted speech variant'.

Aan de basis van de 'restricted speech variant' ligt volgens Bernstein het begrip 'consensus', terwijl het begrip 'difference' aan de basis ligt van de sociale relatie waarin 'individualized roles' centraal staan. In de laatstgenoemde sociale relatie worden betekenissen geverbaliseerd in een 'elaborated speech variant', die in grammaticaal en lexicaal opzicht complexer is en die wijst op universalistische, minder aan de context gebonden betekenissen. Het taalgebruik heeft in dit geval een reflexieve functie.

In een volgende stap brengt Bernstein de onderscheiden taalgebruiksvarianten in verband met de socialisatie in het gezin. Hij omschrijft 'socialisatie' als het proces waardoor een kind een specifieke culturele identiteit verwerft, en zijn reacties op deze identiteit. Bernstein onderscheidt in aansluiting bij Halliday (1969) in de socialisatie vier contexten:

- 1 De regulatieve context. In deze context wordt het kind op basis van gezagsverhoudingen bewust gemaakt van de regels en achtergronden van de morele waarden en normen.
- 2 De instructionele context. In deze context leert het kind de objectieve aard van voorwerpen en personen kennen en verwerft het diverse vaardigheden.
- 3 De innoverende context. In deze context wordt het kind aangemoedigd te experimenteren en zijn wereld op een eigen manier te herscheppen.
- 4 De interpersoonlijke context. In deze context wordt het kind bewust gemaakt van gevoelswerelden - die van hemzelf en die van anderen.

De culturele en subculturele waarden en normen krijgen gestalte in de vorm van de linguïstische realisaties van deze vier contexten. Als bij de linguïstische realisatie van deze vier contexten overwegend gebruik gemaakt wordt van 'restricted speech variants', dan postuleert Bernstein als achterliggend regulerend principe een 'restricted code': de diepestructuur van de communicatie wordt gekenmerkt door een 'restricted code'. Als bij deze realisatie vooral 'elaborated speech variants' gehanteerd worden, dan kenmerkt Bernstein de diepestructuur van de communicatie als 'elaborated code'. Voor zover het de regulatieve context betreft, worden bovenstaande opvattingen door Bernstein (1972a. 170 en verder) genuanceerd. In het geval van een 'restricted code' zal het taalgebruik in de regulatieve context vooral bestaan uit commando's en regels. Deze regels zijn algemeen van aard, en dus niet, zoals men bij een 'restricted code' zou verwachten, contextgebonden. Om deze tegenstrijdigheid op te heffen, moet de gemaakte onderscheiding tussen contextonafhankelijke (universalistische) en contextafhankelijke (particularistische) betekenissen voor de regulatieve context aangevuld worden met een

onderscheiding in termen van de zgn. 'contextuele specificiteit'. Bernstein spreekt van contextspecifiek taalgebruik wanneer de spreker zijn betekenissen afstemt op de specifieke eigenschappen en bedoelingen van de gesocialiseerde, de specifieke kenmerken van het probleem en de specifieke eisen die de context stelt. De algemene regel kan meer of minder contextspecifiek overgedragen worden. Wanneer de communicatie gereguleerd wordt door een 'elaborated code', wordt de algemene regel geïndividualiseerd en wordt het kind de mogelijkheid geboden om vragen te stellen. Mogelijk zijn dit soort nuanceringen ook nodig voor de andere socialisatiecontexten.

Bernstein wijst er met nadruk op dat een 'restricted code' niet impliceert dat er nooit 'elaborated speech variants' gebruikt worden, deze varianten zijn alleen maar minder frequent. Wanneer een kind gesocialiseerd is in de 'restricted code', zal hij op school geconfronteerd worden met een breuk tussen zijn thuistaal en die van de school. Bernstein (1972a: 173) vat dit probleem als volgt samen "To ask the child to switch to an elaborated code which presupposes different role relationships and systems of meaning without a sensitive understanding of the required contexts must create for the child a bewilderment and potentially damaging experience". Een 'restricted code' is niet inherent minder waard dan een 'elaborated code', maar hij wordt ondergewaardeerd in de school. Hoe de 'code' zich verhoudt tot 'sociale klasse' en 'gezinstype' is in de voorafgaande uiteenzetting van de sociologische component van Bernsteins opvattingen (par. 1.2.3.1) uitvoerig aan de orde geweest. Voor de duidelijkheid kunnen we er hier nog dit aan toe voegen. Het is niet zo dat de 'elaborated code' per definitie samengaat met een persoonsgericht gezinstype. Een 'elaborated code' in een statusgericht gezin zal niet zozeer op personen gericht zijn, maar op objecten. Ook kan een 'restricted code' voorkomen in gezinnen die tot op zekere hoogte persoonsgericht zijn. De kinderen verkeren in dat geval in een situatie waarin codewisseling mogelijk is.

In het voorgaande zijn Bernsteins opvattingen uit de derde fase (vanaf 1965) uiteengezet.

In theoretisch opzicht maakt Bernstein in de derde fase gebruik van ongeveer dezelfde bronnen als in de tweede. Hij tracht in te spelen op de verwachte kritiek dat hij de reproductie van de maatschappelijke ongelijkheid zou willen doorbreken via relatief eenvoudige taalveranderingen en zo de politieke en sociaal-economische aspecten van de ongelijke onderwijskansen naar de achtergrond zou verschuiven, door aan de rij socialisatietheoretici die hem inspireren nog de naam van Marx toe te voegen. Deze heeft immers de relatie tussen de productieverhoudingen en de ideologie als een zeer moeilijk, eigenlijk alleen maar door radicale omwentelingen te veranderen relatie geanalyseerd.

Bernstein probeert in de derde fase coherenter dan voorheen de reproductie van de maatschappelijke orde (socialisatie op macro-niveau) in verband te brengen met communicatiestructuren in het gezin

(socialisatie op micro-niveau). Hij geeft een analyse van wat in zijn ogen een cruciaal moment in de reproductie van de maatschappelijke ongelijkheid is, het taalgebruik in het gezin. De door hem gemaakte onderscheidingen zijn functioneel in het conceptuele kader dat hij ontwikkelt voor de algemene, complexe problematiek. De 'scope' van Bernsteins opvattingen is, zoals Edwards (1976: 95) het uitdrukt, immens. Bernsteins waarde is vooral hierin gelegen dat hij zich richt op communicatieve capaciteiten van kinderen en dat hij probeert de daarin optredende verschillen te verklaren in termen van een theorie van de sociale structuur (Hudson 1980: 226). Bernstein brengt in deze derde fase een aantal belangrijke verbeteringen aan in zijn opvattingen. De belangrijkste is ons inziens wel dat hij zich concentreert op variatie in taalgebruik en het bijna ongrijpbare, op drie niveaus gedefinieerde begrip 'code' uit de tweede fase laat vallen. Het begrip 'code' is in de derde fase niet meer dan een concept dat de variatie die in taalgebruik kan optreden, samenvat en herleidt tot een achterliggend regulerend principe. De 'code' wordt niet meer als contextvrij opgevat, en dit voorkomt de moeizame worstelingen die hij in de tweede fase met dit concept heeft.

Bernstein (1973: 267) constateert in deze derde fase de behoefte aan een voor zijn vraagstelling adequate linguïstische theorie. De theorie van Chomsky (1957, 1965) kan hij om verschillende redenen niet gebruiken (zie pag. 25 en Bernstein 1973: 267). Bernstein heeft een functionele taaltheorie nodig. Hij vindt deze bij Halliday (1969). Via het werk van Halliday ziet Bernstein kans de sociologische onderscheidingen in verband te brengen met linguïstische.

Ook de nuanceringen die Bernstein in de sociologische component van zijn opvattingen aanbrengt, vormen ons inziens een verbetering. Communicatiestructuren zijn verankerd in maatschappelijke posities en worden overgedragen via de socialisatie in het gezin. De maatschappelijke ongelijkheid reproduceert zich via de rolverhoudingen tijdens de primaire socialisatie. Dat de psychologische component in de derde fase een minder zwaar accent krijgt, zien we eveneens als een voordeel. Bernsteins formuleringen uit de tweede fase waren op dit punt uitermate cryptisch.

Het empirisch materiaal dat Bernstein bij de uiteenzetting van zijn opvattingen in de derde fase aanvoert, vervult meer een functie als illustratie dan als ondersteuning. Hij maakt veel gebruik van door hem zelf geconstrueerde voorbeelden (bijvoorbeeld om het verschil tussen de onderscheiden 'codes' en vormen van 'appeal' toe te lichten (zie Bernstein 1973: 181-182, 201-202 en 208)). Hij behandelt de onderzoeken van Hawkins (1969), Turner en Pickvance (1971) en Hasan (1973) als toegepaste studies die relevant zijn voor zijn probleemstelling. Uit het empirisch materiaal en de toegepaste studies die Bernstein aanvoert, kunnen we ons enigszins een indruk vormen van de soort linguïstische verschijnselen waaraan hij belang hecht: explicietheid en gedifferentieerdheid, pronomina en nomina, referentieprocedures, bepaalde vormen van syntactische complexiteit (zoals hypothetische, conditionele en disjunctieve constructies) en uitdruk-

kingen die van onzekerheid getuigen. We kunnen de onderzoeken echter niet opvatten als duidelijk bewijs voor zijn theoretische conceptie (een kritische bespreking van deze onderzoeken is te vinden bij Edwards (1976: 95-103)). Van een meer dan exemplarische concretisering van de in theoretisch opzicht gemaakte onderscheidingen is bij Bernstein in de derde fase geen sprake. De oorzaak hiervoor kan gezocht worden in het nagenoeg ontbreken van een voor zijn opvattingen adequate linguïstische theorie.

We kunnen ons nu, nadat we Bernsteins conceptuele ontwikkeling van vijftien jaar gevolgd hebben, opnieuw de vraag stellen of hij een vertegenwoordiger van de deficiëntie-opvatting is. Bij Edwards (1979) vinden we een zorgvuldige analyse van de deficiëntie-differentiediscussie en de rol van Bernstein daarin. In de deficiëntie-opvatting worden verschillen vertaald als individuele tekorten; in de differentie-opvatting wordt aan de gevonden verschillen geen waardering verbonden: het zijn gewoon verschillen. Sommige, meer gematigde vertegenwoordigers van de differentie-opvatting laten het daar verder bij. Edwards (1979: 30) wijst hier op een zekere naïviteit: de interpretatie van verschillen als inherente tekorten is weliswaar niet terecht, maar de verschillen vormen wel vaak in sociaal opzicht een handicap. Hij gebruikt in dit verband de notie 'sociaal deficiënt' "the acknowledgement that, although disadvantaged children do not necessarily have intellectual deficiencies, their differences are seen in this light by society at large" (Edwards 1979: 30) Of, zoals Cole en Bruner (1972: 176) het uitdrukken: "The great power of the middle class has rendered differences into deficits because middle-class behavior is the yardstick of success".

Bernstein doet voortdurend zijn best om aan de door hem gemaakte onderscheidingen geen waardering te verbinden. Dit valt hem soms moeilijk (Bernstein 1972a: 176). Hij verwerpt de opvatting dat taalverschillen tekorten zijn die behandeld moeten worden met speciale onderwijsprogramma's (Bernstein 1970 en 1972c). Bernsteins werk uit de derde fase kunnen we, in aansluiting bij Edwards (1979: 38), zien als steun voor een radicaal differentiëstandpunt. Dat houdt in dat de scholen waarop kinderen uit lagere milieus het slecht doen, moeten veranderen. zij moeten zich aanpassen aan deze kinderen en niet de kinderen aan de school.

Op grond van zijn werk in de eerste twee fasen is Bernstein echter in het deficiëntiekamp geplaatst. Hij is het mikpunt van kritiek geworden van vooraanstaande sociolinguïsten (o.a. Labov 1972a, 1972b; Rosen 1972; Dittmar 1973; Edwards 1976). Hij voelt zich in deze polemische discussie eerder onbegrepen dan aangevallen. In Bernsteins ogen, en ook in die van anderen (b.v. Edwards 1979; Appel, Hubers en Meijer 1979³: 155 e.v.; Hagen 1976: 349), is er sprake van een misverstand. Bernstein voert verschillende oorzaken aan voor dit misverstand. Hij neemt zelf een deel van de verantwoordelijkheid op zich voor de tegenstrijdige interpretaties die aan zijn werk verbonden kunnen worden: "The papers are obscure, lack precision and probably abound with ambiguities" (Bernstein 1973: 38). Hij acht zijn

kritici daarmee echter niet volledig vrijgepleit: zij zouden de ontwikkelingen in zijn gedachtenvorming onvoldoende gevolgd hebben en het zich gemakkelijk gemaakt hebben door alleen zijn vroege werk in hun beschouwingen te betrekken (Bernstein 1973: 257-278). Wanneer Bernsteins kritici een van meet af aan consistente formulering van de probleemstelling verlangen, vergeten ze hoe complex deze is. Bernstein kan weinig sympathie opbrengen voor zo'n kritiek deze komt voort uit een gebrekkig inzicht in wat wetenschap is (Bernstein 1973: 263).

De tegen de opvattingen van Bernstein geformuleerde kritiek heeft zeer zeker een positief effect gehad: zij heeft bijgedragen tot de aangebrachte verbeteringen. Het is echter bijzonder jammer dat deze kritiek ertoe geleid heeft dat de door Bernstein opgeworpen vragen over de diepestructuur van de communicatie weinig door anderen onderzocht zijn, vooral nu in de derde fase zijn opvattingen voldoende expliciet zijn om, zo drukt Bernstein (1973: 36) het zelf uit, "bestand te zijn tegen gedetailleerde exploratie op conceptueel en empirisch niveau". Hoewel Bernsteins werk als steun voor de deficiëntie-opvatting de meeste invloed heeft gehad, kan hij nu, althans voor zover het de waardering van taalverschillen betreft, op goede gronden in het differentiekamp geplaatst worden (Edwards 1979: 40). In de volgende paragraaf wordt ingegaan op de tegen de deficiëntie-hypothese en de auctor intellectualis ervan, Bernstein, geformuleerde kritiek. Deze kritiek kan samengebracht worden onder de noemer 'differentie-opvatting'. Alvorens daartoe over te gaan, kunnen de conclusies uit de uiteenzetting van de opvattingen van Bernstein als volgt samengevat worden:

- 1 de probleemstelling van Bernstein is complex en veelomvattend: de socialisatie van het kind in het gezin wordt geanalyseerd in het licht van een macro-sociologische vraagstelling, de reproductie van de maatschappelijke orde;
- 2 in Bernsteins opvattingen heeft zich een ontwikkeling voltrokken die, na een globale verkenning van het probleemveld in de eerste fase, via een cryptische tweede fase geleid heeft tot belangrijk verbeterde en genuanceerde opvattingen in de derde fase;
- 3 de empirische exploratie van zijn opvattingen staat nog in de kinderschoenen;
- 4 Bernstein kan, althans in de derde fase van zijn conceptuele ontwikkeling, niet opgevat worden als een vertegenwoordiger van het deficiëntiestandpunt,
- 5 Bernstein hanteert een andere taalopvatting dan de in de linguïstiek vigerende: hij heeft behoefte aan een functionele taaltheorie.

1.3 De differentie-opvatting

Bij de start van het onderhavige onderzoek in 1975 was de differentiehypothese het meest aanvaardbare uitgangspunt voor empirisch sociolinguïstisch onderzoek naar de relatie tussen taalgebruik en sociaal milieu. Dit blijkt uit verschillende binnen- en buitenlandse publikaties uit die tijd (b.v. Hagen en Vallen 1975 en Dittmar 1973). De differentiehypothese steunt op algemeen aanvaarde principes uit met name de taalwetenschap (vgl. Dik en Kooij 1979) volgens welke talen en taalvariëteiten in principe gelijkwaardig zijn. Ze zijn adequaat aan de behoeften van de taalgebruikers. Elke taal ontwikkelt zich in overeenstemming met de eisen die er in het gebruik aan gesteld worden. Er zijn linguïstisch gezien geen aanwijzingen dat welke taal dan ook qua ontwikkelingsmogelijkheden beperkter zou zijn dan enige andere taal. In situaties waarin verschillende talen en taalvariëteiten met elkaar in aanraking komen, kan aan de ene taal meer waarde toegekend worden dan aan de andere, maar dit waardeverschil heeft geen linguïstische grondslag. Deze traditioneel-linguïstische inzichten over de gelijkwaardigheid van talen worden aan het eind van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig actueel als de 'differentiehypothese'. De differentiehypothese tekent zich af in een o.a. in het werk van Baratz en Baratz (1970) en Labov (1972a en 1972b) gevoerde polemische discussie met de zgn. deficiëntie-opvatting.

Voor de taalproblemen die kinderen uit sociaal lagere milieus en minderheidsgroepen op school ondervinden, worden meestal twee mogelijke verklaringen opgesteld (Cazden 1970): ofwel zij hebben minder taal verworven dan kinderen uit hogere sociale milieus, ofwel zij hebben een andere taal verworven. De eerste verklaring is die van de deficiëntiehypothese. Deze is, zoals we in paragraaf 1.2 al hebben gezien, voor een deel terecht en voor een deel ten onrechte geassocieerd met de naam van Bernstein. Met name Labov heeft zich, in reactie op de eerste verklaring, sterk gemaakt voor de tweede. Hij is een fervent verdediger van de opvatting dat standaardtalen en dialecten structureel gelijkwaardig zijn (Labov 1972a: 201-240). Ze worden volgens dezelfde typen grammaticale regels gegenereerd. De aangetroffen verschillen in taalgebruik uit verschillende sociale milieus zouden slechts van oppervlaktestructurele aard zijn. Het zouden varianten zijn van eenzelfde taalsysteem. Van een door een gebrekkige taalstructuur veroorzaakte en versterkte gebrekkige cognitieve ontwikkeling kan in het geval van niet-standaardtaalsprekers geen sprake zijn (Labov 1972a: 225-229). Het deficiëntie-onderzoek zou een vertekend beeld van de werkelijkheid geven doordat ten onrechte uitgegaan wordt van niet ter discussie gestelde, aan de

hogere milieus ontleende normen.

Het taalstructurele argument vult Labov (1972a, 1972b) aan met een exemplarische bewijsvoering ten gunste van de verbale rijkdom van de kinderen die op school falen. In b.v. 'Rules for ritual insults' (Labov 1972a: 297-353) laat hij schitterende staaltjes zien van de complexiteit en creativiteit die het taalgebruik van negerjongens in een voor hen stimulerende context (de 'peergroup') kan vertonen. Dat deze jongens ondanks hun goed ontwikkelde verbale competentie op school toch vaak mislukken, wijt Labov aan een conflict tussen hun normen en waarden en die van de school. Het taalgebruik maakt deel uit van de sociale identiteit van de spreker. Juist bij onderdrukte groepen vervult het taalgebruik een belangrijke functie in het ontwikkelen en handhaven van de onderlinge solidariteit. Pogingen om de eigen taal te vervangen door de standaardtaal (vgl. b.v. in het compensatie-onderwijs) zullen bewust of onbewust op verzet van de betrokkenen stoten. Labov (1972a: 254) zoekt de oplossing voor dit probleem in de richting van het aanstellen van een tussenpersoon in het onderwijs die de kloof die er bestaat tussen de subcultuur van de 'peergroup' en het waardensysteem van de school en de 'mainstream society' moet overbruggen.

Ook b.v. de publikaties van Abrahams (1964, 1970), Baratz en Baratz (1970), Dillard (1975), Ginsburg (1972) en Rosen (1972) wijzen in de richting van een bijzonder rijke verbale cultuur in die groepen die op school en in de maatschappij 'achterblijven'. Deze onderzoekers evalueren de idee van deprivatie als een mythe: het gedepriveerde beeld dat in veel wetenschappelijk onderzoek gegeven wordt van kinderen uit lagere sociale milieus en minderheidsgroepen zou een onderzoeksartefact zijn. De condities waaronder deze kinderen onderzocht zijn (in een formele onderzoekssituatie afgenomen tests), zouden in het nadeel van een adequate weergave van hun taalvermogen gewerkt hebben.

Hier raken we een zeer essentieel punt van de deficiëntie-differentiediscussie: het methodologische aspect. Vanuit differentieperspectief zijn belangrijke bijdragen geleverd aan de ontwikkeling van een methodologie voor onderzoek naar de taalproblemen van kinderen uit achterstandssituaties. Uit de onder de noemer 'differentie' samen te brengen onderzoeken komt als bevinding naar voren dat een combinatie van situationele factoren de keuze van taalvormen beïnvloedt. Op grond van een bepaalde combinatie van deze factoren kan een situatie als meer of minder formeel gekarakteriseerd worden. Formele en informele situaties geven aanleiding tot de keuze van verschillende taalvariëteiten of 'stijlen' (Labov 1972b: 209). Dit brengt voor sociolinguïstisch onderzoek problemen met zich mee die Labov (1972b: 209) samenvat als de 'observer's paradox': "The aim of linguistic research in the community must be to find out how people talk when they are not being systematically observed; yet we can only obtain these data by systematic observation".

In de literatuur komen we tal van voorbeelden tegen die illustreren welke desastreuze gevolgen een verkeerd gekozen onderzoekssituatie kan hebben op de verbale output van zgn. gedepriveerde kinderen

(b.v. Labov en anderen 1968, Labov 1972a: 201-240 en Cazden 1970). Labov (1972b: 209) doet een aantal suggesties om de remmende invloed die van de onderzoekssituatie kan uitgaan, terug te dringen of te doorbreken. Het gaat erom dat de aandacht wordt afgeleid van het spreken zodat de informele stijl, het zgn. 'vernacular', gehanteerd wordt. In een interview kan men dit bijvoorbeeld bereiken door onderbrekingen in te las en die de geïnterviewde het gevoel geven dat hij niet ondervraagd wordt. Ook het aansnijden van een emotioneel geladen onderwerp kan tot het beoogde effect leiden. Wanneer de onderzoeker geïnteresseerd is in de natuurlijke interactie in sociale groepen, kan hij het effect van de systematische observatie tot een minimum reduceren door participerende observatie. Op grond van de toepassing van deze methodologische aanwijzingen komt Labov (1972a en 1972b) tot conclusies over de verbale vaardigheden van kinderen uit achterstandssituaties die diametraal tegengesteld zijn aan die van de deficiëntiehypothese. Dittmar (1978: 135), zelf een overtuigd voorstander van de differentie-opvatting, distilleert uit de deficiëntie-differentiediscussie de volgende tegenstellingen:

<u>"Differentieconceptie</u>	<u>Deficithypothese</u>
De descriptieve methode. Het ontdekken van sociaal bepaalde taalnormen.	Normatieve methode. Normen over taal vormen het uitgangspunt.
Onderzoek naar taalvariatie op micro-niveau (beschrijving van de kenmerken van de verbale interactie tussen individuen in kleine groepen) en op macro-niveau (distributie en functie van taalvariateiten in een maatschappij).	Eenzijdige gerichtheid op de analyse van het taalgedrag van sociale klassen (lagere klasse versus middenklasse).
In hun uitdrukkingmogelijkheden en logisch analysevermogen zijn taalvariateiten functioneel gelijkwaardig aan elkaar.	De taal van de middenklasse heeft zowel in rethorisch als in logisch opzicht meer mogelijkheden.
Abstraheert in vergaande mate van de cognitieve aspecten van taalgedrag.	Binnen de hypothese zijn de cognitieve aspecten van essentieel belang. Sterk geent op de relativistische taaltheorie van Whorf.
Onderzoek naar het formele/informele continuum van natuurlijk taalgedrag in verschillende sociale situaties.	Beschrijving van taalgedrag in eenzijdige formele testsituaties (meestal binnen de context van de school).

De primaire data zijn in eerste instantie data die met behulp van participerende observatie zijn verzameld.

Het doel is het opzetten van een theorie over het verklaren van alle sociaal bepaalde verbale differentiaties en hun correlaties met de sociale structuur. Ongerichte hypothesen.

De data van formele tests zijn de primaire data voor de beoordeling van verbale bekwaamheden.

Theorie en verklaring van de rol van het taalgebruik in verband met de kans op sociaal succes van sprekers op school en in andere instituties. Slechts een beperkt aantal sociale parameters wordt in ogenschouw genomen. Gerichte hypothesen."

De differentie-opvatting heeft vooral onder sociolinguïsten van taalkundige origine furore gemaakt. Met veel enthousiasme en een grote inzet probeerden ze aan hun onderzoeksactiviteiten een maatschappelijk relevant perspectief te verbinden. De resultaten blijken echter na verloop van een aantal jaren niet geheel aan de hooggespannen verwachtingen te beantwoorden. De bijdrage die vanuit dit onderzoeksperspectief - de gunstige uitzonderingen niet te na gesproken - aan de oplossing van onderwijsproblemen van kinderen uit achterstandssituaties geleverd is, stelt vaak teleur (vgl. Appel, Hubers en Meijer 1979). Klein (Heidelberger Forschungsprojekt 'Pidgin Deutsch') constateerde zelfs op een op 18 september 1980 te Tilburg gehouden symposium over "Linguistic Problems of Minority Groups and the Sociology of Literature" dat de bijdrage vanuit de taalkunde aan het onderwijs van etnische minderheden nihil is. De sociolinguïstische analyses zijn vaak van hoog niveau, maar zijn beogen primair een adequaat linguïstisch beschrijvingsmodel en zijn dus vrijwel uitsluitend voor linguïsten interessant (b.v. Labov 1972a, 1972b).

Met name Labov's behandeling van het maatschappelijk probleem komt niet of nauwelijks uit boven het niveau van een polemiek tegen de deficiëntiehypothese (vgl. het citaat van Koning op pag. 35). De positieve bijdrage die hij levert aan de oplossing van de problemen, het instellen van tussenpersonen die de kloof tussen de eigen cultuur van kinderen uit lagere sociale milieus en etnische minderheden en die van de school moeten overbruggen, heeft veel weg van een 'rücksichtslose' aanpassing van deze groepen aan de heersende maatschappelijke orde (vgl. Neuland 1975. 69-70).

Ook de door Labov gekozen onderzoeksgroep verdient enige kanttekening. Hij beperkt zijn onderzoek hoofdzakelijk tot manlijke proefpersonen tussen 9 en 18 jaar die leven in een goed ontwikkelde cultuur van leeftijdgenoten. Zijn onderzoek heeft betrekking op zgn. 'stoere jongens'. Deze jongeren moeten verbaal weerbaar zijn om zich in de groep te kunnen handhaven. Een belangrijke oorzaak van de verbale rijkdom die deze groepen kenmerkt, zou hun sterke onderlinge competitie kunnen zijn. Voor bij lange na niet iedere jongen uit sociaal lagere milieus geldt dat hij opgroeit in zo'n sterke tegen-

cultuur. Over meisjes, een sociale categorie die mogelijk een eigen cultuur met andere verbale vaardigheden ontwikkeld heeft, wordt niet gesproken. Zij zijn in het onderzoek naar communicatiegewoonten onder andere dan kunstmatige condities ondervetegenwoordigd. Men kan dan ook betwijfelen of de, vaak via een exemplarische bewijsvoering tot stand gekomen conclusies van Labov gegeneraliseerd mogen worden naar kinderen uit achterstandssituaties in het algemeen.

Met deze enigszins negatieve kanttekening bij het vanuit differentieperspectief verrichte taaldescriptieve onderzoek, en met name bij het werk van Labov over zover hij andere dan methodologische alternatieven aanreikt voor de deficientie-opvatting, hebben we de differentie-opvatting nog niet voldoende geevalueerd. In positief opzicht moet aangestipt worden dat de differentie-opvatting er in het algemeen toe heeft bijdragen dat de waardering voor sociale dialecten in gunstige zin is beïnvloed. Ook zijn in aansluiting bij de differentie-opvatting leesprogramma's ontwikkeld (zie b.v. Baratz en Shuy 1969) waarin rekening gehouden wordt met de fonologische eigenschappen van de taal die het kind van huis uit meebrengt. In Nederland proberen de onderzoekers van het Kerkradeproject (Projectgroep Kerkradeproject 1979a en 1979b) taaldidactische aanwijzingen af te leiden uit hun in het kader van de differentie-opvatting verzamelde en geanalyseerde onderzoeksgegevens.

Het teleurstellende van de deficientie-differentiediscussie is eigenlijk dat de betrokken discussiepartners zo langs elkaar heen gepraat hebben. De kritiek die vanuit differentieperspectief tegen de deficientie-opvatting geformuleerd is, concentreert zich in theoretisch opzicht op twee punten: op de eerste plaats de normatieve stellingname ten aanzien van taalvariatie en op de tweede plaats de cognitieve implicaties die eraan verbonden worden (bijvoorbeeld Labov 1972: 201-240 en Dittmar 1973: 129-130). Hoewel daarmee eigenlijk alleen de deficientiehypothese en, voor zover Bernstein als de auctor intellectualis ervan gefunctioneerd heeft, ook Bernstein bekritiseerd wordt, is het feitelijk gevolg ervan geweest dat het door Bernstein ontwikkelde begrippenkader over de rol van taal in de socialisatie eveneens als theoretische achtergrond voor empirisch sociolinguïstisch onderzoek teruggedrongen werd. Hiermee wordt Bernstein onrecht aangedaan: ten aanzien van essentiële aspecten van de door Bernstein ontwikkelde opvattingen biedt de differentiehypothese geen alternatief. Het gaat Bernstein zoals we gezien hebben (paragraaf 1.2) om de vraag naar de implicaties van het doorgeven van sociale verhoudingen en rolpatronen in het gezin voor het taalgebruik en voor de deelname aan de secundaire socialisatie. Bernstein kan op dit terrein met recht een pionier genoemd worden. In de interactie in het gezin, in de 'dieptestructuur van de communicatie' (Bernstein 1972a: 163) probeert hij een verklaring te vinden voor de reproductie van de maatschappelijke ongelijkheid. De probleemstelling van Bernstein is bijzonder veelomvattend. In Dittmar (1978: 450), de Nederlandse uitgave van Dittmar (1973), becommentarieert Koning dan ook ons inziens terecht Dittmars samenvatting van de deficientie-differentiediscussie (zie hiervoor) met een noot: "Deze

twee concepties verschillen eveneens wat betreft hun implicaties en in het bijzonder wat betreft het bereik van hun toepassing" en "De laatste tijd worden de deficit-hypothese en de differentieconceptie gewoonlijk weergegeven als twee afzonderlijke theorieën (vgl. Ammon 1974), die de sociolinguïstische theorie niet meer gebracht hebben dan een reeks polemieken".

Ook om andere redenen dan de bovengenoemde verschillen in bereik en toepassingsperspectief kan men de differentie-opvatting niet opvatten als volledig alternatief voor Bernsteins opvattingen. Deze tweede, mijns inziens belangrijkere reden houdt verband met de interpretatie en operationalisatie van het linguïstische aspect uit het probleemveld. In het vanuit differentieperspectief uitgevoerde empirisch onderzoek staan vaak grammaticale en fonologische aspecten van taal centraal (b.v. Labov 1972a en 1972b). Bernstein hanteert echter een andere taalopvatting: het gaat hem meer om de functie dan om de vorm van taal (Edwards 1979: 40). Hij voelt zich daarom, zoals we eerder in dit hoofdstuk al gezien hebben (paragraaf 1.2.3), eerder onbegrepen dan aangevallen door de kritiek van Labov (Bernstein 1973: 262 : "It is a travesty to relate the concepts of elaborated or restricted codes to superficial stylistics of middle-class and working-class forms of conversational behaviour, as implied by Labov (1970)".* Bernstein heeft het niet over dialecten. Voor een beantwoording van de door Bernstein opgeworpen vragen is een andere taaltheorie nodig dan de door Labov en andere vertegenwoordigers van de differentie-opvatting gehanteerde grammatica. Bernstein is bovendien niet primair geïnteresseerd in verbale vermogens, maar in taalgebruik, in het functioneren van taal in concrete situaties. Hij stelt de wisselwerking tussen sociale verhoudingen en taalgebruik aan de orde en probeert de verschillen en overeenkomsten die hierin optreden te interpreteren in het licht van de maatschappelijke situatie waarin de betrokken interactiedeelnameers leven. Wanneer we Bernsteins taalopvatting in een taalwetenschappelijke terminologie karakteriseren, dan zijn de volgende noties van toepassing: communicatief, functioneel, pragmatisch, interactioneel, conversationeel, semantisch (vgl. Halliday 1973: 52 en verder; Quasthof 1975: 66; Schlieben-Lange 1975: 118; Ervin-Tripp 1971: 144).

In paragraaf 1.5 komt een sociolinguïstische onderzoeksrichting aan de orde waarin van een zgn. interactionele taalopvatting uitgegaan wordt. Deze onderzoekslijn sluit in vergelijking met de differentiehypothese beter aan bij Bernsteins probleemstelling. Voordat we overgaan tot een uiteenzetting van de zgn. interactionele benadering van taal, bespreken we eerst de stand van zaken in het sociaalwetenschappelijk socialisatie-onderzoek. Bernstein is immers vooral voor ons van belang gebleken als socialisatie-onderzoeker. We

---

* Bernstein verwijst hier naar 'The logic of nonstandard English', het artikel waarin hij het meest direct door Labov bekritiseerd wordt. Wij verwijzen naar ditzelfde artikel met 'Labov 1972a: 201-240'.

zijn ons gaan oriënteren in het socialisatie-onderzoek omdat we daar voor onze, c.q. Bernsteins probleemstelling bruikbare inzichten hoopten te vinden. Het resultaat van deze oriëntatie is, zoals we nog zullen zien, enigszins teleurstellend geweest.

1.4 Onderzoek naar socialisatie vanuit de sociale wetenschappen

Bernstein (1972a: 160) zet zijn bedoelingen in socialisatietheoretisch opzicht uiteen met de formulering: "Essentially and briefly I have used Durkheim and Marx at the macro level and Mead at the micro level, to realize a sociolinguistic thesis which could meet a range of work in anthropology, linguistics, sociology and psychology". Hij onderneemt een nogal pretentieuze poging om een integratie tot stand te brengen in het werk van een aantal vooraanstaande socialisatietheoretici. Ook in empirisch opzicht komen bij Bernstein een aantal klassieke onderwerpen uit het socialisatie-onderzoek aan de orde, zoals b.v. 'opvoedingsstijlen' (op macht vs. op rationaliteit en gevoelens gebaseerd), 'toekomstperspectief' (planning op korte vs. op lange termijn), 'cognitieve stijl' (contextgebonden vs. contextonafhankelijk), 'oriëntatie' (universalistisch vs. particularistisch) en 'rolverhoudingen' (statusgericht vs. persoonsgericht). Hij probeert in deze aspecten van het socialisatieproces een verklarende samenhang aan te brengen. De vraag hoe we Bernsteins integratiepoging moeten waarderen, vereist een grondige oriëntatie in het socialisatie-onderzoek van de sociale wetenschappen. Zo'n grondige oriëntatie en daarbij aansluitende evaluatie zou echter het kader van dit linguïstische proefschrift te buiten gaan. Aan de nu volgende uiteenzetting moet dan ook een beperktere betekenis toegekend worden: het is slechts de bedoeling het werk van Bernstein te plaatsen tegen de achtergrond van diverse stromingen in en bevindingen van het onderzoek naar socialisatie. De centrale vraag daarbij is of een eerste globale kennismaking met deze stromingen c.q. bevindingen de veronderstelling rechtvaardigt dat een zorgvuldige en grondige bestudering uitmondt in een beter theoretisch kader voor onderzoek naar de rol van taal in socialisatie dan het door Bernstein aangereikte.

1 4 1 Theorievorming

De theorievorming over het socialisatieproces vertoont een grote diversiteit die, om te beginnen, al tot uitdrukking komt in een groot aantal definities van wat onder 'socialisatie' verstaan moet worden (zie voor deze verschillende definiëringen b.v. Ogburn en Nimkoff

1940, Parsons 1951, Child 1954, Elkin 1960, Danziger 1971, Krappman 1971 en Bernstein 1973). Uit deze definities kan als gemeenschappelijke kern het volgende gedistilleerd worden: socialisatie is het leven van mensen onder invloed van sociale factoren, het opgroeien in, veranderd worden door en omgaan met een sociale omgeving. Het socialisatieproces omvat de volgende deelprocessen: opvoeding, onderwijs, bewust en toevallige beïnvloeding, de niet-biologische aspecten van ontwikkeling, leerprocessen, aanpassing aan de omgeving of adaptatie, acculturatie en enculturatie.

We konden in de verschillende definities die er in de literatuur van 'socialisatie' gegeven zijn, een centraal gezichtspunt aanwijzen. Dit lukt veel minder wanneer we de socialisatietheorieën waaruit de definities voortgekomen zijn met elkaar vergelijken. De theorievorming vertoont het beeld van een lappendeken ("patchwork quilt", Baldwin 1967, 583). Er bestaan een aantal theoretische stromingen naast elkaar, zoals b.v. het behaviourisme, de psychoanalyse, de cognitieve theorie, de conventionele rollentheorie en de interactionele variant daarvan. We zullen deze achtereenvolgens kort behandelen.

Het behaviourisme is de leer van het openlijk waarneembare gedrag. Het socialisatieproces wordt opgevat als een leerproces dat verloopt volgens bepaalde leermechanismen, zoals klassieke conditionering (Pawlow 1927), operante conditionering (Skinner 1953, 1957) en observationeel leren (Bandura en Walters 1963).

Het behaviourisme is vooral van belang vanwege de bijdrage die het geleverd heeft aan de ontwikkeling van goed gecontroleerde onderzoeksmethoden (Pervin 1970). Als theoretische achtergrond voor een linguïstisch socialisatieonderzoek zou het behaviourisme niet zo'n gelukkige keuze zijn. Taalgebruik geldt als een in sociaal en cognitief opzicht zeer complexe vorm van handelen. Het is een essentieel creatieve activiteit (Chomsky 1959, Goodman 1971), die niet met de leermechanismen van het behaviourisme verklaard kan worden.

Ook de onderzoeksmethodologie van het behaviourisme, die meestal uitmondt in laboratoriumexperimenten, sluit niet goed aan bij taalgebruiksvraagstellingen. Taalgebruik is sterk situationeel gebonden (vgl. Cazden 1970 en Labov 1972a, 1972b). Het bestuderen van taalgebruik onder laboratoriumcondities heeft iets paradoxaals (vgl. paragraaf 1.3: de 'observer's paradox'): er zouden dan verschijnselen bestudeerd worden die naar alle waarschijnlijkheid alleen voorkomen in de door het onderzoek gecreëerde condities.

Hiermee is overigens niet gezegd dat in het socialisatieproces en het taalverwervingsproces geen behaviouristische leermechanismen werkzaam zouden zijn, maar slechts dat het behaviourisme, in het licht van het werk van vooraanstaande linguïsten zoals Chomsky en Labov, een weinig voor de hand liggend kader is voor onderzoek naar de rol van taal in socialisatie.

Een eerste karakterisering van de psychoanalyse zou kunnen luiden dat zij in hoofdzaak betrekking heeft op één aspect van socialisatie,

namelijk de seksuele en libidineuze ontwikkeling. Deze karakterisering lijkt in te houden dat de psychoanalyse over aspecten van socialisatie handelt die niet of nauwelijks verband houden met verbale interactie en taal en zou ons snel kunnen doen besluiten de psychoanalyse niet verder te onderzoeken op haar bruikbaarheid als theoretisch kader voor een linguïstisch socialisatie-onderzoek.

Zo'n snelle afrekening met de psychoanalytische benadering gaat echter volledig voorbij aan recente, met name door Franse onderzoekers (Lacan 1966, 1975, Foucault 1976) geïnspireerde ontwikkelingen in de psychoanalyse (b.v. Te Elfder Ure 27, 1980). Ook wordt voorbijgegaan aan het werk van een belangrijk sociolinguïst in de voetsporen van Bernstein, Oevermann (zie Oevermann e.a. 1975), die aan de psychoanalyse ontleende inzichten toepast in een analyse van verbaal interactiemateriaal. Zelfs een zeer vluchtige kennismaking met deze recente interpretaties en uitwerkingen van de psychoanalyse maakt al duidelijk dat de taal er een wezenlijke rol in speelt. Een minder vluchtige kennismaking leidt tot een bevinding van geheel andere orde: het werk van Lacan, Foucault en Oevermann is bijzonder moeilijk toegankelijk (vgl. Simon 1980). Voor met name het werk van de Franse psychoanalytici Lacan en Foucault geldt bovendien nog dat het fel omstreden is (Teunissen omschrijft Lacan in De Groene Amsterdammer van 18 november 1981 o.a. als een "bij zijn leven al veelkleurige legende"). Het moet niet uitgesloten worden geacht dat de laatstgenoemde geschriften aanzetten bevatten voor een theoretisch kader voor een onderzoek naar de rol van taal in de primaire socialisatie dat kan wedijveren met dat van Bernstein. Toch heb ik mij hier niet verder in verdiept: de geschriften dragen weliswaar de sporen van een boeiende theoretische ontwikkeling die een nadere bestudering waard is, maar de opvattingen zijn niet zo helder uitgekristalliseerd dat de verbinding met de problematiek van taal en socialisatie in naar sociaal milieu verschillende gezinnen op dit moment voor de hand ligt.

Met het werk van Oevermann (Oevermann e.a. 1975) is het anders gesteld. Dit heeft directer betrekking op socialisatie en verbale interactie. Oevermann ontwikkelt daarin een visie op socialisatie en het onderzoek ervan die steunt op de volgende grondgedachten:

- 1 Socialisatie (opgevat als de sociale constitutie van ontogenetische ontwikkelingsprocessen) is in essentie interactie.
- 2 De interactie heeft naast de bij de betrokkenen bewuste betekenis een latente betekenis. Deze latente betekenis wordt door Oevermann geïnterpreteerd in termen van het onbewuste van Freud.
- 3 Empirisch onderzoek dient verricht te worden in de vorm van intensieve, kwalitatieve 'case studies' van interactie.

De tweede grondgedachte van Oevermann is op Freud gebaseerd. Bij deze gedachte willen we graag een kritische kanttekening plaatsen. De Freudiaanse interpretatie die Oevermann aan de latente betekenisstructuur toekent, verdedigt hij op grond van aan een consensustheorie van de waarheid (Habermas 1971) ontleende opvattingen: welke latente betekenis aan de interactie verbonden is, wordt vastgesteld in een dialoog tussen competente buitenstaanders. Aan deze opvatting

is het bezwaar verbonden dat de toegekende interpretaties niet vatbaar zijn voor toetsing door de empirie (vgl. Strasser 1972: 'De dialoog als bakermat van de waarheid').

De kennisname van de psychoanalytische socialisatietheorie, die slechts globaal geweest is, heeft mij er niet van kunnen overtuigen dat deze theorie een onmisbaar onderdeel vormt voor een empirisch onderzoek naar de rol van taal in socialisatie. Bovendien zou uitvoering van zo'n onderzoek in het kader van de psychoanalyse veel voorbereiding vergen, terwijl de relatie tussen empirie en interpretatie problematisch is en blijft.

De cognitieve theorie, waarvan Piaget (o.a. 1954a), Kohlberg (1969) en Flavell (1968) belangrijke vertegenwoordigers zijn, legt verantwoording af van de cognitieve ontwikkeling als onderdeel van het socialisatieproces.

Het socialisatieproces wordt gezien als een proces van toenemende decentrerings: een eenvoudige, beperkte visie op problemen wordt steeds meer vervangen door een complexe visie waarin meerdere gezichtspunten tegelijk vertegenwoordigd zijn.

In dit proces van decentrerings speelt het vermogen tot symboolvorming een rol. Het is niet eenvoudig te bepalen welke rol precies, omdat taal en denken moeilijk onafhankelijk van elkaar bestudeerd kunnen worden. Aanvankelijk kende Piaget (1940) aan taal een belangrijke rol toe in verband met de cognitieve ontwikkeling. Later (b.v. Piaget 1954b, 1962a en 1962b) werd dit mede door zijn onderzoek naar de cognitieve ontwikkeling van doofstommen minder. Het vermogen tot symboolvorming bleek een rol te spelen in de intellectuele groei, maar het taalgebruik als zodanig beïnvloedde deze groei nauwelijks. Wanneer het denken een bepaald niveau bereikt heeft, volgt de verbale vormgeving als het ware vanzelf. In meer recente psycholinguïstische literatuur wordt dit gezichtspunt gesteund (b.v. Levelt 1975). Piaget richt zich op het cognitieve ontwikkelingsproces van kinderen voor zover het een relatief autonoom proces is waarin factoren uit het milieu een ondergeschikte rol spelen. Zijn fasentheorie gaat uit van de mens als biologische soort en beoogt een universele geldigheid.

De hierboven weergegeven visie op de relatie tussen taal en denken is in strijd met die van Bernstein in de eerste fase van zijn conceptuele ontwikkeling (die zich voor zijn opvattingen op dit punt baseerde op Sapir en Whorf) en het taalcompensatie-onderwijs. In het taalcompensatie-onderwijs denkt men immers de cognitieve ontwikkeling te bevorderen door stimulering van het taalgebruik. Deze opvatting wordt aangeduid als 'linguïstisch determinisme'. Een linguïstisch determinisme zoals dat in de taalcompensatieprogramma's tot uitdrukking komt, is op grond van de vanuit de cognitieve psychologie verrichte onderzoeken naar de relatie tussen taal en denken niet goed houdbaar.

De cognitieve theorie heeft zeer zeker raakpunten met de opvattingen van Bernstein. Toch ben ik er ook ten aanzien van de cognitieve theorie (vgl. de passage hierboven over de psychoanalyse) niet van

overtuigd dat het een grove nalatigheid zou zijn wanneer deze geen deel uitmaakt van het theoretisch kader voor een empirisch onderzoek naar de rol van taal in de primaire socialisatie. De vraag hoe taal uitdrukking geeft aan sociale verhoudingen en deze definieert, m.a.w. hoe taal zich verhoudt tot sociale interactie, komt in de cognitieve theorie hooguit zijdelings en indirect aan de orde. Het zal empirisch onderzoek naar deze vraag ongetwijfeld niet schaden, wanneer de cognitieve theorie grondig geëxploreerd wordt op zijn bruikbaarheid, maar zo'n exploratie is een studie op zich, waarvan ik in dit kader heb afgezien.

In de conventionele rollentheorie wordt het socialisatieproces omschreven als het proces waarin het individu de eigenschappen verwerft die nodig zijn om in rollen te functioneren. Parsons (b.v. 1951, 1955), Dahrendorf (1967) en Linton (1936, 1967) zijn belangrijke exponenten van de conventionele rollentheorie.

Sociale rollen zijn de ordeningseenheden van de maatschappij (Parsons 1951). Zij worden tot instituties samengevoegd. Complexe interactiestructuren worden in de conventionele rollentheorie opgevat als configuraties van sociale rollen. Sociale rollen worden gedefinieerd als bundels verwachtingen die in een gegeven maatschappij een verbinding maken met het gedrag van dragers van posities (Dahrendorf 1967, 144).

Het kind leert in het socialisatieproces dat het zijn eigen behoeften slechts kan bevredigen, wanneer dit in principe in overeenstemming is met de verwachtingen van de ouders (Dahrendorf 1967). De verwachtingen van de ouders vormen bij het kind geïnternaliseerde behoeften die op hun beurt weer de basis vormen voor rolgedrag. In de primaire socialisatie leren kinderen weliswaar niet in concreto alle rollen die ze ooit zullen gaan vervullen, maar ze verwerven een aantal abstracte eigenschappen die het functioneren in een veelheid van rollen mogelijk maken, de zgn. grondkwalificaties voor rolgedrag (Parsons 1951).

De conventionele rollentheorie heeft betrekking op de vermaatschappelijking van het individu, maar het socialisatieproces omvat nog een ander proces, namelijk de ontwikkeling van de individualiteit. Parsons zou aan het individu te weinig speelruimte geven. Zijn theorie zou betrekking hebben op een grensgeval van interactie, namelijk interactie in een situatie waarin de gedragsvoorschriften vastomlijnd zijn. In 'face to face' interactie liggen de verwachtingen die de interactiepartners ten opzichte van elkaar hebben niet vast. De interactiepartners bouwen tijdens de interactie een zekere consensus op. In de interactionele rollentheorie wordt meer ruimte gecreëerd voor de individuele inbreng in de interactie.

De interactionele rollentheorie heeft zich ontwikkeld in reactie op de conventionele rollentheorie. Krappman (1971), Habermas (1968), Goffman (1961) en Dreitzel (1968) zijn belangrijke vertegenwoordigers van deze richting. Hun discussies spitsen zich vooral toe op de begrippen 'rolflexibiliteit', 'ambigüiteitstolerantie' en 'roldis-

tantie' (zie voor een verklaring van deze begrippen Habermas 1968). Als een individu over deze eigenschappen beschikt, kan het in vrijheid als maatschappelijk individu met een sociale identiteit leven. Het socialisatieproces is het proces van de verwerving van deze kwalificaties.

Beide varianten van de rollentheorie hebben via het werk van Bernstein implicaties gekregen voor de sociolinguïstiek. Zoals we in 1.2 al zagen, acht hij de rolverhoudingen in het gezin van cruciaal belang voor de relatie tussen individu en maatschappelijke positie. Hij maakt gebruik van onderscheidingen uit de rollentheorie om de verhoudingen in gezinnen van verschillende sociaal-economische achtergrond te beschrijven (bijvoorbeeld 'universalisme vs. particularisme', persoonsgericht vs. statusgericht en 'achieved status' vs. 'ascribed status'). Bernstein claimt expliciet een symbolisch niveau als tussenschakel tussen individu en omgeving en geeft daarmee blijk kennis te hebben genomen van de interactionele kritiek op de conventionele opvatting.

Onze conclusie ten aanzien van de beide rollentheorieën luidt niet anders dan die ten aanzien van de eerder besproken socialisatietheorieën: er wordt een aspect uit een complex proces centraal gesteld. Bij de conventionele rollentheorie is dat het aspect van 'integratie in de bestaande maatschappij'; bij de interactionele rollentheorie het aspect van 'sociale identiteitsontwikkeling'. We kunnen weinig aanknopingspunten vinden voor een aanvulling of verbetering van de door Bernstein ontwikkelde opvattingen over de complexe wederzijdse beïnvloeding van taalgebruik en sociale verhoudingen.

In het voorafgaande hebben we een aantal stromingen op socialisatietheoretisch gebied de revue laten passeren. De behandelde stromingen zijn voor een deel zo abstract en algemeen dat ze elkaar noch tegen spreken, noch bevestigen, en voor een deel zo specifiek dat ze over verschillende, onafhankelijk te bestuderen aspecten van een geheel handelen. Er zijn weinig punten waarop de diverse stromingen elkaar overlappen. De raakvlakken hebben in het beste geval betrekking op abstracte filosofische uitgangspunten en meningsvisies. In de theorievorming is weinig integratie tot stand gebracht. Deze conclusie vinden we op tal van plaatsen in de literatuur bevestigd (b.v. Krappman 1971, Clausen 1968a, Baldwin 1967 en Brands en anderen 1977). Bij de lappendeken die aan het begin van deze subparagraaf al min of meer voorzien was, kunnen we ons langzamerhand steeds meer voorstellen. Aan een 'aspiring theory builder' (Baldwin 1967) blijkt grote behoefte te bestaan.

Habermas (1968) is een typisch voorbeeld van een dergelijk theoreticus. In mindere mate (hij beperkt zich immers tot het milieuspecifieke aspect van socialisatie) kunnen we ook Bernstein als zo'n voorbeeld beschouwen. In de behandelde theorieën, en ook in de integratiepoging van Habermas (1968), konden we weinig andere, meer concrete aanknopingspunten vinden voor onze probleemstelling dan in de door Bernstein geboden aanzet.

De volgende punten uit de uiteenzetting over socialisatietheorieën

zijn voor onze probleemstelling het meest van belang. Op de eerste plaats hebben we geconstateerd dat een eenvoudig linguïstisch determinisme zoals dat in het compensatie-onderwijs tot uitdrukking komt, niet verdedigbaar geacht wordt. Op de tweede plaats zijn de door Oevermann e.a. (1975) ontwikkelde uitgangspunten voor socialisatie-onderzoek niet onverenigbaar met de opvattingen van Bernstein. Het eerste uitgangspunt van Oevermann dat socialisatie in essentie interactie is, zouden we kunnen gebruiken als achtergrond voor de concretisering die wij in ons onderzoek geven aan de opvattingen van Bernstein. Wel is, gezien de institutionele context waarin ons onderzoek plaatsvindt (zie het voorwoord), een beperking tot het verbale aspect van interactie voor de hand liggend. Ook het tweede en derde uitgangspunt zouden we, mits we enige accentverschuivingen en nuanceringen aanbrengen, kunnen gebruiken. Het idee dat interactie meer betekenis heeft die niet allemaal even bewust bij de betrokken interactiedeelneemers leven, vinden we ook in recente socio- en pragmalinguïstische literatuur (vgl. Labov en Fanshel 1977, Searle 1976 en Hymes 1972a). In conversatie worden op verschillende niveaus betekenissen gerealiseerd: conversatie is "many-layered" (Labov en Fanshel 1977: 30). Wij zouden in aansluiting bij ontwikkelingen in de sociolinguïstiek en de pragmatiek kunnen kiezen voor een betekenis-toekenning op grond van vormkenmerken van het interactiemateriaal. De derde grondgedachte van intensieve 'case studies' is voor ons aantrekkelijk, omdat zo mogelijkheden gecreëerd worden voor een relatief veelomvattend beeld van de socialisatie in natuurlijke (i.t.t. kunstmatige, vgl. paragraaf 1.3 en 1.4.2) omstandigheden. Dit sluit o.i. overigens niet uit dat gebruik gemaakt wordt van kwantitatieve hulpmiddelen.

1.4.2 Empirisch onderzoek

Het empirisch onderzoek over socialisatie is zo mogelijk nog onoverzichtelijker dan de theorievorming. Een kritische evaluatie ervan is onbegonnen werk (vgl. Clausen (1968a) die deze opvatting deelt). Hagemann-White en Wolff (1975: 292) concluderen met betrekking tot een onderdeel uit het probleemveld, het milieuspecifieke socialisatie-onderzoek, het volgende: "Kaum jemand ist heute in der Lage, einen gegliederten und verständlichen Ueberblick über die Fülle schichtenspezifischer Sozialisationsforschungen zu geben". Over het algemeen is de relatie tussen theorie en empirie niet sterk. De theorieën worden zelden gebruikt als bron voor toetsbare hypothesen, maar in het beste geval als een begrippenkader waarin empirische verschijnselen beschreven worden. De theorieën zijn zo algemeen van aard, dat er zelden concurrerende, toetsbare voorspellingen uit afgeleid kunnen worden. In het empirisch onderzoek zien we, evenals in de theorievorming,

een aspectbenadering. We kunnen onder andere de volgende regelmatig terugkerende thema's aanwijzen 'prestatiemotivatie', 'opvoedingsstijl', 'deviantie', 'cognitieve stijl', 'taalgebruik', 'morele ontwikkeling', 'seksafhankelijk gedrag', 'toekomstperspectief' (zie b.v. Gottschalch e.a. 1971; Danziger 1971). Deze thema's worden vaak cultuur- en milieuvergelijkend bestudeerd. Ook worden verschillende socialiserende instanties in het onderzoek betrokken: het gezin, de school, de 'peergroup' en de massamedia.

Dat de hoeveelheid empirische socialisatie-onderzoeken niet of nauwelijks te overzien is, heeft sommige onderzoekers er toch niet van weerhouden een poging te ondernemen om uit een selectie van de deelonderzoeken één geheel te distilleren. Ook hier moeten we Habermas (1968) als belangrijke naam noemen. Bij Rolff (1967) en Gottschalch (1971) zien we soortgelijke pogingen. In deze overzichtswerken worden socialiserende gedragswijzen die onderling sterk correleren, met elkaar in verband gebracht en samengevat tot een subcultuur. Wanneer we aldus de balans opmaken voor kinderen uit lagere sociale milieus, dan is een negatieve waardering van hun situatie bijna onontkoombaar: zij worden autoritair, in een 'restricted code', opgevoed tot een geringe prestatiemotivatie en een contextafhankelijke cognitieve stijl met een geringe eigen identiteit en een rigide rolgedrag. Hun socialisatie kan aanleiding geven tot psychotisch en delinquent gedrag. Gottschalch (1971: 118-119) geeft de volgende sfeertekening van hun socialisatie: "Ein ... Rückzug in eine Art soziale Katatonie wird ihnen durch restringierten Sprachgebrauch erleichtert".

Voor kinderen uit midden en hogere milieus is het beeld rooskleuriger. Van iedere dichotomie waarvan het arbeiderskind de negatieve pool toegewezen krijgt, krijgen zij de positieve. Hun socialisatie wordt geassocieerd met 'elaborated code', een permissieve opvoedingsstijl, een hoge prestatiemotivatie, een contextonafhankelijke cognitieve stijl, een sterk ontwikkelde eigen identiteit en een flexibel rolgedrag. Hun socialisatie kan aanleiding geven tot neurosen en dat is zo ongeveer het enige negatieve aspect dat aan de socialisatie van kinderen uit hogere milieus verbonden kan zijn. Een vergelijking van de bovenstaande beelden leidt tot de conclusie dat kinderen uit sociaal lagere milieus deficiënt zijn ten opzichte van hun meer bevoorrechte leeftijdgenoten.

De hierboven geschetste beelden zijn grof en bewust wat karikaturaal, maar niet zonder een grond van waarheid en dit is al voldoende voor een uitermate kritische en sceptische houding ten opzichte van de eraan ten grondslag liggende wetenschapspraktijk.

Het onderzoek dat aanleiding kan geven tot de bovenstaande beelden is over het algemeen uitgevoerd volgens het grootschalige, correlatieve paradigma. Dit paradigma heeft als beperking dat de gevonden samenhang niet op grond van onderzoeksgegevens verklaard kan worden. Er wordt niet zorgvuldig gekeken naar de processen die zich tijdens de socialisatie voltrekken. Een intensieve en diepgaande analyse en beschrijving van deze processen valt buiten de mogelijkheden van het onderzoeksparadigma waarin een variabele zoals bijvoorbeeld sociaal milieu gecorreleerd wordt met een of meer variabelen die een opera-

tionalisati vormen van een onderdeel van het socialisatieproces. Het is erg jammer dat in overzichtsstudies de conclusies van empirisch onderzoek veelal gepresenteerd worden zonder (een nadere specificatie van de onderzoeksmethodologie en onderzoekscondities. Nauwkeurige gegevens over wat Hagemann-White en Wolff (1975: 13) de "soziale Ort" van een onderzoek noemen ontbreken. Deze "soziale Ort" ziet er meestal als volgt uit: een manlijke onderzoeker, die weinig affiniteit heeft met andere culturen dan die van de manlijke middle-class, legt zijn proefpersonen of respondenten ingewikkelde opgaven en vragen voor die weinig relatie hebben met hun alledaagse leven. Het is moeilijk voor te stellen dat de onderzochte vrouwen en kinderen uit lagere sociale milieus en minderheidsgroepen onder deze condities tot hun recht komen. In overzichtswerken krijgen de onder specifieke condities tot stand gekomen conclusies een te definitieve status. Voor zover Bernstein deze conclusies dan ook zonder er vraagtekens bij te plaatsen overneemt, geldt deze kritiek ook voor hem.

Er is ons inziens dringend empirisch onderzoek nodig onder geheel andere condities dan die van de in het voorgaande genoemde formele situatie, die een sterke inbreuk kunnen vormen op de natuurlijkheid van het gedrag. Bij uitstek voor onderzoek waarin de relatie tussen taalgebruik, sociale verhoudingen en socialisatie aan de orde gesteld wordt, is een alternatieve benadering gewenst. Voor een beter inzicht in deze relatie zouden de resultaten van een benadering in de breedte aangevuld moeten worden met gegevens uit een dieptebenadering. Met name in de sociologie kan een toenemende belangstelling geconstateerd worden voor een fenomenologische benadering van het alledaagse leven, dat wil zeggen van verschillende sociale activiteiten en interactievormen (Camaioni 1979: 325). Deze interesse ligt ten grondslag aan Goffmans studies (1963, 1974, 1976), evenals aan het onderzoek van etnomethodologen (Garfinkel 1967, Schegloff 1968, 1972, Sacks 1972a, Turner 1974).

1.5 De interactionele benadering van taal

1.5.1 Uitgangspunten

In het voorafgaande zijn twee mogelijke verklaringen voor de taalproblemen die kinderen uit lagere sociale milieus op school ondervinden, behandeld: ofwel zij hebben minder taal verworven dan kinderen uit hogere sociale milieus, ofwel ze beschikken over een andere taal (zie paragraaf 1.3). Cazden (1970) concludeert dat zowel de karakterisering van de problemen in termen van 'minder taal', als de karakterisering in termen van 'een andere taal' inadequaat is.

Zij voert hiervoor als belangrijkste reden aan dat beide concurrerende opvattingen alleen betrekking hebben op patronen in de structurele vorm van taal. Beide benaderingen zouden interactionele aspecten van taalgebruik verwaarlozen ten gunste van formele aspecten. Zij pleit ervoor de aandacht te richten op patronen van taalgebruik in contexten, op de interactie tussen de ontwikkeling van communicatieve vaardigheden en de omgeving. Zij ondersteunt hiermee eigenlijk precies de bedoelingen van Bernstein (zie paragraaf 1.2.3). Er kan de laatste tijd in de psychologie, de sociologie, de antropologie en de linguïstiek een toenemende interesse voor dit soort verschijnselen geconstateerd worden.

In de bundel 'Child discourse' van Ervin-Tripp en Mitchell-Kernan (1977a: 1-3) wordt een onderzoekslijn onderscheiden die een contrast vormt met de 'mainstream' van het Amerikaanse linguïstische en sociologische denken in de zestiger jaren. De basis voor deze lijn is gelegd door de etnografie van het spreken (Hymes 1962, 1964 en Gumperz en Hymes 1964, 1972), de sociolinguïstiek (Labov 1972b) en de conversatie-analyse (Schegloff 1968; Sudnow 1972; Turner 1974). Deze lijn in het onderzoek van taalverschijnselen wordt gekenmerkt door een aantal centrale gezichtspunten:

- 1 natuurlijke conversatie vormt het onderzoeksmateriaal;
- 2 zinnen zijn niet het hoogste niveau van analyse;
- 3 de sociale context is relevant voor linguïstische regels;
- 4 linguïstische regels hebben een variabele component;
- 5 taal heeft verschillende functies.

Deze gezichtspunten zullen hieronder achtereenvolgens worden toegelicht.

1 Natuurlijke conversatie vormt het uitgangsmateriaal voor het hierboven aangeduide taalonderzoek. Het spreekt vanzelf dat dit grote methodologische veranderingen met zich mee moest brengen (zie b.v. Labov 1975). Uiteraard is de introspectieve methode van het onderzoek naar de structuur van het taalsysteem niet bruikbaar voor onderzoek naar taalgebruik in contexten en naar de primaire taalverwerving.

Ook echter de in sociaalwetenschappelijk geïoriënteerd taalonderzoek gangbare methode van het interview als wijze van materiaal verzamelen is, afhankelijk van de specifieke vraagstelling waarin men is geïnteresseerd, niet zonder nadelen. Het is duidelijk geworden dat sprekers niet betrouwbaar kunnen rapporteren over aspecten van taal die, afhankelijk van de context, variëren. Feitelijk gedrag en rapporteringen over gedrag zijn waarschijnlijk systematisch verschillend (Ervin-Tripp 1969: 139). Tal van nuances in taalgebruik worden door de betrokken interactiedeelnemers niet bewust geobserveerd. Hun oordelen zijn meestal categorisch (Labov 1966), terwijl hun taalgebruik aanzienlijke variatie blijkt te vertonen. Wanneer b.v. syntactische variabelen niet functioneren als aanwijzingen op grond waarvan sprekers geclassificeerd worden, raken ze, nadat het taalgebruik gedecodeerd is, meestal meteen in de vergetelheid (Sacks 1967). Hetzelfde kan van pragmatische en conversationele variabelen gezegd

worden.

Rapporteringen over taalgebruik zijn waarschijnlijk net zo gevoelig voor sociale variatie als het taalgebruik zelf. "The properties of the interview situation itself shape judgments and tend to skew data toward the most self-conscious style" (Ervin-Tripp en Mitchell-Kernan 1977b: 1). De respondenten in een interview reageren gemakkelijk volgens wat ze sociaal wenselijk achten en dit kan nog wel eens voor een vertekening van de onderzoeksgegevens zorgen die leidt tot conclusies die slechts in beperkte zin geldig zijn.

Het is niet aannemelijk dat kinderen zich in gunstige zin onderscheiden van volwassenen wat betreft hun betrouwbaarheid als informant. In sommige gevallen zijn ze zelfs cognitief en emotioneel niet eens in staat te rapporteren over hun eigen gedrag (Brown 1973; Ochs 1979: 8). De conclusie moet zijn dat via het interview niet betrouwbaar toegang kan worden verkregen tot de eerste taalverwerving, met name niet wat de sociale aspecten daarvan betreft.

Een zowel in theoretisch als methodologisch opzicht geheel andere benadering komt naar voren in onderzoek waarvan natuurlijke conversatie* het object vormt. Hymes (1972a: xviii) onderstreept als volgt het principiële karakter hiervan: "The point here is that to stress the importance of participants in a situation is a matter, not of courtesy or rhetoric, but of scientific principle". Via dit soort onderzoek kunnen linguïstisch belangwekkende verschijnselen aan het licht komen die buiten het onderzoeksparadigma van de taalwetenschap zoals deze traditioneel beoefend is, vallen.

2 Zinnen zijn niet het hoogste niveau van analyse. In de linguïstiek gaat men in hoofdzaak uit van de zin als analyse-eenheid. In onderzoek als hier bedoeld richt men zich op andere analyseniveaus, zoals b.v. dat van de 'move', de beurt, de 'exchange', het verhaal, de conversatie en de 'speech event'.

3 De sociale context is relevant voor linguïstische regels. Zowel de interpretatie van wat gezegd wordt, als de regels voor een keuze tussen verschillende opties zijn afhankelijk van de sociale context. In aansluiting bij Hymes (1967) kan de context in termen van o.a. de volgende componenten beschreven worden: 'setting', 'scene', en kenmerken van de spreker, de geadresseerde en de toehoorders. Uit onderzoek van b.v. Ervin-Tripp (1976) is gebleken dat de interpretatie van een uiting als een vraag of een bevel op een systematische wijze afhankelijk is van extralinguale kenmerken.

---

* Natuurlijke conversatie kan hier globaal omschreven worden als een gesprek tussen twee of meer personen die bij toerbeurt het woord voeren. Het aantal gespreksbijdragen per persoon is niet van tevoren vastgelegd. Ook de inhoud, de lengte en de volgorde van de gespreksbijdragen zijn niet van tevoren vastgelegd.

4 Linguïstische regels hebben een variabele component. Onderzoek van Labov (1972b) en Cedergren en Sankoff (1974) heeft duidelijk gemaakt dat het taalgebruik in een situatie niet alleen door verplichte en optionele regels wordt bepaald, maar dat de toepassing van de optionele regels systematisch kan variëren. In het Engels wordt de medeklinker 't' b.v. in een informele situatie vaker gedeleteerd dan in een formele, en verder zal de waarschijnlijkheid van deze deletie toenemen wanneer er een klinker in plaats van een medeklinker op volgt (Labov 1972b: 183-260).

5 Taal heeft verschillende functies. In de linguïstiek is van oudsher een sterk accent gelegd op de functie van taal als representatie (Bühler (1934) gebruikt voor deze functie van taal de term 'Darstellung'). Bij de bestudering van een gesprek blijkt al snel dat taal meer dan één functie vervult en dat de functie van een uiting niet direct gerelateerd is aan structurele kenmerken. Hoewel een aantal functies van taal universeel zijn, verschillen culturen wat betreft het accent dat gelegd wordt op de diverse taalfuncties. Ook vertoont de taalverwerving een ontwikkeling die verband houdt met een verandering in de functies die taal vervult.

Aan de hand van de bovengenoemde gezichtspunten kunnen we globaal de interactionele sociolinguïstiek afbakenen. Het is typerend voor de interactionele benadering van taalverschijnselen dat de in het vierde punt centrale notie 'taalvariatie' onderzocht wordt in het licht van de betekenis die eraan verbonden is voor de sociale interactie. Als we in het thema 'taalvariatie' deze accentverschuiving aanbrengen, kunnen de bovengenoemde uitgangspunten als omschrijving van het interactionele onderzoeksparadigma opgevat worden.

De notie 'communicatieve competentie' (Hymes 1972a, 1972b) vormt een centraal begrip in de interactionele zienswijze op taalverschijnselen en het onderzoek ervan (zie b.v. Appel, Hubers, Meijer 1979³: 163 en Ervin-Tripp en Mitchell-Kernan 1977b: 6). De linguïstische competentie (Chomsky 1965) is slechts een onderdeel van de kennis waarover interactie-deelnemers moeten beschikken om op zinvolle wijze te participeren in taalgebruikssituaties. Zij moeten niet alleen beschikken over kennis omtrent wat formeel mogelijk is, maar ook over kennis omtrent wat geschikt is voor het beoogde doel ("feasible"), wat passend is met het oog op de context waarin taal gebruikt en geëvalueerd wordt ("appropriate"), en wat normaal is en wat niet, en hoe het verschil daartussen geïnterpreteerd wordt ("performed", Hymes 1972b: 281). Deze vier vormen van kennis vat Hymes (1972b) samen als 'communicatieve competentie'. Hymes (1967: 13), de grondlegger van de zgn. 'ethnography of speaking', argumenteert voor "... a study of speaking that seeks to determine the native system and theory of speaking; whose aim is to describe the communicative competence that enables a member of the community to know when to speak and when to remain silent, which code to use, when, where, and to whom, etc. In considering what form sociolinguistic description might take, ... one needs to show sociologists, linguists and ethno-

graphers and others a way to see data as the interaction of language and social setting". Via zo'n benadering van taalgebruiksverschijnselen kan een nieuw licht geworpen worden op de ontwikkeling van de linguïstische mogelijkheden van kinderen (Ervin-Tripp en Mitchell-Kernan 1977b: 6).

1 5 2 Bevindingen

In de volgende paragrafen zullen een aantal bevindingen van de interactionele benadering van taalgebruik behandeld worden. Ze zullen besproken worden onder de volgende noemers: 'classificaties van functies van taalgebruik' (paragraaf 1.5.2.1), 'de keuze van formuleringen' (paragraaf 1.5.2.2) en 'het construeren van gesprekken' (paragraaf 1.5.2.3). Deze bespreking kan, gezien de ontwikkelingsfase waarin de interactionele benadering van taal zich thans bevindt, geen volledig en goed geïntegreerd overzicht zijn.

1.5.2.1 Classificaties van functies van taalgebruik

In paragraaf 1.5.1 is gesteld dat er bij de onderzoekers die samengebracht kunnen worden onder de noemer 'de interactionele benadering van taal' een levendige belangstelling bestaat voor de verscheidenheid van functies van taal. Aan het eind van de zestiger en het begin van de zeventiger jaren, de periode waarin Ervin-Tripp en Mitchell-Kernan (1977b) de koersverandering in het onderzoek naar taal dateren (zie paragraaf 1.5.1), waren al enkele aanzetten voor een classificatie van functies van taalgebruik beschikbaar. Door Robinson (1974²: 42-56) worden vanuit een sociaal-psychologische invalshoek een aantal van de tot dan toe beschikbare aanzetten voor een classificatie van functies van taal (Bales 1950, Ervin-Tripp 1964, Firth 1964, Halliday 1969, Jakobson 1960 en Soskin en John 1963) aan een kritische bespreking onderworpen. De discussie hierover wordt samengevat in een schema waarin de volgende functies onderscheiden worden (Robinson 1974²: 50-51):

- 1 vermijding van vervelende activiteiten,
- 2 conformering aan normen;
- 3 opwekking van esthetische gevoelens;
- 4 regulering van een ontmoeting,
- 5 bewerkstelling van een bepaalde stand van zaken in de werkelijkheid;
- 6 regulering van het eigen gedrag of gevoel;
- 7 regulering van het gedrag of het gevoel van anderen;
- 8 uitdrukking van emoties;
- 9 markering van de spreker;
- 10 markering van rolverhoudingen;

- 11 verwijzing naar een niet-linguïstische wereld,
- 12 instructie,
- 13 onderzoek;
- 14 meta-linguïstische functies.

Robinson plaatst terecht een aantal relativerende kanttekeningen bij deze inventarisatie. Het overzicht beoogt niet volledig te zijn. De gemaakte onderscheidingen hebben niet allemaal betrekking op hetzelfde analyseniveau. Men moet er niet de conclusie aan verbinden dat er een één op één relatie zou bestaan tussen taaluiting en functie: in tegendeel, een uiting kan meer functies tegelijk vervullen en dit is eerder regel dan uitzondering. Ook is het niet zo dat de bovengenoemde functies alleen via taalgebruik vervuld kunnen worden. Het is b.v. goed mogelijk de regulering van gedrag met nonverbale middelen vorm te geven. Tenslotte vormt het gebruik van bepaalde, voor de vervulling van een functie typisch geachte taalstructurele kenmerken geen garantie dat deze functie ook feitelijk vervuld wordt; de para- en extralinguale kenmerken zijn in dat verband eveneens van belang.

Op grond van de bovenstaande overwegingen kan Robinsons overzicht van taalfuncties niet opgevat worden als een beschrijvingsmodel in termen waarvan uitingen uit een corpus taalmateriaal geclassificeerd kunnen worden, maar eerder als een verzameling van een aantal in theoretisch opzicht van belang geachte onderscheidingsdimensies. De laatste tijd zijn ook vanuit de pragmalinguïstiek, een tak van beoefening van de taalwetenschap die van oorsprong nauw gelieerd is aan de taalfilosofie, pogingen ondernomen om een taxonomie voor de functies van taal te ontwikkelen (b.v. Austin 1962, Searle 1976). In deze richting probeert men de verschillende analyseniveaus te onderscheiden en een classificatie te formuleren die zich beperkt tot één analyseniveau, namelijk dat van de zgn. illocutionaire handeling (zie paragraaf 2.5.2 en verder). Ook probeert men regels te formuleren die rekenschap afleggen van de relatie tussen taaluiting en functie als spreekhandeling. Met name Searle (1975, 1976) heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van een begrippenkader voor dit soort vraagstellingen.

Omdat de bovengenoemde pragmalinguïstische aanzet een tegemoetkoming inhoudt aan de o.a. door Robinson (1974²) gesignaleerde problematische aspecten van een classificatie van taalfuncties, komt deze in vergelijking met de door Robinson (1974²) behandelde benaderingen als geavanceerder naar voren (vgl. b.v. ook Labov en Fanshel 1977). Hoewel de pragmalinguïstische en de meer sociaal-psychologisch georiënteerde benadering van taalfuncties zich onafhankelijk van elkaar hebben ontwikkeld, zijn er toch enkele raakvlakken. In haar recente werk brengt Ervin-Tripp (1976, 1977) dan ook een verbinding tot stand tussen de filosofisch georiënteerde pragmalinguïstiek en haar eigen sociaal-psychologische en antropologische onderzoeksbangstelling.

Het kan hier niet de bedoeling zijn de pragmalinguïstische theorievorming over illocutionaire handelingen diepgaand te bespreken. De pragmalinguïstiek en de manier waarop die door Ervin-Tripp (1976,

1977) en Garvey (1975) toegepast wordt, vormt het onderwerp van een uitvoeriger uiteenzetting in hoofdstuk 2 (zie par. 2.5.2 en par. 2.5.3). In dit verband kan volstaan worden met een aanduiding van het soort verschijnselen waarvan deze benadering rekenschap probeert af te leggen en met de constatering dat het aldaar ontwikkelde begrippenkader op dit moment in een aantal cruciale opzichten het meest uitgewerkt is.

In aansluiting bij de theorievorming over functies van taalgebruik zijn een aantal empirische onderzoeken uitgevoerd. Hieronder worden enkele van deze onderzoeken kort besproken om te laten zien op welke gebieden de classificaties van functies van taal toegepast zijn en tot welk type conclusie deze toepassingen aanleiding gegeven hebben. Martens (1974) heeft de verbale interactie in een gezin dat met psychische problemen te kampen had, in pragmatolinguïstische termen beschreven. Zij wees in de communicatie structuurverschijnselen aan die de betrokkenen in een situatie van een zgn. 'double-bind' bracht de interactiedeelneiners werden met tegenstrijdige verwachtingen geconfronteerd die niet als zodanig herkend werden en tot psychische spanningen leidden.

Soskin en John (1963) analyseerden de interactie van twee echtparen in termen van de functies van taal. Uit de resultaten komt naar voren hoe mensen met hun omgeving omgaan. Jock b.v., een man, tekende zich af als een figuur die eenzaamheid vermijdt en veelvuldig contacten zoekt. Roz, die met Jock getrouwd is, had minder de neiging om vreemden in haar sociale sfeer te betrekken, zij gedroeg zich onafhankelijker. Hun gedrag in het openbaar week aanzienlijk af van dat in de privésfeer. Het taalgebruik van de echtgenoten vertoonde de grootste gelijkens in die sociale situaties waarin vaak gebruik gemaakt wordt van zgn. 'informational language' (b.v. ontbijt, lunch). Wanneer de context intiem was en het taalgebruik een zgn. 'relational' karakter droeg, kwamen de grootste verschillen tussen de huwelijkspartners naar voren. Bij de evaluatie van hun analysemethode tonen Soskin en John (1963) zich sceptisch: zij betwijfelen of het mogelijk is om via een kwantificering van functionele eenheden inzicht te krijgen in de dynamiek van conversatie. Het sequentiële aspect van taaluitingen lijkt hun in dit verband van belang. De operationalisatie van deze vraag levert echter grote methodologische moeilijkheden op.

Dore (1979) onderzocht de relatie tussen de ontwikkeling van spreekhandelingen en de verwerving van grammaticale kennis. Mede op grond van de toepassing van een genuanceerd classificatieschema van spreekhandelingen op de interactie van kleuterschoolkinderen concludeert hij dat "almost everything the child learns as language in his early years derives from conversational contexts and the activities to which they relate". In de recente psycholinguïstische literatuur over kindertaalverwerving zien we steeds vaker conclusies in deze geest (b.v. Clark en Clark 1977, Bates, Camaioni en Volterra 1979). Door Horner en Gussow (1972), door Tough (1977) en door Wells (1979) wordt de theorievorming over functies van taal in verband gebracht

met de problematiek van de ongelijke deelname van kinderen aan het onderwijs.

Horner en Gussow (1972) maakten een exemplarische vergelijking van de spontane interactie van twee driejarige kinderen uit sociaal lager milieu. Deze kinderen bleken wat betreft de gehanteerde functies van taal te verschillen. In hun verbaal gedrag kwam tot uitdrukking hoe ze hadden geleerd om te gaan met de situatie waarin ze opgroeiden. In het onderwijs zou meer rekening gehouden moeten worden met de diversiteit in communicatiegewoonten waarmee kinderen, ook als ze afkomstig zijn uit volgens de gangbare modellen voor sociale stratificatie gelijksoortig sociaal milieu, hun intrede doen in de school.

In het onderzoek van Tough (1977) wordt een vergelijking gemaakt van de relatieve frekwentie waarmee kinderen uit verschillende sociaal milieu gebruik maken van een aantal onderscheiden functies van taal: 'self-maintaining', 'directive', 'interpretative' en 'projective'. Op grond van in een spelsituatie opgenomen taalmateriaal concludeert Tough (1977) tot duidelijke verschillen: slechts één kind uit de zgn. benadeelde groep "had scores on some measures that are better than the scores of one or two children in the advantaged group" (Tough 1977: 85).

De resultaten van de functionele analyse die Wells in Bristol uitvoerde op het spontane en natuurlijke taalmateriaal van een wat betreft sociaal milieu, leeftijd en sekse representatieve steekproef van 128 kinderen zijn nog niet in definitieve vorm voorhanden. Voorlopig kan gezegd worden dat hij op grond van zijn materiaal niet tot een duidelijke bevestiging van de bevindingen van Tough (1977) kan concluderen (Wells 1979). De relatie tussen sociaal milieu en functies van taal is gecompliceerd: Wells laat zich daarom sceptisch uit over een reductie van de variabele 'sociaal milieu' tot een simpele tegenstelling tussen twee klassen.

De klasse-interactie vormt eveneens een belangrijk toepassingsgebied van de classificaties van functies van taal. Als belangrijk onderzoek op dit gebied moeten we de analyse van Sinclair en Coulthard (1975) noemen. Zij onderzochten hoe bepaalde grammaticale vormen geïnterpreteerd werden als sociale handelingen en welke functie bepaalde uitingen vervulden in een bepaalde sociale situatie en op een bepaalde plaats in een sequentie als specifieke bijdrage aan een zich ontwikkelende 'discourse'. De betekenis van de interactie bleek nauw gerelateerd te zijn aan de sociale rollen van de interactie-deelnemers (leerkracht vs. leerling) en gereguleerd te worden door kenmerken van de school als institutie.

1.5.2.2 De keuze van formuleringen

In de interactionele sociolinguïstiek heeft men veel aandacht besteed aan de door interactiedelnemers in een gegeven context gekozen formuleringen (d.w.z. wat letterlijk gezegd wordt) en de sociale implicaties die aan zo'n keuze verbonden zijn. Met de letterlijke

formulering accentueert men bepaalde aspecten en laat andere onge-
noemd. De volgende voorbeelden illustreren welk soort verschijnselen
in dit verband van belang geacht worden. De voorbeelden zijn afkom-
stig uit het materiaal dat ik voor dit onderzoek verzameld heb.

- 1 *Kinderen, raap dat nou eens in de keuken op, ja. De hele vloer
ligt vol. Niet aan de haren trekken. Die kunnen niks as knokken,
knokken.*
- 2 *Wien, wil je me een plezier doen? Even oprapen ja, met Otje samen.
Oma komt gezellig en dan is het niet leuk als hier de vloer be-
zaaid ligt.*

In het eerste geval richt de spreker zich tot de geadresseerden met
een aanspreekterm die hen definieert in termen van hun leeftijd en
hun plaats in het gezin (*Kinderen*). Vervolgens wordt de gevraagde
handeling gepresenteerd in de vorm van een imperatief (*Raap dat nou
eens in de keuken op*) waarin door het gebruik van *nou eens* een zekere
ongeduldige houding tot uitdrukking gebracht wordt. De gevraagde
handeling wordt gemotiveerd met een verwijzing naar een stand van
zaken die in dit verband als onaangenaam geldt (*De hele vloer ligt
vol*), maar dat de spreker dit onaangenaam vindt, wordt niet met zo-
veel woorden gezegd. Voordat aan het opruimen begonnen kan worden,
moet eerst het aan de haren trekken ophouden en voor dit doel wordt
een infinitief gekozen (*Niet aan de haren trekken*). Tenslotte worden
de kinderen negatief geëvalueerd als in het algemeen agressieve in-
dividuen: *Die kunnen niks as knokken, knokken*.

In het tweede geval wordt de geadresseerde aangesproken met haar
eigenaam *Wien*, een voor de betrokken persoon unieke aanduiding. Het
ook gangbare verkleinwoord *Wientje* zou een andere mogelijkheid ge-
weest zijn, maar deze vorm wordt bewust of onbewust niet gekozen.
Het verzoek om de rommel op te ruimen voltrekt zich via twee stap-
pen. Eerst wordt geïnformeerd of de geadresseerde bereid is mee te
werken (*Wil je me een plezier doen?*). De geadresseerde krijgt hier
de kans redenen aan te voeren die een medewerking in de weg staan.
Pas na zo'n inleiding wordt het verzoek in de vorm van een infinitief
gedaan (*Even opruimen ja, met Otje samen*). Het verzoek wordt
afgezwakt met *even*. Vervolgens wordt een motivering van het verzoek
gegeven in termen van elementen die hoog aangeschreven staan in het
waardensysteem van de betrokkenen: het gezellige bezoek van oma (*Oma
komt gezellig*) en het onaangename van rommel (*en dan is het niet leuk
als hier de vloer bezaaid ligt*).

De bovenstaande voorbeelden verschillen wat betreft de voor explici-
tering gekozen elementen uit de context. De gemaakte keuzes geven
blijk van verschillen in de manier waarop de betrokken personen met
elkaar omgaan. Bij de interpretatie van de gevonden verschillen moet
men zich echter wel bewust zijn van een algemene eigenschap van micro-
analyse: "Lengthy concentration of attention on the one event
can easily blow up in significance far out of proportion to its origi-
nal duration and its actual setting. One must not mistake the
five-inch scale model for the fly itself" (Pittenger, Hockett en
Danehy 1960). De voorbeelden dienen hier slechts als illustratie van
de soort variatie die in de keuze van formuleringen kan optreden.

Het kiezen van formuleringen wordt gereguleerd door een type van sociolinguïstische regels die Ervin-Tripp (1969) alternatieregels noemt. Alternatieregels hebben betrekking op de selectie van alternatieve taalgebruiksvormen. De keuze wordt beïnvloed door zowel linguïstische, als sociale factoren. Deze factoren maken bepaalde keuzes waarschijnlijker dan andere, maar leggen de spreker niet volledig vast: hij beschikt over een zekere speelruimte om zichzelf en zijn verhouding tot anderen op unieke wijze gestalte te geven in de keuze van zijn formuleringen.

Het onderzoek naar de keuze van formuleringen kan in principe op tal van aspecten van taalgebruik betrekking hebben op syntactische en lexicale variabelen, op accent en dialect, op spreekhandelingen en op langere sequenties van uitingen zoals een mop, een raadsel of een verhaal. In feite heeft het empirisch onderzoek vanuit het interactionele onderzoeksparadigma zich hoofdzakelijk geconcentreerd op taalvariabelen die geïnterpreteerd kunnen worden in het perspectief van achterliggende sociale verhoudingen. De meest voor de hand liggende onderzoekstopics zijn dan de spreekhandeling 'het verzoek' (of met een meer technische term 'de directief') (b.v. Ervin-Tripp 1976, 1977; Garvey 1975) en de zgn. referentieprocedures (de woorden waarmee naar personen, plaatsen enz. verwezen wordt) (b.v. Sacks 1972a, 1972b; Schegloff 1972; Hawkins 1969; Ervin-Tripp 1969, Brown en Gilman 1960). Via de differentiatie in de formulering van directieven en de referentieprocedures komen kinderen systematisch in aanraking met relevante kenmerken van sociale structuren, zoals b.v. leeftijd, macht en vertrouwelijkheid (Ervin-Tripp en Mitchell-Kernan 1977b: 11). In paragraaf 1.5.2.2.1 wordt ingegaan op onderzoek naar de variatie in de formulering van directieven. Een aantal onderzoeken naar referentieprocedures komen in de daarop volgende paragraaf 1.5.2.2.2 aan de orde.

1.5.2.2.1 De formulering van directieven

Zoals al gezegd bij het onderdeel over de classificaties van functies van taal (paragraaf 1.5.2.1), brengt Ervin-Tripp (1976, 1977) een verbinding tot stand tussen in de pragmatiek ontwikkelde inzichten over spreekhandelingen en haar eigen op beschrijving van interactiesituaties gerichte interesse. Deze verbinding heeft vooral betrekking op één klasse van spreekhandelingen, de directieven. Zij heeft in aansluiting bij de pragmalinguïstische theorievorming van Searle (1969, 1975) een typologie van directieven ontwikkeld (Ervin-Tripp 1976, zie ook par. 2.5.2). Zij onderzoekt de sociale distributie van de bij het geven van een directief gekozen formuleringen. Ervin-Tripps eerste publicatie over dit onderwerp (1976) heeft vooral betrekking op materiaal van volwassenen. De keuze van een formulering blijkt systematisch samen te hangen met extralinguale variabelen zoals b.v. de moeilijkheidsgraad van de taak, de relatie tussen de spreker en de geadresseerde in termen van leeftijd, sekse, hiërarchie en vertrouwelijkheid, de rechten en plichten van de in-

teractiedeelnemers, en de mate waarin medewerking verwacht wordt. De interpretatie van een taaluiting als directief, ook al heeft de uiting niet de voor een directief typisch geachte vorm van een imperatief, vindt plaats op grond van gegevens uit de context. In de keuze van een formulering voor een directief kan de spreker o.a. ontzag, eerbied, beleefdheid, vriendelijkheid, solidariteit, onverschilligheid, sarcasme en onbeschoftheid tot uitdrukking laten komen.

In haar in 1977 verschenen publikatie 'Wait for me, roller skate!' past Ervin-Tripp de ontwikkelde typologie toe op het directieve repertoire van kinderen. Kinderen blijken in vergelijking met volwassenen minder vaak een zgn. indirecte directief, een directief waarin de gevraagde handeling niet geëxpliciteerd wordt, te kiezen. Zij maken van verschillende syntactische vormen gebruik, maar een veelvuldig gebruik van tactische omwegen wordt pas relatief laat bereikt. In Garvey (1975) wordt aan de hand van taalmateriaal van kleuterschoolkinderen een theoretisch kader ontwikkeld voor de benadering van sequenties van directieven (zie ook par. 2.5.2). Uit onderzoek van de linguïstische context van directieven bleek dat de spreker en de geadresseerde opvattingen delen over de voor een verzoek relevante, interpersoonlijke zaken ('meaning factors' in de terminologie van Garvey). Deze 'meaning factors' worden aangehaald bij de motivering, de weigering of de parafrasering van een verzoek. Zij vormen de basis voor de formulering van indirecte verzoeken.

In een onderzoek naar de ontwikkeling van directieven bij Noorse en Hongaarse kinderen (Hollos en Beeman 1978) wordt een aanzet gegeven tot een cultuurvergelijkende bestudering van communicatieve stijlen. De zeven onderzochte Hongaarse kinderen bleken in vergelijking met een gelijk aantal Noorse kinderen hun eigen wensen directer te verwoorden. Zij intensiveerden hun directieven met directe handelingen. Naarmate de Noorse kinderen in een minder vertrouwelijke relatie stonden tot degene die ze wilden sturen, probeerden zij hun doel vaker te bereiken met indirecte middelen. Hun indirectheid ging soms zelfs zo ver dat zij de hulp van tussenpersonen inriepen.

De bovengenoemde directievenanalyses zijn micro-sociolinguïstisch van aard: de formulering van directieven wordt op kleine schaal onderzocht. De vraag of de variabele 'sociaal milieu' van invloed is op de gekozen formulering komt niet op representatieve wijze aan de orde. In een aantal interactioneel geïoriënteerde onderzoeken die uitgevoerd zijn in het kader van de door Bernstein (1973) opgeworpen vragen over de relatie tussen taalverschijnselen en sociale structuren, wordt deze vraag wel gesteld.

Het onderzoek van Hess en Shipman (1965, 1967) is gericht op milieuspecifieke verschillen in controlestrategieën die moeders bij het omgaan met hun kinderen hanteren. Aan eventuele verschillen op dit punt wordt een cruciaal belang gehecht in verband met de cognitieve ontwikkeling. Het veronderstelde verschil illustreert Hess en Shipman (1967) met twee voorbeelden van een reactie van een moeder die wil telefoneren op een lawaaiërig kind. Een moeder uit laag milieu zal kortaf reageren met een bevel: "Houd je mond" of "Wees stil". De moeder uit hoog milieu zal daarentegen reageren met vragen en over-

wegingen. "Wil je even stil zijn? Ik wil telefoneren". De eerste manier wordt 'imperatief-normatief' en 'statusgericht' genoemd. Deze manier "produces a child who relates to authority rather than to rationale" (Hess en Shipman 1965: 885). De tweede manier wordt 'cognitief-rationeel' en 'persoonsgericht' genoemd. Het denken van het kind zou hierdoor gestimuleerd worden. De uitkomsten van hun onderzoek, waarin voor een deel gebruik gemaakt werd van taalmateriaal dat afkomstig was uit interactiesessies van moeders en kinderen, bevestigden de hier zeer globaal weergegeven verwachtingen. Turner (1973), een medewerker van Bernstein, heeft onderzoek gedaan naar de formulering van bevelen. Hij liet kinderen een verhaal vertellen naar aanleiding van vier plaatjes die een reeks gebeurtenissen lieten zien waarbij voetballende jongens een ruit braken. Hij analyseerde de woorden die de kinderen de gedupeerde persoon, een volwassene, in de mond legden in termen van 'explicietheid' en 'specificiteit'. De kinderen uit hogere milieus formuleerden in vergelijking met die uit lagere milieus explicieter en specifischer. Hess en Shipman (1967) en Turner (1973) analyseren het taalmateriaal onder het opzicht van de spreekhandelingen die uitgevoerd worden, een voor die tijd ongewone benadering in empirisch onderzoek van gesproken taal, waarmee ze recht doen aan Bernsteins (1972a) bedoelingen. Aan dit aspect van taalgebruik is de laatste jaren toenemende aandacht besteed in op theorievorming gericht wetenschappelijk onderzoek van verschillende disciplines. Dit onderzoek, waarin voortgebouwd wordt op de door Searle (1969) gegeven aanzetten, heeft o.a. geleid tot het inzicht dat taaluitingen meer functies tegelijk kunnen vervullen. O.a. Searle (1975), Labov en Fanshel (1977) en Erving-Tripp (1976) hebben veel aandacht besteed aan dit probleem van de multifunctionaliteit (zie ook par. 2.5.2). In het analyse-schema van Hess en Shipman wordt geen rekening gehouden met de mogelijkheid dat met een taaluiting meer dan één spreekhandeling gericht wordt, zodat zij in de voorkomende gevallen van multifunctionaliteit (die eerder regel zijn dan uitzondering, zie par. 1.5.2.1) dubieuze beslissingen hebben moeten nemen. Ook zijn in de pragmatistische inzichten ontwikkeld over de relatie tussen 'directieven', 'imperatieven', 'directheid' en 'explicietheid' die voor de geschetste probleemstelling relevant lijken te zijn.

1.5.2.2.2 Referentieprocedures

In het onderzoek naar referentieprocedures kunnen drie invalshoeken onderscheiden worden: een etnomethodologische benadering, een benadering vanuit het werk van Bernstein en een beschrijvende, microsociolinguïstische benadering.

De etnomethodologische literatuur over dit onderwerp is zeer genuanceerd en moeilijk toegankelijk. Het is niet eenvoudig om de vanuit deze invalshoek verworven inzichten over deze complexe materie in een kort bestek samen te vatten. We beperken ons tot een summere

behandeling van de belangrijkste topics en bevindingen.

Het algemene probleem van het etnomethodologisch onderzoek naar referentieprocedures kan als volgt geformuleerd worden. Voor iedere verwijzing naar een persoon, een plaats of een tijd is een reeks van termen beschikbaar. Niet ieder item uit deze reeks is echter in een gegeven context even geschikt. De vraag is nu wat het betekent dat in een gegeven context aan een bepaalde term de voorkeur gegeven wordt boven een andere

Dit algemene probleem is voor zover het de verwijzing naar personen betreft door o.a. Sacks (1972a, 1972b) uitgewerkt. Via een minutieuze analyse van de in de conversatie-analyse en etnomethodologie legendarisch geworden uitdrukking "The baby cried. The mommy picked it up" laat Sacks (1972b) zien hoe in de keuze van de naar personen verwijzende woorden "the fine power of culture" tot uitdrukking komt. Hij beschrijft de regels op grond waarvan interactiedeelnemers aan deze uitdrukking een interpretatie toekennen. Personen worden geïdentificeerd in termen van sociale categorieën. Sacks (1972b) introduceert in dit verband het begrip 'membership categorization device'. Een 'device' bestaat uit een verzameling categorieën plus de toepassingsregels in concrete interactionele omstandigheden (zie ook Spieler 1970). Sacks (1972a, 1972b) heeft een bijdrage geleverd aan de uitwerking van deze 'devices'.

Schegloff (1972) heeft zich geconcentreerd op het verwijzen naar plaatsen. Voor het kiezen van de juiste formuleringen is voorbereidend werk nodig. De spreker moet de plaats waarop de betrokken interactiedeelnemers zich op dat moment bevinden in verband brengen met de plaats waar hij naar verwijst. Hij moet in acht nemen welke personen deelnemen aan de interactie en welke kennis hij bij die personen (die conceptueel georganiseerd zijn in zgn. 'membership categories', zie boven) kan verwachten. Hij moet bovendien letten op het 'topic' van de conversatie zoals dat op dat moment in de conversatie ontwikkeld is en op de activiteiten die zich aan het voltrekken zijn. Het kiezen van formuleringen is een activiteit waarin de organisatie van het alledaagse leven tot uitdrukking komt.

Verder wil ik niet ingaan op de etnomethodologische benadering van referentieprocedures.

De constatering dat referentieprocedures ook door onderzoekers in de lijn van Bernstein geanalyseerd zijn, zal geen verbazing wekken (zie par. 1.2.3). Vanuit dit perspectief concentreert de aandacht zich op de vraag naar eventuele milieuspecifieke verschillen in de mate waarin gekozen formuleringen contextonafhankelijk en specifiek zijn (Hasan 1968, 1973; Hawkins 1969). Het is mogelijk vormen van taalgebruik te onderscheiden wat betreft de vraag of datgene waarnaar verwezen wordt op een of andere manier verbaal geëxpliciteerd is (Hasan 1973). Wanneer de referenten van verwijswaarden expliciet genoemd worden, spreekt men van anaforisch taalgebruik, wanneer deze informatie niet in het taalgebruik zelf, maar in de context gegeven is, wordt het taalgebruik exoforisch genoemd. Hawkins (1969), een medewerker van Bernstein, paste deze onderscheidingen toe in een analyse

van nominale constructies. Arbeiderskinderen bleken meer gebruik te maken van exoforische verwijzingen, vooral het pronomen van de derde persoon. Kinderen uit hogere sociale milieus gebruikten in dezelfde context vaker zelfstandige naamwoorden. Hun taalgebruik is in vergelijking met dat van arbeiderskinderen onafhankelijker van de context. Hiermee acht Hawkins (1969) de opvattingen van Bernstein bevestigd.

Uit enkele micro-sociolinguïstische onderzoeken kan een derde invalshoek naar referentieprocedures gedistilleerd worden. In de bedoelde benadering wordt een bijzonder geval van identificatie van personen, de identificatie door middel van aanspreekvormen, onderzocht. In de keuze van aanspreekvormen komt de relatie tussen de spreker en de geadresseerde tot uitdrukking (zie de voorbeelden aan het begin van deze subparagraaf).

De zgn. directe aanspreekvormen ('jij', 'jullie' of 'u') zijn door Brown en Gilman (1960) onderzocht. De machtsrelatie en de solidariteitsrelatie tussen de spreker en de geadresseerde zijn van invloed op de keuze van een aanspreekvorm. Vroeger was het zo dat vooral de machtsrelatie van belang was: de 'machtige' spreekt de 'ondergeschikte' aan met 'jij', de 'ondergeschikte' spreekt de 'machtige' aan met 'u'. 'Macht' wordt dan gedefinieerd in termen van leeftijd, bezit, geslacht, beroep en positie. In de formulering van aanspreekvormen is in de loop der jaren een verandering opgetreden, de solidariteit is steeds meer een rol gaan spelen bij de keuze van aanspreekvormen. Kinderen b.v. spreken hun ouders steeds meer aan met 'jij' (Brown en Gilman 1960, Daan 1980; Van den Toorn 1977): aan de onderlinge solidariteit in het gezin wordt de laatste tijd, in vergelijking met vroeger, meer belang gehecht, het machtsverschil daarentegen heeft aan betekenis ingeboet. Wanneer een spreker op grond van solidariteitsoverwegingen voor 'jij' zou kunnen kiezen en de machtsverhouding aanleiding geeft tot de keuze van 'u', kan hij voor problemen komen te staan. Brown en Gilman (1960) maakten een cultuurvergelijkende studie van de ontwikkeling die zich in de keuze van aanspreektermen voltrokken heeft. Van den Toorn (1977) sluit hierbij aan met een analyse van de Nederlandse aanspreekvormen.

De belangrijkste bijdrage aan de benadering van de zgn. indirecte aanspreekvormen ('Wien', 'Wientje', 'dame', 'juffrouw', 'mevrouw', 'kind', 'rotgriet', 'spuitje elf' enz.) is geleverd door Ervin-Tripp (1969). Zij heeft voor het Amerikaans een regelsysteem opgesteld voor de keuze van indirecte aanspreekvormen in formele situaties. Appel, Hubers en Meijer (1979³:103) hebben dit systeem voor het Nederlands bewerkt. Juist de keuze van aanspreekvormen in speelse, informele situaties kan veel onthullen van de achterliggende sociale relaties. In de onderzoeken van Boggs en Watson-Gegeo (1978) en Lein en Brenneis (1978) wordt op exemplarische wijze ingegaan op de sociale betekenis van speelse aanspreekvormen bij kinderen. Het is jammer dat hierover relatief weinig, meer algemene onderzoeksgegevens beschikbaar zijn.

1.5.2.3 Het construeren van gesprekken

De structuur en de coherentie van gesprekken vormen een derde centraal onderzoeksthema van de interactionele sociolinguïstie! (zie ook Angevaere 1980, Springorum 1981). De onderzoeksrichting die zich hiermee bezig houdt, wordt meestal aangeduid als 'conversatie-analyse'. De bevindingen van deze benadering hebben vooral betrekking op het ontwikkelen van een begrippenkader voor de analyse van alledaagse gesprekken en het expliciteren van de regels die ten grondslag liggen aan deze voor buitenstaanders op het eerste gezicht enigszins ongestructureerde vorm van sociaal handelen.

Een gesprek is een sequentieel verlopend proces waarin fasen onderscheiden kunnen worden. Als mensen elkaar ontmoeten, vallen ze meestal niet meteen met de deur in huis. Ze begroeten elkaar meestal eerst. Na de begroeting en wat inleidend gepraat over b.v. het weer of het televisieprogramma van de vorige avond kan zich een gesprek over een of enkele min of meer coherente onderwerpen ontwikkelen. Ook wordt het gesprek meestal niet abrupt afgesloten: het beëindigen van een gesprek is een door de interactiedeelnemers gezamenlijk uitgevoerde conversationale activiteit.

Goffman (1955: 343), die, om aan te geven hoe mensen in sociale contacten bezig zijn hun gezicht te laten zien, de notie 'face-work' introduceerde, omschrijft de functie van het begroetingsritueel als volgt: "Greetings provide a way of showing that a relationship is still what it was at the termination of the previous coparticipation, ... Farewells sum up the effect of the encounter upon the relationship and show what the participants may expect of one another when they next meet".

Schegloff (1968) heeft zich o.a. gericht op de regels die ten grondslag liggen aan gespreksopeningen. Hij maakt hierbij gebruik van telefoongesprekken. De eerste regel die geldt is dat degene die opgeroepen wordt het eerst spreekt. Hij kan aan de oproep gehoor geven door zijn naam te noemen of te groeten. Degene die opbelt, maakt vervolgens zijn identiteit bekend. In de regel introduceert hij het eerste gespreksonderwerp.

De oproep-antwoordsequentie, die zich bij uitstek manifesteert in telefoongesprekken, blijkt een algemeen structureringsprincipe in gespreksopeningen te zijn. Voordat een spreker zijn eigenlijke gespreksbijdrage begint, kan hij zich van aandacht verzekeren via een oproep en het daarop volgende antwoord van zijn gesprekspartner. De eerstgenoemde spreker neemt daarmee de verplichting op zich om na de oproep en het antwoord opnieuw te spreken.

Zgn. aangrenzende paren vormen belangrijke elementen in de verdere opbouw van een coherent gesprek. Twee uitingen vormen een aangrenzend paar als ze o.a. direct op elkaar volgen, door verschillende sprekers worden geproduceerd en een vaste onderlinge volgorde hebben (Appel, Hubers en Meijer 1979³). Een vraag en een antwoord vormen een voor de hand liggend voorbeeld van een aangrenzend paar; andere voorbeelden zijn een groet en een wedergroet, een verzoek en een instemming of een afwijzing, en een uitdaging en een verdediging. Met het

gebruik van eerste leden van aangrenzende paren worden verwachtingen gecreeerd ten aanzien van de voortzetting van het gesprek. Het uitblijven van een reactie op een eerste lid van een aangrenzend paar wordt opgemerkt en geïnterpreteerd: "When I've asked a question, then the pause between my talk and yours is your silence" (uit een lezing van Sacks, geciteerd door Ervin-Tripp 1969: 112). De zgn. 'back-channel cues' (Goffman 1976, Yngve 1970, Duncan 1972) vormen een ander middel dat bijdraagt aan de voortgang van een coherent gesprek. De opvattingen over wat hieronder nu precies verstaan moet worden, variëren nogal, maar in essentie komt het erop neer dat de geadresseerde met een 'back-channel cue' een signaal geeft dat de spreker hem met zijn uitingen bereikt. De geadresseerde geeft ermee te kennen dat hij luistert. Een 'back-channel cue' houdt voor de spreker 'feedback' in: hij kan eruit afleiden dat hetgeen hij wil zeggen overkomt en zijn spreken kan erdoor gestimuleerd worden. Enkele voorbeelden van 'back-channel cues' zijn. "hmm", "oja" en "oja?". Duncan (1972) noemt verder nog als uitingen die een soortgelijke functie kunnen vervullen: (a) een kort verzoek om een toelichting, (b) een beknopte herhaling van de door de gesprekspartner kort tevoren uitgedrukte gedachte, (c) het afmaken van een half voltooide zin. 'Back-channel cues' zijn over het algemeen korte uitingen: Yngve (1970) geeft zijn artikel over dit onderwerp dan ook de veelzeggende titel 'On getting a word in edgewise'. In een gesprek kunnen hoofdlijnen en intermezzo's onderscheiden worden. De 'side'-sequentie (voorbeelden hiervan zijn vragen om herhaling of toelichting en het antwoord daarop) is de meest onderzochte vorm van tijdelijke onderbreking van de hoofdlijn (b.v. Jefferson 1972). De interactiedeelname interpreteren het conversationale gedrag in 'side'-sequenties in het licht van hun sociologische 'kennis' over het gesprek in zijn geheel en de werkelijkheid. De regels die ten grondslag liggen aan de afsluiting van een gesprek zijn geëxpliciteerd door Schegloff en Sacks (1973). Door het gebruik van zgn. 'pre-closings' (b.v. "nou", "ja", "goed", "ik stap maar weer eens op") kunnen interactiedeelname aangeven dat ze tot een afronding van het gesprek willen komen. Er is onderhandeling mogelijk over de vraag of de afsluiting dan ook daadwerkelijk volgt. Zelfs na een als 'definitief' bedoelde afscheidsgroet kan het gesprek toch nog weer hervat worden.

In het voorafgaande is vooral de samenhang tussen de afzonderlijke uitingen in een gesprek aan de orde geweest. De bestudering van de wijze waarop sprekerswisseling tot stand komt, vormt een andere invalshoek van waaruit men zich op gesprekken kan richten. Sacks, Schegloff en Jefferson (1974) worden als de belangrijkste representanten van deze benadering gezien. Zij hebben een systeem opgesteld dat een verantwoording bedoelt te zijn van het georganiseerde karakter in de toekenning van beurten in alledaagse gesprekken. Deze benadering vormt het onderwerp van een uitvoeriger bespreking in hoofdstuk 2 (zie par. 2.4.2). Een benadering van de structuur van gesprekken die ik hier evenmin

onvermeld wil laten, is te vinden in de bundel van Goody (1978). De bijdragen in deze bundel van antropologen en linguïsten hebben betrekking op vragen en beleefdheidsvormen. De analyses leiden tot de opvatting dat vragen en beleefdheidsvormen op grond van bepaalde universele kenmerken bij uitstek geschikt zijn als strategieën in sociale interactie aan vragen en beleefdheidsvormen is een betekenis verbonden in het licht van begrippen als 'macht', 'status', 'sociale rollen' en 'sociale afstand'.

In aansluiting bij de in het voorafgaande geschetste theoretische ontwikkelingen zijn een aantal empirische onderzoeken uitgevoerd. Zimmerman en West (1975) richten zich op het verschijnsel 'macht' in de structuur van alledaagse gesprekken. Zij concentreren zich op verschillen in het conversationele gedrag van mannen en vrouwen. Zij onderzoeken de machtsverhoudingen in dialogen tussen leden van dezelfde sekse en leden van verschillende sekse. Hun analyse heeft betrekking op de in deze dialogen optredende interrupties en zgn. 'minimal responses' (hieronder worden korte, weinig anmerende reacties na een periode van stilte verstaan). Mannen bleken vrouwen vaker te interrumpen dan omgekeerd. Ook reageerden ze vaker met een relatief laat minimaal antwoord. Op deze wijze controleerden zij de zich ontwikkelende gespreksonderwerpen. Zimmerman en West (1975) komen tot de conclusie dat de maatschappelijke ongelijkheid tussen mannen en vrouwen zijn neerslag vindt in hun alledaagse gesprekken.

Ook Cherry (1975) concentreert zich op sekseverschillen in gespreksvoering. Zij wees een aantal verschillen en overeenkomsten aan in de interactie tussen een leerkracht en een meisje en een leerkracht en een jongen. Het verbale gedrag van meisjes werd in vergelijking met dat van jongens vaker bevestigd door de leerkracht. Jongens werden meer gecontroleerd en hen werd meer om aandacht gevraagd. Op het punt van het beurtenaantal en de beurtlengte bleek geen verschil te bestaan tussen jongens en meisjes. Ook verschilden jongens en meisjes niet wat betreft de mate waarin ze initiatieven namen.

De in de conversatie-analyse ontwikkelde inzichten hebben inmiddels ook al meermalen een toepassing gevonden in empirisch onderzoek naar de verwerving van communicatieve vaardigheden door kinderen. De belangrijkste bevindingen op dit gebied zijn samengebracht in de bundels 'Child discourse' van Ervin-Tripp en Mitchell-Kernan (1977a) en 'Developmental pragmatics' van Ochs en Schieffelin (1979). Ook is een recent verschenen aflevering van het tijdschrift 'Language in Society' aan dit thema gewijd. Ik zal een selectie uit de onderzoeken op dit gebied noemen.

Ervin-Tripp (1978) onderzoekt de conversationele structuur van de taal die kinderen door volwassenen aangeboden wordt. Zij brengt de vereenvoudigingen die volwassenen tegenover kinderen in hun taalgebruik aanbrengen in verband met een algemener doel: volwassenen proberen de interactie zo te programmeren dat het voor het kind mogelijk is het volwassen voorbeeld van gespreksvoering te benaderen. Ze proberen dit o.a. te bereiken via een vereenvoudiging van het taalgebruik, maar ook via een conversatie rondom feiten die voor bei-

de partijen bekend verondersteld mogen worden. De uitingen van het kind worden uitgebreid tot voor de volwassene acceptabele reacties. De dialoog wordt zo gestructureerd dat het voor het kind niet moeilijk meer is om er op een adequate wijze aan deel te nemen. Het opbouwen en handhaven van relaties door middel van een dialoog vormt een centraal doel van de interactie tussen volwassenen en kinderen. In een uit 1979 daterend artikel analyseert Ervin-Tripp de ontwikkeling in de gesprekstechnieken van kinderen. De interesse van het kind in het taalgebruik van zijn gesprekspartner blijkt voor deze ontwikkeling van cruciaal belang te zijn, mogelijk zelfs belangrijker dan een adequate stimulering.

Kinderen blijken al op tweejarige leeftijd in staat te zijn te reageren op een ste leden van zgn. aangrenzende paren (zie hiervoor). Ze timen hun gesprek bijdrage op die leeftijd nog relatief laat en hun inschatting van de relevantie van een gesprek bijdrage is nog zwak. Jonge kinderen zijn minder in staat om in concurrentiesituaties aandacht te krijgen voor hun gesprek bijdrage. Zij hebben er meestal moeite mee om met een bedoelde uiting te wachten tot anderen uitgesproken zijn. Omdat ze relatief veel tijd nodig hebben om de gesprek bijdragen van anderen te bevatten, is een ander hen op een moment van sprekerswisseling vaak voor. Technieken om aandacht te vragen worden al op relatief jonge leeftijd verworven. Op 4,5 jarige leeftijd zijn sommige kinderen al in staat tot een explicitering van regels voor sprekerswisseling. In de conversationele competentie van kinderen kan een duidelijke ontwikkeling geconstateerd worden. Camaioni (1979) vergelijkt de interactie van kinderen onderling met die tussen kinderen en volwassenen. Zij verwacht dat de interactie tussen kinderen onderling gevarieerder en minder volgens van tevoren vastliggende patronen zal verlopen dan die tussen volwassenen en kinderen. Deze verwachtingen worden door haar onderzoeksgegevens bevestigd. Zij wijst in de verbale interactie van kinderen een ontwikkeling aan die samenhangt met een verandering in de functie van de interactie: de interactie neemt ten opzichte van het handelen in toenemende mate een zelfstandige positie in. Kinderen blijken zich al op vierjarige leeftijd aan te passen aan hun gesprekspartner. Garvey (1979) analyseert de functie van 'contingent queries' (vragen om herhaling, uitleg enz.) in de interactie van driejarige kinderen. Zij inventariseert de soorten contexten waarin deze 'contingent queries' voorkomen en laat zien dat in deze uitingen een complexe conversationele activiteit tot uitdrukking komt. Corsaro (1979) definieert een aantal kenmerken van de stijl waarin ouders omgaan met kinderen. Deze structuurkenmerken leiden tot een patroon van sociale controle.

Het aantal studies van interactionele aspecten van taalgebruik is de laatste jaren sterk toegenomen. In het voorafgaande zijn een aantal belangrijke bevindingen van de interactionele benadering van taal de revue gepasseerd. Het is duidelijk dat er geen sprake is van een gevestigde onderzoekstraditie: het werk draagt nog onmiskenbaar de sporen van een jonge, zich ontwikkelende vorm van wetenschapsbeoefening waaraan onderzoekers uit verschillende disciplines (filosofie,

taalwetenschap, sociologie, psychologie en antropologie) hun bijdrage leveren. De studies zijn meer verkennend dan hypothesetoetsend van aard. Ze hebben gemeenschappelijk dat taal primair gezien wordt als middel tot communiceren. Die visie betekent, zoals Angevaere (1980) constateert, een radicale breuk met de transformationele grammatica en de correlatieve sociolinguïstiek, waarin taal primair gezien wordt als een verzameling zinnen, al of niet ingebed in de sociale werkelijkheid. In de interactionele sociolinguïstiek worden personen-in-interactie tot uitgangspunt genomen (Angevaere 1980). Dit uitgangspunt vormt de verbindende schakel tussen de interactionele benadering van taal en de opvattingen van Bernstein (par. 1.2.3). Bernstein heeft immers behoefte aan een andere taaltheorie dan de in de linguïstiek vigerende, hij heeft behoefte aan een taaltheorie waarin het spreken gezien wordt als uitdrukking van achterliggende sociale relaties. Het lijkt mij op dit moment niet juist om in verband met de interactionele benadering van taal van een theorie te spreken; wél is het zo dat in deze onderzoeksrichting het meest rekenschap wordt afgelegd van die aspecten van taalgebruik die Bernstein op het oog heeft bij de ontwikkeling van een begripkader voor de problematiek van de milieuspecifieke socialisatie en selectie. In het eigen onderzoek heb ik dan ook geprobeerd de opvattingen van Bernstein in linguïstisch opzicht uit te werken aan de hand van begrippen en inzichten uit de interactionele benadering van taal. Voordat ik het eigen onderzoek behandel, zal ik eerst ingaan op de waardering die het werk van Bernstein ondervonden heeft bij belangrijke representanten van de interactionele benadering van taal

1 5 3 De interactionele benadering van taal en de opvattingen van Bernstein

In het type onderzoek dat we samengebracht hebben onder de noemer 'de interactionele benadering van taal' wordt het belang van het werk van Bernstein volkomen anders ingeschat dan in de kringen van vertegenwoordigers van de differentie-opvatting. Hymes (1972a, xlv) b.v. is van mening dat met de opvatting dat Bernstein de 'elaborated code' eenvoudig superieur zou achten aan de 'restricted code', Bernsteins bedoelingen verdraaid worden. We lezen bij hem (Hymes, 1972a: xiv1) dat Bernstein het niet heeft over sociale aanvaardbaarheid, dubbele ontkenningen, uitspraak of anderen kenmerken van taalvariaten; Bernstein zou het evenmin over een tekort aan taal of cognitieve vaardigheden hebben. In zijn pleidooi voor de algemene toegankelijkheid van de universalistische betekenissen van de 'elaborated code' argumenteert Bernstein, aldus Hymes (1972a: xlv1), voor een revolutie in de bestaande machtsverhoudingen.

Ook Ervin-Tripp (1969: 146) laat zich in positieve zin uit over het werk van Bernstein: "The most ingenious work on interfamily differences in communication has been conducted by Basil Bernstein". Zijn

naam wordt in verband gebracht met een van de belangrijkste problemen die in de sociolinguïstiek onder de aandacht gekomen zijn: het probleem van de variaties in de functies van taalgebruik in het socialisatieproces (Ervin-Tripp 1971; Gumperz 1972). Taalgebruik dient een verscheidenheid aan functies waarmee niet elk kind op dezelfde wijze en in dezelfde mate vertrouwd raakt. Buiten de school, in het gezin, op straat met vriendjes, zijn de eisen die aan het taalgebruik worden gesteld niet voor elk kind hetzelfde. Hoe, wanneer, met welk doel taal wordt gebruikt, is onder meer de uitdrukking van in het eigen milieu geleerde en onderhouden regels voor een juist gebruik van taal als vorm van sociaal gedrag.

Binnen de school zou er veel minder sociaal bepaalde variabiliteit op het punt van communicatieve doelen en daaraan gerelateerde taalgebruiksgewoonten zijn (vgl. Hagen 1976). Het schooltaalregister zou specifieke functies dienen, terwijl bovendien het sociale milieu van de school als institutie meer overeenkomst zou vertonen met dat van de hogere sociale klassen dan met dat van de lagere. Voor zover dit geldt, kan er voor kinderen uit lagere milieus sprake zijn van een milieubreuk tussen de socialisatie buiten en binnen de school, die een negatieve uitwerking kan hebben op hun schoolprestaties. Bernstein zelf (1973: 166, 168) ondersteunt de interpretatie die van zijn werk gegeven is door onderzoekers met een interactionele zienswijze. Terwijl de vertegenwoordigers van de differentie-opvatting Bernsteins opvattingen geïnterpreteerd hebben als betrekking hebbend op sociale dialecten, gaat het Bernstein eigenlijk om iets anders (zie b.v. Edwards 1976: 88): hij stelt de vraag aan de orde naar de implicaties van verschillen in het doorgeven van sociale verhoudingen en rolpatronen in het gezin voor het taalgebruik en de deelname aan de secundaire socialisatie.

We hebben in paragraaf 1.2 al gezien dat er in de tijd waarin Bernstein zijn opvattingen presenteerde (1958-1973), weinig linguïstische inzichten beschikbaar waren waarmee de door Bernstein opgeworpen vragen over de diepstructuur van de communicatie aan de empirie getoetst zouden kunnen worden. De sporadische aanzetten die hiertoe in de lijn van Bernsteins opvattingen geleverd zijn (b.v. Hess en Shipman 1965, 1967, Turner 1973; Hawkins 1969), moeten het met een in taalkundig opzicht magere theoretische basis doen. Deze onderzoeken kunnen beter geëvalueerd worden als suggesties voor verder onderzoek dan als een bevestiging van de opvattingen van Bernstein (Edwards 1976). Het algemene probleem dat Bernstein aan de orde stelt is in feite nog nauwelijks op empirische wijze onderzocht. In de recent tot bloei gekomen interactionele benadering van taal zijn begrippenkaders en theoretische aanzetten ontwikkeld waarin de vraag naar de sociale implicaties van taalgebruiksverschijnselen centraal staat. De ontwikkelde inzichten zijn toegepast in een aantal empirische onderzoeken waarin de ontwikkeling van de communicatieve competentie van kinderen bestudeerd wordt. In deze onderzoeken wordt meestal niet naar sociaal milieu gedifferentieerd. Op grond van de uiteenzettingen over de opvattingen van Bernstein (zie par. 1.2) en de differentie-opvatting (zie par. 1.3) moet een milieuver-

vergelijkende toepassing van de in de interactionele benadering van taal ontwikkelde inzichten zinvol worden geacht (zie ook Appel en Hubers 1975; Williams en Naremore 1969). De interactionele benadering van taal kan in de deficientie-differentiediscussie ingebracht worden als een derde alternatief. Dat is wat met dit onderzoek beoogd wordt.

1.6 Eigen onderzoek

1 6 1 Wetenschappelijke achtergrond

We kunnen de theoretische en methodologische overwegingen die tot de door ons gekozen onderzoeksopzet geleid hebben nu als volgt samenvatten.

Het algemene probleem dat Bernstein aan de orde stelt, wordt door ons, in aansluiting bij anderen (b.v. Hymes 1972a; Ervin-Tripp 1969, 1971; Gumperz 1972), als bijzonder relevant beoordeeld. Het gaat Bernstein om de vraag naar de implicaties van het doorgeven van sociale verhoudingen en rolpatronen in het gezin voor het taalgebruik en de deelname aan de secundaire socialisatie.

De differentie-opvatting, die zich ontwikkeld heeft in een polemische discussie met de voor een deel terecht, voor een deel ten onrechte aan Bernstein toegeschreven deficiëntiehypothese, levert ten aanzien van essentiële aspecten van de door Bernstein opgeworpen vragen geen alternatief.

Op de eerste plaats draagt de differentiehypothese qua theoretisch bereik een beperkter, of zo men wil, minder pretentief karakter. In vergelijking met de opvattingen van Bernstein ontbreken in deze onderzoekslijn met name de volgende twee aspecten: (1) het aspect van de verklaring van de reproductie van de maatschappelijke ongelijkheid (socialisatie op macro-niveau) en (2) het aspect van de relatie tussen sociale verhoudingen en taalgebruik in het gezin (socialisatie op micro-niveau).

Een tweede, m.i. belangrijkere reden waarom de differentiehypothese niet opgevat kan worden als volledig alternatief voor Bernsteins opvattingen houdt verband met de interpretatie en de operationalisatie van het linguïstische aspect uit het probleemveld. Bernstein (1973: 263, 264) richt zijn aandacht noch op linguïstische competentie, noch op sociale dialecten, maar op de relatie tussen taalgebruik en rolverhoudingen in het gezin in de bredere context van een hiërarchisch georganiseerde maatschappij. Bernsteins (1973) opvatting van taal kan beter als functioneel of interactioneel gekarakteriseerd worden dan als grammaticaal of fonologisch (vgl. b.v. Halliday 1973. 52 en verder, Quasthof 1975. 66; Schlieben-Lange 1975: 118; Ervin-Tripp 1971. 144).

De problematiek van taal en socialisatie is vanuit een interactionele invalshoek nog nauwelijks empirisch onderzocht. De reden hiervoor is misschien dat het niet zonder meer duidelijk is hoe inzichten uit de recent tot ontwikkeling gekomen interactionele benadering van taal een empirische toepassing kunnen vinden in het kader van zo'n vraagstelling. Het onderhavige onderzoek beoogt een bijdrage te leveren aan zo'n toepassing. Het moet gezien worden als een methodologische vingeroefening om de door Bernstein opgeworpen vragen over de relatie tussen sociale verhoudingen en taalgebruiksvormen onderzoekbaar te maken met noties uit de pragmatiek en de conversatie-analyse. Onderzoek naar de mogelijke samenhang tussen sociaal milieu, rolpatronen, taalgebruiksgewoonten en schoolsucces wordt geconfronteerd met het dilemma van een benadering in de breedte of in de diepte. Beide benaderingen belichten verschillende aspecten van het complex en zijn in die zin als aanvullend ten opzichte van elkaar te beschouwen.

Om verschillende redenen is welbewust gekozen voor een dieptebenadering. Er is nl. dringend empirisch onderzoek nodig onder geheel andere onderzoekscondities dan die van de in het voorgaande genoemde formele situatie (zie par. 1.3 en par. 1.4.2), die een sterke inbreuk kunnen vormen op de natuurlijkheid van het taalgebruik; met name vanuit differentieperspectief (b.v. Labov 1972a, 1972b) zijn in dit verband belangrijke bijdragen geleverd. In de tweede plaats is het relevant gebleken linguïstische variabelen in het onderzoek op te nemen die een breder spectrum vertonen dan dat van het grammatische aspect van taalgebruik. Een dergelijke analyse is bijzonder arbeidsintensief en kan niet uitgevoerd worden zonder een grondige kennis van de sociale context van de taaldata. Verder kan voor de beantwoording van de vraag naar de relatie tussen sociale verhoudingen en rolpatronen in de socialisatie en het taalgebruik niet volstaan worden met onderzoek in één of enkele geselecteerde 'settings' (b.v. een spelsituatie), maar moet een indruk verkregen worden van wat zich voordoet in de socialisatie in een veelheid van 'settings'. Via een dieptebenadering kan aan de geïmpliceerde voorwaarden voldaan worden.

Het onderzoek draagt het karakter van een 'case study'. De functie daarvan is uiteraard een andere dan die van grootschalige, correlatieve onderzoekingen met grote aantallen proefpersonen, aan de uitkomsten waarvan men de eis van representativiteit en statistische significantie moet stellen. Exemplarisch onderzoek zoals hier uitgevoerd vertegenwoordigt een ander onderzoeksparadigma dat een hypotheseverbarendende i.p.v. hypothesetoetsende functie heeft (De Groot 1975: 232; Runkel en McGrath 1972: 90 en verder; Barker 1965). De huidige kennis m.b.t. tal van aspecten van taalgebruik en taalverwerving maakt dat recente ontwikkelingen in de sociolinguïstiek en de psycholinguïstiek een toenemend aantal onderzoekingen volgens dit paradigma te zien geven (b.v. Ervin-Tripp en Mitchell-Kernan 1977a, Ochs en Schieffelin 1979, en de bijdragen rond het thema 'Sequencing in children's discourse' in *Language in Society* 7, dec. 1978).

Bij de verwerking van het onderzoeksmateriaal is gebruik gemaakt van kwantitatieve hulpmiddelen. De vraag of gezinnen verschillen in linguïstische aspecten van socialisatie kan ons inziens niet voldoende beantwoord worden door een, in de conversatie-analyse en pragmatiek veelal gebruikelijke, kwalitatieve analyse van enkele geselecteerde gespreksfragmenten. De gemaakte selectie beïnvloedt het resultaat van de analyse in belangrijke mate en men mist inzicht in de algehele frekwentie waarmee de onderzochte linguïstische aspecten in de natuurlijke interactie voorkomen. Een kwantitatieve analyse van een redelijk aantal gespreksuren komt aan deze bezwaren tegemoet. Deze is voor een beantwoording van de socialisatievraagstelling onontbeerlijk. Via zo'n analyse kunnen globale verschillen en overeenkomsten in socialisatieprocessen in gezinnen uit verschillende sociale milieus aan het licht komen, maar er is het nadeel aan verbonden dat weinig frekwente of moeilijk kwantificeerbare aspecten van socialisatie over het hoofd gezien worden. Ook echter unieke, en met name zeer complexe vormen van verbaal gedrag kunnen van grote betekenis zijn voor de socialisatie. Het moet niet a priori uitgesloten worden geacht dat ook daaraan recht gedaan wordt in een kwantitatief onderzoek; in de praktijk echter levert dit grote moeilijkheden op. Wij hebben gekozen voor een benadering waarin naast het kwantitatieve aspect ook het kwalitatieve aspect vertegenwoordigd is. De resultaten van de linguïstische analyse zijn gekwantificeerd. Deze kwantificering vormt het hoofdbestanddeel van het onderzoek. De conclusies worden geïllustreerd en uitgediept met gespreksfragmenten aan de hand waarvan men zich een meer concrete voorstelling van de socialisatie in gezinnen uit verschillende sociale milieus kan vormen. Het onderzoek bestaat uit een vergelijking van de interactie in het gezin van twee kleuterschoolkinderen uit verschillend sociaal milieu. Deze vergelijking heeft vooral betrekking op pragmatische en conversationale aspecten van taalgebruik. De analyse heeft als centrale vraag de mate waarin en de wijze waarop deze kinderen met taalmiddelen deelnemen aan, c.q. betrokken worden in de verbale communicatie in hun gezin. Door beide kinderen in dit opzicht te vergelijken, kan in exemplarische zin een bijdrage geleverd worden aan de vraag of sommige kinderen beter dan andere toegerust zijn voor een adequate deelname aan, c.q. betrokken worden bij de verbale interactie in de onderwijssituatie.

1 6 2 De materiaalverzameling

In het onderzoek is via participerende observatie materiaal verzameld in twee gezinnen met een kleuter.

Via de gezinszorg, een instelling die hulp verleent aan gezinnen met problemen van overwegend huishoudelijke aard, is contact gezocht met gezinnen die aan de door het onderzoek gestelde criteria voldeden en

die behoefte hadden aan hulp. De onderzoeker kon in de rol van gezinshulp (uiteraard met medeweten van de betrokkener) participierend observeren. Het natuurlijke karakter van de gezinsinteractie werd op deze wijze niet of nauwelijks verstoord.

De observatie vond gedurende zeven weken dagelijks tussen half vier en half acht plaats. Na een wederzijdse gewenning tussen gezin en onderzoeker konden opnames gemaakt worden van de verbale interactie. Op deze wijze is materiaal verzameld in twee gezinnen met sterk uiteenlopende sociaal-economische status: het gezin van een schoonmaker en het gezin van een fabrieksdirecteur.

Uit het opgenomen materiaal is een selectie gemaakt op basis waarvan de linguïstische analysemethodes zijn ontwikkeld en uitgevoerd.

In de gevolgde wijze van materiaal verzamelen is voldaan aan een belangrijke methodologische eis die in de deficientie-differentiëdiscussie naar voren is gekomen: het verzamelde taalmateriaal moet kenmerkend worden geacht voor de spontane en natuurlijke socialisatie van de betreffende kinderen.

1 6 3 De materiaalanalyse

Voor de analyses binnen het onderzoek zijn gezichtspunten en daaraan gerelateerde linguïstische variabelen geselecteerd die relevant zijn voor het gekozen probleemveld. Tevens is de selectie bepaald door de toegankelijkheid van de variabelen voor analyse en beschrijving. In de literatuur over de mogelijkere wijs met taalgebruiksgewoonten samenhangende ongelijkheid in kansen op schoolsucces, komt als centraal gezichtspunt naar voren de mate waarin en de wijze waarop in verschillende milieus ouders en anderen het gedrag van kinderen in algemene zin sturend beïnvloeden en in het bijzonder regulerend met hen interageren in verbale communicatie. Met name in het laatste opzicht zou de verbale interactie in gezinnen uit hoger milieu meer overeenkomen met de interactie op school dan die in gezinnen uit lager milieu, hetgeen een voorsprong in zou houden voor kinderen uit eerstgenoemde kringen. De bedoelde regulering is de uitdrukking in linguaal gedrag van complexe begrippen als 'ongelijkheid', 'autoriteit' en 'dominantie', die zich in linguïstisch opzicht tot nu toe alleen in deelaspecten laten operationaliseren. Aan de hand van de criteria 'relevantie voor het gekozen probleemveld', 'toegankelijkheid voor analyse' en 'samenhang met begrippen als 'ongelijkheid' en 'autoriteit' is in het onderhavige onderzoek gekozen voor de uitvoering van de volgende analyses:

- 1 een beurtenanalyse;
- 2 een directievenanalyse,
- 3 een analyse van de zgn. schoolse spreekhandelingen.

Overigens zijn dit niet de enige analyses die aan de genoemde crite-

ria beantwoorden. Het onderzoek heeft zich echter om te beginnen hiertoe beperkt. Via deze analyses kon een relatief veelomvattend beeld van interactionele aspecten van taalgebruik in gezinnen geschetst worden, terwijl ze binnen de beschikbare tijd uitvoerbaar bleken. Ze worden hieronder toegelicht.

1 De beurtanalyse

Conclusies omtrent de uitoefening van autoriteit op conversationeel niveau kunnen verkregen worden door middel van een analyse van de wijze waarop de verbeurting in een gesprek tot stand komt. Een dergelijke analyse kan uitgevoerd worden op basis van ontwikkelde theorieën van de verbeurting (b.v. Sacks, Schegloff en Jefferson 1974, Zimmerman en West 1975).

In de beurtanalyse zijn de in het materiaal voorkomende gespreksbeurten beschreven in relatie met de voorafgaande en volgende conversatie. Als voorbeelden van het type vragen dat hierbij een rol gespeeld heeft, kunnen de volgende genoemd worden.

- is de beurt een al dan niet gelukte (in de zin van 'to get the floor', Goffman 1976) onderbreking of concurrerende start?
- vormt de beurt een eerste of tweede lid van een aangrenzend paar, wordt een eerste lid gevolgd door een tweede en komt de geadresseerde van het eerste lid overeen met de spreker van het tweede?
- wordt de beurt voorafgegaan door een expliciete vraag om aandacht en toestemming om te spreken en gestimuleerd door 'back-channel cues' (Goffman 1976, Duncan 1972)?

De antwoorden op deze vragen zijn geïnterpreteerd in termen van operationeel gedefinieerd begrippen zoals 'sprekingsucces', 'concurrentie', 'sturing', 'dominantie', 'afhankelijkheid' en 'luisteractiviteit'.

Door een kwantificering van de mate waarin en de middelen waarmee de diverse interactiedeelnemers in de verbeurting betrokken zijn, is een inzicht verkregen in hun plaats in het conversationele netwerk. De invloed van de rol, de leeftijd en de aanwezigheid van toehoorders is hiermee in verband gebracht. Hoewel de conversationele theorievorming nog niet zover ontwikkeld is dat daaraan operationele definities van de noties 'gespreksonderwerp' en 'setting' ontleend konden worden, is de invloed van deze variabelen onderzocht door in het materiaal passages te onderscheiden waarin bepaalde gespreksonderwerpen of dagelijks terugkerende activiteiten centraal staan.

2 De directievenanalyse

De verbale middelen waarmee gedrag in algemene zin wordt gereguleerd, kunnen samengevat worden onder de noemer 'directief'. In veel onderzoek waarin de frequentie van directieven in verband gebracht wordt met 'autoriteit' en 'directheid-in-de-sociale-controle', wordt 'directief' in grammaticale termen geoperationaliseerd als 'zin met een imperatieve modus'. Pragmalinguïstisch onderzoek heeft een aanzienlijk ruimer en genuanceerder begrip 'directief' opgeleverd. Om inzicht te krijgen in de bovengenoemde autoriteitsproblematiek is een kwantitatieve analyse met behulp van het pragmatisch 'directief'-

begrip een eerste vereiste. In het onderzoek is in aansluiting bij onderzoek van Searle (1969, 1975, 1976), Ervin-Tripp (1976) en Garvey (1975) een typologie van directieven ontwikkeld. Met behulp van deze typologie is het mogelijk vragen te beantwoorden over de relatie tussen de keuze van een directief middel en niet-linguïstische variabelen. Tevens bevat de typologie een aanzet voor een pragmalinguïstische toegang tot belangrijke noties uit de discussie over taalachterstand, zoals 'mate van explicietheid en directheid' en 'persoonsgerichte vs. statusgerichte of normatieve oriëntatie'. De variatie in de formulering van directieven is in verband gebracht met soortgelijke extralinguale factoren als genoemd bij de beurtenanalyse.

3 De analyse van zgn. schoolse spreekhandelingen

In de analyse van de zgn. schoolse spreekhandelingen is de vraag gesteld of gezinnen in verschillende mate gebruik maken van enkele geselecteerde verbale interactievormen die goed in de sfeer van de school passen (vgl. Sinclair en Coulthard 1975, Ervin-Tripp 1971). De volgende spreekhandelingen zijn als operationalisatie van de notie 'schoolsheid' gekozen: de 'positieve reinforcement', de 'known answer question', de 'correctie' en de 'prestatiegerichte voortzetting'.

De vraag of sommige kinderen van huis uit meer dan andere in schoolse zin gesocialiseerd worden, kan beantwoord worden door een kwantificering van hun betrokkenheid bij de zgn. schoolse spreekhandelingen. Ook in deze analyse is de invloed van een aantal extralinguale variabelen nagegaan.

Via de hierboven genoemde analyses wordt een bijdrage geleverd aan een inzicht in pragmalinguïstische en conversationale implicaties van een aantal tot de algemene maatschappelijke kennis behorende, complexe noties die van belang geacht worden in verband met verklaringen voor de sociale ongelijkheid van kinderen uit verschillende sociale milieus.

De gekozen onderzoeksopzet sluit wat betreft de probleemstelling en de selectie van taalvariabelen aan bij nog weinig onderzochte aspecten van de theorie over taal en socialisatie van Bernstein. Voor de verdere uitwerking van de linguïstische analyse is gebruik gemaakt van inzichten uit de recent tot ontwikkeling gekomen pragmatiek en conversatie-analyse. Qua materiaalverzameling sluit het aan bij bevindingen die verkregen zijn in empirisch onderzoek vanuit differentieperspectief. Via een interactionele benadering van de vraag naar de rol van taal in socialisatie kan een ander licht geworpen worden op de deficiëntie-differentiediscussie.

2 METHODE VAN ONDERZOEK

2.1 Van bandopname naar kruistabel

Het onderzoek van deze studie is gericht op socialiserende verbale interactie in twee gezinnen. Er is geen selectie gemaakt qua soort gesprek of socialiserende 'setting', omdat er a priori geen duidelijke gronden zijn waarop dit kan gebeuren. Het onderzoeksmateriaal is daardoor zeer gevarieerd: het omvat taalgebruik tijdens spelletjes, verhalen, opschepperijen, kibbelarijen, geintjes, gemompel, troosten en sussen, geklik, ruzie, discussie en vooral veel losse opmerkingen. Wij hebben alle vormen van verbaal gedrag opgevat als behorend tot het onderzoeksobject. De moeilijkheid is dan echter hoe in deze diversiteit een ordening aangebracht kan worden.

Iemand die voor het eerst een bandopname van natuurlijke gezinsinteractie afluistert, hoort een complete chaos. Zo reageerde een groep doctoraalstudenten toen deze voor het eerst het onderzoeksmateriaal voorgelegd kreeg, in de trant van: "Die mensen springen van de hak op de tak", "Ik snap er niets van", "Ze gaan niet op elkaar in, ze praten langs elkaar heen", "Waar slaat dat nou allemaal op?". Het is een onder conversatie-analytici algemeen bekend ervaringsfeit dat banden van interactie en gesprekken aanvankelijk een chaotische indruk maken (vgl. b.v. Sinclair en Coulthard 1975: 4; Crystal en Davy

1969 102-104). Voor opnames van gezinsinteractie geldt dit in extreme mate de schijnbare chaos die deze kunnen vertonen is voor zover ik weet onovertroffen. Bijna iedereen is wel eens gespreksdeelnemer in gezinsinteractie en heeft dan, vreemd genoeg, helemaal niet de indruk dat het allemaal zo rommelig verloopt. Zou de gezinsinteractie waaraan wijzelf deelnemen zoveel meer 'structuur en logica' (wat dat dan ook mo^ge zijn) vertonen dan de interactie in de bij het onderzoek betrokken gezinnen? Deze conclusie is niet gerechtvaardigd zolang er factoren genoemd kunnen worden die kunnen verklaren waarom opnames van gezinsinteractie een rommelige indruk maken op iemand die erbuiten staat. Onder meer de volgende factoren zijn in dit verband van belang.

Allereerst is het voor een buitenstaander moeilijk te verstaan wat er gezegd wordt. Ook wordt er op meerdere 'sporen' tegelijk gepraat (zeker wanneer er meer dan vier interactiedeelnemers zijn, ontstaan er vaak verschillende 'gesprekshaarden'), men praat vaak door elkaar heen, een individu kan tussen meerdere simultane gesprekken switchen, zodat onduidelijk is binnen welk gesprek zijn bijdrage geïnterpreteerd moet worden. Bovendien wordt de verstaanbaarheid bemoeilijkt door allerlei geluiden, zoals een zingende kanarie, een jengelende baby, een afwasautomaat, de radio en de tv, rinkelend servies, de stofzuiger, de wasmachine, een droogtrommel of de mixer. De stemmen van gezinsleden, vooral als ze van hetzelfde geslacht zijn, kunnen erg veel op elkaar lijken. Verder mist een buitenstaander visuele informatie die nodig is om de loop van het gesprek te volgen, zodat hoofdlijnen en zijsporen niet meer uit elkaar gehouden kunnen worden. Juist naar de dingen die zichtbaar aanwezig zijn, wordt zelden met naam en toenaam verwezen (terzijde zij hier opgemerkt dat om in par. 3.1 genoemde redenen geen gebruik kon worden gemaakt van videotekniek). Bovendien is de gemeenschappelijke kennis van de gezinsleden erg groot: omdat ze zo dicht bij elkaar leven en veel samen doen en meemaken, kunnen ze onderling veel bekend veronderstellen. Zo zijn er bepaalde gespreksonderwerpen die iedere dag een paar keer opduiken zonder introductie of overbrugging met het voorafgaande onderwerp. Een buitenstaander zegt "van de hak op de tak", de gezinsleden valt niets op omdat ze het onderwerp kennen en belangrijk vinden. Ook kan de spreesituatie zo zijn dat ieder zijn eigen verhaal houdt en niet op de ander ingaat. Het onderzoeksmateriaal bevat hier voorbeelden van. Als vader (in dit concrete geval de vader uit laag milieu, maar dit mag m.i. zeker niet als 'typisch voor lager sociaal milieu' opgevat worden) thuiskomt van zijn werk, gaan vader en moeder elkaar vertellen wat er die dag gebeurd is. Ieder vertelt om de beurt een deel van zijn eigen verhaal en gaat nauwelijks in op het verhaal van de ander. Deze situatie is ongeveer vergelijkbaar met die van twee radio's, elk met een eigen programma, die beurtelings hard en zacht gezet worden. Het doet een beetje komisch aan, maar wie erop let, zal tot de ontdekking komen dat het geen ongebruikelijke interactievorm is.

Deze soort factoren zorgt ervoor dat bandopnames van gezinsinteractie bij buitenstaanders een chaotische indruk wekken en hen voor in-

terpretatieproblemen plaatsen.

Als je achteraf als onderzoeker het materiaal moet analyseren dat je zelf participierend observerend verzameld hebt, bevind je je in een positie die het midden houdt tussen die van interactiedeelner en die van buitenstaander. Je bent er zelf bij geweest, je hebt een tijdlang de ervaringen van het gezin gedeeld en daardoor begrijp je meer dan een buitenstaander. Van de andere kant was je niet bij alle interactie als deelnemer of zelfs als toehoorder betrokken, zodat je minder begrijpt dan de interactiedeelners op het moment van opname. Ook ligt er vaak een lange periode tussen het moment van opname en van analyse. Voor de participerende waarnemer vormt echter de vraag wat er precies gezegd wordt (de verstaanbaarheid) en welke betekenis daaraan verbonden kan worden (de interpretatie) een groter probleem dan de schijnbare chaos van het onderzoeksmateriaal. Deze problemen, en de wijze waarop geprobeerd is ze op te lossen, komen in het vervolg van dit hoofdstuk uitvoeriger aan de orde.

De zojuist aangeduide observatie- en interpretatieproblemen maken een onaanvechtbare empirische basis onbereikbaar voor pragmatisch en conversationeel onderzoek. Daarnaast echter ziet dit type onderzoek zich geplaatst voor een observatieprobleem van geheel andere orde: ook de aard van het onderzoeksobject, nl. interactie, maakt een onaanvechtbare empirische basis onbereikbaar. Interactie is immers ook voor de deelnemers zelf een onzekere aangelegenheid. In het interactieproces veronderstellen zij dat ze elkaar begrijpen en reconstrueren ze elkaars bedoelingen; zij interpreteren het symbolisch gedrag van de ander en stemmen hun gedrag af op deze interpretatie. Of deze interpretatie juist is, wordt zelden expliciet gemaakt. De interactiedeelners volgen bij hun interpretatie bepaalde regels, maar deze regels laten hen altijd enige speelruimte. Of, zoals Labov en Fanshel (1977: 73) het uitdrukken: "The problem of 'correct interpretation' can never be solved completely, even if we are full participants in a situation". Het is een essentieel kenmerk van interactie dat ook voor de deelnemers niet altijd precies duidelijk is wat er gebeurt (vgl. Labov 1977: 46; Goffman 1976) en interactie is juist het spelen met deze ambiguïteit en onzekerheid: er wordt van alles in het midden gelaten. Als onderzoeker mag je dan natuurlijk niet verwachten dat je wel precies kunt vastleggen wat er gebeurt. De ambiguïteit en onzekerheid is theoretisch een erg interessant en moeilijk aspect van interactie en dat is ook de reden dat ik er hier zo uitvoerig bij stilsta. In de praktijk van de analyses van dit onderzoek leverde dit aspect echter niet te veel moeilijkheden op. Het is moeilijk een schatting te doen van de kwantitatieve omvang van de problematiek, maar we hebben de indruk dat het probleem slechts in sporadische gevallen van fundamentele invloed is geweest op de in de analyse genomen beslissingen.

Om meer inzicht te krijgen in de preciese omvang van de in het voorafgaande aangeduide observatie- en interpretatieproblematiek en om aan de resultaten van een onderzoek zoals dit een meer dan verkennend karakter toe te kennen, zouden meer beoordelaars bij het onderzoek betrokken moeten worden. De manier waarop iets dergelijks vorm

moet krijgen, is echter niet eenvoudig. Het is niet mogelijk meer beoordelaars onafhankelijk van elkaar de transcriptie en de analyse te laten uitvoeren en dan na afloop de resultaten te vergelijken, omdat de beoordelaars niet beschikken over de onmisbare kennis van degene die participierend geobserveerd heeft. Omdat deze kennis van zeer uiteenlopende aard is, kan deze ook niet los van de interpretatieproblemen geobjectiveerd worden. Om toch meer greep te krijgen op de betrouwbaarheid van dit soort analyses, zou een forum waar de participierend observant deel van uitmaakt de interpretatieproblemen moeten bespreken en proberen tot een consensus te komen. De mate waarin dit lukt, geeft inzicht in de intersubjectieve betrouwbaarheid van de analyse. Aangezien het hier nog maar een eerste terreinverkenning betrof, is afgezien van zo'n zware en tijdrovende betrouwbaarheidscontrole met meer beoordelaars.

Afgezien van de zojuist aangeduide aspecten van de altijd maar gedeeltelijke toegankelijkheid van verbale interactie voor observatie en interpretatie, maakt de wetenschappelijke analyse ook altijd een aantal ingrepen in en bewerkingen van het onderzoeksmateriaal noodzakelijk die ten koste gaan van een volledig beeld van de werkelijkheid. De essentie van een onderzoeksproces zoals in het onderhavige onderzoek is eigenlijk dat het onderzoeksobject voortdurend een vormverandering ondergaat. Een eerste vormverandering treedt op wanneer we de verbale gezinsinteractie, het aspect van de werkelijkheid waarnaar onze onderzoeksbelangstelling uitgaat, niet rechtstreeks onderzoeken, maar in de vorm van bandopnames. Sommige aspecten van de interactie gaan daarin verloren (b.v. de visuele) en andere krijgen een extra accent. Vervolgens wordt van de bandopname een protocol gemaakt (zie par. 2.2): het object van onderzoek wordt op schrift vastgelegd. Ook deze transformatie houdt weer een zekere selectie in waarbij accenten worden gelegd: de transcriptie is b.v. niet fonetisch en paralinguïstische cues worden alleen aangeduid voor zover ze van belang lijken voor de interpretatie van het materiaal in de linguïstische analyse. Een volgende vormverandering houdt in dat in het protocol analyse-eenheden onderscheiden worden (zie par. 2.3): in aaneengesloten stukken conversatie worden grenzen getrokken. Ook deze vormverandering is niet zonder implicaties. Daarna wordt het onderzoeksobject op basis van het protocol (hoewel ook vaak aanvullend afluisteren van de banden nog noodzakelijk is) in linguïstische termen (zie par. 2.4, 2.5 en 2.6) beschreven. Hierbij wordt opnieuw van een aantal aspecten geabstraheerd. In het onderzoek staan conversationele (zie onder par. 2.4) en pragmatische (zie par. 2.5 en 2.6) aspecten van taalgebruik centraal; van fonetische en fonologische was al geabstraheerd bij het maken van het protocol; lexicale en syntactische aspecten van taalgebruik spelen slechts een rol voor zover ze van belang lijken voor de pragmatische en conversationele analyse.

Om de resultaten van de linguïstische analyse te kunnen kwantificeren, is het materiaal vervolgens in termen van pragmatische en conversationele eenheden gecodeerd (voor een meer gedetailleerde uiteenzetting van de gevolgde werkwijze verwijs ik naar 2.4, 2.5 en 2.6).

De verbale gezinsinteractie heeft nu de vorm van codes aangenomen. Van het gecodeerde taalmateriaal is een voor automatische verwerking toegankelijk databestand gecreëerd (zie Nie e.a. 1975). Hierop kunnen kwantitatieve analyses, resulterend in b.v. kruistabellen (zie hoofdstuk 4), uitgevoerd worden. Tenslotte geldt ook voor deze kwantitatieve analyse dat er een selectie ten gunste van bepaalde aspecten van het databestand plaatsvindt die de onderzoeker interessanter of van meer belang acht. Een volledige analyse - wat we ons daar dan ook precies bij zouden moeten voorstellen - van omvangrijk materiaal is om praktische redenen niet wel mogelijk. Bovendien heeft ons onderzoek, zoals elders opgemerkt (par. 1.6.1), een hypothesevorbereidend karakter, zodat ook uit wetenschappelijk oogpunt een selectieve procedure de aangewezen weg is: mogelijk interessante aspecten moeten uitgediept worden en zo gebracht worden dat ze uitnodigen tot vervolgonderzoek. In de discussie worden uiteindelijk de laatste accenten gelegd.

Dit is het onderzoeksproces in een notedop. Het zal duidelijk geworden zijn dat er nogal wat stappen gezet moeten worden voordat de gevarieerde gezinsinteractie zoals we deze bijna allemaal uit eigen ervaring kennen, omgezet is in de ogenschijnlijk zo 'harde' cijfers in hoofdstuk 4. Hieronder wordt zo gedetailleerd mogelijk ingegaan op de verschillende stappen. Ik zeg met opzet 'zo gedetailleerd mogelijk' en niet 'in alle details', omdat dit laatste niet verwacht mag worden, gezien de ontwikkelingsfase waarin de pragmatiek en de conversatie-analyse zich thans bevinden (zie par. 1.5).

2.2 De transcriptiemethode

Alvorens gedetailleerd in te gaan op de gevolgde transcriptiemethode, moeten eerst nog enkele methodologische en pragmatische punten die verband houden met de concrete werkwijze aangeroerd worden.

Niet alles wat waargenomen kan worden op een bandopname van conversatie, is in dit onderzoek geprotocolleerd. Vanuit de onderzoeksvragen is, zoals hiervoor al gezegd is (par. 2.1), een selectie gemaakt van relevante aspecten en deze zijn voor zover dit mogelijk is met de beperkte middelen die hierna genoemd worden op schrift gezet. Zo zijn bijvoorbeeld intonatiecontouren en paralinguïstische cues slechts in het protocol opgenomen voor zover de normale interpunctie hier iets over zegt. Ook informatie over dialect en accent is niet systematisch in het protocol terug te vinden, om van allerlei andere gegevens maar niet te spreken. De hier gevolgde transcriptiemethode wijkt dan ook aanzienlijk af van de voor etnomethodologen kenmerkende werkwijze (zie par. 1.5.2.2.2). Een met zo'n typisch etnomethodologische precisie samengesteld transcript is voor ons onderzoek echter niet nodig: de conversationele vragen zijn zo geselecteerd en geformuleerd dat ze beantwoord kunnen worden zonder een in detail

perfect protocol. Zo is bijvoorbeeld voor de analyse van interrupties het preciese moment van een interruptie niet van belang. Er zijn dan maar twee observaties belangrijk. wordt er geïnterrupteerd, en zo ja, op een grens tussen eenheden waaruit een beurt opgebouwd is of binnen een eenheid.

De linguïstische analyse in dit onderzoek is uitgevoerd op basis van een protocol waarvan de verhouding tussen opgenomen tijd en transcriptietijd 1:60 bedraagt, en aan de hand van het voortdurend af-luisteren van de banden. Tijdens het af-luisteren van de banden kon het protocol nog verbeterd worden en langzamerhand bleek dat een analyse van op band opgenomen materiaal in principe een bezigheid zonder eind is. Telkens wanneer de band opnieuw afgeluisterd wordt, hoor je nieuwe dingen. je verstaat een uiting die je nooit eerder verstaan hebt, je hoort een niet eerder geobserveerde mislukte poging om aan het woord te komen, je verstaat iets anders dan de voorafgaande keren. Er doet zich niet alleen bij de onderzoeker een leerproces voor dat zijn observaties beter maakt, maar ook het materiaal zelf zal altijd aanleiding geven tot verbeteringen (vgl. Labov en Fanshel 1977: 355 en Clark 1978). Door deze eigenschap van het materiaal is het onmogelijk om in conversatie-analytisch en pragmatisch onderzoek van natuurlijke interactie een in alle opzichten volledige en betrouwbare observationele basis te bereiken. En met 'in alle opzichten' wordt dan bedoeld: zowel qua verstaanbaarheid als qua timing van de gespreksbijdragen. Een dergelijke basis is echter ook niet nodig. Zo is het voor de analyse van sprekerswisseling zelden of nooit van belang precies te verstaan wat er gezegd wordt. Voor de analyse van spreekhandelingen is de timing van de gespreksbijdrage irrelevant en om bijvoorbeeld een directief te categoriseren is verstaanbaarheid weliswaar van belang, maar woordelijke verstaanbaarheid is niet absoluut vereist.

Met de onzekerheid in de observationele basis die het gevolg is van het feit dat de interactie op geluidsband is vastgelegd, kan men in principe op twee manieren omgaan. Men kan de volgens bepaalde criteria qua verstaanbaarheid en timing zekere observaties onderzoeken en de rest van het materiaal als uitval buiten de analyse houden. Aan deze werkwijze kleven een aantal bezwaren. Het is moeilijk om duidelijke, hanteerbare criteria, afgestemd op de specifieke analyse, voor zekere observaties te formuleren. Tussen 'niet zeker weten' en 'niet weten' blijken in een analyse van natuurlijke interactie tal van nuances te liggen, zodat je je onnodig naïef opstelt en veel informatie weggooit wanneer je 'niet zeker weten' en 'niet weten' als 'oninterpreteerbaar' gelijkstelt. Dit kan een bron van 'bias' zijn (bijvoorbeeld wanneer er sprake is van interactie tussen de verstaanbaarheid en het taalverschijnsel waarnaar de aandacht uitgaat). Het wordt allemaal nog veel problematischer wanneer blijkt dat ook de grens tussen 'zeker weten' en 'niet zeker weten' niet altijd even scherp is. Een tweede bezwaar is dat bij het volgen van deze werkwijze het natuurlijke verloop van de interactie onbegrijpelijk wordt. Dit onderzoek is een poging om alles wat op verbaal gebied gebeurt in gezinsinteractie te beschrijven, waarbij de interactie

als het ware op de voet gevolgd wordt en deze beschrijving krijgt een onnatuurlijk karakter, de samenhang tussen de uitingen verdwijnt, wanneer uitingen te snel als oninterpreteerbaar beschouwd worden. Het alternatief is natuurlijk niet dat elke willekeurige interpretatie mogelijk is. In dit onderzoek is de interpretatie waarvoor een grond of de meeste grond aangevoerd kon worden als uitgangspunt voor de analyse genomen. De geluidsband vormt het eerste argument om ergens voor te kiezen, maar aanvullend spelen ook de verbale en niet-verbale context een rol, kennis van de gang van zaken in een gezin, kennis van stereotiepe uitdrukkingen e.d. Er is geprobeerd om zo min mogelijk 'hinein te interpreteren' en als zich twee concurrerende interpretaties aandienen die qua zwaarte verschillen, dan is gekozen voor de lichtste. Als bijvoorbeeld niet zeker is of een uiting een interruptie is of alleen maar simultaan (de spreker valt in, maar de vorige spreker kan ook uitpraten), dan is voor de laatste, minst 'zware' interpretatie gekozen.

In het voorafgaande is al geconstateerd dat het wenselijk zou zijn meer beoordelaars te betrekken bij onderzoek van het onderhavige type (zie par. 2.1). De praktische problemen die aan zo'n procedure verbonden zijn, zijn echter van dien aard dat deze werkwijze in een verkennend onderzoek niet gevolgd kon worden. In het uitgevoerde onderzoek zijn de protocollen voorbereid door student-assistenten (zie het voorwoord), maar de vervolmaking ervan en de analyse zijn het werk van de uitvoerder alleen.

De resultaten van dit onderzoek die in de vorm van ogenschijnlijk zo definitieve tabellen gepresenteerd worden (zie hoofdstuk 4), moeten beoordeeld worden vanuit de hierboven gegeven achtergrondinformatie. Op een bepaald moment in het observatieproces is er een punt achter gezet en zijn de observaties als definitief beschouwd. Hoewel dit observationele eindpunt in grote lijnen ook wel juist zal zijn, zal hernieuwd afluisteren van de band ongetwijfeld tot verbeteringen in het protocol kunnen leiden; daarmee is niet gezegd dat deze verbeteringen altijd gevolgen zouden hebben voor de analyse.

Samengevat, er zijn om methodologische en pragmatische redenen relatief beperkende beslissingen genomen met betrekking tot de omvang en de diepte van de transcriptie. De empirische basis van dit onderzoek in termen van het aantal geanalyseerde gespreksuren lijkt voldoende breed om relevante resultaten te verkrijgen en niet te omvangrijk om de gehele empirische onderzoekscyclus te kunnen doorlopen die moet illustreren dat natuurlijke gezinsinteractie onder het opzicht van sociale verschillen kan worden geanalyseerd met behulp van analytische categorieën uit de pragmalinguïstiek en de conversatie-analyse.

Na de bovenstaande meer algemene opmerkingen ga ik nu in detail in op de bij de transcriptie gevolgde werkwijze.

Nadat het op cassette opgenomen materiaal gecopieerd was op banden, werd de geluidsopname uitgeschreven tot tekst. In principe volgt het protocol de loop van de tijd. Hiervan is alleen afgeweken wanneer simultaan op meer sporen tegelijk gesproken wordt en de sporen el-

kaar niet kruisen (bijvoorbeeld als Leonard met een vriendje aan het 'postzegelen' is en moeder, Wientje en Erica samen een spelletje doen). Dan werd terwille van de leesbaarheid eerst het ene en daarna het andere spoor geprotocolleerd. Dat de protocolpassages in feite simultaan verlopen, werd aangetekend.

Bij het protocolleren is een combinatie van de zgn. toneelmethode en de zgn. partituurmethode gevolgd.

Bij de toneelmethode staat aan de linkerkantlijn een aanduiding voor de spreker en de regel wordt verder gevuld met de door hem gesproken tekst. De volgende spreker begint op een nieuwe regel. De tijdsas verloopt net als in een boek op de regel van links naar rechts en op een bladzijde van boven naar beneden. De toneelmethode voldoet uitstekend als de sprekers elkaar keurig netjes afwisselen; als ze elkaar onderbreken gaat het ook nog wel, maar bij simultaneïteit op één spoor, mislukte starts en mislukte interrupties wordt het aanzienlijk moeilijker. Op dergelijke momenten is gebruik gemaakt van de zgn. partituurmethode. Bij deze methode staan de gelijktijdig aan de interactie deelnemende sprekers onder elkaar in de linkerkantlijn vermeld. Wat ze zeggen staat rechts daarvan en wat gelijktijdig gezegd wordt staat, verbonden door vierkante haken, onder elkaar. Iedere spreker heeft een eigen regel waarop zijn gespreksbijdrage vermeld wordt; zijn zwijgen wordt aangegeven door wit uit te sparen. De tijdsas loopt nu niet per regel van links naar rechts, maar over een aantal samenhangende regels (een blok).

Een voorbeeld van een gespreksfragment volgens de toneelmethode: (toelichting: Elise (8 jaar, sociaal lager milieu) heeft voor haar verjaardag een plaat van de Zangeres zonder Naam gekregen: "Als de witte rozen bloeien gaan". Men is hiernaar aan het luisteren. // geeft het moment aan waarop geïnterrupteerd wordt).

Elise *Heel mooi. Heel mooi, Zangeres zonder Naam .....*
Moeder *Ja, die plaat ga ik ook een keer kopen.*
Elise *Is echt gebeurd.// En dan heeft zij*
Moeder *Dat zijn de meeste liedjes. Die echt gebeurd zijn.*
(6 sec. pauze)
Moeder *Toen d'er zich eentje opgehangen heeft, he, da's ook echt gebeurd. Is nog eh.. Op de Groesbeekseweg is dat gebeurd. Vlakbij 't St. Anna, eh naast het ziekenhuis.*
Elise *Ja?*
Moeder *Ja, heeft een boer zich opgehangen bij de kippen in het kippenhok.*
Elise *Zich opgehangen?*
Moeder *Ja.*
Elise *Da's zelfmoord.*
Moeder *Ja.*
Elise *Dat doe ik nooit.*
(2 sec. pauze)
Elise *Wel als ze mij op een afschuwelijke manier willen doden.*
(2 sec. pauze)

Elise Da' maak ik me eige wel van kant.
Moeder (lacht)
Elise Van kant.. Wat is dat eigenlijk?
Moeder Dood maken.

Hetzelfde voorbeeld volgens de partituurmethode:

Elise [Heel mooi. Heel mooi, Zangeres zonder Naam ....
Moeder] Ja die plaat

Elise [Is echt gebeurd. // En dan heeft
Moeder] ga ik ook een keer kopen. Dat zijn de

Elise [zij
Moeder] meeste liedjes. Die echt gebeurd zijn. (6 sec. pauze) Toen

Moeder d'r zich eentje opgehangen heeft, hè, da's ook echt gebeurd.

Moeder Is nog eh .. Op de Groesbeekseweg is dat gebeurd. Vlakbij

Moeder [t St. Anna, eh naast het ziekenhuis. Ja, heeft een
Elise] Ja?

Moeder [boer zich opgehangen bij de kippen in het kippenhok.
Elise] Zich

Moeder [Ja. Ja.
Elise] opgehangen? Da's zelfmoord. Dat doe ik nooit. (2

Elise sec. pauze) Wel als ze mij op een afschuwelijke manier wil-

Elise len doden. (2 sec. pauze) Dan maak ik me eige wel van kant.

Moeder [(lacht) Dood maken.
Elise] Van kant ... Wat is dat eigenlijk?

De partituurmethode wordt meestal gehanteerd bij het protocolleren van klasse-interactie. Voor gezinsinteractie voldoet deze methode minder. Het protocol is moeilijk leesbaar wanneer uitsluitend deze werkwijze gevolgd wordt. In de linkerkantlijn krijgen we dan per blok een wirwar van sprekers. Bij klasse-interactie is er op dit punt meer regelmaat: in ieder blok interageert de leerkracht (die de

eerste positie in het blok inneemt) met één of meer leerlingen. Omdat in het gezin veel interactiedeelnemers met verschillende status en rol in wisselende intensiteit en duur met elkaar interageren, is de partituurmethode als enige transcriptiemethode voor deze interactie niet geschikt.

In een protocol dat volgens een combinatie van beide methodes is samengesteld, worden de regels, afgewisseld met blokken, van links naar rechts en van boven naar beneden gelezen. De regelstructuur overheerst meestal de bladspiegel.

De protocollen van dit onderzoek zijn samengesteld met behulp van de symbolen die op de flap vermeld staan. Het zijn ongeveer dezelfde symbolen als de door Ehlich en Rehbein (1976) voorgestelde. Deze symbolen maken het mogelijk in het protocol de volgende informatie te geven:

- 1 Wie spreekt er?
- 2 Wat zegt hij? Gestotter, aarzelingen, valse starts en andere oneffenheden zijn inbegrepen. Ook de zgn. 'back-channel cues', uitingen die aangeven dat de boodschap overkomt en dat de geadresseerde luistert, worden geprotocolleerd.
- 3 Begint hij te spreken nadat de vorige spreker uitgesproken was? De lengte van een eventueel tussenliggende pauze wordt voor zover dit van belang is voor de analyse aangegeven.
- 4 Begint hij als enige of begint er nog iemand?
- 5 Kan hij uitspreken? Probeert iemand te interrumperen of in te vallen?

Allerlei niet-verbale geluiden zijn alleen in het protocol opgenomen wanneer ze een rol spelen in de verbale interactie en het protocol daarmee begrijpelijker wordt. Dit geldt bijvoorbeeld voor een fluitende waterketel die de opmerking *Oh, water kookt* ontlokt. Ook geluiden die men in het grensgebied van het verbale en niet-verbale zou kunnen lokaliseren, zijn zo behandeld. Bijvoorbeeld een schreeuw waar *Hou jij je schreeuwkop es dicht* op volgt.

2.3 De analyse-eenheden

Voor een beantwoording van de vraag of gezinnen verschillen in linguïstische aspecten van socialisatie kan, zoals hierboven al gezegd is (par. 1.6.1), niet volstaan worden met een kwalitatieve analyse van enkele geselecteerde gespreksfragmenten. In dit verband bestaat behoefte aan een kwantificering van de onderzoeksresultaten. Zo'n kwantificering plaatst ons echter voor het probleem van de segmentering: in een sequentieel verlopend proces, een vloeiende conversatie, moeten analyse-eenheden onderscheiden worden. Hierbij zijn veel beslissingen noodzakelijk arbitrair (Labov en Fanshel 1977: 38): "A study of the issues of segmentation may lead to interesting

insights into language, but it does not seem that any single solution will be a lasting one". Deze problematiek wordt door Labov en Fanshel, overigens terecht, geërszins exclusief geacht voor pragmatisch en conversationeel onderzoek; ook kwantitatieve analyses van grammaticale en fonologische aspecten van taalmateriaal hebben met soortgelijke moeilijkheden te kampen. Welke werkwijze in dit onderzoek gevolgd is bij het segmenteren, zal in de nu volgende onderdelen van dit hoofdstuk uiteengezet worden.

In paragraaf 2.3.1 wordt aandacht geschonken aan de 'beurt', het uitgangspunt van de beurtanalyse. In paragraaf 2.3.2 komt de analyse-eenheid aan de orde die ten grondslag ligt aan de overige analyses (te weten de directievenanalyse en de analyse van de zgn. schoolse spreekhandelingen): de 'move'.

2 3 1 De beurt

Zoals gezegd gaat de analyse van de verbeurting uit van de eenheid 'beurt'.

Het is niet eenvoudig een expliciete omschrijving te geven van wat in de conversatie-analyse onder een 'beurt' verstaan wordt. Een nauwkeurige afbakening van de notie 'beurt' ontbreekt in de meeste publicaties. Men verduidelijkt de conversationele opvatting van wat een beurt is vaak door een parallel te trekken met de situatie in het verkeer, in winkels enz. (Sacks e.a. 1974). Om te voorkomen dat de verschillende deelnemers in deze situaties met hetzelfde bezig zijn, terwijl daar geen ruimte voor is, worden beurten verdeeld. Dit geldt ook voor de alledaagse conversatie. Daar treedt sprekerswisseling op en men probeert in het algemeen het door elkaar heen praten te beperken.

Bij Zimmerman en West (1975: 107) vinden we de volgende omschrijving van een 'beurt': "A turn consists of not merely the temporal duration of an utterance but of the right (and obligation) to speak which is allocated to a particular speaker". Deze omschrijving is ruim in die zin dat niet alleen wat er feitelijk gezegd wordt, maar ook de gelegenheid om iets te zeggen en de rechten en plichten die daarmee verbonden zijn als beurt opgevat worden. De omschrijving geeft niet zonder meer uitsluitel inzake de vraag of bijvoorbeeld zgn. 'minimal responses' of 'back-channel cues' ("hmm", "oja" e.d., uitingen die de conversatie gaande houden, maar inhoudelijk geen bijdrage leveren aan het gesprek, uitingen die eerder blijken geven van luisteractiviteit dan van spreekactiviteit) een beurt vormen*.

---

* Overigens laten Zimmerman en West (1975: 108) hierover geen misverstand bestaan bij hun concreet gevolgde analysemethode. Ze zeggen van 'minimal responses' dat ze "may not count as filling turns".

Anderen omschrijven de notie beurt als "gespreksbijdrage" (b.v. Franck 1979: 51), of als "wat iemand zegt wanneer hij zijn spreekbeurt benut". Zij beperken de notie tot wat er feitelijk gezegd wordt. Goffman (1976: 270-271) introduceert de volgende noties om een verschil in beurtopvattingen te verduidelijken 'talk during a turn' en 'turn'. Met 'talk during a turn' bedoelt hij "wat iemand zegt tussen twee momenten waarop hij zwijgt in". De term 'turn' reserveert hij om te verwijzen naar "an opportunity to hold the floor, not what is said while holding it". Het zal uit het voorafgaande duidelijk zijn dat de notie 'beurt' bijzonder complex is. Ik zal in dit bestek niet ingaan op deze grondslagendiscussie en maak uit praktische overwegingen bepaalde keuzes. De omschrijving "wat iemand zegt tussen twee momenten waarop hij zwijgt in" biedt het meeste aanknopingspunten voor een empirische toepassing.

Aan de zojuist aangeduide notie 'beurt' is aan de hand van de volgende criteria een operationalisatie gegeven:

- 1 Verandering in spreker. Wanneer iemand begint te spreken, begint een nieuwe beurt.
- 2 Verandering in geadresseerde. Wanneer een spreker zich tot een andere geadresseerde richt, begint een nieuwe beurt.
- 3 Verandering in gespreksonderwerp. Wanneer abrupt van het oude onderwerp afgeweken wordt, begint een nieuwe beurt.
- 4 Na een pauze die langer dan 1,8 sec. duurt. Dit criterium geldt niet als de spreker duidelijk gemaakt heeft dat zijn beurt nog niet beëindigd is. Dit doet zich bijvoorbeeld voor als een pauze van deze lengte midden in een mop, een verhaal of een opsomming valt. De gekozen maat, 1,8 sec., is min of meer arbitrair. Een pauze van deze lengte geeft andere sprekers ruimschoots de kans om hun beurt te starten, zodat, wanneer dezelfde spreker opnieuw begint, van een nieuwe beurt gesproken kan worden. Veelvuldig af-luisteren van bandopnames leidde intuïtief tot deze keuze. Andere onderzoekers komen tot bevindingen die, als ze niet als steun voor deze intuïtie geïnterpreteerd kunnen worden, er toch zeker niet mee in strijd zijn. Jaffe en Feldstein (1970: 128) observeerden een gemiddelde pauzeduur van .77 seconden tussen de gespreksbijdragen van de deelnemers aan een interview. Ervin-Tripp (1979: 410) komt tot de bevinding dat pauzes van minder dan 1 seconde niet worden opgemerkt. Bij een pauze van 1,2 seconden spreekt ze van een "shorter gap". Pauzes van 3 seconden of meer noemt ze "ongemakkelijk voor de transcribent".
- 5 Bij een hernieuwde start. Als iemand het woord probeert te krijgen en dit kort daarna opnieuw probeert, dan zijn dit twee beurten.
- 6 Verandering in beurtsoort. Wat een beurtsoort precies is, wordt uiteengezet in 2.4. Het komt globaal hierop neer dat beurten kunnen dienen om het kanaal waarlangs de overdracht plaatsvindt open te krijgen of open te houden en om de feitelijke overdracht te realiseren. Er zijn dus kanaalbeurten (bijvoorbeeld een 'back-channel cue', een vraag om aandacht of een vraag om herha-

ling) en 'gewone' beurten. Als een uiting die in dienst staat van de overdracht gevolgd wordt door een overdragende uiting, dan worden twee beurten onderscheiden.

Deze operationalisatie houdt in dat iedere verbale reactie, ongeacht of deze de aandacht krijgt, in dit onderzoek als beurt gesegmenteerd en beschreven is. Binnen deze in empirisch opzicht extensieve opvatting van beurt zijn verdere onderscheidingen gemaakt, bijvoorbeeld wat betreft de vraag welk soort gespreksbijdrage de beurt levert en wat betreft de vraag of de beurt lukt. Hierop kom ik later uitvoeriger terug (par. 2.4).

2 3 2 De 'move'

Ook in verband met de segmentering van het taalmateriaal voor de directievenanalyse en de analyse van zgn. schoolse spreekhandelingen vinden we weinig houvast bij andere onderzoekers. Linguïsten hebben veelal geen behoefte aan een expliciete definitie van hun analyse-eenheid, omdat de empirie in hun onderzoek een exemplarische status inneemt (vgl. bijvoorbeeld Labov en Fanshel 1977: 38). Psychologen daarentegen segmenteren hun verbale onderzoeksmateriaal vaak wel, zij zijn zich echter meestal nauwelijks bewust van het vanuit linguïstisch oogpunt mogelijk problematische karakter van hun segmentering (vgl. bijvoorbeeld Hess en Shipman 1967). Hoewel we dit problematische karakter onderkennen, kunnen ook wij geen definitieve oplossing aandragen. Er zijn, zoals al eerder gezegd, om praktische redenen beslissingen genomen die onvermijdelijk voor een deel arbitrair zijn.

Voor de directievenanalyse en de analyse van de zgn. schoolse spreekhandelingen is het taalmateriaal gesegmenteerd in eenheden die we bij voorkeur aanduiden met de term 'move', hoewel ook de termen 'spreekhandeling' en 'uiting' in dit verband gebruikt zouden kunnen worden.

De notie 'uiting' is echter als uitgangspunt voor de segmentering minder geschikt vanwege zijn algemeenheid. Het is een globale term die op taalgebruik van velerlei aard van toepassing is. een beurt is een uiting, een zin is een uiting, een spreekhandeling is een uiting, een lezing is een uiting, allerlei vormen van schriftelijk taalgebruik zijn ook uitingen.

De noties 'move' en 'spreekhandeling' zijn beide specifiek. Zij hebben in vergelijking met 'uiting' een meer geprofileerde wetenschappelijke achtergrond, in het eerste geval de analyse van gesprekken en 'discourse', in het tweede geval een in oorsprong filosofisch geöriënteerde pragmalinguïstische traditie.

De notie 'spreekhandeling' heeft betrekking op wat we doen met de woorden die we spreken. We kunnen bijvoorbeeld beloven en beledigen, verzoeken en uitdagen, beweren en vleien. We kunnen met dezelfde

woorden verschillende handelingen tegelijkertijd verrichten. Met de woorden "Daar is het gat van de deur" doen we een bewering over een stand van zaken in de werkelijkheid; met deze bewering kunnen we iemand wegsturen; we kunnen er iemand ook tegelijkertijd mee beledigen. Dit aspect van taalgebruik wordt de multifunctionaliteit ervan genoemd (zie ook par. 2.5.2). In de spreekhandelingstheorie wordt de relatie tussen taalgebruik en spreekhandeling onderzocht en stelt men interpretatie- en productieregels op die taalgebruik verbinden met de handelingen die gevoeld en uitgevoerd worden.

Franck (1979: 50) omschrijft een 'move' als "ein Sprechakt unter seinem konversationellen Aspekt". De notie 'move' heeft in vergelijking met de notie 'spreekhandeling' meer betrekking op het woordelijke, het concrete van de conversatie en minder op het multifunctionele aspect ervan. Daarom spreek ik bij de segmentering van een protocol liever van 'moves'. De notie 'spreekhandeling' speelt bij de interpretatie van de gesproken woorden in termen van de functies die ze verrichten uiteraard wel een belangrijke rol.

De notie 'move' wordt vaak uitgelegd naar analogie van spellen zoals schaak, ganzenbord of stratego. Deze spellen zijn gericht op een bepaald doel (de koning, de ganzenhoedster op nr. 63 of de vlag), en de deelnemers krijgen afwisselend de beurt om een zet te doen in de richting van dit doel. Af en toe beslissen de spelregels dat iemand de beurt over moet slaan of in één beurt twee zetten in de richting van dat doel mag doen. In conversatie zouden zich soortgelijke processen afspelen, echter met o.a. dit belangrijke verschil dat er voor conversatie geen spelregels gelden die het aantal en de inhoud van de zetten tijdens de beurt vastleggen. Een 'move' is een te onderscheiden stap in het bereiken van een doel dat je in de conversatie hebt. Als je bijvoorbeeld wilt dat een kind ophoudt met zeuren, kun je beginnen met een 'move' in de vorm van *Niet zeuren* (1), vervolgens kun je nog eens inbrengen dat je er gek van wordt (2), je kunt zuchten en steunen (3), je kunt dreigen met een sanctie *Ik breng je dadelijk naar bed* (4). Je probeert met deze 'moves' het kind zover te brengen dat het ophoudt met zeuren (de derde 'move' vormt misschien een grensgeval, alleen wanneer je je met dergelijke expressies tot anderen richt, kunnen ze als poging tot gedragsbeïnvloeding gelden). Iedere 'move' geeft een afgeronde formulering die verband houdt met het beoogde doel.

'Moves' zijn inhoudelijk zelfstandige segmenten. Over het algemeen vallen beurtgrenzen samen met 'move'-grenzen. Eén beurt kan meer dan één 'move' bevatten. De beurt *Kinderen, kinderen, hoe vaak moet ik dat nou nog zeggen? Jullie luisteren voor geen cent. Jullie gaan vanavond op tijd naar bed* bevat, afhankelijk van de vraag of we aanspreketermen en 'attention getters' als aparte 'moves' beschouwen (hierover later meer), 3 tot 5 'moves'. Het kan voorkomen dat een beurt uit minder dan één 'move' bestaat. Dit geval doet zich bijvoorbeeld voor wanneer een spreker zijn 'move' voor korte tijd of definitief afbreekt, of wanneer een spreker een door een voorafgaande spreker begonnen 'move' voltooit. Deze gevallen komen sporadisch voor en om de analyse niet nodeloos gecompliceerd te maken is

de beslissing genomen dat iedere beurtgrens per definitie samenvalt met een 'move'-grens, al is dit dan misschien een onafgemaakte of afgebroken 'move'.

Het syntactische equivalent van een 'move' is over het algemeen een zin of een elliptische vorm ervan. Uit verschillende hoofdzinnen opgebouwde samengestelde zinnen zijn uiteengelegd in delen; ieder deel vormt een aparte 'move'. Als je zegt: *Niet zeuren. Ik word er gek van* is dit hetzelfde als *Niet zeuren, want ik word er gek van*. Ook in de volgende beurt zijn twee 'moves' onderscheiden: *Als je zeurt, breng ik je naar bed*. De ongewenste handeling wordt gethematiseerd als conditie voor een sanctie. De spreker had ook kunnen zeggen: *Je houdt op met zeuren. Anders breng ik je naar bed*.

Samengestelde zinnen waarvan de delen ongelijkwaardig zijn, zijn als geheel in de analyse opgenomen. Dit geldt bijvoorbeeld voor de relatieve bijzin en voor de lijdend voorwerpzin (voorbeelden van het laatstgenoemde zinstype zijn: *De dokter zegt: nog een week of Je weet. mama's been is een zwakke plek*).

Als het zinscriterium bij de segmentering onvoldoende houvast geeft, kunnen als aanvullende criteria nog spreekhandelingscriteria of pauzecriteria gebruikt worden. Zodra er op spreekhandelingsniveau iets anders gebeurt, bijvoorbeeld een bewering gevolgd door een andere bewering, een directief, een informatievraag, een vraag om aandacht, is er sprake van een nieuwe 'move'. Ook aan typologieën voor formuleringen van spreekhandelingen (bijvoorbeeld de typologie van directieven in tabel 2.1, par. 2.5.3.1) kunnen criteria ontleend worden voor 'move'-grenzen: als een uiting zelfstandig in zo'n typologie ondergebracht kan worden, is er sprake van een aparte 'move'. Het pauzecriterium is vooral handig om te bepalen of een bepaalde woordgroep als aanvulling bij of verheldering van het voorafgaande gezien moet worden of als zelfstandige 'move'. Als de aanvulling 'in één adem' met het voorafgaande gesproken wordt, dan vormt deze geen zelfstandige 'move'.

Men zou kunnen overwegen ook aanspreektermen, 'attention getters', 'tag questions' en uitroepen als 'moves' op te vatten. Zij hebben immers als speciale functie de aandacht te trekken, emoties uit te drukken, reacties uit te lokken of de spreekhandeling te versterken of af te zwakken. Hoewel ze in dit opzicht zelfstandig zijn, staan ze toch ook in zekere zin in dienst van iets anders. Deze middelen zijn in dit onderzoek beschouwd als elementen die een 'move' aankleden en niet als aparte 'move'. Alleen wanneer zij de enige elementen in een beurt vormen, zijn ze als zelfstandige 'move' opgevat.

2.4 De beurtenanalyse

2.4.1 Inleiding

In hoofdstuk 1 is als algemeen gezichtspunt in de discussies over de maatschappelijke ongelijkheid en de ongelijkheid in kansen op schoolsucces naar voren gekomen dat gezinnen met een uiteenlopende sociaal-economische achtergrond verschillen wat betreft de verbale aspecten van gedragsregulering. Aan dit algemene gezichtspunt kan men proberen een linguïstische interpretatie te geven. Een analyse van de wijze waarop de verbeurting in het gesprek tot stand komt, is een voorbeeld van zo'n interpretatie: in de verbeurting zullen zich, zoals uit de literatuur over dit onderwerp blijkt (bijvoorbeeld Zimmerman en West 1975; Sacks 1972b), gedragsregulerende interpersoonlijke verhoudingen manifesteren. Hierop kom ik nog uitvoeriger terug.

In de beurtenanalyse staat de vraag centraal wie met welke conversationele middelen aan de interactie deelneemt, en daarmee het verbale gedrag van de ander reguleert en eventueel domineert. Deze vraag kan worden uiteengelegd in o.a. de volgende deelvragen:

- 1 Wie is vaak aan het woord?
- 2 Wie selecteert zichzelf relatief vaak als volgend spreker als de vorige spreker een ander geselecteerd heeft?
- 3 Wie komt aan het woord wanneer zich meer gegadigden tegelijkertijd aandienen?
- 4 Wie creëert verwachtingen ten aanzien van de voortgang van het gesprek door bijvoorbeeld een vraag te stellen?
- 5 Wie krijgt in verhouding tot anderen vaak de beurt toegewezen?
- 6 Welke personen kunnen moeilijk aan het woord komen en blijven?
- 7 Wie probeert wie te onderbreken en in welke mate lukt dit?
- 8 Wie stelt er vaak een vraag waar niet op ingegaan wordt?
- 9 Wie leidt zijn gespreksbijdrage in met een vraag om aandacht en toestemming om te spreken, een zgn. 'prestart'? (Een voorbeeld: *Mama, weet je?*, *Ja, wat is er?* en dan volgt de eigenlijke beurt).
- 10 Wie zijn relatief vaak de geadresseerde van zo'n 'prestart'?
- 11 Wie anmeert het gesprek met zgn. 'back-channel cues'? (Dit zijn korte uitingen waarmee te kennen gegeven wordt dat de boodschap de geadresseerde bereikt en waarmee het spreken gestimuleerd wordt. Enkele voorbeelden hiervan zijn: *Hmm*, *o ja* en *o ja?*).

In de conversatie-analyse worden dit soort vragen naar de distributie van linguïstische verschijnselen in verband gebracht met 'sociale interactie' en 'de sociale organisatie van het alledaagse leven' (zie par. 1.5.2.3; vgl. ook de bijdragen in Schenkein 1978). In het

verlengde daarvan worden ook in dit onderzoek de antwoorden op deze vragen geacht bij te dragen tot een inzicht in achterliggende sociale verhoudingen. Ik zal dit met enkele voorbeelden toelichten. Als iemand in verhouding tot anderen vaak aan het woord is of onderbreekt, wordt dit, in aansluiting bij Zimmerman en West (1975), geïnterpreteerd als uitdrukking van dominantie. Daarmee is niet gezegd dat iedere interruptie in sociaal opzicht dominant is. Iedere interruptie draagt bij tot een definiering van de positie van de betrokken interactiedeelneemers in het sociale netwerk. Het gaat in mijn onderzoek vooral om symmetrieën en asymmetrieën in de distributie van linguïstische verschijnselen. De grote lijnen die hierin optreden, vormen het uitgangspunt voor conclusies over de mate waarin interactiedeelneemers onderling gelijkwaardig zijn. Het ligt echter voor de hand dat we in de relatie tussen ouders en kinderen ongelijkwaardigheid zullen kunnen constateren en die conclusie is dan ook als zodanig minder interessant. Wél is het interessant te onderzoeken of deze ongelijkwaardigheid in beide gezinnen in gelijke mate optreedt. Ook is het interessant te onderzoeken of deze ongelijkwaardigheid zich op dezelfde wijze manifesteert in de diverse onderzochte aspecten van verbaal gedrag.

Nog een voorbeeld van een interpretatie. Als iemand zijn gespreksbijdrage vooraf laat gaan door een 'prestart', dan heeft dit onder andere het betekenisaspect dat hij zich afhankelijk opstelt ten opzichte van zijn gesprekspartner. Deze interpretatie sluit aan bij Sacks (1972b): hij interpreteert het gebruik van 'prestarts' door kinderen als uitdrukking van hun beperkt spreekrecht. Ook hier gelden soortgelijke nuanceringen als aangebracht zijn bij de interpretatie van interrupties.

Een derde voorbeeld. Met het stellen van vragen wordt de interactie gereguleerd, zowel de inhoud ervan, als ook de interactiedeelneemers (Edwards 1976: 170-174). Angevaere (1980: 18) formuleert het als volgt: "Eerste leden van aangrenzende paren dwingen de korversatie niet alleen formeel vooruit, zij sturen ook in een bepaalde richting". Met een vraag wordt een claim gelegd op het verloop van de conversatie: "When I've asked a question, then the pause between my talk and yours is your silence" volgens Sacks, geciteerd door Ervin-Tripp (1969: 112). Als iemand een vraag stelt, wordt dit in ons onderzoek geïnterpreteerd als uitdrukking van sturing (vgl. ook Sacks, Schegloff en Jefferson 1974).

Een laatste voorbeeld. De 'back-channel cues' worden opgevat als teken van aandacht en geanimeerde luisteractiviteit (Goffman 1976; Yngve 1970 en Dunoan 1972; zie ook par. 1.5.2.3). Ook op dit punt interesseren ons vooral symmetrieën en asymmetrieën tussen interactiedeelneemers.

Samenvattend luidt de probleemstelling van dit onderdeel in de materiaalanalyse als volgt: in de beurtenanalyse wordt een beschrijving gegeven van de opbouw en het functioneren van de conversationele netwerken in beide bij het onderzoek betrokken gezinnen. Door een vergelijking van deze conversationele netwerken kan in principe een bijdrage geleverd worden aan het antwoord op de vraag of sommige

kinderen van huis uit beter toegerust zijn voor een deelname aan de schoolse interactie dan andere. Op deze wijze worden in de beurtenanalyse belangrijke aspecten van de deficiëntie-differentiediscussie en de problematiek van de maatschappelijke ongelijkheid in conversationeel opzicht uitgewerkt en onderzocht.

2 4.2 Theoretische achtergrond

De beurtenanalyse sluit aan bij theorieën over verbeurting, zoals deze ontwikkeld zijn door Sacks, Schegloff en Jefferson (1974) en Zimmerman en West (1975)*.

Sacks, Schegloff en Jefferson hebben in hun artikel "A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation" de beurtverdeling in conversatie als formeel gegeven geanalyseerd. Zij stellen vast dat conversatie in het algemeen zo georganiseerd is dat één partij tegelijk spreekt en dat sprekerswisseling optreedt. Deze kenmerken worden overigens niet alleen van toepassing geacht op gewone conversatie, maar ook op bijvoorbeeld een formeel debat of een plechtigheid. Verbale interactie verloopt volgens verbeurtingsmechanismen. Conversatie verschilt in zoverre van een debat of een ceremonie dat de verdeling van de beurten, de beurtlengte en de beurtinhoud kan variëren. In een debat zijn de beurten van tevoren verdeeld (dit wordt 'pre-allocatie' genoemd) en zijn er grenzen gesteld aan de beurtlengte; in een ceremonie staat ook de inhoud van tevoren vast.

Sacks, Schegloff en Jefferson presenteren een model dat de eigenschappen van de verbeurtingsmechanismen voor conversatie beschrijft. Een beurt wordt, zoals al eerder gezegd (par. 2.3.1), niet alleen gevormd door een uiting in zijn tijdsduur, maar heeft ook het aspect van het recht, c.q. de verplichting om te spreken dat is toegewezen aan een bepaalde spreker. Omdat er maar één iemand tegelijk aan de beurt kan zijn, wordt beurtverdeling al gauw geassocieerd met een verdeling van schaarste.

Een beurt is opgebouwd uit zgn. 'unit-types': woorden, woordgroepen, zinsdelen, zinnen. Wanneer iemand het woord heeft, mag hij op zijn minst zo'n eenheid produceren. Op de eindgrens van een eenheid, bijvoorbeeld aan het einde van een zin, kan de beurt overgaan naar een ander. Dit punt wordt een PRO genoemd (Plaats Relevant voor Overdracht; de Nederlandse terminologie is ontleend aan Appel, Hubers en Meijer 1976: 90).

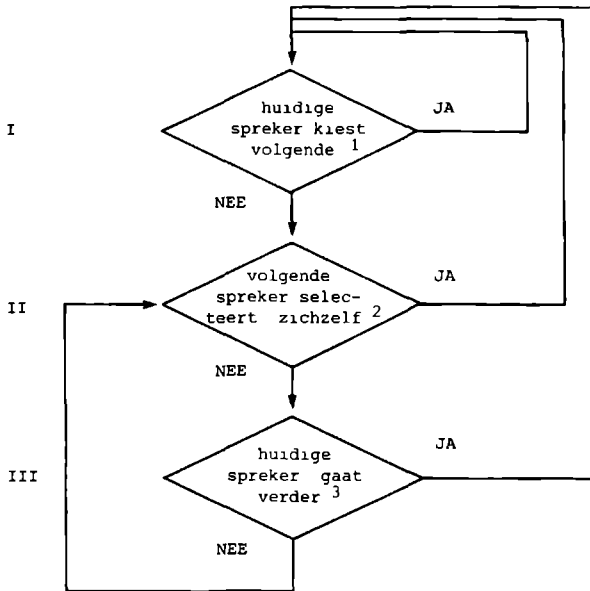
De beurtwisseling verloopt over het algemeen vloeiend: een spreker be-

---

* De nu volgende uiteenzetting van de beurtentheorie is voornamelijk gebaseerd op de weergave ervan in Zimmerman en West (1975).

gint relatief zelden te vroeg of te laat met zijn beurt. De diverse bij een conversatie betrokken partijen luisteren nauwgezet om hun beurt op het juiste moment te kunnen beginnen. Zij zijn beurtelings in de conversatie actief als spreker en als luisteraar. De wijze waarop sprekerswisseling in conversatie plaatsvindt, kan als volgt in een diagram weergegeven worden (zie figuur 2.1).

Figuur 2.1 : Stroomdiagram van het 'beslissingsproces' in het door Sacks en anderen (1974) opgestelde model van de beurtverdeling in natuurlijke conversatie (naar Zimmerman en West 1975)

- Noten . ¹De persoon die gekozen is door de huidige spreker heeft het exclusieve recht (en de verplichting) om als eerstvolgende te spreken.
²De volgende spreker is een ander dan de huidige spreker.
³De huidige spreker is niet verplicht verder te spreken.

I : beslissingsmoment I
 II : beslissingsmoment II
 III : beslissingsmoment III

Als we figuur 2.1 bekijken, zien we dat het, wanneer een spreker zijn beurt beëindigt (beslissingsmoment I), van belang is of hij een volgende spreker kiest (dit kan hij bijvoorbeeld doen door een aanspreekterm te gebruiken of een vraag te stellen). Als de volgende spreker hier door de huidige spreker gekozen wordt, treedt de regelcyclus opnieuw in werking en komen we weer op het uitgangspunt bij beslissingsmoment I.

Als de huidige spreker geen keuze maakt, komen we op punt II: hier kunnen andere sprekers zichzelf selecteren. Als dit gebeurt, bevindt de beurtverdeling zich weer in uitgangspositie I. Als dit niet gebeurt, wordt het derde beslissingspunt III bereikt. De huidige spreker kan dan doorgaan en de beurtverdeling bereikt daarmee weer punt I. Als dit niet gebeurt, komen we uit op punt II

Dit diagram geeft weer hoe de beurtverdeling in conversatie kan verlopen.

Het diagram in figuur 2.1 vat een door Sacks, Schegloff en Jefferson (1974) opgestelde set regels in schema samen. Deze regels luiden, in de vertaling van Appel, Hubers en Meijer (1976: 90), als volgt:

"(A) Op de eerste PRO van de eerste eenheid waaruit een beurt kan worden opgebouwd, geldt.

a. Als de beurt-tot-zover zo is opgebouwd, dat een HKV (= Huidige Kiest Volgende) is gebruikt, dan heeft de aldus gekozen deelnemer het recht en ook de plicht om de volgende beurt te nemen; niemand anders heeft dat recht of die plicht, en de beurt wordt op deze plaats overgedragen.

b. Als de beurt-tot-zover zo is opgebouwd, dat géén HKV is gebruikt, dan kan de volgende beurt door zelf-uitverkiezing worden toegekend, maar dat hoeft niet: wie het eerst begint te spreken, heeft het recht op de beurt, en de overdracht vindt hier plaats.

c. Als de beurt-tot-zover zo is opgebouwd, dat geen HKV is gebruikt, dan heeft de spreker die aan het woord is het recht op, maar niet de plicht tot een volgende eenheid, tenzij iemand anders zichzelf selecteert.

(B) Als op de eerste PRO van de eerste eenheid noch (Aa) noch (Ab) zijn gevolgd, en als de spreker die aan het woord is overeenkomstig (Ac) is doorgegaan, dan is de reeks (Aa)-(Ac) opnieuw van toepassing bij de volgende PRO, en zo verder, totdat de beurt tenslotte is overgedragen".

Sacks, Schegloff en Jefferson karakteriseren hun model van de beurtverdeling in conversatie als 'locally managed'. Daarmee bedoelen ze dat de regels bij iedere beurtovergang opnieuw in werking treden. Verder is het 'party-administered'. beurtvolgorde en -lengte staan onder controle van de bij de conversatie betrokken partijen die gebruik maken van de geboden opties. Ook is het 'interactionally managed', dat wil zeggen dat de deelnemende partijen, rekening houdend met elkaar, beurt voor beurt bepaalde opties realiseren.

Sacks, Schegloff en Jefferson geven hun model de status van een uni-

verseel, contextvrij mechanisme. Het zou in alle conversatie, onafhankelijk van gespreksonderwerp, situatie, aantal interactiedeelne-
mers en hun onderlinge relatie in termen van "social identity"
(Walraven 1977: 194), werkzaam zijn. Het model is gedetermineerd en
abstraheert van concrete conversatie. In conversatie wordt het ge-
interpreteerd.

De gedetermineerdheid van het model impliceert niet dat het geinter-
preteerde interactiesysteem altijd op dezelfde wijze verloopt. De
regels laten een aantal opties open (bijvoorbeeld wie is de spreker,
kiest hij een volgende spreker, wie komt aan het woord wanneer meer
sprekers zichzelf tegelijkertijd selecteren, enz.) en daardoor kan
de verbeurting in concreto aanzienlijk variëren. Dat interactiedeel-
nemers zich aan het voor de verbeurting geformuleerde regelsysteem
kunnen onttrekken, vormt een variatiebron van een geheel andere orde.
Soms interrumpeert men elkaar of neemt men de beurt hoewel deze ei-
genlijk aan een ander toegewezen was. Verbale interactie is, zoals
al eerder gezegd (zie par. 2.1), uiteindelijk mensenwerk en er wordt
meer tot stand gebracht dan alleen maar een zakelijke uitwisseling
van gedachten. Regelafwijkingen zijn inherent aan menselijke inter-
actie en geven er een speels karakter aan. Zij impliceren vaak een
bijzondere sociale betekenis en zijn in die zin functioneel. In con-
versatie worden gelijktijdig vele betekenissen overgedragen; het
spelen met regels is één van de middelen die we daarvoor tot onze
beschikking hebben.

2.4.3 De analysemethode

Hoewel de concreet gevolgde werkwijze af en toe nogal ingewikkelde
vormen heeft aangenomen, is het principe ervan eenvoudig. De in het
onderzoeksmateriaal voorkomende gespreksbeurten worden onder een
aantal opzichten beschreven (bij deze beschrijving is gebruik ge-
maakt van 'codes'). Zo wordt allereerst vastgesteld wie de spreker
en de geadresseerde van een gegeven beurt zijn (par. 2.4.3.1). Vervol-
gens wordt iedere beurt, voor zover dit zinvol is (par. 2.4.3.4), be-
schreven in relatie met de voorafgaande en de volgende conversatie:
de beurten worden dus op twee punten beschreven, aan het begin
('beurtbegin', par. 2.4.3.2) en aan het einde ('beurteinde', par. 2.4.
3.3).

Met deze beschrijving is nog nauwelijks sprake van een interpretatie.
Deze wordt pas later toegekend. De linguïstische verschijnselen
worden dan gezien als uitdrukking van achterliggende sociale verhou-
dingen. Dit kan toegelicht worden met de aan de conversationele be-
schrijving ten grondslag liggende vragen uit par. 2.4.1. Het in vraag
2 gesignaleerde conversationele verschijnsel wordt bijvoorbeeld ge-
interpreteerd als een 'dominante zelfselectie'. In vraag 3, 6 en 7
komen verschijnselen aan de orde die samengevat kunnen worden onder

de noemer 'concurrentie'. Vraag 4 wordt in verband gebracht met de interpretatieve notie 'sturing'. Het antwoord op vraag 5 getuigt van 'gestuurd worden', de vragen 1, 6, 7 en 8 worden geïnterpreteerd in termen van 'spreeksucces', het onder vraag 9 genoemde linguïstische verschijnsel wordt geacht verband te houden met 'afhankelijkheid', de verschijnselen uit vraag 10 en 11 met 'aandacht geven en luisteractiviteit'. Op deze wijze worden aspecten van complexe begrippen die naar sociale relaties verwijzen op linguïstische wijze geoperationaliseerd. Hier wordt in het vervolg (zie par. 2.4.3.5), en in het bijzonder in de bijlagen, uitvoeriger op terug gekomen. Om de resultaten van de linguïstische beschrijving kwantitatief te kunnen verwerken, zijn de onder bovengenoemde opzichten gecodeerde gespreksbeurten uit het onderzoeksmateriaal toegankelijk gemaakt voor de computer met behulp van Nie en anderen (1975). Aan iedere beurt is tevens een code toegekend voor de aanwezigheid van toehoorders, zodat de invloed hiervan in de analyse betrokken kon worden. Hoewel de conversationele theorievorming nog niet zover ontwikkeld is dat daaraan operationele definities van de noties 'setting' en 'gespreksonderwerp' ontleend kunnen worden, kon de invloed van deze extralinguale variabelen toch onderzocht worden door in het materiaal passages te onderscheiden waarin bepaalde dagelijks terugkerende activiteiten plaatsvinden of waarin bepaalde gespreksonderwerpen centraal staan.

Het hierboven aangeduide principe van de beurtenanalyse wordt in het vervolg op diverse punten verder uitgewerkt.

2.4.3.1 De spreker en de geadresseerde

Zoals gezegd begint de beurtenanalyse met het vaststellen wie de spreker en de geadresseerde van iedere in het onderzoeksmateriaal voorkomende beurt zijn. Met uitzondering van de allerkleinsten kunnen alle aan de gezinsinteractie deelnemende personen als spreker optreden. Als niet kon worden vastgesteld wie spreekt, kreeg de beurt wat betreft de sprekersvariabele de waarde 'onbekend'. In het vrij zeldzame geval dat meer dan één persoon tegelijk hetzelfde zei, werd de spreker met meer dan één persoon aangeduid.

De geadresseerde van een beurt is degene tegen wie gepraat wordt. Behalve sprekers en geadresseerden nemen ook nog toehoorders aan de interactie deel: de toehoorders zijn de aanwezige personen die eventueel meeluisteren, maar tot wie het woord niet direct gericht is. Er kunnen meer geadresseerden dan sprekers zijn, want ook bijvoorbeeld de telefoon, de hondjes in het gezin uit hoog milieu of een baby in de wieg kunnen als geadresseerde optreden. Er wordt vaak tegen twee of meer interactiedeelnemers tegelijk gepraat en de categorie 'meer dan één persoon' is dan ook vooral als aanduiding van de geadresseerdheid relevant. Wie deze personen zijn, wordt verder niet

aangegeven (per gezin zijn er ongeveer 12 aan de interactie deelnemende personen, en het aantal combinaties van twee of meer uit twaalf is zo groot (4083) dat een nadere aanduiding de analyse te ingewikkeld zou maken). Er is geen onderscheid gemaakt tussen een tot twee of meer specifieke personen gerichte beurt en een beurt die tot een algemeen gehoor gesproken is.

Bij het vaststellen wie de geadresseerde van een beurt is, is gebruik gemaakt van de volgende kenmerken en aanwijzingen (vgl. ook Franck 1979: 42).

- 1 Gebruik van aanspreektermen.
- 2 Gebruik van persoonlijke voornaamwoorden. Deze aanwijzing is bij de geadresseerde-identificatie van de gezinsleden onderling nauwelijks van belang, omdat zij bijna allemaal 'je', 'jij' en 'jou' tegen elkaar zeggen. De vader uit laag milieu tutoyeert zijn vrouw af en toe met het Zuidnederlandse 'ge'. Ook spreekt hij haar wel eens aan met 'u'.
- 3 De volgende conversatie. Als een spreker zijn geadresseerde tot een reactie uitnodigt (door middel van een vraag, een suggestie, een zgn. 'tag question' of een vragende intonatie), dan is de volgende spreker waarschijnlijk de geadresseerde van de huidige beurt. Dit is 'waarschijnlijk' zo, omdat het kan voorkomen dat iemand voor zijn beurt antwoordt.
- 4 De voorafgaande conversatie. Wanneer een spreker ingaat op de inhoud van een vorige uiting, dan is de spreker van de voorafgaande uiting waarschijnlijk de geadresseerde van de huidige. Onder 'ingaan op' wordt in dit verband meer verstaan dan 'voortborduren op' of 'associeren op'. 'Ingaan op' kan variëren van antwoorden op een vraag en reageren op een 'tag question' tot een bewering bevestigen, ontkennen of modificeren of een directief aannemen of afwijzen.
- 5 De affiniteit van de verschillende potentiële geadresseerden met het gespreksonderwerp. Niet alle mogelijke gespreksonderwerpen behoren tot de interessesfeer van alle interactiedeelneemers (bijvoorbeeld winkelen, muziek).
- 6 De rol van de interactiedeelneemers. Deze is van invloed op de waarschijnlijkheid waarmee ze geadresseerde van een beurt met een bepaalde inhoud kunnen zijn. Met bezoek is een praatje over het weer waarschijnlijker dan met je kinderen.
- 7 De leeftijd van de interactiedeelneemers. Sommige opmerkingen zijn bijvoorbeeld niet voor kinderen bedoeld.
- 8 De intonatie. Dat er tegen kleine kinderen gesproken wordt, kan vaak op grond van de intonatie vastgesteld worden.
- 9 De aanwezigheid. Als er maar twee personen aanwezig zijn, moet degene die zwijgt de geadresseerde zijn.

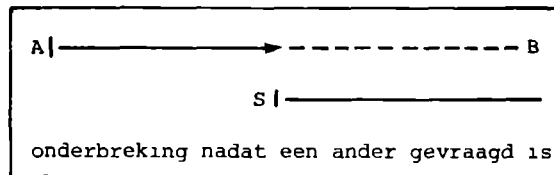
Meestal wijzen de hierboven vermelde kenmerken en aanwijzingen samen in een bepaalde richting. Bij twijfel over de vraag of een beurt tot een specifiek iemand of tot meer dan één persoon gericht was, is voor de laatste mogelijkheid gekozen. Helaas kon het oogcontact geen aanwijzing zijn bij het vaststellen van de geadresseerdheid om redenen die in paragraaf 3.1 genoemd worden, is geen gebruik gemaakt

2.4.3.2 Het 'beurtbegin'

De relatie van de beurt met de voorafgaande conversatie kan veel verschillende vormen aannemen. Figuur 2.2 beeldt één van de mogelijke vormen uit.

Het gaat ons om de beurt van S (dit geldt voor alle in de bijlagen 1 t/m 3 onderscheiden patronen. de beurt van S vormt in ieder patroon het centrale aandachtspunt en de bij het patroon gegeven omschrijving heeft altijd betrekking op deze beurt).

Figuur 2.2: Voorbeeld van een relatie van een beurt met de voorafgaande conversatie

verklaring van de gebruikte tekens :

- S spreker van de beoogde beurt
- A, B andere interactiedeelnekers
- gelukke uting
- mislukke uting
- > de beurt bevat een vraag

A en B zijn twee andere interactiedeelne­mers die voor het begin van de beurt van S relevant zijn. A is de voorafgaande spreker die door de huidige spreker S onderbroken wordt. A is de verliezer van S. Dat S van A wint, kunnen we zien aan de vorm van de lijn een ononderbroken lijn duidt erop dat de uiting gelukt is, een stippelij­n geeft mislukken aan. Aan het pijltje in de beurt van A kunnen we zien dat A door middel van een vraag een keuze voor een volgende spreker maakt. Het pijltje wijst in de richting van B A kiest B. Het komt echter helemaal niet zover dat B kan antwoorden. S is B vóór door A het woord te ontnemen.

We kunnen figuur 2.2 als volgt parafraseren: een spreker S onderbreekt de voorafgaande beurt van interactiedeel­nemer A terwijl al duidelijk is dat deze een andere interactiedeel­nemer B als volgende spreker vraagt. Omdat A een ander dan S vraagt, is hier sprake van een 'zware' onderbreking. Deze vorm is als het patroon met code 35 te vinden in bijlage 1.

Er zijn verschillende variaties op deze vorm denkbaar. A had bij­voorbeeld S kunnen kiezen en voor de onderbreking van S hadden we dan als verzachtende omstandigheid kunnen aanvoeren dat hij uitge­nodigd was om te spreken (deze vorm is als patroon 34 in bijlage 1 opgenomen). Een andere mogelijkheid: A maakt geen keuze en wordt door S onderbroken (patroon 32 in bijlage 1). Of A maakt geen keu­ze en tegelijkertijd met S is er nog een andere interactiedeel­nemer die A probeert te onderbreken (patroon 40 in bijlage 1). Of S geeft voor zijn beurt antwoord nadat A zijn vraag aan B heeft kun­nen afmaken (patroon 9 in bijlage 1), enz.

Zo zijn in het onderzoek 42 vormen onderscheiden die de beurt in re­latie tot de voorafgaande conversatie definiëren. Of, in meer tech­nische termen: de variabele 'beurtbegin' kan 42 verschillende waar­den (in nominale zin) aannemen. Iedere vorm heeft een code. Bijlage 1 geeft een inventarisatie van de onderscheiden vormen. Hierbij zijn, zoals in het voorbeeld van figuur 2.2, visuele patronen gehanteerd, d.w.z. een notatie met symbolen als letters, strepen, pijlen, enz. voor de onderscheiden aspecten van het begrip 'beurtbegin'.

Met deze 42 patronen is het hele scala van mogelijkheden niet ge­dekt. In de materiaalanalyse konden we af en toe een vorm observeren die niet precies in één van de onderscheiden categorieën paste, en het is al helemaal niet moeilijk om achter de schrijftafel varianten te bedenken die niet in bijlage 1 vervat zijn. Een verdere nuance­ring leek echter voor de hier beoogde eerste verkenning van het pro­bleenveld niet wenselijk. Vrijwel alle beurten konden wat betreft hun relatie met de voorafgaande conversatie in één van deze catego­rieën ondergebracht worden, een te verwaarlozen percentage paste niet precies in één van deze categorieën en moest ondergebracht wor­den in een categorie die er veel op leek.

Ieder visueel patroon bestaat uit een combinatie van antwoorden op de volgende vragen:

- 1 vormt de beurt een reactie op een aanspreekterm of vraag, en zo ja, is de spreker van de beurt de gekozen interactiedeel­nemer? (de patronen 4 en 5 uit bijlage 1 zijn prototypische voorbeelden

van gevallen waarin beide deelvragen met 'ja' beantwoord worden, de patronen 8 en 9 zijn prototypen van een voortzetting van de conversatie door een ander dan de gekozen spreker),

2 is de beurt verworven door een 'prestart' (patroon 7 uit bijlage 1);

3 wordt het gespreksonderwerp uit de voorafgaande beurt geëlimineerd? (patroon 12 is hier het prototype van);

4 is er sprake van simultaneïteit of concurrentie? (de patronen 17 en 22 zijn prototypische voorbeelden van simultane beurten, de patronen 27 en 32 zijn de prototypen van concurrerende beurten).

Deze laatste vraag, een centrale vraag uit de beurtenanalyse, heeft betrekking op momenten in de conversatie waarop verschillende personen tegelijkertijd spreken. Op dergelijke momenten moet worden uitgemaakt of één van de interactiedeelnemers zijn bijdrage ten koste van anderen doorzet, d.w.z. of er een winnaar en verliezers aangewezen kunnen worden. Dit is een belangrijk interpretatief moment in de beurtenanalyse. Wie op een bepaald moment gewonnen heeft, wordt met behulp van de volgende criteria vastgesteld:

1 de uiting van de winnaar is verstaanbaar, die van de verliezer niet;

2 de uiting van de verliezer is weliswaar verstaanbaar, maar wordt overstemd;

3 de uiting die om voortzetting vraagt (een vraag, suggestie of 'tag question'), maar deze niet krijgt, is de verliezende uiting;

4 de uiting van de verliezer is tegen de winnaar gericht, maar deze laat niet merken dat de boodschap overgekomen is;

5 als één van beide uitingen niet afgemaakt wordt, is dit de verliezende uiting;

6 als één van de concurrerende uitingen in eerste instantie niet afgemaakt wordt, maar pas wanneer de ander is uitgesproken, is dit de verliezende uiting;

7 als één van beide uitingen herhaald wordt als 'de vloer' vrij is, was deze uiting in eerste instantie de verliezende.

Als de verschillende criteria elkaar tegenspreken, gelden een soort voorrangregels. Zo gaat bijvoorbeeld het voortzettingscriterium boven het verstaanbaarheidscriterium: je kunt net zo hard schreeuwen als je wilt, maar daar win je niet mee.

Wellicht ten overvloede zij hier nog opgemerkt dat er lang niet altijd sprake is van 'concurrentie-ten-koste-van' wanneer verschillende interactiedeelnemers gelijktijdig spreken. In het opgenomen materiaal blijkt gelijktijdig spreken vaak acceptabel te zijn en niemand te hinderen. Beide uitingen zijn verstaanbaar en hebben hun conversationele consequenties. Dit zijn de gevallen van simultaneïteit waarbij niet van verliezen of winnen gesproken kan worden (de simultane en invallende zelfselectie, zie de patronen 17 en 22 in bijlage 1). Dit doet zich vooral voor wanneer verschillende interactiedeelnemers zich sterk bij een onderwerp betrokken voelen en er geanimeerd gepraat wordt.

Het voorafgaande kan als volgt kort worden samengevat. Iedere in het

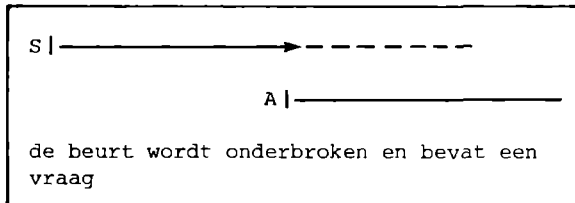
onderzoeksmateriaal onderscheiden beurt wordt, wanneer dit tenminste zinvol is, wat betreft zijn begin beschreven in een code die verwijst naar één van de patronen in bijlage 1. Wanneer twee of meer sprekers gelijktijdig spreken, moet vastgesteld worden of er sprake is van concurrentie-ten-koste-van. Dit is een interpretatief moment in de beurtanalyse. De beschrijving van de beurtwisseling in termen van patronen is in die zin formeel, dat de opeenvolging van de beurten in de tijd het uitgangspunt vormt.

De interpretatie van het materiaal in termen van noties die verwijzen naar sociale relaties vindt plaats op basis van de toegekende formele beschrijving (de eraan ten grondslag liggende begrippen laten zo'n interpretatie toe). Zo wordt in het in figuur 2.2 gegeven voorbeeld de beurt van S o.m. geïnterpreteerd als een geval van een dominante onderbreking van S onder verzwarende omstandigheden. Belangrijke begrippen in verband met de interpretatie van de verschillende vormen van beurtbegin zijn o.a. 'concurrentie' en 'dominantie'. De vraag hoe de verschillende patronen van beurtbegin samengevoegd zijn tot grotere groepen en geïnterpreteerd zijn, komt in paragraaf 2.4.3.5 uitvoering aan de orde.

2.4.3.3 Het 'beurteinde'

Voor de beschrijving van de beurten onder het opzicht van hun relatie met de volgende conversatie zijn eveneens patronen gehanteerd. Hier is de variatie geringer: er kon worden volstaan met 9 vormen. Figuur 2.3 geeft een voorbeeld van een mogelijk beurteinde weer.

Figuur 2.3: Voorbeeld van een relatie van een beurt met de volgende conversatie

zie voor de toelichting figuur 2.2

Het gaat ons, zoals al eerder gezegd is, om de beurt van S. Deze is onderbroken nadat S een keuze voor een volgende spreker gemaakt heeft. Dit voorbeeld is als patroon 8 opgenomen in bijlage 2. Met kleine wijzigingen zijn er allerlei variaties in dit patroon denkbaar. Als S bijvoorbeeld geen vraag gesteld zou hebben, is de beurt van S 'gewoon' onderbroken (patroon 7 in bijlage 2). Als S had kunnen uitspreken, hadden we te maken gehad met patroon 3 uit bijlage 2, de beurt bevat een vraag waaraan gehoor gegeven wordt. Bijlage 2 bevat een inventarisatie van de wat betreft 'beurteinde' onderscheiden mogelijkheden.

De volgende vragen spelen o.a. een rol bij de onderscheiding van de beurtindien:

- 1 wordt in de beurt een volgende spreker gekozen door een vraag of een 'tag question', en zo ja, wordt aan deze keuze (hetzij door de geselecteerde spreker, hetzij door een andere interactiedelneemer) gehoor gegeven? (de patronen 3 en 4 uit bijlage 2 vormen hier prototypische voorbeelden van);
- 2 wordt de beurt onderbroken? (patroon 7 is het prototype van deze vorm);
- 3 bevat de beurt een aanspreekterm? (patroon 2 uit bijlage 2).

De beschrijving van de beurten wat betreft het 'beurteinde' is, zoals ook voor de beschrijving onder het opzicht van 'beurtbegin' vastgesteld is, in die zin formeel dat de opeenvolging van de beurten in de tijd het uitgangspunt vormt. De interpretatie van het materiaal in termen van noties die verwijzen naar achterliggende sociale relaties vindt plaats op basis van de toegekende formele beschrijving. Zo is de beurt van S in figuur 2.3 als 'sturend' en 'dominant' geïnterpreteerd omdat S met zijn vraag een keuze maakt voor een volgende spreker (hetgeen overigens niet lukt) en de conversatie probeert te sturen. Wat betreft 'sprekingsucces' is de beurt van S niet volledig gelukt. Nadat hij aanvankelijk het woord had, wordt hij later onderbroken.

Op de ordening van de beurten onder noties als 'sprekingsucces', 'dominantie' en 'sturing' kom ik in paragraaf 2.4.3.5 terug.

2.4.3.4 'Bijzondere beurten'

Bijlage 3 handelt over de zgn. bijzondere beurten, d.w.z. die beurten waarop de beurtbegin- en beurteindebeschrijving niet of slechts ten dele zijn toegepast. Ook deze beurten zijn in de vorm van patronen gedefinieerd, hoewel hier niet altijd met een notatie met symbolen als letters, strepen, pijlen enz. volstaan kon worden. In veel gevallen was een nadere aanduiding van de inhoud noodzakelijk. Deze uitingen kunnen in de volgende drie groepen worden onderverdeeld:

- 1 De mislukte beurten. Dit zijn de uitingen die geen beurt-in-engezin (vgl. de in par. 2.3.1 besproken notie 'turn' van Goffman (1976)) geworden zijn, die 'the floor' niet gehaald hebben. Deze zijn in 9 groepen onderverdeeld en verder qua begin en einde niet beschreven (zie patroon 1 t/m 9 in bijlage 3).

2 De 'nonverbale' beurten (b.v. lachen, schreeuwen, zingen, patroon 11 in bijlage 3) en de beurten zonder geadresseerde (bij 'egocentrische' en 'handelings- of spelbegeleidende' uitingen is het moeilijk om van een geadresseerde te spreken, patroon 10 in bijlage 3). Dit is een moeilijke groep uitingen op de grens van het verbaal-communicatieve en de diverse conversationele begrippen kunnen er niet altijd even goed op toegepast worden. Qua beurt-einde is soms de beslissing om ze als 'onderbroken' op te vatten gerechtvaardigd (ze zijn dan door een 100% verbaal-communicatieve beurt onderbroken). Qua beurtbegin kan men soms vaststellen dat ze antwoord zijn op een vraag (bijvoorbeeld als een vraag met een lach beantwoord wordt). Ook qua simultaneïteit en winnen of verliezen kan soms een zinvolle uitspraak gedaan worden.

3 De zgn. kanaalbeurten. Dit zijn beurten die conversatie mogelijk maken, aanmoedigen of, als deze wat betreft overdracht niet naar wens verloopt, herstellen. Zij hebben betrekking op het kanaal waarlangs de overdracht plaatsvindt en niet zozeer op de overdracht zelf. Zij dragen hooguit een 'rituele' (Goffman 1976. 266) betekenis over. We kunnen in deze beurten drie subgroepen onderscheiden:

1 beurten waarmee een gefaalde communicatie hersteld wordt: de herhalings- en uitlegsequentie (bijvoorbeeld de patronen 12 t/m 15 uit bijlage 3);

2 beurten waarmee als inleiding op de eigenlijke beurt aandacht gevraagd en gegeven wordt: de 'prestart'-sequentie (bijvoorbeeld de patronen 16 t/m 19 uit bijlage 3);

3 beurten die blijk geven van aandacht en interesse en het spreken stimuleren: de 'back-channel cues' (bijvoorbeeld de patronen 21 t/m 23 uit bijlage 3).

De eerste twee subgroepen binnen de kanaalbeurten, de herhalings- en uitlegsequentie en de 'prestart', vormen sequenties waarmee de eigenlijke conversatie geen stap verder is gebracht en ze leveren in die zin dan ook geen bijdrage aan het gesprek. Ze veroorzaken een sterke 'turn order bias' (vgl. Sacks en anderen 1974: 717): zij verkleinen de mogelijkheid van de andere (d.w.z. van de niet als spreker of als geadresseerde bij de sequentie betrokken) interactiedeelnemers om aan het woord te komen. Beurten van dit type staan in vergelijking met 'gewone' of 'echte' beurten in een andere verhouding tot de gehanteerde interpretatieve begrippen (zie par. 2.4.3.5). Terwijl bijvoorbeeld een gewone vraag het gespreksverloop stuurt en daarom in dit onderzoek als uitdrukking van dominantie opgevat is, drukt een vraag om toestemming eigenlijk het tegendeel uit: men maakt zijn gespreksbijdrage afhankelijk van de goedkeuring van anderen (zie ook par. 2.4.1). Ook een vraag om herhaling stuurt de conversatie niet; deze heeft een herstellende functie. Het is echter wel zinvol om deze kanaalbeurten qua concurrentie en simultaneïteit te beschrijven. Ook de observatie dat een ander dan de gekozen interactiedeelnehmer op deze vragen antwoordt, is relevant en deze beschrijving is in voorkomende gevallen dan ook toegepast.

Ook de derde subgroep kanaalbeurten, de 'back-channel cues', heeft enige toelichting. In dit onderzoek is een vrij enge opvatting van 'back-channel cue' gehanteerd. Het vlakke, betekenisloze, *hum, oh en oja* ten teken dat de boodschap overkomt, dat men geïnteresseerd luistert en nog wel meer wil weten, zijn als 'back-channel cue' opgevat, evenals een op bevestigend of vragende toon gesproken herhaling van een goed verstaanbaar deel van de uiting van de voorafgaande spreker (bij een slecht verstaanbaar deel zou er sprake kunnen zijn van een vraag om herhaling). Wanneer men duidelijk ergens mee instemt (*nou en of*) of gevoelens kenbaar maakt (*och guttegut*), wordt echter niet van 'back-channel cue' gesproken, omdat deze uitingen een eigen inbreng in de conversatie hebben. Sommige onderzoekers (bijvoorbeeld Goffman 1976, Duncan 1972 en Yngve 1970) spreken ook dan van 'back-channel cue', maar dat hebben wij niet gedaan omdat wij deze notie empirisch toepassen en het dan moeilijk wordt om 'back-channel cues' af te grenzen van 'echte' gespreksbijdragen. In onze opvatting voegen 'back-channel cues' op inhoudelijk niveau niets toe aan de stand van de conversatie. Zij geven eerder blijk van luisteractiviteit dan van spreekactiviteit. 'Back-channel cues' winnen of verliezen eigenlijk nooit: ze hebben per definitie te weinig lengte en betekenis. Ze kunnen wel simultaan met een andere beurt zijn (ze zijn dit zelfs erg vaak, ze stimuleren immers het spreken). Ze kunnen ook al dan niet vragend zijn en de keuze kan al dan niet mislukken.

Ook aan de onderscheidingen binnen de 'bijzondere beurten' kan men een interpretatie verbinden. Er is bijvoorbeeld al meermalen (o.a. hierboven en in par. 2.4.1) gesproken over de interpretatie van een 'prestart' als teken van afhankelijkheid. Naast een aantal al eerder genoemde variabelen zoals 'spreeksucces', 'afhankelijkheid' en 'dominantie' kunnen we als belangrijke variabelen voor de ordening van de bijzondere beurten de variabelen 'beurtsoort' en 'luisteractiviteit' vermelden. In de volgende paragraaf, 2.4.3.5, wordt uitvoerig ingegaan op de ordening en de interpretatie van de toegekende beschrijvingen.

2.4.3.5 De hergroepering en interpretatie

De analysemethode zoals deze tot nu toe uiteengezet is, houdt in dat aan de in het onderzoeksmateriaal voorkomende beurten met de hand codes zijn toegekend die verwijzen naar de patronen in bijlage 1 t/m 3. Eerst werd vastgesteld of een beurt 'gewoon' of 'bijzonder' was. De gewone beurten werden wat betreft hun relatie tot de voorafgaande en de volgende conversatie beschreven. Bij de bijzondere beurten werd deze beschrijving toegepast voor zover dit zinvol was. Aanvankelijk leek dit een overzichtelijke en goed hanteerbare ordening van het materiaal. Gaandeweg echter bleek deze werkwijze voor verbetering vatbaar (met name de variabele 'beurtbegin' met zijn 42 waarden zou moeilijk te interpreteren tabellen met onevenwichtige

celvullingen te zien geven) er bleken een aantal opzichten (variabelen) geformuleerd te kunnen worden waaronder de onderscheiden patronen opnieuw op een meer overzichtelijke wijze geordend konden worden. Hiermee raken we aan een al in paragraaf 1.6.1 behandeld essentieel kenmerk van dit onderzoek. Het moet gezien worden als een methodologische vingeroefening. Het tracht een probleem op te lossen terwijl de methode volgens welke het probleem opgelost moet worden niet van tevoren gegeven is. Het onderzoek is probleemoplossend en methode-ontwikkend tegelijk.

Deze methodologische verbetering die niet mogelijk geweest zou zijn zonder gebruik te maken van een computer bij de dataverwerking, houdt in dat de aanvankelijk toegekende codes voor 'beurtbegin', 'beurteinde' en 'bijzondere beurten' gehercodeerd zijn tot waarden van nieuwe, hergroeperende en interpretatieve variabelen (nadat deze variabelen geïntroduceerd zijn, zal ik als voorbeeld van zo'n hercodering de beurt van S uit figuur 2.2 behandelen). Nadat alle gebruikte codes gecontroleerd waren op consistentie, zijn deze hercoderingen geautomatiseerd uitgevoerd met behulp van de computertalen FORTRAN en SPSS. Deze nieuwe variabelen, die tevens een bepaalde interpretatie van het materiaal in termen van noties die verwijzen naar sociale relaties impliceren, staan boven de hokjes in de bijlagen 1 t/m 3 vermeld. Hoe de onderscheiden patronen zich verhouden tot deze meer interpretatieve noties, of met andere woorden: welke waarde een patroon met betrekking tot deze variabelen aanneemt, staat in de hokjes aangegeven.

Ik zal nu globaal toelichten onder welke begrippen de patronen hergroepeerd en geïnterpreteerd zijn. Voor de specifieke operationalisaties verwijs ik naar de bijlagen 1 t/m 3.

1 dominante zelfselectie

Er is sprake van een dominante zelfselectie wanneer een spreker het woord probeert te nemen hoewel het meer voor de hand zou liggen dat een ander het woord neemt omdat de voorafgaande vraag of aanspreekterm tot die ander gericht is.

2 concurrerende start

Een concurrerende start treedt op wanneer van twee of meer gelijktijdig startende sprekers de een de andere(n) voor kortere tijd of definitief wegconcurrereert.

3 overwinningscontext

Deze variabele brengt een nuancering aan binnen de winnende starts: als de spreker uitgenodigd was tot het nemen van de beurt geldt dit als een verzachtende omstandigheid voor zijn overwinning. Als een ander daarentegen uitgenodigd was, wint hij onder verzwarende omstandigheid.

4 onderbreking

Van een onderbreking is sprake wanneer een spreker zijn beurt begint terwijl een ander nog aan het woord is en hij deze het

woord probeert te ontnemen.

5 onderbrekingscontext

Binnen de gelukte onderbrekingen is op dezelfde wijze geveren als bij de winnende starts. Als verzachtende omstandigheid geldt hier bovendien nog het geval waarin de onderbreker kort tevoren zelf onderbroken is (een onderbreking als sanctie op een onderbreking).

6 moment van onderbreking

De onderbrekingen zijn onderscheiden wat betreft de timing: probeert de spreker de voorafgaande spreker te onderbreken tijdens een eenheid waaruit een beurt kan worden opgebouwd, of probeert hij dit te doen op een grens tussen twee eenheden? Deze variabele ontbreekt in de bijlagen 1 t/m 3. Hij lijkt mij als zodanig voldoende duidelijk en verwerking in de bijlagen zou onevenredig veel papier kosten.

7 concurrentie bij het beurtbegin

Deze variabele drukt uit hoe een initiatief om aan het woord te komen zich aanvankelijk ontwikkelt: is het een winnend initiatief, een verliezend initiatief of een simultane beurt? Deze variabele brengt de noties 'concurrerende start', 'onderbreking' en 'simultaneïteit' onder één noemer.

8 winnaar

De winnende interactiedeelner bij een geval van concurrentie.

9 verliezer

De verliezende interactiedeelner bij een geval van concurrentie.

10 spreesucces

De variabele spreesucces geeft uitdrukking aan de mate waarin een poging om aan het woord te komen, lukt. de poging kan reeds bij het begin mislukken, men kan aanvankelijk het woord krijgen maar later onderbroken worden, men kan uitspreken maar aan een keuze voor een volgende spreker wordt geen gehoor gegeven, of de beurt kan volledig lukken, d.w.z. men kan uitspreken en aan een eventuele keuze wordt gehoor gegeven.

11 sturing in engere zin

De beurt is vragend, d.w.z hij bevat ofwel een grammaticale vraag, ofwel een 'tag question', ofwel hij is met vragende intonatie gesproken.

12 sturing in ruimere zin

In de beurt wordt een poging ondernomen om het verloop van de conversatie en de geadresseerde te sturen door het gebruik van een vraag (in de onder 11 omschreven zin) of een aanspreekterm.

13 beurtsort

Onderverdeling van de beurten in echte beurten, kanaalbeurten, beurten zonder geadresseerde en nonverbale beurten, en oninterpreteerbare beurten.

14 afhankelijkheid

De spreker vraagt toestemming voor zijn eigenlijke beurt.

15 luisteractiviteit

De uitng geeft blijk van interesse en aandacht en stimuleert het ge prek.

16 dominantie in ruimere zin

Deze variabele vat een aantal van de voorafgaande variabelen onder één noemer samen: de sturende beurt is als dominant geïnterpreteerd, evenals de winnende start, de (poging tot) dominante zelfselectie en de (poging tot) onderbreking.

17 dominantie in engere zin

Dit is een in vergelijking met de voorafgaande notie nauwere interpretatie van dominantie: de concurrerende initiatieven waarvoor verzachtende omstandigheden kunnen worden aangevoerd, worden niet als dominant geïnterpreteerd, en ook de aansprekende beurten zijn van deze operationalisatie van de notie dominantie uitgezonderd.

Tenslotte moet nog een variabele geïntroduceerd worden die niet in de bijlagen verwerkt kon worden, omdat deze betrekking heeft op aspecten van het beurtbegin en beurteinde tegelijk: de variabele 'begin- en eindconcurrentie'.

19 begin- en eindconcurrentie

Met deze variabele probeerden we greep te krijgen op het verschijnsel dat sommige beurten winnend en verliezend tegelijk zijn. Dit doet zich bijvoorbeeld voor wanneer iemand onderbreekt en in dezelfde beurt onderbroken wordt. De variabele 'concurrentie bij het beurtbegin' heeft alleen betrekking op initiatieven. De variabele 'sprekingsucces' heeft betrekking op de verhouding van de beurt tot de volgende conversatie, dus op de afloop van de beurt. De variabele 'begin- en eindconcurrentie' vat de concurrentie bij het begin en bij de afloop samen.

Het volgende voorbeeld illustreert het principe van hercoderen: wanneer aan een beurt wat betreft 'beurtbegin' de code 35 toegekend is (patroon 35 uit bijlage 1 en de beurt van S uit figuur 2.2), dan wordt deze beurt automatisch gehercodeerd tot een 'dominante zelfselectie', van 'concurrerende start' is geen sprake en de notie 'overwinningscontext' is dus ook niet van toepassing, het is wél een onderbreking, meer specifiek een enkelvoudige onderbreking (d.w.z. er zijn niet meer dan twee partijen bij betrokken) die qua 'onderbre-

kingscontext' onder verzwarende omstandigheden plaatsvindt, het is een geval van winnende 'concurrentie bij het beurtbegin', de beurt is volgens beide in dit onderzoek gehanteerde operationalisaties van 'dominantie' dominant, de spreker S is de winnaar van dit concurrentiegeval en de spreker van de voorafgaande beurt, A, is de verliezer, en tenslotte kunnen we de beurt niet plaatsen op de dimensie 'begin en eindconcurrentie', omdat we niet weten hoe de beurt afloopt. Bij de verwerking van het materiaal (zie hoofdstuk 4) wordt uitgegaan van de samenvoegende en interpretatieve begrippen die hierboven behandeld zijn en waarvan de operationalisaties voor het grootste deel in de hokjes in de bijlagen zijn te vinden.

2.4.3.6 Een samenvattend overzicht van de variabelen in de beurtenanalyse

In de beurtenanalyse is aan iedere in het onderzoeksmateriaal onderscheiden gespreksbeurt, voor zover dit zinvol is, een waarde toegekend voor de volgende variabelen: wie is de spreker, wie is de geadresseerde, van wat voor soort beurt is er sprake, hoe is het beurtbegin, en hoe is het beurteinde.

Deze aanvankelijk toegekende beschrijvingen zijn gehergroepeerd en geïnterpreteerd in termen van variabelen die verwijzen naar achterliggende sociale relaties. Aan iedere beurt is tevens een code toegekend voor de extralinguale variabelen 'activiteit', 'gespreksonderwerp' en 'aanwezigheid van toehoorders'. Ten behoeve van de directievenanalyse (par. 2.5) is aangegeven of een beurt één of meer directieven bevat. Verder zijn de beurten nog gecodeerd onder een aantal opzichten die van belang zijn voor de analyse van de zgn. schoolse spreekhandelingen (par. 2.6). Aldus zijn passages uit een coherente conversatie omgevormd tot een SPSS-databestand van 13.768 beurten en 47 variabelen. Bijlage 4 geeft een volledig overzicht van de variabelen in dit bestand en de waarden die ze kunnen aannemen. Op deze wijze is in de gecompliceerd verlopende alledaagse conversatie van twee gezinnen een ordening aangebracht op een aantal dimensies die verband houden met aspecten van noties die van belang geacht worden in discussies over de mogelijke achtergronden van maatschappelijke ongelijkheid en ongelijkheid in kansen op schoolsucces.

2.5 De directievenanalyse

2.5.1 Inleiding

In de deficiëntiehypothese en de discussies over de mogelijke achtergronden van maatschappelijke ongelijkheid speelt de veronderstel-

ling dat gezinnen op milieuspecifieke wijze verschillen in de uitoefening van autoriteit een belangrijke rol (zie ook hoofdstuk 1). De rolverhoudingen in gezinnen uit lagere sociale milieus zouden een autoritair karakter dragen: "There will be a tendency to accept and respond to an authority which inheres in the form of the social relationship rather than in reasoned or logical principles" (Bernstein 1959: 321). In hogere sociale milieus zouden de verhoudingen daarentegen minder hiërarchisch zijn. De vorm van sociale controle in lagere sociale milieus wordt ook wel 'direct' genoemd, i.t.t. een 'indirecte' vorm van sociale controle in de hogere milieus.

Aan dit algemene gezichtspunt is o.a. door Hess en Shipman (1965, 1967) en door Turner (1973) een uitwerking gegeven in empirisch onderzoek (de e onderzoeken zijn kort besproken in par. 1.5.2.2.1). De bevindingen van deze onderzoeken zijn zowel vanuit een pragmatistische invalshoek (zie par. 1.5.2.2.1) aanvechtbaar, als ook vanuit differentieperspectief (zie Ginsburg 1972, en in navolging daarvan Dittmar 1973; zie ook par. 1.3). Een zowel qua wijze van materiaal verzamelen als qua materiaalanalyse alternatieve benadering is dan ook dringend gewenst.

Recente ontwikkelingen in de pragmatistische (vooral Searle 1969 (Ned. vert. Searle 1977), 1975 en 1976) lijken aanknopingspunten te bevatten voor de ontwikkeling van een alternatieve materiaalanalyse. In het onderhavige onderzoek is geprobeerd om deze inzichten toe te passen in een analyse van een omvangrijk corpus spontaan en natuurlijk taal materiaal: dit vormt in wetenschappelijk opzicht de probleemstelling van de directievenanalyse. Meer algemeen beoogt de directievenanalyse bij te dragen tot een inzicht in de volgende vragen: welke formuleringen kiezen de deelnemers aan de gezinsinteractie in twee naar sociaal milieu verschillende gezinnen bij de regulering van nonverbaal gedrag en wat betekent deze keuze van formuleringen in het licht van belangrijke noties uit de discussie over taalachterstand, zoals 'mate van explicietheid en directheid' en 'persoonsgerichte vs. statusgerichte orientatie'.

2 5 2 Theoretische achtergrond

De directievenanalyse is, zoals gezegd, uitgevoerd in aansluiting bij het theoretisch gerichte onderzoek van Searle (1969, 1975, 1976 en 1977). We hebben daarnaast gebruik gemaakt van de empirische analyses en de theorievorming naar aanleiding daarvan in Ervin-Tripp (1976) en Garvey (1975). Alvorens in te gaan op de concreet gevolgde werkwijze (par. 2.5.3), zal ik in het kort de theoretische achtergrond ervan bespreken.

Voortbouwend op een taal filosofische traditie waarin Austin (1962) een belangrijk auteur is, ontwikkelt Searle een taaltheorie waarin het handelingsaspect van taaluitingen centraal staat: " De basiseen-

heid van verbale communicatie is niet, zoals algemeen verondersteld werd, het symbool, het woord of de zin, of zelfs de concrete verschijningsvorm (het 'teken') van het symbool, het woord of de zin, maar veeleer de productie of uiting van het symbool, het woord of de zin door de uitvoering van een taalhandeling'* (Searle 197 : 26). Elders lezen we: "Het onder bepaalde voorwaarden uiten of produceren van een zinsvorm constitueert een taalhandeling en taalhandelingen zijn de kleinste eenheden of de basiseenheden van verbale communicatie" (Searle 1977: 26).

Wat moeten we nu verstaan onder een spreekhandeling? Wanneer iemand iets tegen iemand anders zegt, worden verschillende soorten handelingen verricht. Op de eerste plaats beweegt hij zijn spraakorganen en uit een reeks woorden. Deze serie handelingen wordt de 'uitingshandeling' genoemd. Verder verwijst hij ergens naar, d.w.z. hij gebruikt uitdrukkingen die dienen om een zaak, een gebeurtenis, een daad of enig 'individu' of 'specifiek object' te identificeren. Dit is de 'referentie-handeling'. Aan de zaken waarnaar hij verwijst, worden eigenschappen toegekend en deze handeling wordt de 'predikatie-handeling' genoemd. De referentie-handeling en de predikatie-handeling vormen tezamen de propositionele handeling.

De woorden die worden gesproken, hebben een functie in de interactie: de spreker geeft er bijvoorbeeld een bevel mee, doet een belofte, stelt een vraag, enz. Dit aspect van een spreekhandeling is het 'illocutionaire' aspect: door te spreken worden illocutionaire handelingen verricht. Tenslotte bewerkstelligt hij met zijn woorden een effect bij de geadresseerde. Deze volgt bijvoorbeeld het bevel op of is beledigd. Wat hij zegt, heeft gevolgen voor de daden, gedachten, overtuigingen enz. van de geadresseerde. Met deze laatste klasse handelingen, de perlocutionaire handelingen, houdt Searle zich nauwelijks bezig. Hij concentreert zich op de sprekerszijde van de interactie. Hij vat de uitingshandeling, de propositionele handeling en de illocutionaire handeling samen onder de algemene noemer spreekhandeling.

Het verschil tussen referentie, predikatie en illocutie wordt door Searle aan de hand van de volgende vier zinnen geïllustreerd:

- 1 Sam rookt geregeld.
- 2 Rookt Sam geregeld?
- 3 Sam, rook geregeld!
- 4 Moge Sam geregeld roken.

De referentie en de predikatie van de vier zinnen zijn dezelfde:

---

* Ik preferer de term 'spreekhandeling' boven de term 'taalhandeling'. Deze terminologische voorkeur sluit aan bij Angevaere (1980: 21): "Het Engelse woord is 'speech acts', in het Nederlands gewoonlijk vertaald met 'taalhandelingen' of 'taaldaden', maar de term 'spreekhandeling' verdient wellicht de voorkeur, omdat deze handelingen niet aan taal, maar aan spreken gelieerd zijn".

over 'Sam' wordt geprediceerd dat hij 'geregeld rookt'. In elk van de vier gevallen maken de referentie en de predikatie deel uit van een volledige spreekhandeling die van elk van de drie andere verschilt. Met het uiten van de eerste zin wordt een bewering gedaan, met 2 stelt de spreker een vraag, met 3 geeft hij een bevel en met 4 spreekt hij een wens uit. De propositionele inhoud (= referentie + predikatie) is in de vier gevallen gelijk, de illocutionaire kracht verschilt.

Searle probeert in zijn uit 1976 daterende artikel te komen tot een classificatie van illocutionaire handelingen. Er zouden meer dan duizend werkwoorden zijn die een illocutionaire handeling aanduiden (Austin heeft er een verzameling van aangelegd). Een kleine greep hieruit: 'meedelen', 'beschrijven', 'beweren', 'waarschuwen', 'opmerken', 'suggereren', 'voorstellen'. Searle (1976) heeft in deze verscheidenheid van communicatieve functies een ordening aangebracht. Hij komt daarbij tot de volgende vijf klassen:

1 Representatieve spreekhandelingen. De beweringen vormen een belangrijk bestanddeel van deze klasse. Met representatieve spreekhandelingen legt de spreker zich erop vast dat iets het geval is, dat de uitgedrukte propositie waar is. Dit is de 'illocutionary point' of illocutionaire functie van representatieven. Daarnaast onderscheiden de representatieven zich van de andere klassen wat betreft 'direction of fit' en 'expressed psychological state'. De notie 'direction of fit' heeft betrekking op de relatie tussen woorden en werkelijkheid: stemmen de woorden overeen met de werkelijkheid of moet de werkelijkheid in overeenstemming met de woorden gebracht worden? Bij de representatieve spreekhandelingen worden de woorden geacht in overeenstemming te zijn met de werkelijkheid. De notie 'expressed psychological state' heeft betrekking op de houding die de spreker tegenover de propositionele inhoud aanneemt. Bij de representatieven is dit een houding van 'geloof': de spreker gelooft dat het waar is wat hij zegt.

2 Directieve spreekhandelingen. Onder andere verzoeken en bevelen maken deel uit van deze klasse. Directieve spreekhandelingen hebben als 'illocutionary point' dat de spreker een poging onderneemt om de geadresseerde iets te laten doen. Wat betreft 'direction of fit' moet de werkelijkheid in overeenstemming met de woorden gebracht worden. Bij directieven kan men de 'expressed psychological state' omschrijven als 'willen, wensen of verlangen': de spreker wil dat de geadresseerde de handeling verricht. De betreffende handeling en de agens zijn gegeven met de propositionele inhoud van de directief.

3 Commissieve spreekhandelingen. De belofte is een belangrijke vertegenwoordiger van deze klasse. Deze klasse heeft als 'illocutionary point' dat de spreker zich vastlegt op een toekomstige handeling. Bij deze spreekhandelingen moet de werkelijkheid in overeenstemming met de woorden gebracht worden. De houding van de spreker hierbij is er een van 'bedoelen': S heeft de bedoeling de in de propositionele inhoud genoemde handeling uit te voeren.

4 Expressieve spreekhandelingen. Enkele voorbeelden uit deze klasse: betreuren, feliciteren, bedanken. Het 'illocutionary point' van

deze klasse wordt omschreven als: "to express the psychological state specified in the sincerity condition* about a state of affairs specified in the propositional content" (Searle 1976: 12). Bij de expressieven is geen sprake van een 'direction of fit' de spreker probeert de werkelijkheid niet aan zijn woorden aan te passen en ook niet omgekeerd de woorden aan de werkelijkheid. De waarheid van de propositie die in een expressieve spreekhandeling wordt uitgedrukt, wordt verondersteld. In de propositionele inhoud wordt een eigenschap aan de spreker of de geadresseerde toegeschreven.

5 Declaratieve spreekhandelingen. Benoemen is hier een goed voorbeeld van. Deze spreekhandelingen brengen, enkel en alleen bij de gratie van het succesvol uitvoeren ervan, een verandering teweeg in de stand van zaken waarnaar verwezen wordt. Uit deze omschrijving van de functie van declaratieven kan men al afleiden dat de 'direction of fit' merkwaardig is. de woorden brengen de werkelijkheid in overeenstemming met de woorden. Van een 'expressed psychological state' is geen sprake.

Iedere klasse van illocutionaire handelingen heeft een set condities die noodzakelijk zijn voor een succesvol en geslaagd uitvoeren van de handeling. Dit zijn de 'felicity conditions'. Voor twee soorten spreekhandelingen, het verzoek en de belofte (resp. behorend tot de klasse van directieven en van commissieven), luiden deze condities bijvoorbeeld als volgt (zie Searle 1975: 71):

	Directief (verzoek)	Commissief (belofte)
Vorbereidende conditie	G is in staat H te doen.	S is in staat H te doen. G wil dat S H doet.
Oprechtheidsconditie	S wil dat G H doet.	S is van plan H te doen.
Inhoudelijke conditie	S prediceert een toekomstige handeling H van G.	S prediceert een toekomstige handeling H van S.
Essentiële conditie	Geldt als een poging van S om G H te laten doen.	Geldt als het op zich nemen van een verplichting door S om H te doen.

S = Spreker; G = Geadresseerde; H = Handeling.

Deze condities zijn van essentieel belang voor het slagen van een spreekhandeling. Als hieraan niet voldaan is, wordt het 'illocutionaire effect' niet bereikt, d.w.z. de geadresseerde begrijpt de

* D.w.z. de oprechtheidsconditie: de voorwaarde waaraan de spreker qua instelling moet voldoen om de betreffende spreekhandeling op oprechte wijze te verrichten.

spreekhandeling niet als spreekhandeling van de door de spreker bedoelde klasse.

Daarmee is echter nog niet alles gezegd over factoren die van belang zijn voor het succesvol verrichten van een spreekhandeling. Voor het slagen van een verzoek is het bijvoorbeeld ook van belang hoe de gevraagde handeling zich verhoudt tot de rechten en de plichten van de betrokkene interactiedeelneemers, of de geadresseerde bereid is de handeling te verrichten, welke (andere) redenen of omstandigheden de geadresseerde kunnen bewegen om aan het verzoek gehoor te geven, enz. Een verzoek is ingebed in een complex van door de spreker en de geadresseerde gedeelde opvattingen en motieven, sociale factoren en omstandigheden. De 'felicity conditions' maken deel uit van dit complex. Garvey (1975: 56) spreekt in dit verband van de 'meaning factors' van een verzoek. Zij onderscheidt de volgende betekenisfactoren:

- 1 het verzoek is redelijk,
- 2 S (hij wil immers het resultaat van H) wil dat G H doet;
- 3 G is bereid H te doen;
- 4 G is in staat H te doen,
- 5 G is verplicht H te doen;
- 6 G is een geschikte ontvanger van het verzoek,
- 7 G heeft rechten die in strijd zijn met het verrichten van H;
- 8 alvorens het verzoek gedaan werd, was G niet van plan H te doen.

Deze factoren vormen het 'domain of relevance' van een verzoek. Zij worden door de spreker en de geadresseerde gedeeld en geven een basis om uitingen die op het eerste gezicht geen verzoek lijken (b.v. een vraag naar de vermogens van de geadresseerde: "Kun je me het zout aangeven?") te interpreteren als verzoek: het uitdrukken van één van deze factoren kan gelden als een verzoek. Ik zal dit hieronder illustreren.

Als een spreker een spreekhandeling wil verrichten, heeft hij de keuze uit meer dan één formulering. Stel bijvoorbeeld dat een interactiedeelneemer een poging gaat ondernemen om een ander de deur dicht te laten doen. Hij heeft dan o.a. de volgende middelen tot zijn beschikking:

- 1 Doe de deur dicht.
- 2 Hierbij verzoek ik je de deur dicht te doen.
- 3 Kun je de deur dicht doen?
- 4 Ik heb graag dat je de deur dicht doet.
- 5 Ben je van plan de deur dicht te doen?
- 6 Je moet de deur dicht doen.
- 7 Je mag de deur dicht doen.
- 8 Wil je de deur dicht doen?
- 9 Het is nodig dat je de deur dicht doet.
- 10 Wanneer doe je de deur dicht?
- 11 Waarom doe je de deur niet dicht?
- 12 Zou je het erg vinden als ik je vroeg de deur dicht te doen?
- 13 Mag de deur dicht?
- 14 Heb je ook zo'n last van de tocht?
- 15 Het tocht hier.

Deze formuleringen kunnen alle in een bepaalde situatie voor een geadresseerde functioneren als een directief om de deur dicht te doen. Volgens bepaalde interpretatieregels die o.a. door Searle (1975), Labov en Fanshel (1977), Ervin-Tripp (1976) en Sinclair en Coulthard (1975) geëxpliciteerd zijn, kan de geadresseerde er een verzoek uit reconstrueren.

De bovenstaande formuleringen verschillen in zgn. directheid. De eerste twee worden 'direct' genoemd, omdat zij niet mis te verstaan zijn wat betreft illocutionaire kracht. Deze is in beide gevallen letterlijk geformuleerd. In het eerste voorbeeld is de imperatieve zinsmodus gebruikt, de modus die bij uitstek de formulering voor een directieve spreekhandeling vormt. In het tweede voorbeeld is de spreekhandeling qua functie lexicaal geëxpliciteerd: "Hierbij verzoek ik ..." (werkwoorden van dit type, die in de formulering "Hierbij + werkwoord in de eerste persoon enkelvoud onvoltooid tegenwoordige tijd + ik" de spreekhandeling in kwestie uitvoeren, worden performatieve werkwoorden genoemd).

Bij de overige formuleringen is niet zonder meer duidelijk dat het om een directief gaat: het zijn vragen of beweringen uit het betekenisdomein ('domain of relevance') van een directief, maar het zouden ook informatievragen of mededelingen kunnen zijn. Het zijn 'indirecte spreekhandelingen', d.w.z. spreekhandelingen die geformuleerd worden met gebruikmaking van een zinstype dat als een 'directe' formulering voor een andere spreekhandeling wordt beschouwd (Walraven 1979: 14/12). Aan indirecte spreekhandelingen moet een samengesteld karakter worden toegekend, aangezien er met de betreffende uiting tegelijk meer dan één spreekhandeling wordt verricht (zie Walraven 1979: 14/12). Dit aspect van uitingen wordt ook wel de 'multifunctionaliteit' ervan genoemd.

Binnen de indirecte directieven kan men een verdere onderscheiding aanbrengen wat betreft de vraag of de agens en de gewenste handeling expliciet genoemd worden. Dit is bij de laatste drie formuleringen niet het geval. Dit zijn voorbeelden van 'echte indirecte', 'impliciete', of 'inferred' (Garvey 1975) verzoeken. De geadresseerde moet zowel afleiden dat er van hem een handeling verwacht wordt, als ook welke. Bij 13 vraagt de spreker ergens toestemming voor; bij 14 vraagt hij of iets het geval is en bij 15 constateert hij een feit. De spreker heeft een reden of conditie uit het betekenisdomein van de gevraagde handeling voor formulering uitgekozen. De geadresseerde moet begrijpen dat alleen een antwoord of instemmen niet voldoende is. Hij moet de gevraagde handeling afleiden zonder enige nadere aanduiding van de propositionele inhoud van de directief.

Bij de formuleringen 3 t/m 12 is de propositionele inhoud geëxpliciteerd: de agens en de gewenste handeling worden letterlijk geformuleerd, echter in een kader (een 'matrix' in de terminologie van

Garvey (1975) en 'ingebod' of 'embedded'* volgens Ervin-Tripp (1976) dat niet bij uitstek directief is. Men kan bijvoorbeeld met 3 een vraag over de vermogens van de geadresseerde stellen of met 6 een plichtverwoorden zonder daarmee te beogen dat de geadresseerde onmiddellijk tot handelen overgaat. Bij de voorbeelden 3, 4 en 5 hangt de gekozen formulering samen met de 'feliciteitscondities' van een directief. In 3 wordt een vraag gesteld over de voorbereidende conditie. In 4 staat de spreker in voor zijn oprechtheid en de 5e formulering houdt verband met de propositionele inhoud van de directief.

In de formuleringen 6 t/m 12 komen andere, d.w.z. niet voor het lukken-als-spreekhandeling noodzakelijke, factoren uit het betekenisdomein van een directief aan de orde, zoals bijvoorbeeld de rechten, de plichten en de bereidheid van de geadresseerde en andere redenen voor de gevraagde handeling. Ook deze formuleringen zijn in die zin expliciet dat de agens en de gewenste handeling uitgedrukt zijn binnen een kader.

Zo kan men gekozen formuleringen rangschikken wat betreft de vraag welke factoren uit het betekenisdomein van een directief geselecteerd zijn. De 'directie' en de 'expliciete' van de gekozen formulering vormen eveneens orderingsdimensies.

De keuze die men in een concrete situatie maakt, komt voort uit kenmerken van de situatie en de relatie tussen spreker en geadresseerde. Zo kan men verwachten dat men bijvoorbeeld tegen een klein kind gemakkelijk een ellips zal kiezen en als volwassen niet-gezinlid gauw een thematisering van de bereidheid of de vermogens van de geadresseerde. Ook factoren als vertrouwdsheid en beleefdheid zijn van invloed op de keuze van een formulering. Directieven zijn linguïstische variabelen die gevoelig zijn voor kenmerken van de spreker en de geadresseerde en dit maakt ze tot zo'n interessant onderzoeksobject. Deze 'externe' factoren bepalen de keuze echter nooit volledig: het individu heeft een zekere speelruimte bij het kiezen van zijn formulering. Binnen deze speelruimte kunnen interactie-deelnemers nuances aanbrengen in hun onderlinge verhouding en hun definities van de situatie. In de keuze van formuleringen kan men zichzelf in de situatie en in verhouding tot de ander definiëren en herdefiniëren. Aan een keuze van een formulering is een sociale betekenis verbonden. Dit maakt directieven nog eens extra interessant.

---

* Deze term moet niet verward worden met de gelijkkluidende syntactische term 'ingebod', hoezeer de eerste ook door de tweede is geïnspireerd. In de spreekhandelingstheorie is de syntactische reconstructie van de propositionele inhoud van spreekhandelingen een moeilijk en vooralsnog onopgelost probleem, zodat de term 'ingebod' ook in deze studie gebruikt wordt voor een intuïtieve notie in plaats van voor een formeel definieerbaar begrip zoals in de syntactische theorie.

2.5 3 De analysemethode

De notie 'directief' vormt het uitgangspunt van de analyse. We geven de voorkeur aan deze notie boven de in de deficiëntieliteratuur gehanteerde notie 'bevel', omdat omtrent dit laatste, met machtsconnotaties geladen begrip weinig theorievorming voorhanden is waaruit een operationele definitie afgeleid zou kunnen worden. Een 'directief' is gedefinieerd als een poging om het nonverbale gedrag van de geadresseerde of een toehoorder te sturen. Deze poging kan meer of minder sterk zijn en variëren van bevelen en verbieden tot aandringen, afraden, uitnodigen en suggereren. Het in dit onderzoek gehanteerde directiefbegrip wijkt op enkele punten af van wat Searle (1976) eronder verstaat. De door ons gehanteerde notie 'directief' beperkt zich tot de sturing van nonverbaal gedrag. Searle (1976) interpreteert de notie ruimer en rekent ook bijvoorbeeld informatievragen tot de directieven, omdat deze het spreekhandelen beïnvloeden. Deze interpretatie hebben wij uit praktische overwegingen niet gevolgd. Iedere uiting heeft conversationele implicaties en stuurt in die zin het verbale gedrag. Iedere uiting zou in die ruime interpretatie directief zijn en dit maakt de analyse te gecompliceerd. De door ons, in aansluiting bij Ervin-Tripp (1976) gehanteerde notie 'directief' leent zich beter voor een praktische toepassing: directieven zijn gemakkelijk identificeerbaar omdat een nonverbale handeling beoogd wordt die meestal ook volgt.

De interpretatie van de oprechtheidsconditie (par. 2.5.2) vormt een tweede punt waarop we niet volledig aansluiten bij Searle (1976). Searle omschrijft de oprechtheidsconditie van een directief als 'willen, wensen of verlangen'. Deze omschrijving is o.i. nogal zwaar. Ook in gevallen waarin de wil van de spreker niet zo sterk is, kan o.i. sprake zijn van een directief. Het zou beter zijn om deze conditie te omschrijven als 'de spreker heeft er niets op tegen dat', 'de spreker keurt het goed dat' of 'de spreker stelt zich achter de plicht dat'.

Een laatste punt waarop we mogelijk verschillen van Searle (1976) hangt samen met het woord 'sturen' in onze definitie. In ons onderzoek zijn niet alleen pogingen om de geadresseerde of een toehoorder iets te laten doen, opgevat als directief, maar ook de pogingen om het gedrag van dat moment te laten ophouden of te modificeren. Het gaat bij directieven om concrete handelingen en niet om het sturen van een instelling. Een compliment zal bijvoorbeeld de waarschijnlijkheid van het optreden van een bepaald gedrag verhogen en is in die zin opvoedend en sturend, maar vraagt meestal op dat moment geen verandering in gedrag en is dan ook meestal niet als directief opgevat.

De gedragsregulerende spreekhandelingen waar, in letterlijke zin, om gevraagd is, zijn buiten de analyse gehouden. Een voorbeeld: *Waar staan de kopjes, Riet? Onder in de kast*. Met de tweede zin wordt het gedrag van de spreker van de eerste beïnvloed, maar dit soort reactieve directieven zijn voor onze probleemstelling niet interessant. Verder is iedere uiting die een directief betekenisaspect heeft, hetzij als enige betekenis, of als één uit meer, of misschien zelfs wel als allerlaatste betekenis, als directief geanalyseerd. Dit houdt in dat ook die zinnen die redenen geven om iets te doen of te laten, maar waarin noch de directieve illocutionaire kracht, noch de propositionele inhoud rechtstreeks in taal uitgedrukt worden, als directief opgevat zijn. Op deze wijze wordt de multifunctionaliteit van taalgebruik geen geweld aangedaan, een kritiekpunt dat vaak terecht naar voren gebracht wordt tegen binnen de deficiëntiehypothese uitgevoerde kwantitatieve materiaalanalyses (vgl. par. 2.5.1). Nadat de beurten in het onderzoeksmateriaal die één of meer directieve spreekhandelingen bevatten, in 'moves' gesegmenteerd zijn (zie onder 2.3.2), zijn deze 'moves' onder de volgende opzichten beschreven:

- 1 Wie is de spreker? Deze vaststelling vindt in overeenstemming met de beurtenanalyse plaats.
- 2 Wie is de geadresseerde? Ook deze beschrijving sluit aan bij de beurtenanalyse.
- 3 Is er sprake van indirecte geadresseerdheid, en zo ja, wie is de indirect geadresseerde? Deze variabele heeft betrekking op de vraag of een directief bedoeld is voor de geadresseerde of voor een toehoorder. Met deze variabele wordt een deelaspect van de complexe notie 'directheid in sociale controle' onderzocht.
- 4 Tot welk 'type' behoort de gekozen formulering? Deze linguïstische variabele wordt nog uitvoeriger toegelicht (par. 2.5.3.1).
- 5 Kan de formulering wat betreft 'thema' gerangschikt worden, en zo ja, welk thema wordt uitgedrukt? Ook hierop kom ik later uitvoeriger terug (par. 2.5.3.2).
- 6 Is de directieve 'move' aangekleed met uitroepen, 'attention getters', aanspreektermen, 'tag questions', e.d.?
- 7 Doen zich bij de directief in kwestie één of meer van de in paragraaf 2.5.3.3 nader aan te duiden bijzonderheden voor?

De met 1 t/m 7 hierboven aangeduide beschrijving vindt plaats in de vorm van codes. Volgens hetzelfde principe als bij de beurtenanalyse zijn ook in de directievenanalyse enkele van deze coderingen onder een aantal noemers samengebracht en geïnterpreteerd (zie par. 2.5.3.4). De toepassing van dit principe heeft overigens bij de directievenanalyse aanzienlijk minder ingewikkelde vormen aangenomen. In de directievenanalyse zijn dezelfde extralinguale variabelen opgenomen als in de beurtenanalyse, namelijk 'activiteit', 'gespreks-onderwerp' en 'aanwezigheid van toehoorders'.

2.5.3.1 'Type'

In aansluiting bij onderzoek van Searle (1975), Ervin-Tripp (1976) en Garvey (1975) is een typologie van directieven ontwikkeld. Het ordeningsprincipe achter de typologie kan zo samengevat worden hoe is de verhouding tussen de feitelijk gekozen formulering, de illocutionaire kracht van de directief en de propositionele inhoud ervan. Deze verhouding kan, zoals al eerder gezegd is (par 2.5.2), meer of minder direct zijn. Bij een imperatief bijvoorbeeld ("Doe de deur dicht") worden zowel de directieve illocutionaire kracht als de propositionele inhoud geformuleerd. Bij de formulering "Wil je de deur dicht doen?" wordt de propositionele inhoud genoemd, maar over het directieve aspect van de formulering is misverstand mogelijk. De propositionele inhoud is vervat in een kader dat de bereidheid van de geadresseerde aan de orde stelt. Bij de formulering "Het tocht hier" worden noch de gewenste handeling, noch de agens, noch de directieve illocutionaire kracht letterlijk geformuleerd. Tabel 2.1 geeft een overzicht van de mogelijke variatie wat betreft 'type'. Het type 'ellips' behoeft een korte toelichting. In de analyse is ten aanzien van ellipsen de volgende procedure gevolgd, als ze als ellips van een voorafgaande volledige uiting opgevat konden worden, zijn ze uitgebreid tot deze volledige vorm en als zodanig gecategoriseerd. Als dit niet mogelijk was, zijn ze in de aparte categorie ellipsen ondergebracht.

Behalve een beschrijving van een aantal voorbeelddirectieven wat betreft 'type', 'aankleding' en 'indirecte geadresseerdheid', bevat tabel 2.1 tevens een overzicht van de interpretaties die aan de betreffende voorbeelddirectieven toegekend zijn. Op deze interpretatieve variabelen kom ik in paragraaf 2.5.3.4 terug.

2.5.3.2 'Thema'

De laatste twee typen uit tabel 2.1, de vraagdirectief en de hint, vertonen inhoudelijk een zeer grote diversiteit. In deze typen is een onderverdeling aangebracht wat betreft thema wat voor soort reden of conditie voert de spreker aan om de geadresseerde tot de gewenste handeling te bewegen? De spreker kan bijvoorbeeld wijzen op zijn eigen gevoelens, een sanctie of een algemene norm. Tabel 2.2 geeft een overzicht van de onderscheidingen die wat betreft thema gemaakt zijn. Analooq aan tabel 2.1 bevat ook tabel 2.2 de beschrijving van een aantal voorbeelddirectieven en de interpretaties die hieraan toegekend zijn.

2.5.3.3 'Bijzonderheden'

In de directievenanalyse werden we opmerkzaam gemaakt op een aantal bijzonderheden waarvan we de mogelijke relevantie niet onmiddellijk konden inschatten. We wilden de informatie die een beschrijving van deze bijzonderheden zou kunnen opleveren niet zonder meer verloren laten gaan en hebben ze daarom op een voorlopige en intuïtieve manier in het onderzoek opgenomen. Voorlopig, omdat we niet weten of

Tabel 2.1 Overzicht van directieve typen

Code	Type + voorbeeld van een formulering	Hoofdtype 1	Hoofdtype 2	Expliciet- heid	Strategie	Indirecte ge- adresseerdheid	Aankleding
1	Imperatief <i>hol gauw even naar boven</i>	direct	direct	ja	geen	nee	nee
2	Expliciet performatief <i>ik adviseer iedereen om er nu maar heel erg met zijn vingers vanaf te blijven</i>	direct	direct	ja	geen	nee	nee
3	Ellipse <i>een bord</i>	ellipse	direct	ja	geen	nee	nee
4	'Je kunt' <i>je kunt toch af en toe mooi buiten spelen?</i>	kader i.v.m. slagen	ingebod	ja	persoonlijk (gereguleerde)	nee	nee
5	'Ik wil' <i>ik wou jullie na het eten even lekker in bad laten spelen</i>	kader i.v.m. slagen	ingebod	ja	persoonlijk (spreker)	nee	nee
6	'Je doet' <i>en Wien, jij loopt even mee om stokbrood te halen</i>	kader i.v.m. slagen	ingebod	ja	geen	nee	ja
7	'Je moet' <i>en je moeder moet blijven zitten</i>	kader, niet i.v.m. slagen	ingebod	ja	rechten, plichten, sancties	ja	nee
8	'Je mag' <i>ja maar je mag ook niet zo nakend blijven lopen</i>	kader, niet i.v.m. slagen	ingebod	ja	rechten, plichten, sancties	nee	ja
9	'Wil je' <i>ja kijk, wil jij nog even een opscheplepel voor mij pakken, een grote</i>	kader, niet i.v.m. slagen	ingebod	ja	persoonlijk (gereguleerde)	nee	ja
10	'Je hoeft' <i>nee, nee, dan hoeft je die broek ook niet meer aan te trekken</i>	kader, niet i.v.m. slagen	ingebod	ja	geen	nee	ja
11	'Waarom' <i>kun je me ook vertellen waarom je niet naar die school wilt waar Walter zit?</i>	kader, niet i.v.m. slagen	ingebod	ja	persoonlijk (gereguleerde)	nee	nee
12	Een ander kader of twee kaders tegelijk <i>wanneer pak je de pandarotsjes?</i>	kader, niet i.v.m. slagen	ingebod	ja	geen	nee	nee
13	Toestemmingsdirectief <i>ma, mag ik de bikini aantrekken?</i>	indirect	indirect	nee	geen	nee	ja
14	Vraagdirectief <i>zal ik boos worden?</i>	indirect	indirect	nee	rechten, plichten, sancties	nee	nee
15	Bint <i>we zitten hier niet in Nederlands-Indië</i>	indirect	indirect	nee	geen	nee	nee
16	Overige	-	-	-	-	-	-

Tabel 2.2 Overzicht van in de directieve typen 'vraagdirectief' en 'hint' onderscheiden thema's

Code	Thema + voorbeeld van een formulering	Expliciet- heid	Strategie	Indirecte ge- adresseerdheid	Aan- kleding
1	Behoeftte of gevoelens van de spreker <i>ik vond het tenminste altijd doodeng als ik het de loodgieter zag doen, door dat raampje klommen</i>	nee	persoon- lijk (spreker)	ja	nee
2	Noodzaak <i>'t hoeft ook helemaal niet</i>	nee	algemeen	nee	nee
3	(On)mogelijkheid <i>dat kan toch niet, kindje</i>	nee	algemeen	nee	ja
4	(On)vermogen van de spreker <i>ik kan je toch ook niet de hele tijd op schoot hebben</i>	nee	persoon- lijk (spreker)	nee	nee
5	Norm of regel <i>dat hoort niet, naakt aan tafel</i>	nee	algemeen	nee	nee
6	Sanctie <i>ga'k in mijn blote flikker lopen</i>	nee	rechten, plichten, sancties	nee	nee
7	Consequentie <i>dalijk ligt de lepel er weer in, ja</i>	nee	geen	nee	ja
8	Constatering over gedrag <i>ach, je gooit me meer d'r uit als wat anders</i>	ja	geen	nee	ja
9	Aanspreekterm en/of uitroep <i>hè, kindje</i>	ja	geen	nee	nee
10	Ander thema <i>en we zitten hier niet in Nederlands-Indië</i>	nee	geen	nee	nee

de gemaakte onderscheidingen relevant zijn; intuïtief, omdat de beoelde onderscheidingen niet altijd operationeel waren en de genomen beslissingen vaak voor een deel een arbitrair karakter droegen door de geringe theoretische uitwerking die we in dit bestek aan de 'bijzonderheden' konden geven. Door deze 'bijzonderheden' in het onderzoek op te nemen, hopen we aspecten van het directievegebruik te ontdekken die relevant zijn en in onderzoek in een later stadium voor een betrouwbare uitwerking in aanmerking komen.

We hebben de volgende bijzonderheden vastgesteld:

- 1 Wordt de directief vergezeld door een zgn. 'redengevende bewering'? Dit zijn beweringen over redenen om de gevraagde handeling te verrichten die niet zelfstandig als directief kunnen functioneren. Het tweede deel van de volgende uiting is er een voorbeeld van: *Ga jij effe naar de melkboer, want ik moet de was nog afhalen.*
- 2 Bevat de beurt waarvan de directief deel uitmaakt andere, niet met de directief verband houdende, uitingen? D.w.z. komen er naast directieven, redengevende beweringen en aankledende elementen nog andere uitingen in voor?
- 3 Maakt de directief deel uit van een syntactisch complexe zin (zie par. 2.3.2)?
- 4 Specificiceert de directief een handeling uit een grotere reeks

- samenhangende handelingen, bijvoorbeeld *Insteken, draadje omslaan, door laten glijden, af laten gaan.*
- 5 Maakt de directieve 'move' deel uit van een reeks directieve spreekhandelingen die te zamen één handeling beogen? Een parabel is hier een goed voorbeeld van: geen enkele 'move' brengt zelfstandig de directieve bedoeling over, te zamen proberen ze het gedrag van de geadresseerde te beïnvloeden.
  - 6 Is de directief aan een bepaalde termijn gebonden? Bijvoorbeeld *Breng je morgen stokbrood voor me mee?*
  - 7 Is de directief aan een conditie gebonden? Bijvoorbeeld *Als je langs de bakker komt, breng dan stokbrood voor me mee.*
  - 8 Is de directief blijvend geldig: *Dat hoort niet, naakt aan tafel.*
  - 9 Is het directieve betekenisaspect van de 'move' in kwestie erg zwak?
  - 10 Is een spreker met zijn spreekhandeling aan het 'vissen' *Zou je het leuk vinden om naar die school te gaan waar Walter op zit?* terwijl de spreker de geadresseerde wil bewegen dat te doen.
  - 11 Is de directief schertsend *Zo, nou krijg je een schop, boem* waarna de spreker lacht.
  - 12 Vormt de 'move' een uitleg van een voorafgaande directief: *Zet de kopje maar in het kastje. Daaronder.*
  - 13 Vormt de 'move' een letterlijke herhaling van een voorafgaande directief?
  - 14 Ondersteunt de spreker een directief van de voorafgaande spreker met 'ja' of 'nee'? Bijvoorbeeld een vader zegt tegen zijn kind: *Je kunt niet naakt aan tafel* en de moeder volgt met *Nee.*
  - 15 Geeft de spreker toe aan de geadresseerde: *Dan doe je het maar langzaam.*
  - 16 Is de directief, hoewel er niet letterlijk om gevraagd is, ook niet helemaal spontaan? Bijvoorbeeld een kind zegt tegen zijn moeder: *Weet je waar ik wel eens een kijkje wil nemen? Op het dak bij de keuken.* Moeder reageert met een directief: *Dat mag je alleen doen zometeen als Kees erbij is.*
  - 17 Is de directief niet afgemaakt: de spreker onderbreekt zichzelf of wordt onderbroken.

2.5.3.4 De hergroepering en interpretatie

Binnen de qua 'type' en 'thema' gemaakte onderscheidingen is een verdere ordening aangebracht. Bij deze ordening is gebruik gemaakt van noties die verband houden met de discussies over taalachterstand. Hieronder zal ik globaal toelichten wat deze noties inhouden. De specifieke operationalisatie ervan is vervat in de tabellen 2.1 en 2.2.

1 hoofdtype 1

Deze variabele beoogt een pragmalinguïstische operationalisatie van de notie 'directheid': in hoeverre en op welke wijze zijn de propositionele inhoud en de illocutionaire kracht van

een directief geformuleerd? Zo kan de propositionele inhoud bijvoorbeeld geformuleerd worden in een kader dat al dan niet samenhangt met de condities voor het slagen van een directief (zie par. 2 5.2).

2 hoofdtype 2

Met deze variabele wordt een andere, ruimere invulling van 'directheid' gegeven. De ellipsen zijn nu ook als direct opgevat, omdat ze in een situatie hoogst zelden voor misverstand vatbaar zijn. Strikt linguïstisch is hiervoor echter geen reden: een ellips hoeft niet, zoals Ervin-Tripp (1976) ten onrechte veronderstelt, altijd een ellips van een imperatief te zijn. De directieven met een kader zijn in de variabele 'hoofdtype 2' samengevoegd tot één groep, de 'ingebedden'.

3 explicietheid

Behalve de directe en ingebedde directieven, zijn ook enkele in linguïstisch opzicht indirecte en impliciete, maar situationeel expliciete formuleringen expliciet genoemd. Dit zijn de uitroepen en aanspreektermen, en de constatering over gedrag. Bij deze laatste groep wordt de propositionele inhoud van de directief verregaand geformuleerd; alleen dat de geadresseerde met de handeling moet ophouden, is niet uitgedrukt. De uitroepen en aanspreektermen zijn min of meer vergelijkbaar met ellipsen.

4 strategie

Deze variabele is ingevoerd omdat de keuze voor een bepaald type of thema geïnterpreteerd kan worden als uitdrukking van eenzelfde strategie. Zo zijn bijvoorbeeld de ingebedde directieven met rechten en plichten en de 'echte' indirecte directieven die een sanctie thematiseren als uitdrukking van dezelfde achterliggende strategie gezien.

Met de variabelen 'hoofdtype 1', 'hoofdtype 2' en 'explicietheid' kan men, vanuit linguïstisch gedefinieerde basiscategorieën, verschillende invullingen van de noties 'directheid' en 'explicietheid' met elkaar vergelijken.

Op de boven beschreven wijze is in de directievenanalyse een linguïstische interpretatie gezocht van een aantal tot de algemene maatschappelijke kennis behorende, complexe noties die van belang geacht worden in verband met verklaringen voor de sociale ongelijkheid van kinderen uit verschillende milieus.

2.5.3.5 Een samenvattend overzicht van de variabelen in de directievenanalyse

Aan de in het onderzoeksmateriaal voorkomende directieve 'moves' is een code toegekend voor de spreker, de geadresseerde, de indirecte

geadresseerdheid, het type, het thema (indien van toepassing), en de aankleding met aanspreektermen, uitroepen, enz. Ook is erop gelet of zich bij de directief in kwestie één of meer van de in paragraaf 2.5.3 nader aangeduide bijzonderheden voordoen. De qua 'type' en 'thema' gemaakte onderscheidingen zijn gehercodeerd tot waarden van interpretatieve variabelen. Aan iedere directief is tevens een waarde toegekend voor een aantal extralinguale variabelen. Op deze wijze zijn de directieven in het onderzoeksmateriaal beschreven en verwerkt tot een SPSS-databestand van 4216 'moves' en 48 variabelen. Bijlage 5 geeft een volledig overzicht van de variabelen in dit bestand en de waarden die ze kunnen aannemen. De resultaten van de directievenanalyse kunnen gekwantificeerd worden en verwerkt worden in een beschrijving van de structuur en de opbouw van het directieve repertoire van twee gezinnen met een uiteenlopende sociaal-economische achtergrond.

2.6 De analyse van de zgn. schoolse spreekhandelingen

2.6.1 Inleiding

Na de voorgaande uitvoerige uiteenzettingen over de beurtenanalyse en de directievenanalyse, kan ik over dit laatste onderdeel van de materiaalanalyse relatief kort zijn. Aanvankelijk deed de volgende interpretatie van de deficientiehypothese veel opgeld: de 'restricted code' (met name de syntactische eigenschappen ervan) oefent een beperkende invloed uit op het denken en is verantwoordelijk voor de slechte schoolprestaties van arbeiderskinderen. De gedachtenvorming over de mogelijke achtergronden van maatschappelijke ongelijkheid heeft de laatste jaren een ontwikkeling doorgemaakt waarin in toenemende mate belang gehecht wordt aan de suggestie dat de factor 'vertrouwdheid met een communicatiesituatie' van invloed is op het niveau van de daarin geleverde prestaties. Een grotere discrepantie in communicatiegewoonten tussen school en thuis zou misschien de oorzaak kunnen zijn van het falen van arbeiderskinderen op school. Deze veronderstelling over de mogelijke achtergronden van de maatschappelijke ongelijkheid is in paragraaf 1.5.3 onder de noemer 'de interactionele benadering van taal en de opvattingen van Bernstein' uitvoeriger aan de orde geweest. In de analyse van de zgn. schoolse spreekhandelingen wordt de vraag gesteld of gezinnen in verschillende mate gebruik maken van enkele geselecteerde interactievormen die goed in de sfeer van de school passen (vgl. o.a. Sinclair en Coulthard 1975; Cazden, John en Hymes 1972; Edwards 1976: 148-182 en Hurrelman 1971: 214-244). Per gezin kan de vraag gesteld worden of sommige interactiedeelneemers in vergelijking met andere meer blijf geven van deze 'schoolseid'. Het

antwoord op deze vragen verschaft inzicht in de variatie die er tussen kinderen kan bestaan wat betreft de mate waarin ze van huis uit vertrouwd zijn met communicatiegewoonten van de school. Aldus wordt de zgn. 'milieubreukhypothese' geconcretiseerd.

De analyse van de schoolse spreekhandelingen heeft een minder geprofileerde theoretische achtergrond dan de overige onderdelen in de materiaalanalyse. De in paragraaf 2.5.2 gerefereerde spreekhandelingstheorie vormt het algemene kader waarbinnen dit onderdeel van de analyse geplaatst moet worden. Meer specifiek sluit deze analyse aan bij bijvoorbeeld Sinclair en Coulthard (1975) die een linguïstische studie hebben gemaakt van klasse-interactie. De door hen concreet gevolgde analytische onderzoeksmethode is voor het door ons verzamelde materiaal (gezinsinteractie) niet geschikt. We hebben ons beperkt tot een frekwentietelling van enkele, deels in aansluiting bij bijvoorbeeld Sinclair en Coulthard (1975), deels vanuit 'commonsense' opvattingen gedefinieerde, interactievormen die typisch geacht worden voor de school.

De volgende spreekhandelingen zijn voor de analyse van schoolse interactievormen geselecteerd: de positieve 'reinforcement' (vgl. Shuy 1978), de 'known answer question' (vgl. Sinclair en Coulthard 1975; Ervin-Tripp 1971, Edwards 1976), de correctie (vgl. Hymes 1972a) en de prestatiegerichte voortzetting (vgl. Hurrelman 1971, Tillman 1976; Wellendorf 1973). Deze komen achtereenvolgens in de paragrafen 2.6.2, 2.6.3, 2.6.4 en 2.6.5 aan de orde.

In paragraaf 2.6.6 wordt de hergroepering en interpretatie van de schoolse spreekhandelingen behandeld. Tenslotte wordt in paragraaf 2.6.7 een korte samenvatting van dit onderdeel in de materiaalanalyse gegeven.

De kwantificering van de schoolse spreekhandelingen is grotendeels in aansluiting bij de beurtenanalyse uitgevoerd. Van iedere beurt is vastgesteld of deze schoolse spreekhandelingen van een bepaald type bevatte, en zo ja, hoeveel. Ook bij de kwantitatieve analyse van de schoolse spreekhandelingen kon zo de invloed van de onder de beurtenanalyse (zie onder 2.4.3) genoemde extralinguale variabelen nagegaan worden. Dat de analyse van de zgn. schoolse spreekhandelingen op een grotere hoeveelheid interactiemateriaal is uitgevoerd dan de beurtenanalyse (de redenen hiervoor worden in par. 3.1 genoemd), heeft ertoe geleid dat er een apart databestand van schoolse beurten is vervaardigd. In het laatstgenoemde databestand zijn de positieve 'reinforcements' en de correcties tevens gecodeerd onder het opzicht van de indirecte geadresseerdheid.

2.6.2 De positieve 'reinforcement'

Onder een positieve 'reinforcement' wordt een positieve evaluatie in verbale vorm van het handelen (verbaal of nonverbaal) van een in-

teractiedeelner verstaan.

Bij de positieve 'reinforcements' is vastgesteld of er sprake is van indirecte geadresseerdheid: het is immers mogelijk dat een toehoorder een complimentje krijgt. Een voorbeeld.

oma tegen Erica *Zij heeft een reusachtige fantasie op kookgebied, hè?*

Erica tegen oma *Ik heb hier veel geleerd.*

Er worden in dit voorbeeld allerlei lovende dingen gezegd over degenen die gekookt heeft, te weten moeder.

In bovenstaand voorbeeld is Erica's compliment door oma uitgelokt. Ook Erica's uiting is als positieve 'reinforcement' opgevat: zij versterkt immers oma's evaluatie. Dit betekent dat het in dit onderzoek niet per definitie uitgesloten is dat een positieve 'reinforcement' een antwoord op een vraag of 'tag question' is.

Omdat de positieve 'reinforcements' op de eerste plaats als uitdrukking van gedragsregulering deel uitmaken van dit onderzoek, zijn positieve 'reinforcements' over de spreker zelf buiten het onderzoeksobject gehouden. Een eventuele instemmende reactie van een andere interactiedeelner is daarentegen wel als positieve 'reinforcement' opgevat. Als een interactiedeelner bijvoorbeeld zijn eigen gedrag evalueert met *Goed, hè?* en een ander reageert met *Nou en of*, dan is alleen de tweede uiting als positieve 'reinforcement' gescoord.

Het uitdelen van pluimen vormt een typisch schools verschijnsel. Het kan voor een kind een vreemde manier van reageren zijn. Het kan zijn dat het thuis zelden of nooit zo benaderd wordt en zich daarom niet laat stimuleren door een dergelijke handelwijze. Het is dan gewoon niet gevoelig voor complimentjes. Het kan ook zijn dat evalueren in het algemeen in bepaalde gezinnen een weinig gepractiseerde gang van zaken is. Men accepteert de dingen en de mensen zoals ze zijn; goed en slecht zijn categorieën waarin nauwelijks gedacht of waargenomen wordt. Op school wordt voortdurend naar een hoger niveau toegewerkt en de positieve 'reinforcement' wordt daar gebruikt als middel om de leerling in de goede richting te stimuleren (Shuy (1978: 96) wijst er met het volgende voorbeeld op dat het voor een leerkracht bijzonder moeilijk is om te observeren zonder te evalueren: leerkracht. *Hoe heet je?*, leerling: *Marietje*, leerkracht: *Goed zo.*)

Om te onderzoeken of gezinnen uit hogere sociale milieus wat betreft het uitdelen van complimenten beter aansluiten bij de communicatiegewoonten van de school, is in dit onderzoek een frekwentietelling van deze spreekhandeling verricht.

Er is in dit onderzoek een ruime definitie van 'known answer question' gehanteerd. niet alleen de vraag die bedoeld is om de kennis of het redeneervermogen van een ander (meestal een kind) te toetsen, is als 'known answer question' opgevat, maar ook de vragen die het antwoord al bijna verraden of de vragen waar de spreker het antwoord al op weet en die gesteld worden om het spreken te stimuleren. 'Known answer questions' hebben goede en minder goede antwoorden en de sequentie wordt vaak afgesloten met een evaluatie.

Dit vraag-antwoord-evaluatiepatroon ligt ten grondslag aan belangrijke onderdelen van de schoolse interactie (vgl. Sinclair en Coulthard 1975. 36-37 en Edwards 1976. 170-174) en aan tests. Ook in het empirisch onderzoek dat de deficiëntiehypothese steunt, komt dit patroon veelvuldig voor: een kind krijgt bijvoorbeeld een plaatje voorgelegd en moet vertellen wat erop staat terwijl de proefleider (st)er dit zelf ook kan zien. Een mogelijke verklaring voor de geringe verbale output waarmee arbeiderskinderen reageren op een dergelijke situatie zou kunnen zijn dat zij onbekend zijn met dit type vraag en geen zin hebben om iemand de bekende weg te vertellen. Om dezelfde redenen zouden ze ook het nut niet kunnen inzien van expliciete referenties (die meestal meer woorden vergen en daardoor meer 'elaborated' zijn). Ze tekenen zo hun eigen deficiëntievonnis. Deze verklaring voor de geringe prestaties die kinderen uit lagere sociale milieus leveren in testsituaties wordt door diverse onderzoeken gesteund. Bij Ervin-Tripp (1971. 145) bijvoorbeeld lezen we: "Studies by Cowan, Coulthard and Robinson and Robinson suggest that they (de 'known answer question') are to some degree the effects of socially different ways of viewing the function of the act asked of them, or the 'rules of the game'". Men kan op grond van via 'known answer questions' tot stand gekomen onderzoeksgegevens niet zonder meer concluderen tot een gebrek aan verbale competentie.

Om meer inzicht te krijgen in het aspect van de milieubreukhypothese dat kinderen uit verschillende sociale milieus in hun primaire socialisatie in verschillende mate ervaring opdoen met de 'known answer question', is in beide gezinnen een frequentietelling van dit soort vragen uitgevoerd.

Er is eveneens een ruime definitie van correctie gehanteerd. Het gaat in dit onderzoek bij correcties niet alleen om verbeteringen in syntactische, fonologische, lexicale of semantische aspecten van taalgebruik, maar ook om correcties ten aanzien van het conversationale (voor je beurt praten, niet een verkeerd onderwerp aankomen, slecht luisteren), het functionele (vergeten te groeten, een onterechte directief geven, pesten, op stang jagen, klikken) en het rituele (Goffman 1976: 266) aspect ervan (b.v. beleefdheid of vriendelijkheid). Een correctie is opgevat als een reactieve sturing van verbaal gedrag of van een met een spreekhandeling vergelijkbaar non-verbaal gedrag.

Allereerst moet ik een toelichting geven bij het woord 'reactief' uit bovenstaande definitie. Correcties reageren op verbaal gedrag of het ontbreken daarvan en 'reactief' moet in die zin opgevat worden. Op propositioneel niveau stelt een correctie iets nieuws aan de orde en is in die zin dan ook initiatief. Als een interactiedeelner met een 'tag question' vraagt of iets correct is en een ander verbetert hem dan vervolgens, dan is dit niet als correctie opgevat. Men kan in onze operationalisatie niet in letterlijke zin om een correctie vragen. Een correctie kan wel een tweede lid van een aangrenzend paar zijn. Correcties zijn dus eigenlijk de door verbaal of daarmee vergelijkbaar communicatief gedrag uitgelokte (en in die zin reactieve), maar tevens ongevraagde (en in die zin initiatieve) directieven voor verbaal gedrag. De in twee opzichten initiatieve directieven voor verbaal gedrag (d.w.z. niet uitgelokt en niet letterlijk gevraagd. bijvoorbeeld "Vraag dat maar aan pappa") vormen dus een subcategorie van directieven waaraan in dit onderzoek geen aandacht is besteed.

Vervolgens moet ik het tweede deel van de definitie, sturing van een met een spreekhandeling vergelijkbaar gedrag, toelichten. Ook non-verbale directieven kunnen in onze opvatting van correctie gecorrigeerd worden. Als een kind onbestemd huult of zeurt, dan worden de naar aanleiding daarvan gegeven directieven niet als correctie opgevat. Als een kind echter met zeuren zijn zin wil krijgen (b.v. een pindarotsje, een koekje, hulp, op schoot zitten), als er achter het zeuren een bedoeling ligt of gelegd wordt, dan kunnen er wel correcties op volgen. Als Otto (hoog milieu, 2 jaar) bijvoorbeeld krijgt omdat hij met zijn voet klem zit tussen de kinderstoel en de tafel, en moeder reageert met *Zei je wat? (>) Oh, je voet zit dubbel. Nou zeg, dat kun je ook wel op een andere manier vertellen, hoor, tjonge jonge*, is moeders reactie als correctie opgevat. De correctie zelf heeft wel altijd een verbale vorm (anders wordt het observeren ervan een hachelijke onderneming).

Het was vaak moeilijk om correcties te onderscheiden van het negatief reageren op een spreekhandeling, bijvoorbeeld het tegenspreken van een bewering, het afwijzen van een directief of van een beschuldiging, e.d. Deze reacties worden als correctie opgevat wanneer tevens een reden opgegeven wordt die inhoudt dat de spreekhandeling niet verricht had mogen worden. De voorafgaande spreker had deze reden kunnen weten. Zo mag je bijvoorbeeld best ten onrechte beschuldigen. Als iemand daarop gewezen wordt, is dit nog geen correctie. Pas als de afwijzing de bijklank heeft van "wat belachelijk of stom dat je dat zegt", is er sprake van een correctie. Kibbelen over een spreekhandeling is dan ook niet als correctie opgevat. Een misverstand uit de weg ruimen of iets ophelderen zijn op dezelfde manier op zich evenmin als correctie geïnterpreteerd. Dit soort spreekhandelingen worden een correctie als tevens op een of andere wijze geëxpliciteerd wordt dat er iets mis was met de voorafgaande uiting. Het is in principe mogelijk om in de correcties dezelfde onderscheidingen qua type en thema aan te brengen als in de directieven voor nonverbaal gedrag. De analyse heeft zich echter in deze eerste verkenning beperkt tot een vaststelling van de frekwentie van corrigerende 'moves' zonder een verdere subcategorisatie.

Er is niet veel bekend over de feitelijke frekwentie van de diverse soorten correcties in spontaan en natuurlijk gedrag. Uit de psycholinguïstische taalverwervingsliteratuur blijkt dat ouders het taalgebruik van hun kinderen vooral corrigeren als ze er inhoudelijk naast zitten, grammaticale fouten gaan meestal onverbeterd voorbij (b.v. McNeill 1966; Clark en Clark 1977: 325 en 336). Over de vraag of ouders corrigerend reageren op conversationele, functionele en rituele aspecten van taalgebruik zijn voor zover wij weten geen systematische gegevens verzameld.

Een correctie is een ingrijpende taalhandeling met veel implicaties voor de relatie tussen de spreker en de geadresseerde met een correctie sta je snel op iemands tenen. Men kan daarom verwachten dat correcties vaak indirect geadresseerd zullen zijn, ze zullen qua formulering niet vaak expliciet zijn en men zal gebruik maken van herstelprocedures om ervoor te zorgen dat de onderlinge verhouding niet al te zeer te lijden heeft onder de terechtwijzing. De vraag is nu of men ook ten opzichte van kinderen zo omzichtig te werk zal gaan. We verwachten dat volwassenen onderling alleen in bedekte termen corrigeren; kinderen zullen eerder openlijk verbeterd worden. De hier uitgevoerde analyse van correcties geeft inzicht in de frekwentie van deze spreekhandeling in spontaan en natuurlijk taalgebruik, in de vraag of correcties over en weer op voet van gelijkheid gegeven worden en in de vraag in welke mate correcties indirect geadresseerd zijn, d.w.z. niet voor de geadresseerde corrigerend, maar voor een toehoorder. Als blijkt dat ouders uit hogere sociale milieus taalgebruiksfouten van hun kinderen meer verbeteren dan ouders uit lagere kringen, dan is daarmee misschien een gedeeltelijke verklaring gevonden voor het feit dat kinderen van de eerstgenoemde ouders zich op de voortdurend evaluerende school (vgl. Edwards 1976: 148-182, Hymes 1972a: xx1) beter thuis voelen.

2 6 5 De prestatiegerichte voortzetting

Tenslotte is nog als gespreksvoortzetting met bijzondere relevantie voor de schoolse interactie de zgn. prestatiegerichte voortzetting onderzocht (Hurrelman 1971: 214-244; Wellendorf 1973. 117; Tillman 1976: 80-86).

Onder een prestatiegerichte gespreksvoortzetting wordt een voortzetting verstaan die gaat over het gegeven dat iemand iets wel/niet kan, ergens wel/niet goed in is, iets al/nog niet kan, al groot of nog klein is, iets al/nog niet weet, knap of dom is. Dit 'iets' is niet willekeurig: er is een bepaalde waarde aan verbonden. Een prestatiegerichte voortzetting tematiseert een vaardigheid of kennis met een aurum van "Goh, wat goed", "Bewonderenswaardig", "Je kunt het al", "Je weet het al", "Je bent er groot genoeg voor". Ook de tematisering van een onvermogen of een gebrek aan kennis waaraan het omgekeerde aurum verbonden is, is geïnterpreteerd als prestatiegerichte voortzetting. Als het wedstrijdelement in het gesprek gebracht wordt (b.v. *Ik ga kijken wie het eerst in bad zit*) of als iemand met het weten van weetjes indruk probeert te maken (b.v. *Ik weet wat een voordruk is*) of opschept, spreken we eveneens van een prestatiegerichte voortzetting.

Een prestatiegerichte voortzetting is niet hetzelfde als een beweerde spreekhandeling met prestatiegerichte inhoud. Een prestatiegerichte voortzetting kan in spreekhandelingen van zeer uiteenlopende aard uitgedrukt worden. Een prestatiegerichte voortzetting is op het niveau van de propositionele inhoud gedefinieerd.

Het is een algemeen principe van gespreksorganisatie, dat de voorafgaande uiting een 'presupposition pool' (Keenan en Schieffelin 1976: 340) vormt, waaruit de spreker van de volgende uiting een keuze kan maken voor de voortzetting van het gesprek. We noemen een 'move' pas een prestatiegerichte voortzetting als er sprake is van iets initiatiefs. Het gaat er immers om hoe vaak het prestatiegerichte voor voortzetting geselecteerd wordt. Zo wordt het antwoord op een prestatiegerichte ja-nee-vraag niet opgevat als prestatiegerichte voortzetting, omdat het initiatieve aspect hiervan zeer gering is: de spreker levert zelf geen bijdrage aan het prestatiegerichte karakter van zijn uiting. Bij de prestatiegerichte voortzettingen worden dus hogere eisen gesteld aan het initiatief van de spreker dan bij de positieve 'reinforcements'.

Het komt vaak voor dat een uiting tegelijkertijd een prestatiegerichte voortzetting en een positieve 'reinforcement' is. De 'move' kan dan bovendien ook nog tegelijkertijd directief zijn, zoals in het volgende voorbeeld uit een directieve sequentie in het gezin uit hoger milieu:

Wientje (5 jaar) moet haar speelgoed opruimen, maar ze heeft er niet zoveel zin in. Ze treuzelt en het dreigt allemaal een langdurige geschiedenis te worden. Moeder zegt half tegen Erica, half tegen Wientje: *Dat vindt mama niet lief, want ze kan het zo hardstikke goed.*

Men kan directieven geven door erop te wijzen hoe goed iemand iets kan. Dit zullen ouders waarschijnlijk vaker tegen kinderen doen dan kinderen tegen ouders. Men kan ook directieven geven door zich klein en hulpeloos op te stellen: *Ik kan dat niet.* Ook deze laatste categorie uitingen, die men eerder van kinderen verwacht, is opgevat als prestatiegerichte voortzetting.

Een incidentele evaluatie van iets goeds van iemand anders waaraan geen verdere betekenis verbonden wordt (b.v. "Goed zo"), is niet als prestatiegerichte voortzetting opgevat. Het is uiteraard wel een positieve 'reinforcement'.

Het zou kunnen zijn dat gezinnen verschillen wat betreft de mate waarin het aspect van 'iets kunnen' of 'prestatie' voor voortzetting uitgekozen wordt. Een hoge frequentie van prestatiegerichte voortzettingen duidt er o.i. op dat prestaties belangrijk geacht worden. Wanneer de primaire socialisatie van een kind zich in die sfeer voltrekt, is het waarschijnlijk beter voorbereid op en gewend aan het prestatiegerichte karakter van de school en de maatschappij. Het ervaart prestaties dan als iets waardevols en probeert daarnaar te leven. We verwachten dat kinderen uit sociaal lagere milieus in een minder prestatiegerichte sfeer opgroeien dan hun leeftijdgenoten uit hogere kringen.

2.6.6 De hergroepering en interpretatie

De schoolse spreekhandelingen zijn onder de volgende noemers samengebracht.

1 prestatiegerichtheid

Een beurt is prestatiegericht als hij ofwel één of meer prestatiegerichte voortzettingen bevat, ofwel één of meer positieve 'reinforcements', of beide.

2 schoolse stimulering

Een beurt is onder deze noemer vervat wanneer hij één of meer positieve 'reinforcements', 'known answer questions' of correcties bevat.

2 6 7 Een samenvattend overzicht van de variabelen in de analyse van de zgn. schoolse spreekhandelingen

Omdat de analyse van de zgn. schoolse spreekhandelingen in principe uitgevoerd is in aansluiting bij de beurtenanalyse, bevat bijlage 4 tevens voor de analyse van de schoolseid een overzicht van de variabelen en de waarden die ze kunnen aannemen. In bijlage 6 is de informatie opgenomen van het speciaal voor de analyse van de schoolse spreekhandelingen vervaardigde databestand van 744 schoolse beurten.

3 MATERIAALVERZAMELING

3.1 Methodologische uitgangspunten en gevolgde werkwijze

In het onderzoek is als materiaalverzamelingsmethode gekozen voor participerende observatie van spontaan en natuurlijk gedrag. Bij deze keuze hebben verschillende overwegingen een rol gespeeld. Allereerst zal ik ingaan op de vraag waarom we gekozen hebben voor observatie van feitelijk gedrag in plaats van gerapporteerd gedrag in de vorm van interviewgegevens. Het interview, niet ongebruikelijk in onderzoek naar de primaire socialisatie (vgl. Henderson 1970; Bernstein en Brandis 1970; Bernstein en Young 1967; Bernstein en Henderson 1969 e.a.), is gebaseerd op de assumptie dat mensen datgene wat ze zeggen ook feitelijk doen. Deze veronderstelling mag om verschillende redenen niet altijd gemaakt worden (zie bijvoorbeeld Yarrow 1963; Ervin-Tripp 1969; Labov 1966; zie ook par. 1.5.2). Er kan bijvoorbeeld een discrepantie tussen feitelijk en gerapporteerd gedrag bestaan doordat mensen zich niet altijd bewust zijn van wat ze doen, doordat ze handelen in strijd met hun bedoelingen, doordat hun voorstellingen van wat ze zullen doen verschillen van wat ze later feitelijk blijken te doen, enz. Crandall en Preston (1955) vergeleken een beoordeling van het gedrag van moeders door psychologen met de beoordeling die de moeders zelf van hun gedrag gaven. Er bleek

weinig verband te bestaan tussen beide beoordelingen. Zurich (1962) kwam tot soortgelijke bevindingen. Via interviews krijgt men in het beste geval toegang tot het socialisatieproces zoals zich dat in de voorstelling van de betrokken individuen voltrekt (Oevermann e.a. 1975). De factor 'sociale wenselijkheid' vormt een belangrijke oorzaak van de vertekening van de onderzoeksgegevens (Edwards 1953): de respondenten in een interview blijken zich in hun antwoord nogal eens aan te passen aan wat ze sociaal geaccepteerd of door de interviewer gewenst achten.

Voorts moeten we nog wijzen op een onder meer door Runkel en McGrath (1973: 185) genoemd nadeel van de interviewmethode dat voor ons als geïnteresseerden in culturele en subculturele taalgebruiksverschillen bij uitstek van belang is: "Sources of invalidity of subjective reports arising from sampling have to do largely with language. Populations differ not only with respect to the language they use but also with respect to the degree to which that language is expressive for specific content and the fluency they demonstrate in the use of language". Omdat niet iedereen zijn taal op dezelfde manier hanteert in de interviewsituatie, is het aanvechtbaar om culturen, subculturen en sociale klassen op grond van in die situatie verkregen gegevens te vergelijken (zie voor een uitwerking van deze problematiek Berger 1974).

Om bovengenoemde redenen meenden we in onderzoek naar de communicatiestructuren van gezinnen niet te kunnen volstaan met gegevens van gerapporteerd gedrag, maar achtten we observaties van feitelijk gedrag noodzakelijk. De vraag waarom we de observatie plaats lieten vinden via participatie in de spontane en natuurlijke leefsituatie is hiermee echter nog niet beantwoord. Dit is op de eerste plaats gebeurd omdat het object van onderzoek niet bestaat uit individuele kinderen of moeders en kinderen, maar uit het sociale netwerk van het gezin. Participerende observatie vormt een geschikte methode om toegang te krijgen tot complexe sociale groepen (vgl. de bijdragen in Brunt 1977).

Op de tweede plaats draagt de linguïstische analyse een zodanig karakter dat deze niet uitsluitend op basis van bandopnames uitgevoerd kan worden: het type variabele (pragmatisch en conversationeel) vereist een meer dan oppervlakkige kennis van de achtergronden van de interactie.

De derde en tevens doorslaggevende reden houdt verband met methodologische aspecten van de deficiëntie-differentiediscussie. In veel onderzoek dat de deficiëntiehypothese lijkt te bevestigen is materiaal verzameld onder formele en artificiële condities (b.v. Hess en Shipman 1965 en 1967; Bernstein 1960; Templin 1957 en vele anderen). Hierop is van de zijde van voorstanders van de differentie-opvatting kritiek gekomen (zie par. 1.3). Bij de interpretatie van de resultaten zou onvoldoende rekening gehouden zijn met de mogelijkheid dat formele onderzoekscondities een naar sociaal milieu verschillende uitwerking op kinderen hebben. Met name de mogelijkheid dat kinderen uit lagere sociale milieus door de onderzoekssituatie benadeeld worden, zou onvoldoende onder ogen gezien zijn. De onder formele condi-

ties verkregen conclusies zouden ten onrechte gegeneraliseerd zijn naar gedrag in natuurlijke situaties. Labov (1972a, 1972b) maakt duidelijk dat deze generalisatie voor taalgebruiksgegevens in ieder geval niet gemaakt mag worden: taalgebruik blijkt sterk te veranderen onder invloed van observatie. Omdat participerende observatie relatief weinig inbreuk maakt op het spontane en natuurlijke karakter van de interactie, is in dit onderzoek hiervoor gekozen. We moeten echter ook wijzen op een belangrijk nadeel van participerende observatie. Participerende observatie is over het algemeen een arbeidsintensieve methode van materiaal verzamelen. Een onderzoek waarin deze methode gevolgd wordt, kan daardoor moeilijk voldoen aan eisen van representativiteit. Wij hebben bovendien bewust gekozen voor een vorm van participerende observatie die bij uitstek tijdrovend is (daar wordt hieronder uitvoerig op ingegaan), zodat ons onderzoek het karakter draagt van een 'case study' (zie ook par. 1.6. 1). Mogelijk kan op grond van deze eerste verkenning een selectie gemaakt worden van een voor de problematiek van de ongelijkheid in kansen op schoolsucces bij uitstek relevante 'setting' waarin in een later stadium materiaal van meer kinderen verzameld kan worden. De bovenstaande voor- en nadelen tegen elkaar afwegend zijn we tot de volgende conclusie gekomen. Het belangrijkste voordeel van onze wijze van materiaal verzamelen, nl. dat natuurgetrouw taalgebruik tijdens de eerste socialisatiefase van het kind de basis van het onderzoek vormt, bleek tegelijk het genoemde nadeel met zich mee te brengen. Mede omdat de onderzoekstraditie een hiaat vertoont op het punt van observationele studies van niet-pathologische gezinsinteractie (vgl. Hess en Shipman 1967: 67, Ervin-Tripp 1969: 147 en Dittmar 1973: 92), hebben wij het voordeel zwaarder laten wegen dan het nadeel.

Na deze uiteenzetting van de algemene methodologische uitgangspunten, ga ik nu meer concreet in op de bij de materiaalverzameling gevolgde werkwijze.

Via de gezinszorg, een instelling die hulp verleent aan gezinnen met moeilijkheden van overwegend huishoudelijke aard, heb ik contact gezocht met een gezin uit hoog en een gezin uit laag milieu, allebei met een dochttertje van vijf à zes jaar oud. Er is gekozen voor kinderen van juist deze leeftijd, omdat zij binnenkort hun intrede gaan doen in de op het leveren van prestaties gerichte school. Wij zijn juist geïnteresseerd in de vraag of ze dan van huis uit verschillende communicatiegewoonten hebben. Oudere kinderen zijn mogelijk al te zeer beïnvloed door het selectieproces van het onderwijs; de lichte stemmetjes van jongere kinderen zijn vaak moeilijk verstaanbaar, terwijl zij bovendien als gespreksdeelnemer nog niet veel gewicht in de schaal kunnen leggen.

Er is welbewust gezocht naar kinderen van gelijke sekse. Mogelijke verschillen tussen de kinderen kunnen dan niet verklaard worden door een verschil in sekse. Dat het meisjes zijn die in het centrum van het onderzoek staan, lijkt mij, omdat ik de indruk heb dat meisjes qua betrokkenheid bij wetenschappelijk onderzoek achtergesteld zijn,

een gelukkig toeval.

Ik heb me tot de gezinszorg gericht met het verzoek een doorsneegezin uit laag resp. hoog milieu te zoeken, in het vertrouwen dat een maatschappelijk werkster bij de gezinszorg een goede intuïtieve notie heeft van wat onder een doorsneegezin uit de betreffende milieu verstaan moet worden. De maatschappelijk werkster heeft voor mij passende gezinnen gezocht en mijn bezoek aldaar aangekondigd. In een kennismakingsgesprek heb ik mijn bedoelingen uiteengezet. ik had taalgebruiksgegevens van de spontane en natuurlijke interactie van de kleuters nodig en als 'tegenprestatie' zou ik een handje helpen in de huishouding. Dit werd door de betreffende gezinnen geaccepteerd.

Het onderzoeksmateriaal is in 1976 en 1977 verzameld. De observaties vonden gedurende 7 weken dagelijks tussen half vier en half acht plaats. Dit zijn, zoals Welck (1968) gedocumenteerd stelt, de 'spitsuren' in de gezinsinteractie. In de observatieperiode is een dagboek bijgehouden van wat er zoal in de gezinnen voorviel. Na een periode van drie weken waarin een wederzijdse gewenning tussen gezin en onderzoeker plaatsvond, konden opnames gemaakt worden van de verbale interactie. Per gezin is, verspreid over zestien opnamedagen, ongeveer 48 uur interactiemateriaal verzameld.

De opnames zijn gemaakt met een draagbare cassetterecorder (Philips N 2223) die zo onopvallend mogelijk in de huiskamer stond opgesteld. Videotechniek is niet gebruikt: camera's en cameramensen zouden een grove inbreuk vormen op het natuurlijke gezinsleven. Bovendien is het onderzoek op de eerste plaats gericht op het verbale aspect van Bernsteins probleemstelling (zie hoofdstuk 1).

Bij wijze van proef zijn in het gezin uit laag milieu aanvullende opnames gemaakt met behulp van mobiele opnameapparatuur, de Sennheiser Mikroport. Deze apparatuur bestaat uit een microfoon, een zender en een ontvanger. De draadloze zender en de microfoon worden door de persoon die men wil volgen op het lichaam gedragen. In ons geval was dat de kleuter. De verbale interactie die binnen een straal van 50 meter van de ontvanger plaatsvindt, wordt geregistreerd en op een met de ontvanger verbonden bandrecorder vastgelegd. Deze opnameapparatuur beperkt de opnamemogelijkheden niet tot één ruimte. De ervaringen met deze apparatuur zijn positief: de kleuter ondervond weinig hinder van het microfontje en de geluidskwaliteit was, afgezien van storingen door zendamateurs, redelijk. Deze opnames zijn echter niet in de analyse betrokken, omdat de observaties in het gezin uit hoog milieu al afgerond waren toen deze apparatuur ter beschikking kwam. Ze zijn slechts gebruikt wanneer ze betrekking hebben op de interactie in de huiskamer en wanneer de geluidskwaliteit ervan beter was dan die van de cassette. Dit was soms wel en soms niet het geval.

Zonder een vooropgezette bedoeling zijn per gezin vier opnamedagen geselecteerd voor transcriptie en analyse. Een deel van dit materiaal was om allerlei redenen minder bruikbaar: het bevatte teveel stiltes, er werd gestofzuigd, er werd televisie gekeken, enz. Per opnamedag zijn de twee of drie meest bruikbare episodes met een ge-

zamenlijke duur van twee uur getranscribeerd en geanalyseerd. In totaal is dus twee keer acht uur materiaal verwerkt tot protocol (zie par. 2.2). Dit aantal gespreksuren bevat voldoende onderzoekseenheden om in de directieanalyse en de analyse van de zgn. schoolse spreekhandelingen relevante conclusies te verkrijgen. Voor de qua onderzoekseenheden veel omvangrijkere beurtenanalyse kon met een kleiner corpus volstaan worden: de beurtenanalyse is verricht op het onderzoeksmateriaal van drie opnamedagen, dus op zes uur interactie per gezin.

Op de boven beschreven wijze heb ik in de rol van gezinshulp participierend geobserveerd in twee gezinnen met sterk uiteenlopende sociaal-economische status het gezin van een schoonmaker en het gezin van een fabrieksdirecteur. De beschrijving van de beide gezinnen komt in de paragrafen 3.2 en 3.3 aan de orde. Het natuurlijke karakter van de gezinsinteractie leek op deze wijze niet of nauwelijks door de observatie te worden gestoord. De onderzoeker vervult een aanvaarde rol in een 'normaal' gezinsleven (zoals gezegd is gezinsinteractie vrijwel uitsluitend in pathologische gevallen onderzocht, b.v. Martens 1974) en is van praktisch nut voor het gezin. Men raakt niet alleen vertrouwd met de kleuter die het brandpunt van de onderzoeksbelangstelling vormt, maar met alle deelnemers aan de gezinsinteractie. De gezinsinteractie als geheel kan onderzoeksgegeven zijn. Het individu wordt niet, zoals bij tests en interviews, uit zijn sociale netwerk geïsoleerd. Als bijkomend voordeel krijgt de onderzoeker als het ware vanzelf gedetailleerde informatie over de sociale, financiële en culturele achtergrond van het gezin. Dit kan het begrijpen van de communicatie ten goede komen. Bij de in dit onderzoek gevolgde benadering in de diepte is de mogelijkheid om de empirische verschijnselen te interpreteren relatief groot.

Ik kan niet overgaan tot de beschrijving van de beide bij het onderzoek betrokken gezinnen zonder eerst nog een opmerking gemaakt te hebben die aangeeft in welk licht men de onderstaande beschrijvingen moet beoordelen. Omdat ik tijdens de participerende observatie in een persoonlijke relatie tot de bij het onderzoek betrokken gezinnen kwam te staan, dragen de onderstaande beschrijvingen van de beide gezinnen onvermijdelijk een subjectief stempel. Voor zover ik in mijn beschrijvingen een bepaalde sfeer overbreng, is dit de sfeer zoals ik hem gevoeld heb. Zo is ook de indruk die ik geef van de bij de interactie betrokken personen gekleurd door mij eigen subjectieve reacties.

3.2 Beschrijving van het schoonmakersgezin

3.2.1 Gezinssamenstelling

Het schoonmakersgezin, in het vervolg het gezin Laag, bestaat uit vader, moeder en vijf kinderen. Alle kinderen zijn meisjes. De oudste dochter, Mirjam, is 11. Ze woont sinds twee jaar niet meer thuis, maar in een internaat. Tijdens de vakanties komt ze naar huis. Ze is een zgn. probleemkind. Ze kan ondanks haar leeftijd nog steeds niet lezen en schrijven. In sociaal opzicht is ze niet gemakkelijk. Vroeger maakte ze vaak ruzie met haar jongere zusje en vormde ze met haar agressieve huilbuien een zware belasting voor het gezin. Ze beweegt zich onhandig, ze slist en ze stottert. Omdat Mirjam thuis onvoldoende aandacht zou krijgen, is ze op een internaat geplaatst. Haar reis- en kledingkosten vormen voor het gezin Laag een groot probleem.

Elise is de op één na oudste. Ze is 8 jaar. Ze is erg dik (40 kg.). De kleren van haar moeder passen haar. Ze is moederlijk en bazig. Ze speelt meestal binnen met de poppen en de babies. Ook zit ze vaak te lezen of te schrijven. Ze leest met plezier kerkelijke en bijbelse verhalen en zit bij het kerkkoor. Voor zover ik weet wordt ze door de kinderen in de buurt niet zo geaccepteerd. Op school kan ze meekomen.

Mieke is zes jaar oud. De onderzoeksbelangstelling gaat in belangrijke mate naar deze kleuter uit. Mieke is een echte belhamel. Ze heeft rood haar en sproeten en trekt zich van niets en niemand iets aan. Ze speelt als het even kan buiten. Niet alle kinderen willen met haar spelen omdat ze luizen zou hebben, maar ze heeft toch wel enkele vaste speelkameraadjes. Bij ruzies kan ze goed van zich afbijten. Ze is mager en plast nog in bed. Ze is op school geen licht, maar hoort ook niet bij de slechtsten van de klas. Ze praat moeilijk verstaanbaar.

Ingrid is ruim een jaar. Ze is een gezonde stevige peuter die al goed loopt. Tijdens de observaties begon ze al wat te brabbelen en te praten. Ze kan erg lastig zijn: ze huult en jengelt veel en tiranniseert het huishouden met gekrijs als ze haar zin niet krijgt. Elsje is de jongste aanwinst. De geboorte van Elsje vormde voor moeder Laag de reden om bij de gezinszorg aan te kloppen voor hulp. Ze heeft 14 dagen 'officiële' hulp gekregen, maar dit was niet voldoende: het was moeder Laag allemaal wat teveel met vijf kinderen en mijn aanbod kwam haar goed van pas. Dat Elsje geboren is, was eigenlijk een vergissing. Moeder Laag was naar het ziekenhuis gegaan om, zoals ze het zelf uitdrukt, *zich te laten helpen*. Toen ze daar kwam, bleek dat ze te laat was: ze was al in verwachting.

Moeder Laag was ten tijde van het onderzoek (1976) midden dertig. Ze is geboren en getogen Nijmeegse. Ze wekt de indruk dat ze zich moeilijk verplaatst: ze heeft erg dunne benen, is verder vrij dik en draagt altijd pantoffels waar je grote teen doorheen steekt. Ze draagt bijna altijd dezelfde kleding: een donkerblauwe minirok die in die tijd niet meer in de mode was. Ze rookt de goedkoopste shag. Ze heeft bij de bevallingen haar tanden verloren en draagt geen gebit. Waarschijnlijk is ze meteen nadat het wettelijk toegestaan was, gaan werken. Veel onderwijs heeft ze niet gehad. Ze heeft een aantal jaren als meisje-voor-dag-en-nacht bij doktoren gediend. Ook heeft ze fabriekswerk verricht. Hoewel ze over haar situatie van nu erg ontevreden is (*Ik ben veel te jong getrouwd. Als ik het over mocht doen, deed ik het niet meer*), vindt ze het werken in de huishouding zo gek nog niet. Het vraagt veel van haar, maar in vergelijking met fabriekswerk geeft ze er de voorkeur aan.

Ze wordt volkomen opgeslokt door het huishouden en de kinderen. Ze is voortdurend bezig met wassen, strijken en poetsen, maar alles is toch zo weer vies: *Daar komt geen eind aan*. Ingrid en Elsie gunnen haar vaak geen tijd om flink aan te pakken: ze willen bij moeder op schoot spelen: *Die twee komen altijd tegelijk*. Het is ontroerend hoe goed deze moeder met kleine kinderen speelt (de protocollen bevatten prachtige voorbeelden), ontroerend omdat we weten dat ze er nogal wat van zichzelf voor opzij moet zetten.

Wat betreft de discipline in huis: moeder Laag is een type dat anderen een grote mate van vrijheid en ruimte laat. Ze zal zich niet snel ergens mee bemoeien. Als ze zich ermee bemoeit, is ze vaak te laat. Moeder Laag zou er bij de kinderen af en toe best wel wat meer de wind onder willen hebben, maar dit lukt haar slecht. De kinderen in dit gezin hebben een grote autonomie die ze voor een deel gekregen, en ook voor een deel genomen hebben. De machteloosheid en ineffectiviteit van het handelen van moeder Laag komt tot uitdrukking in uitspraken zoals: *Je kunt wel 100 keer waarschuwen, maar dat helpt toch niet. Ze doen toch wat ze willen en Ze luisteren voor geen cent*. In dit gezin heerst, wanneer de zaak niet uit de hand loopt, een prettige sfeer van onderlinge gelijkheid, op andere momenten echter, wanneer er onder oorverdovend gekrijs geknakt en aan de haren getrokken wordt, ontstaat er een situatie die iedereen op de zenuwen werkt. Moeder Laag lijkt niet in staat de aanslag die de kinderen op haar gemoedsrust plegen het hoofd te bieden.

We kunnen als volgt een indruk geven van moeder Laags opinies over taal. Mensen die ingewikkelde, moeilijke zinnen gebruiken, hoeven volgens haar niet knap te zijn, maar hebben het meestal *hoog in de kop*. Gewone mensen doen dat niet. Om het ver te brengen in de maatschappij zijn *je koppie, je hersens* nodig. Ze ziet taal niet als een middel waarmee je veel kunt bereiken, noch in de sfeer van de sociale controle (zie boven), noch in contact met maatschappelijke instellingen: *Effe een beetje praten en je kan weer opsodemieteren*. Ze heeft uitgesproken normen over taal. Onder het eten hoor je bijvoorbeeld niet te kletsen. Van vieze woorden moet ze niets hebben: *Vieze woorden leren ze van andere kinderen. Dat wil ik niet horen. Zo*

krijg je een tik op je mond. Want ik ben netjes opgevoed. Dat kinderen hun ouders met de voornaam aanspreken, vindt ze ook niet goed. Ze zegt dat ze de hand houdt aan dit soort regels voor beleefdheid en netheid, maar in de praktijk loopt het zo'n vaart niet (vgl. par. 4.4.2.3). Ze is niet zo enthousiast over Miekes taalvaardigheid: Mieke is vaak slecht te verstaan.

De actieradius van moeder Laag is erg klein. Ze komt de deur bijna niet uit. De boodschappen haalt ze bij Truus op de hoek en verder blijft ze binnen.

Als laatste lid van het gezin moet vader Laag nog geïntroduceerd worden. Hij is, zoals hij het zelf uitdrukt, *interieurverzorger* van beroep. Dit houdt in dat hij in dienst van een schoonmaakbedrijf kantoren schoonmaakt. Hij maakt dagelijks overuren: hij gaat 's morgens vóór acht uur de deur uit en komt 's avonds pas om zeven uur thuis. Hij heeft na de lagere school geen verdere opleiding voltooid. Hij is nogal nerveus en stottert. Dat Mirjam stottert en Mieke vaak onverstaaenbaar praat, wijt moeder, ondanks een tegengesteld oordeel van deskundigen, aan vader: de kinderen zouden hem nadoen. Wanneer hij 's avonds thuiskomt, staan de moeheid en de matheid op zijn gezicht te lezen. Hij is een weinig autoritaire vader die het gezinsgebeuren langs zich heen laat gaan, overigens tot ongenoegen van moeder Laag. *Hij grijpt nooit in*, zoals zij het uitdrukt. Wanneer Elise en Mieke veel herrie maken, loopt hij het huis uit met de opmerking: *Je wordt hardstikke gek hier*. Zijn hobby is het deelnemen aan lange-afstandmarsen. In de kamer hangt een kast vol medailles die hij bij elkaar gespaard heeft. Een deel van de vakantie wordt altijd besteed aan de absolute topper op wandelgebied, de Nijmeegse Vierdaagse.

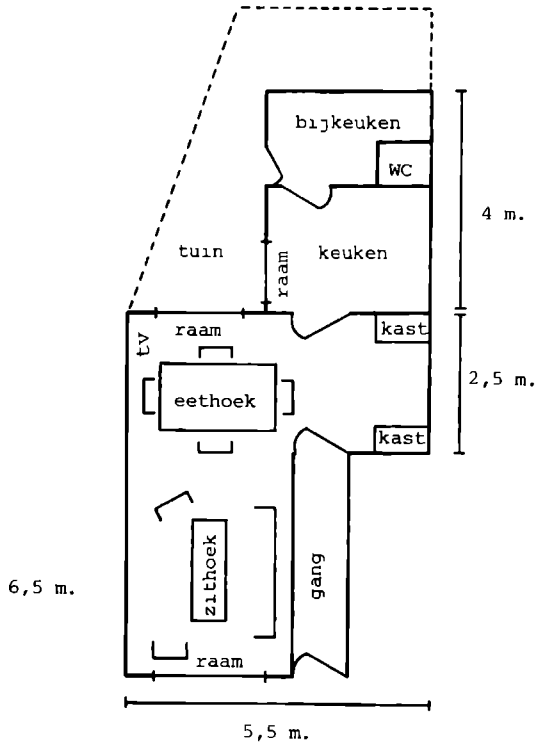
3 2 2 De woonsituatie

Het gezin Laag woont in een in het begin van de 20ste eeuw gebouwde arbeiderswijk. In deze wijk wonen van oudsher Nijmegenaren. Men spreekt er plat-Nijmeegs. De woningen in de wijk waren toen ik kennismaakte met dit gezin anderhalf jaar tevoren gerenoveerd. De huizen zien er nu behoorlijk uit, maar alles is een beetje klein en nauw. De woning is in het bezit van een woningvereniging.

De woning bestaat boven uit drie slaapkamers. De grootste is drie bij drie, de twee anderen zijn tweeënhalf bij tweeënhalf. Bij de renovatie is een douche aangelegd. Dit ging ten koste van een vierde slaapkamer. De kinderen slapen twee aan twee op een kamer. Mieke en Elise hebben een stapelbed. Als Mirjam thuis is, slaapt ze bij haar ouders op de kamer.

Beneden is er een gang, een L-vormige woonkamer, een keuken, een bijkeuken en een klein achtertuintje. Omdat de opnames in deze leefruimte gemaakt zijn, geef ik hier een plattegrond van (figuur 3.1).

Figuur 3.1 : Plattegrond van de leefruimte van het schoonmakersgezin

Er staat een eettafel met vier met skai beklede stoelen. Over het algemeen zit men rond de eetkamertafel. In een hoek van de kamer staat de tv en een kastje met een tropisch aquarium erop. Verder is er nog een zithoek met een gemakkelijk schoon te houden bankstel: de kussens zijn omkeerbaar en aan de ene kant met skai bekleed, aan de andere kant met textiel. Bij het raam dat op de straat uitkijkt, hangt een vogelkooitje met een kanarie. Tegen de wand staat een teak-kleurige zelfbouwkast met een paar boeken. Voor het raam staan wat planten (siervaren, kerstroos, begonia).

De speelgelegenheid van de kinderen in deze wijk is in verhouding tot die van kinderen in andere arbeiderswijken gunstig. Alle huizen hebben een achtertuinje. In de straat is eenrichtingsverkeer. Het is er niet druk; alleen auto's van aanwonende mensen komen er. Ongeveer 500 meter verderop ligt een braakliggend veldje waar de kinderen uit deze buurt veel spelen.

3 2 3 De financiële situatie

De financiële situatie in het schoonmakersgezin is erbarmelijk slecht. De 'poen', of liever het gebrek eraan, is het grote probleem van dit gezin. Er worden geen buitensporige uitgaven gedaan en toch is er voor de vervulling van primaire levensbehoeften nauwelijks voldoende geld. Wat er aan elektrische apparatuur in huis is, is ofwel verouderd (koelkast), ofwel van een heel goedkoop merk (tv, wasmachine). De tv is bovendien voor de helft een cadeau. In de periode waarin ik in dit gezin gewerkt heb, is de tv afgesloten omdat het kijk- en luistergeld niet voldaan was. Er is geen geld voor vlees bij de warme maaltijd. De club van de kinderen kan niet betaald worden. De schulden bij de kredietbank lopen op. Zij hebben een achterstand bij het betalen van de huur. De Openbare Nutsbedrijven dreigen het gas en licht af te sluiten, omdat er nog voor zo'n 1500 gulden aan onbetaalde rekeningen openstaat. Er is weinig uitzicht op een oplossing voor deze problemen.

We komen hier in aanraking met een financiële situatie die in Nederland op grote schaal voorkomt. Dit blijkt uit gegevens van het Voorlichtingsinstituut voor het Gezinsbudget (Bernelot Moens 1976) over de gemiddelde uitgaven van gezinnen met een minimuminkomen (zie tabel 3.1). Volgens een goed gedocumenteerde schatting van Vincent Bakker in Vrij Nederland van 28 juni 1980 leeft één op de vijf huishoudens in Nederland van niet meer dan het minimuminkomen.

Een vergelijking van de uitgaven van het gezin Laag met tabel 3.1 (zie pag. 140) leidt tot het volgende.

In de tabel gaat men voor een gezin met vier kinderen uit van f7710,- per jaar voor voeding. Dat komt neer op f21,10 per dag. Het dagelijks boodschappenlijstje van moeder Laag zag er in 1976 ongeveer als volgt uit:

2,5 kg. aardappels	f 3,50
groenten*	4,--
2 liter melk	2,--
1 fles limonade	1,--
1,5 brood	2,50
broodbeleg	3,--
babyvoeding	1,50

---

* Deze post is vrij hoog omdat er meestal potten of blikken groente gekocht worden. De reden hiervoor is waarschijnlijk dat Truus op de hoek (daar kun je eten op de pof kopen, maar geen snoep of limonade) geen verse groenten in haar assortiment heeft.

pudding of yoghurt	1,50
koffie/thee/suiker	1,50 +

---

f20,50

In het totaalbedrag van f20,50 is geen koekje bij de koffie of snoepje tussendoor inbegrepen. De warme maaltijd bestond meestal uit aardappelen en groente, af en toe kregen we er spekdobbelsteentjes, een ei of een knakworstje bij, vlees van de slager heb ik er nooit gezien. De enige luxe die we kunnen bespeuren is een fles limonade*. Als we verder kijken naar de huur, dan gaat men in de tabel uit van f150,-- per maand. Op dit punt moet ons gezin met f190,-- per maand (in 1976) f30,-- à f40,-- toeleggen op de tabel. Het ligt het meest voor de hand dat dit bedrag van de voedingspost afgaat. In feite houden ze dus nog minder dan f21,-- per dag voor voeding over. Een poging om een, volgens de verwachting zeer geringe, huursubsidie te krijgen, mislukte. Moeder Laag was niet zo gemotiveerd om die aan te vragen, omdat ze op dat moment geld nodig had en ze verwachtte dat de huursubsidie wel een jaar op zich zou laten wachten. Toen ik ondanks haar tegenwerpingen toch aanbod om voor haar aanvraagformulieren te halen (het zou voor haar erg moeilijk zijn om ze zelf te gaan halen omdat ze zo gebonden is door haar twee babies), stemde ze daarin toe. Het formulier begon met: *Alvorens het formulier in te vullen, leze men aandachtig de toelichting.* Deze toelichting bleek echter onvindbaar. Ik ben teruggegaan naar de gemeente en bij navraag bleken ze 'helaas' op te zijn. De ambtenaar in kwestie wist nog ergens onder uit een la een al gebruikt exemplaar van de toelichtingen op te diepen. Het formulier was inderdaad niet eenvoudig. Ik heb de papieren aan moeder Laag gegeven, en aangeboden haar te helpen met het invullen. Zij is er echter nooit meer op teruggekomen. Wat de post 'gas, elektriciteit en brandstoffen' betreft valt een vergelijking van de uitgaven van het gezin Laag met tabel 3.1 ook in het nadeel van ons gezin uit. Zij moesten f700,-- à f800,-- per twee maanden betalen, terwijl men in de tabel uitgaat van + f175,--. Vader en moeder Laag verbaasden zich al geruime tijd over hun extreem hoge gasverbruik, maar zij konden de oorzaak niet vinden. Uiteindelijk bleek de verwarmingsinstallatie sinds de renovatie, dus al ruim anderhalf jaar, defect te zijn. Het gasbedrijf had de verklaring voor het hoge gasverbruik al die tijd in de slechte stookgewoonten van 'dat soort gezinnen' gezocht. De fout werd hersteld door het

---

* Toen Piet Bodemeier (Haagse Post, 1 mei 1976) zijn huishoudboekje op tafel gelegd had, was de limonade de enige uitspatting waarop de economen hem konden betrappen: "Dat vuile rot glaassie prik nemen ze als maatstaf voor mijn welvaart". Zijn vrouw Wil vult aan: "Ik had immers gezegd dat m'n kinderen elke dag een glaasje fris kregen. Zeiden ze mij: dat kan toch ook thee zijn. Het is inmiddels een kopje thee geworden".

Tabel 3.1 Benadering van de gemiddelde gezinsuitgaven in 1975 die mogelijk zijn voor gezinnen met het minimumloon (of een bijstandsuitkering)

Uitgavenposten	Minimumloon			
	0 kinderen echtparen < 45 jaar	2 kindere en 9 jaar	4 kinderen 5,7,9 en 11 jaar	
	Uitgaven in gulden per jaar			
Voeding	3 335	5 705	7 710	
voeding	2 980	5 250	7 165	
genotmiddelen	355	455	545	
Woning	4 055	3 915	4 035	
huur	1 735	1 865	1 920	
groot onderhoud	80	90	90	
gas, electra, brandstoffen	865	1 035	1 045	
duurzame consumptiegoederen	1 265	825	890	
overige woninguitgaven	110	100	90	
Kleding en schoeisel	1 525	1 725	2 042	2 042
Hygiëne en geneeskundige verzorging	754	891	981	
ziekttekostenverzekering	16	16	16	
zeep, schoonmaak- en toiletartikelen	328	415	440	
dokterskosten en geneesmiddelen	80	140	185	
ov. uitg. hyg. en geneeskundige verzorging	330	320	340	
Ontwikkeling en ontspanning	1 935	1 372	1 391	
opleiding	50	105	105	
roken	320	275	195	
verkeer en vervoer	565	425	500	
vakantie	410	110	120	
duurzame consumptiegoederen	100	90	100	
ov. uitg. ontw. en ontsp.	490	367	371	
Maatschappelijke verplichtingen en verzekeringen	345	320	320	
maatschappelijke verplichtingen	175	175	175	
particuliere verzekeringen	125	130	130	
ov. maatsch. verpl.	45	15	15	
Totale uitgaven = netto inkommen (excl. huursubsidie)	11 949	13 928	16 479	
Huursubsidie	360	480	540	

Bron: Voorlichtingsinstituut voor het Gezinsbudget (Bernelot Moens 1976)

verantwoordelijke installatiebedrijf, maar het heeft nog heel wat voeten in aarde gehad voor het zover was. Van een schadevergoeding voor het gezin Laag is nooit sprake geweest.

Wat lidmaatschappen betreft: het gezin Laag is zowel lid van de vakbond als van de kerk. In de tabel gaat men van één lidmaatschap uit: beide zijn niet te betalen voor een minimumloner.

Aan kleding wordt zo weinig mogelijk geld besteed. De kinderen dragen zoveel mogelijk kleren die ze van anderen gekregen hebben.

De post 'maatschappelijke verplichtingen en verzekeringen' van het gezin Laag is drie tot vijf keer zo hoog als die van de tabel. Ze zijn een gemakkelijke proef voor een verzekeringsagent die profi-

teert van het feit dat deze mensen zeer snel bang zijn dat hen iets overkomt (ze hebben geen geld om onvoorziene grote bedragen te kunnen betalen) en dat ze contracten niet lezen wanneer ze ze ondertekenen. Ik maakte mee dat de verzekeringsagent op een avond langs kwam. Hij hield een mooi verhaal en toen hij weer wegging, waren ze, in tegenstelling tot voorheen en zonder het te beseffen, verzekerd tegen ziekenhuisopname: als moeder Laag in het ziekenhuis komt te liggen wordt f10,-- per dag uitgekeerd; bij ziekenhuisopname van één van de andere gezinsleden krijgen ze een vergoeding van f5,-- per dag. Terwijl ze voor hun ziektekosten in het ziekenfonds zitten, betalen ze per maand toch meer dan vijftig gulden aan verzekeringspremies. In de tabel gaat men uit van f10,-- per maand

Bovenstaande vergelijking van gezinsbudgetten laat overduidelijk zien, dat het geen wonder is wanneer een gezin van een minimumloner met vijf kinderen tot over zijn oren in de geldzorgen zit. Zoals ook onlangs weer in Vrij Nederland bleek (in het nummer van 28 juni 1980 staat een artikel van Ursula den Tex over het uitgavenpatroon van huishoudens met een minimuminkomen), moet je uitgekiend zijn en goed kunnen 'wirtschappen' om met een minimumloon rond te komen. Je moet je zeker niet, zoals het gezin Laag (de verhalen over de huursubsidie, de gasrekening en de verzekeringen vormen slechts een greep uit een hele reeks van dit soort voorvallen), terughoudend opstellen ten opzichte van de buitenwereld.

3 2 4 Levensstijl

In de tijd dat de tv nog niet afgesloten was, ging deze vaak om vier uur-half vijf aan om verder de hele avond niet meer uit te gaan. Zelfs tijdens het eten werd tv gekeken en wanneer er toevallig een spannende film op was, kwam er van een gesprek niet veel terecht. Oom Harrie, een broer van moeder en regelmatig bezoeker van het gezin Laag, maakte bezwaar tegen deze gang van zaken. Hij is een goede prater en wanneer hij op bezoek komt en meeet, zet hij de tv af. Anders vindt hij het ongezellig.

De leegte die het afsluiten van de tv tot gevolg had, werd opgevuld met Hilversum 3 en met platen draaien. De TROS-programma's waren favoriet. De platencollectie (grotendeels cadeau gekregen) bestond o.a. uit de Zangeres zonder Naam, Mieke, Heintje, Heino, Freddy, Vader Abraham, Elvis Presley en Alle 13 goed. De platen van de Zangeres zonder Naam waren het meest geliefd. Elise was helemaal weg van een lied van Mieke met de ijzersterke tekst "Een kind zonder moeder is als een vaas zonder bloemen". De muziek staat vaak erg hard. Samen met het gehuil van Ingrid en het gezang van de kanarie heeft dit de bandopname sterk beïnvloed waardoor de transcriptie van de conversatie bemoeilijkt werd.

Wat tijdschriften betreft deze ontbreken vrijwel geheel. Het gezin Laag is niet geabonneerd op een dagblad. Er wordt regelmatig naar de nieuwsberichten geluisterd. Dit gebeurt hoofdzakelijk voor het weerbericht, de misdaden en de ongelukken. Wanneer ze het kunnen betalen, kopen ze AVRO's Televisier. De krantjes die de kinderen van school meebrengen, worden nauwelijks gelezen. Het is een keer voorgekomen dat Mieke een dag vrij had van school vanwege een lerarenvergadering. Dit was in het schoolkrantje aangekondigd. Zij is toen voor niets naar school geweest omdat haar ouders het krantje niet gelezen hadden.

Er staan een stuk of 15 boeken in de kast, waaronder enkele voorleesboekjes voor de kinderen.

De gesprekken gaan, dat laat zich wel raden, vaak over de moeilijke financiële situatie. Verder wordt ook regelmatig over muziek, huwelijk en seksualiteit gepraat.

In het gezin Laag verliepen de dagen, voorzover ik daarbij aanwezig was, ongeveer als volgt. Als ik kwam, werd er eerst koffiegedronken. Elise was meestal binnen, Mieke meestal buiten. Soms was er bezoek. Als Ingrid en Elsje geen aandacht vroegen, gingen moeder en ik na de koffie aan de slag. Als er om vier uur geen bezoek was, kwam er meestal om een uur of vijf wel iemand aanwippen. Dan werd er koffiegedronken en wat gepraat. Elise zat er meestal al bij, Mieke en Mirjam schoven soms ook aan, Ingrid zat vaak wat te drenzen. Als Elise en Mieke samen in de kamer waren, kon het goed op slaande ruzie uitlopen waarbij de haren door de kamer vlogen. Als de tv niet afgesloten was, werd door moeder of Elise geprobeerd of er iets op was. Tussendoor kreeg Elsje de fles. Het bezoek vertrok meestal voor het eten, soms bleef men echter. Als vader om een uur of zeven thuis kwam, werd er onmiddellijk gegeten. Vader en moeder vertelden elkaar vrij kort wat er die dag gebeurd was. Verder voltrok de avondmaaltijd zich grotendeels zwijgend. Mieke kwam er niet altijd voor thuis. Na het eten werd Ingrid naar bed gebracht. Er werd tv gekeken of naar muziek geluisterd en koffiegedronken. De kinderen gingen soms nog buiten spelen. Om half negen moesten ook de oudere kinderen naar bed.

Wat me sterk opviel tijdens de observatie, was dat de kinderen zich op regenachtige middagen prima konden amuseren op een manier die ik eerder in de hogere milieus zou verwachten. Dan werden er viltstiften, papier en boeken uit de kast gehaald. Er werd naar hartelust gelezen, geschreven, getekend, voorgelezen, toneelgespeeld, enz. Moeder Laag deed intensief mee. Het was dan erg gezellig. Dure spellen als Scrabble ontbraken natuurlijk, want daar was geen geld voor. Het gezin Laag doet zijn uiterste best om te behoren tot de 'fatsoenlijke armen' (zie voor een beschrijving van de verschillende levensstijlen binnen de arbeidersklasse Rubin 1976). Zij stellen zich in het maatschappelijk bestel bescheiden op, zelfs te bescheiden, want in een aantal opzichten wordt over hen heen gelopen (zie par. 3.1.3). Ze zijn te bang en te machteloos om effectief voor zichzelf op te komen.

Via de regelmatig op bezoek komende, bijzonder kleurrijke soms en

tantes komen ze in aanraking met een andere reactievorm op armoede, die ik in navolging van Howell (1973) aanduid als de 'hard living' levensstijl. Deze zgn. 'hard living' levensstijl wordt geassocieerd met dingen zoals ongeregeld werk, onstabiele gezinsverhoudingen, geweld, criminaliteit, alcoholisme, drugs, prostitutie en zwerven. Deze ooms en tantes, allen familie van moeders kant, leiden een enerverend leven in de marge van de maatschappij en komen hiervan op een zeer geestige en boeiende manier verslag doen bij het gezin Laag. Als ze op bezoek komen, brengen ze hun eigen consumptie mee. Met hun verhalen zou een heel boek gevuld kunnen worden. Ze passeren hier snel de revue.

Zo is er de al eerder genoemde Harrie. Hij is het 'suikeroompje' van het gezin. Hij zit picobello in de kleren en heeft een auto met stereocassetterecorder. Ten tijde van de observaties werkte hij in de ploegendienst als portier van een fabriek. Hij heeft vroeger in het circus gewerkt en ook een aantal jaren in de gevangenis gezeten. Hij is bijzonder gevat en laat zich de kaas niet van zijn brood eten. Hij verwent de kinderen Laag af en toe met een uitje naar het circus, de dierentuin of het strand. Hij is zeer fanatiek met de Staatsloterij en geeft zijn zuster af en toe een deel van een lot cadeau.

Dan hebben we Peter. Hij is ook niet bang. Hij rijdt auto hoewel hij geen rijbewijs heeft. Wanneer hij aangehouden wordt door de politie, geeft hij een valse naam op en verkoopt de auto meteen. Wanneer hij de auto kwijt is, loopt hij met een pakje bankpapier te wapperen en laat zich per taxi vervoeren. Hij hangt echt de stoere bink uit. Hij heeft geen werk, woont bij een vrouw met drie kinderen en voelt er niets voor om te trouwen.

Stefans liefdeleven baart de hele familie zorgen. Hij zoekt via contactadvertenties een vrouw. Ten tijde van het onderzoek dreigde hij te trouwen met een vrouw met zeven kinderen. De familie zag het al gebeuren. *Ik weet precies hoe dat gaat. Die gaat straks trouwen en dan kan hij voor zeven jongen alimentatie betalen.* Stefan is werkloos en dakloos, hij vult zijn dagen met het invullen van de lotto-formulieren en het lezen van detectives. Hij is bijzonder zwijgzaam. Huub leidt een bij uitstek non-conformistisch bestaan. Hij drinkt, rookt hash, gaat met studenten om, schrijft verhalen en gedichten en schildert. Hij creëert graag communicatiesituaties waar je als gesprekspartner niet goed raad mee weet. Hij komt bijvoorbeeld van top tot teen in het zwart gekleed op bezoek met de mededeling dat hij alvast zijn begrafenispak aan heeft getrokken, omdat hij er een eind aan gaat maken. Hij buigt het gesprek voortdurend terug naar de vraag wat de zin van het leven is. Hij is erg gevat.

Laura tenslotte was ten tijde van het onderzoek op de vlucht voor haar vriend, beslist geen lieve jongen. Haar verhalen waren ernaar.

We kunnen de manier van leven van de kinderen Laag zo samenvatten. Ze verkeren in een situatie waarin geldgebrek het huuselijk leven overheerst. Hun ouders zijn moedeloos en machteloos. Hun kleurrijke ooms en tantes zorgen op gezette tijden voor leven in de brouwerij.

Misschien maakte de voorafgaande beschrijving van het gezin Laag op sommige plaatsen een onbescheiden indruk. Toch staan er geen feiten in vermeld die men angstvallig verborgen probeerde te houden. Onderling werden alle belevenissen gedeeld en de idee van 'privacy' speelde alleen een rol met het oog op de justitie. In het gezin Hoog was dit anders. Daar was duidelijk sprake van een grens tussen privé en openbaar (Habermas 1969). Dit vindt zijn neerslag in de nu volgende beschrijving.

3.3 Beschrijving van het gezin van de fabrieksdirecteur

3.3.1 Gezinsamenstelling

Het gezin van de fabrieksdirecteur, in het vervolg het gezin Hoog, bestaat uit vader, moeder en drie kinderen, twee jongens en een meisje. Verder hebben ze drie honden, twee gewone en een jachthond. Het oudste kind is een jongen, Leonard. Hij is 8 jaar oud. Leonard is een stille, teruggetrokken jongen. Hij is vaak ziek. Op school is hij niet geweldig; hij zou een achterstand opgelopen hebben doordat hij in de eerste klas een hersenbloeding kreeg. Hij is een keer blijven zitten en op het moment houdt het nog niet over. Er wordt alles aan gedaan om zijn leerprestaties te verhogen: hij heeft bijlessen gehad, is regelmatig onderzocht en getest (hij zou qua intelligentie boven de middelmaat zitten) en krijgt een dubbeltje wanneer hij dagelijks schooloefeningen maakt; als hij dit verzuimt, moet hij een dubbeltje betalen. Hij gaat niet zo graag naar school. Hij zit op een judoschool die speciale aandacht besteedt aan karaktervorming en zijn moeder hoopt dat zijn faalangst er door zal verminderen. Ook daar gaat hij niet zo graag naar toe. Zijn hobby is het verzamelen van postzegels.

Dan volgt Wientje, een meisje van vijf. Als ze tijdens het gesprek waarin ik met haar moeder kennismakte, buiten op het grasveld voorbij rent, zegt haar moeder: *Kijk, daar gaat je object*. Wientje is veel bijdehanter en brutaler dan Leonard. Ze geldt als een vlot kind. Ze gedraagt zich af en toe al als een echte dame en dit vindt haar moeder niet zo leuk. Ook zij is regelmatig getest. Ze zou intelligent en verbaal begaafd zijn. Ze is in ieder geval niet op haar mondje gevallen en haar moeder heeft af en toe de grootste moeite om haar in toom te houden: Wientje heeft volgens haar een strakke hand nodig. Wien kan zich moeilijk alleen amuseren: ze doet vaak een beroep op moeder of mij om met haar 'roodkapje', 'beer, waar is je potje honing?' of 'assepoester' te spelen. Ze kan goed toneelspelen en heeft allerlei stemmen en spreekstijlen tot haar beschikking. Otto is de jongste, hij is twee. Otto geeft veel problemen. Hij gooit voortdurende de kopjes en de glazen om, en iedere dag sneuvelt

er wel een bord. Hij produceert daarbij karate-achtige geluiden. Hij kan ook een flinke keel opzetten, maar als hij daartoe overgaat, wordt hij op zijn kamer gezet. Praten doet hij niet. Het is bijzonder moeilijk om wat op hem te krijgen.

Moeder Hoog was toen ik in haar gezin verkeerde midden dertig. Ze heeft altijd in dezelfde omgeving gewoond: haar ouderlijk huis staat niet ver van waar ze nu woont. Ze omschrijft haar eigen smaak als conservatief. Ze gaat meestal gekleed in mantelpakjes en twinsets. Ze probeert aan de lijn te doen maar houdt tevens van lekker eten. Ze heeft last van bloedstollingen in haar benen. Ze mag daarom niet teveel lopen. Vanwege deze kwaal heeft ze ooit een beroep gedaan op de gezinszorg voor hulp, maar ze is er ook geen onbekende omdat haar gezin als stageplaats voor gezinsverzorgsters gefunctioneerd heeft. Toen ik in dit gezin kwam, was hulp niet direct noodzakelijk, maar wel gewenst. Mijn rol in dit gezin kan het best omschreven worden als kindermisje-alias-hulp-in-de-huishouding. Dit was een in het gezinsleven geïntegreerde rol: zowel voor mijn komst als na mijn vertrek werkten er meisjes volgens deze formule. Voor het zware huishoudelijke werk kwam er drie ochtenden per week een werkster. Moeder Hoog is bijzonder energiek en initiatiefrijk. Ze pakt de dingen die gedaan moeten worden meteen aan en stapt overal opaf. Ze beseft heel goed dat je je mond open moet doen als je wat wilt bereiken en laat zich nooit met een kluitje in het riet sturen. Op dit punt is ze het tegendeel van de moeder uit laag milieu: met behulp van verbale strategieën wordt vrijwel altijd het beoogde effect bereikt. Met deze eigenschap kun je het ver brengen in de wereld: "Communication is power in modern post-industrial society. Control over one's life in all arenas depends on the ability to communicate effectively" (Gumperz 1978).

Moeder Hoog was voor haar huwelijk kleuterleidster. Haar vooropleiding is M.M.S. Ze vindt dat je het beroep van kleuterleidster niet te lang moet uitoefenen: dan ga je verkindsen. Op mijn vraag of ze huismoeder zijn leuk vindt, antwoordt ze: *Dat is toch wel wisselend, geloof ik.* Aan de 'stomme huishoudelijke dingen' heeft ze een ongelofelijke hekel. Ze vindt het erg belangrijk dat het gezellig is in huis. Ze besteedt veel aandacht aan de kinderen.

Ze is er niet voor om kinderen vrij te laten: *Ik geloof toch dat een klein beetje discipline in hun eigen voordeel is voor hun latere leven.* Daar geef je je kinderen in haar ogen zekerheid mee. Haar mening over een alternatieve opvoeding formuleert ze zo: *Kijk op die kleuterschool rond wat er op het ogenblik binnenkomt, dus wat echt gewoon alternatief dan opgevoed wordt zoals dat dan heet, oftewel niet opgevoed. Marieke (de kleuterleidster) die heeft toch een boel ervaring. 't Is gewoon geen doen voor haar op het ogenblik.* Thuis is moeders wil wet. Later als ze groot zijn, mogen ze het zelf zien. Zolang ze thuis zijn, moeten ze zich aanpassen aan de regels van het huis (dus de regels van moeder). Bij deze moeder zal de zaak nooit uit de hand lopen: ze houdt altijd een oogje in het zeil en heeft de touwtjes in handen. De kinderen proberen wel eens aan moeders macht te tornen, maar ze geeft geen duimbreed toe. De kinderen hebben bin-

nen een beperkte speelruimte autonomie.

Moeder Hoog is erg prestatiegericht en trekt het gesprek voortdurend in de normatieve sfeer. Een voorbeeld op mijn vraag *Leert Wientje de rijmpjes die ze kent meestal op school?* antwoordt ze. *Zeer snel.* Op mijn vraag of ze bepaalde zinsconstructies thuis geleerd heeft of in de omgang met leeftijdgenootjes, antwoordt ze: *Ik vind dat ze daar goed in is.* Wanneer de vraag nogmaals zeer expliciet herhaald wordt, zegt ze: *Nee, dat heeft ze aangeboren, hoor. Nee, die heeft een aangeboren taalgevoel naar mijn idee. Ik weet niet hoe jullie als taalkundigen daar tegenover staan?*

Wat betreft moeder Hoogs opinies over taal om mensen die moeilijke zinnen gebruiken, lacht ze zich krom. Ze hebben natuurlijk een bepaalde vorm van ontwikkeling, maar het je niet kunnen uitdrukken in een verstaanbare taal vindt ze een gebrek. Ze heeft een hekel aan mensen die bedekte termen gebruiken. Je moet gewoon eerlijk, duidelijk en beknopt zeggen wat je bedoelt. Plat praten vindt moeder Hoog uit den boze. Het is lui. Ze heeft graag dat de kinderen met twee woorden spreken en normaal antwoord geven. De kinderen moeten zo spreken dat ze zich overal kunnen bewegen. Vieze woorden mag op z'n tijd, maar niet te lang. Ze vindt dat er op school te weinig wordt gedaan aan een goede taalbeheersing van de kinderen. Zelf houdt ze er de hand aan. Zoals gezegd beseft ze dat je met praten iets kunt bereiken. Het is een onderdeel van je taalbeheersing dat je uit je hoofd kunt spreken. Ze spreekt erg enthousiast en genuanceerd over Wientjes taalvaardigheid.

Moeder Hoog heeft de beschikking over een eigen autootje. Dit geeft haar allerlei mogelijkheden waar ze veelvuldig gebruik van maakt: ze zit beslist niet thuis vastgeroest en onderneemt (al dan niet vergezeld door de kinderen) veel.

Rest ons nog een korte bespreking van vader Hoog. Hij is directeur van een fabriek in een bedrijfstak die de laatste jaren met nogal wat problemen te kampen heeft. Hij heeft een opleiding als jurist, het gymnasium is zijn vooropleiding. Hij gaat helemaal op in zijn werk en is weinig thuis. Dit vormt een strijdpunt tussen de ouders moeder vindt dat hij zijn gezin meer aandacht moet geven. Hij zou dit zelf geloof ik ook wel willen, maar het komt er zo weinig van. Als hij thuis is, is het feest. Hij gaat geïnteresseerd met de kinderen om. Met het huishoudelijk werk bemoeit hij zich niet (overigens op uitdrukkelijk verzoek van moeder dat is haar domein). Opvoedingskwesties worden zo veel mogelijk in onderling overleg geregeld. In zijn schaarse vrije tijd is hij een hartstochtelijk liefhebber van de jacht.

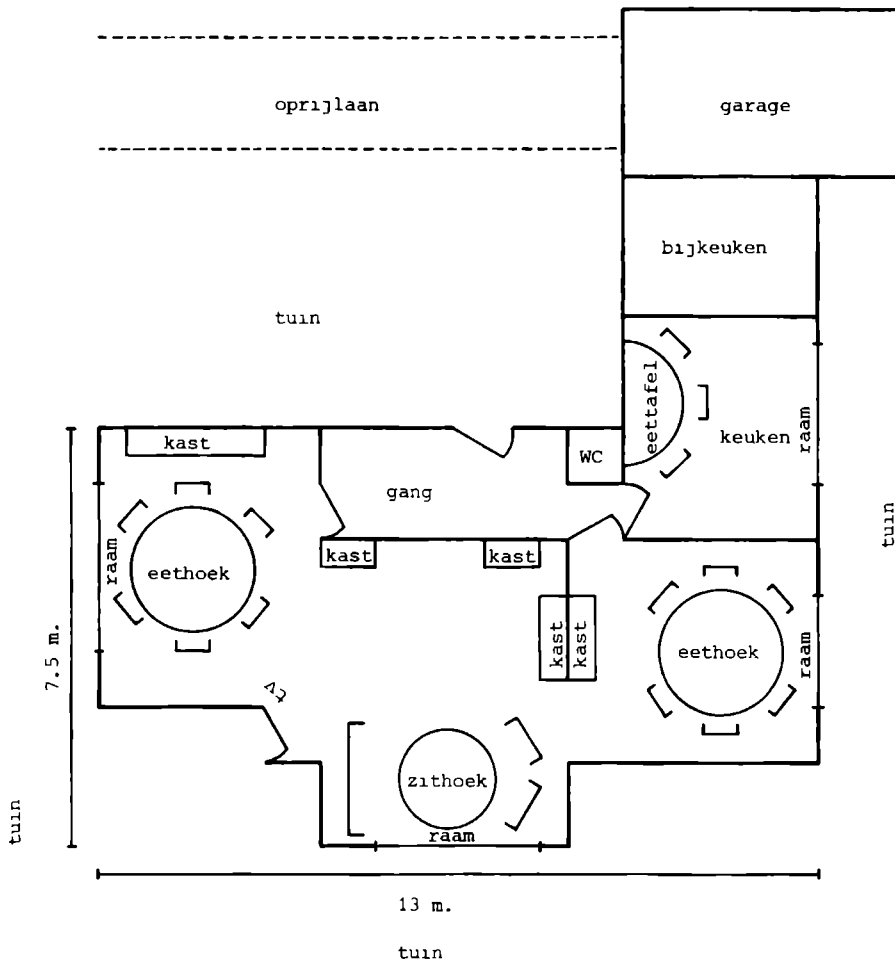
3.3.2 De woonsituatie

Het gezin Hoog woont zoals maar heel weinig mensen wonen. Ze wonen

in het slijkste deel van Nijmegen, een bosrijke buurt met prachtige lanen. Hun kapitale pand staat vrij en ligt, verscholen tussen bomen, ver van de weg af. Het pand is vrij nieuw. De tuin is enorm. Er is ruimte voor kippen, konijnen en ander kleinvee. Het huis is bijzonder riant met grote ramen en ruim uitzicht op de tuin. Op de bovenverdieping zijn vier slaapkamers. Ieder kind heeft een eigen kamer met veel speelgoed. De badkamer is groter dan de grootste slaapkamer bij het gezin Laag. Beneden (zie figuur 3.2) is er een woonkamer met twee eethoeken, één

Figuur 3.2 Plattegrond van de leefruimte van het gezin van de fabrieksdirecteur

die alleen bij zeer speciale gelegenheden gebruikt wordt en één voor dagelijks gebruik. Verder is er een zithoek. De kamer is antiek en stijlvol ingericht. Op de vloer ligt parket met perzische tapijten. Er staat een boekenkast waar geen boeken in staan, nee, ze liggen op stapeltjes. Er is een open haard. De kasten staan vol zilverwerk en porselein. De tv heeft een onopvallende plaats in het geheel: daar wordt maar incidenteel naar gekeken. Er hangen veel foto's aan de muur van de Ooijpolder, een natuurgebied dichtbij Nijmegen. Het hele gezin is daar weg van: pa jaagt er en de kinderen gaan liever de Ooij in dan naar de dierentuin of de speeltuin. De keuken is van alle gemakken voorzien.

3 3 3 De financiële situatie

De financiële situatie in het gezin Hoog laat zich uit het voorafgaande wel raden: aan geld is geen gebrek. Men kan zich zonder lang na te hoeven denken vrijwel alles permitteren. Niet dat het geld over de balk gesmeten wordt: voor goede dingen wordt goed geld betaald, maar niet meer dan nodig. Het is voor moeder Hoog geen enkel probleem om naar de HEMA te gaan als ze daar dezelfde waar voor minder geld krijgt. Zich dingen aan laten smeren of bedonderd worden is er niet bij. Ze let goed op en weet hoe ze haar recht halen moet. De kinderen gaan goed gekleed, hoewel lang niet altijd in het nieuw. Er wordt smakelijk en gevarieerd gegeten: dit hoeft niet perse duur te zijn.

Overigens hoeft de rijkdom bij het gezin Hoog niet noodzakelijk een kwestie van veel geldbezit te zijn, het is goed mogelijk dat er veel op krediet gebeurt. Als je in de maatschappelijke hiërarchie eenmaal een bepaalde positie bereikt hebt, kun je, ook als je het niet hebt, gemakkelijk over geld beschikken.

3 3 4 Levensstijl

Het gezin van de fabrieksdirecteur is het gezin van een zakenman. Ik kan niet zeggen dat ze politiek en maatschappelijk ongeïnteresseerd zijn (van vader Hoog kan dit al helemaal niet gezegd worden: hij is actief in een politieke partij), maar in de huiselijke sfeer worden zelden hoogdravende intellectuele gesprekken gevoerd. Beide ouders komen over het algemeen niet toe aan het lezen van boeken. Hun boekenkast bevat vooral natuurboeken en algemene naslagwerken. Ze zijn gek op de tekeningen van Rien Poortvliet. Ze zijn geabonneerd op het plaatselijk dagblad. Ze volgen bij mijn weten het wereldnieuws al-

leen voor zover het daarin doordringt of op het journaal gepresenteerd wordt. Tijdschriften worden niet gelezen; er is wel een abonnement op de KRO-gids. De ouders tonen een grote betrokkenheid bij het gebeuren op de scholen van de kinderen. De ontwikkelingen in de kerk worden door deelname aan discussiegroepen gevolgd. Er wordt weinig naar de tv gekeken (ze betalen overigens net zo min luisteren en kijkgeld als het gezin Laag, maar zij worden er niet op gepakt). De programma's worden door moeder geselecteerd: op zijn hoogst worden kinderprogramma's zoals de Bereboot en Wickie de Viking opgezet, daarna wordt nog naar de reclame, het nieuws en nogmaals de reclame gekeken en dan gaat de tv uit. Spannende films worden nooit gevolgd: daar kan Leonard niet tegen. Ook de radio staat zelden of nooit aan. Ze hebben weinig platen. De enige muziek die ik er beluisterd heb, is een cassette met Franse chansons.

Wien en Leonard worden dagelijks door hun moeder met de auto naar school gebracht en van school afgehaald. Als ze na school niet thuis willen spelen, moeten hiervoor afspraken gemaakt worden die via de betrokken moeders verlopen. Van spontaan na school op straat of bij vriendjes blijven spelen, kan geen sprake zijn, omdat ze gehaald en gebracht moeten worden. Daardoor staan ze onder veel grotere invloed van hun ouders dan hun tegenvoetters uit laag milieu, Mieke en Elise. Er wordt weinig aan deze kinderen zelf overgelaten en ze verkeren in een beschermde positie.

Belangrijke onderwerpen van gesprek in het gezin Hoog zijn de belevenissen van de kinderen (zwemles, school, judo, poppenkast, verjaardag), vakantie en lekker eten. De prestatiegerichtheid loopt als een rode draad door de gesprekken.

In hun vakanties zoeken ze met het hele gezin de natuur op: Noorwegen en Schotland zijn hun favoriete vakantiebestemmingen. Een tweede korte vakantie naar bijvoorbeeld de Ardennen is niet ongewoon. Vader en moeder krijgen bovendien de kans hun alledaagse beslommeringen te vergeten in een weekendje Londen. Moeder legt met de kinderen regelmatig bezoeken af aan musea.

Speelgoed is er in dit gezin uit hoog milieu in overvloed: wanneer het opvoedkundig verantwoord is, is het er. Bij de aanschaf wordt niet bezuinigd, het aanwezige speelgoed is van uitstekende kwaliteit. Leonard heeft een collectie Play Mobil waarmee hij menig kind jaloers zal maken. Wasco, viltstiften, verf, klei, de kinderen kunnen doen wat ze willen, de eventuele rommel vormt voor moeder (en de werkster) geen probleem. Moeder Hoog is vindingrijk in haar omgang met de kinderen: ze bakt bijvoorbeeld koekjes met ze, of ze houdt een kermis of een optocht. Aan tafel en in de auto worden woordspelletjes gedaan: zoveel mogelijk woorden verzinnen die met een 'S' beginnen of zoveel mogelijk samenstellingen met 'bloem' erin. Er worden kinderliedjes gezongen en rijmpjes opgezegd. Moeder is altijd even enthousiast. 's Avonds voor het naar bed gaan wordt er meestal 'gebijbeeld'. er wordt een stukje voorgelezen uit de kinderbijbel. Als vader thuis is, is hij degene die voorleest en in de andere gevallen doet moeder het. De kinderen worden door vragen bij het ver-

haal betrokken. Wientje is dan meestal haantje de voorste. Ook sprookjes en boekjes van Beatrix Potter behoren tot de leesstof. Hoewel Leonard de leeftijd heeft om zelf te lezen, doet hij het zelden: hij heeft er een broertje aan dood. In het zeldzaam geval dat hij Wien voorleest, maakt zij de zinnen voor hem af. Het eindigt dan meestal in ruzie.

In het gezin Hoog was de dagelijkse gang van zaken, voor zover ik daarbij aanwezig was, ongeveer als volgt. Als de kinderen van school gehaald waren, werd er samen met de kinderen thee gedronken. Daarbij werd over de belevenissen van die dag gepraat. Soms brachten de kinderen een vriendje of vriendinnetje mee van school, soms ook gingen ze bij een ander kind thuis spelen.

Op de dagen dat de kinderen zwemles hadden, werden ze daarheen gebracht en na afloop weer gehaald. Als ze thuiskwamen, stond het eten klaar. Otto had al gegeten en was in bed gestopt. Er werd vrij uitvoerig getafeld. Na het eten was er nog even tijd voor een kinderprogramma op de tv of voor een kwartiertje voorlezen. Om half acht gingen Wientje en Leonard naar bed. Vader was dan meestal nog niet thuis.

Als er geen zwemles was, werd er gespeeld: roodkapje, puzzelen, stratego, tekenen, enz. Ook ging moeder Hoog wel eens met de kinderen wandelen of naar een museum. Voor het eten kwam er regelmatig iemand een borrel drinken.

Wat ons opvalt wanneer we de relaties binnen het gezin Hoog vergelijken met die binnen het gezin Laag, is de scherpe scheiding tussen kinder- en volwassen wereld in het eerstgenoemde gezin. Wientje en Leonard Hoog worden als kinderen behandeld, terwijl Mieke en Elise Laag (waarschijnlijk onbewust) volledig voor vol worden aangezien. Met Wientje en Leonard wordt bijvoorbeeld over een onderwerp als de dood op een aangepaste manier gepraat. Moeder Hoog stelt zich er bewust op in dat ze het tegen kinderen heeft. Mieke en Elise Laag draaien in het leven zoals zich dat in hun gezin voordoet mee en als daarin abortus aan de orde is, praten ze over abortus, als daarin over zelfmoord gepraat wordt, doen ze ook mee. Het gesprek verandert niet omdat zij erbij zijn. Hun moeder verplaatst zich niet in de denkwereld van een kind. Mieke en Elise begrijpen het goed en zijn in het volwassen leven opgenomen. Ze zien alles op tv en het zoetige, sprookjesachtige, kinderlijke is hen vreemd. Wientje en Leonard daarentegen leven in een sfeer die volledig op het kind afgestemd is.

Tenslotte is ook het gezin Hoog qua omgang met derden het tegendeel van gesloten. Het is een zeer gastvrij huishouden waar iedereen die daar zin in heeft een beroep op kan doen. Ook voor Leonard en Wientje geldt dat ze met een uiteenlopend stel mensen in aanraking komen, ook al is de kennissenkring van het gezin Hoog op een volkomen andere manier gevarieerd dan die van het gezin Laag.

We moeten op de eerste plaats oma noemen. Oma is een rijke ouderwetse dame die beslist niet ongeestig allerlei kritiek weet te formuleren. Ze maakt bijvoorbeeld haar ongenoegen over moeders rusteloosheid kenbaar door tegen de hond te zeggen: *Hoor je dat? De vrouw zegt dat*

ze niet loopt. Wist je dat de vrouw jokte? Nee, hè Rakker? Is er bij jou niet bij hè? Een en ander wordt haar door moeder Hoog niet in dank afgenomen en de verhouding tussen hen is nogal gespannen. Verder is er Kees. Hij werkt regelmatig in de tuin en doet zo wat klusjes rondom het huis. Hij is pater in een klooster aan de overkant. Daar verveelt hij zich. Hij komt afleiding zoeken bij het gezin Hoog. Hij is overigens niet het meest opwindende gezelschap. Dan is er W m, een vlotte, joviale geschiedenisleraar, die vrijdagmiddag om een uur of vijf een borrel komt drinken. In zijn studententijd woonde hij vlak bij het gezin Hoog op kamers en paste toen wel eens op de kinderen. Hij is een graag geziene gast. Oom Marcel komt ook wel eens aanwaaien. Oom Marcel heeft werk in de hoek van 'sensitivity' en meditatie en komt af en toe uitpuffen van de groeiprocessen en collectieve emoties. Tante Liesbeth is een vriendin van moeder en kleuterleidster. Als tante Liesbeth langs komt, wordt het net een spannend meisjesboek: met lange uithalen wordt er *Oh meid* en *Ach gutteguttegut* gegerd. Mevrouw Rudesbach, de werkster, is ook het tegendeel van kleurloos. Ze woont in dezelfde buurt als mijn gezin Laag, maar is heel wat minder weerloos. Ze zoekt de lol op in het leven. Ze vertelt op z'n plat-Nijmeegs kostelijke verhalen en de verhouding tussen moeder Hoog en de werkster was uitstekend totdat er af en toe lakens uit de kast verdwenen. Verder komt het regelmatig voor dat mensen die in hun eigen omgeving afknappen hun steun en toeverlaat zoeken bij moeder Hoog. Moeder Hoog neemt voor deze opvang uitgebreid de tijd en verricht aldus onbetaald een niet te onderschatten stuk sociaal werk. Zo was er bijvoorbeeld zuster Adelheid, oftewel tante Adje, een overspannen non die later uitgetreden is, getrouwd is, twee kinderen gekregen heeft en jong gestorven is. Deze tante Adje heeft in de tijd dat ze het moeilijk had bij het gezin Hoog een gastvrij onderdak gevonden. Verder hebben ze een jaar lang een broer van een zwager van moeder Hoog in huis gehad, een pater uit de missie. De gezinsverzorgster die bij moeder Hoog stage gelopen heeft, heeft hier een aantal jaren later toen ze van haar man wilde scheiden, tijdelijk met haar zoontje ingewoond. Een nichtje van moeder Hoog, een meisje van een jaar of zestien dat niet goed met haar moeder overweg kon, is hier ook een aantal maanden opgevangen.

We kunnen de manier van leven van de kinderen Hoog zo samenvatten: ze leiden temidden van allerlei luxe een kinderlijk bestaan waarin ze regelmatig met allerlei soorten mensen in aanraking komen.

3 4 Samenvattende opmerkingen

In het naschrift bij de in 1973 bij uitgeverij Paladin verschenen bundeling van het theoretisch werk van Bernstein worden een aantal onderscheidingen gepresenteerd die tot doel hebben de communicatie in het gezin in verband te brengen met de bredere socioculturele context waarbinnen het gezin leeft. De onderscheidingen zijn voor een groot deel ontleend aan Bott (1957): 'Family and social network'. Voor de typering van gezinnen als sociale netwerken in een omgeving worden de volgende variabelen van belang geacht (Bernstein 1973. 271):

- 1 De band die het kerngezin onderhoudt met de familie-in-ruimere-zin. Deze kan meer of minder sterk zijn.
- 2 De banden van het gezin met de buurt of lokale gemeenschap. Ook deze kunnen in sterkte variëren.
- 3 De definiëring van de gezinsleden in termen van hun sociale rollen. Gezinnen kunnen verschillen wat betreft de mate waarin dit het geval is.
- 4 De relatie tussen de betekenissen die in het gezin een rol spelen en de betekenissen die in maatschappelijke instellingen zoals bijvoorbeeld de school, het werk of de vakbond van belang zijn. De mate waarin er een breuk bestaat tussen wat in het gezin gebruikelijk is en de eisen die in externe instellingen gesteld worden, wordt relevant geacht.

Met behulp van de hierboven genoemde onderscheidingen kunnen we een typering geven van de beide bij ons onderzoek betrokken gezinnen (zie tabel 3.2).

Tabel 3.2 Typering van de gezinnen als sociaal netwerk

	gezin Laag	gezin Hoog
Sociaal netwerk		
Band met de familie in ruimere zin	+	-/+
Banden met de lokale gemeenschap	-	+
Definiëring in termen van rollen	-/+	+
Relatie met maatschappelijke instellingen	-	+

De band met de familie-in-ruimere-zin is in het gezin uit hoog milieu vrij sterk, maar minder sterk dan in het gezin uit laag milieu. Het schoonmakersgezin onderhoudt nauwelijks contacten met de lokale gemeenschap. Het gezin van de fabrieksdirecteur wordt wat dit be-

treft door een grotere openheid gekenmerkt.

Omdat de kinderen in het gezin Laag in vergelijking met die in het gezin Hoog minder de rol van kinderen spelen, hebben we aandit gezin niet de voor gezinnen uit laag milieu typisch gearichte '+'-kwalificatie toegekend. Bij de uitoefening van de sociale controle spelen echter vrij regelmatig statusoverwegingen een rol, zodat we het gezin het meest recht doen wanneer we het op dit punt als '-/+' beoordelen. Bij het gezin uit hoog milieu is duidelijker sprake van een hiërarchie

Het gezin uit laag milieu leeft ten opzichte van de maatschappij in een geïsoleerde positie. Het is weerloos. Voor het gezin uit hoog milieu is het tegendeel het geval. de communicatiegewoonten in dit gezin maken een adequate deelname aan het maatschappelijk leven mogelijk.

Beide in het onderzoek betrokken gezinnen wijken op sommige punten af van het stereotiepe beeld dat in de literatuur gegeven wordt van gezinnen uit verschillende sociale milieus, en komen daar op andere punten mee overeen. Dit zal niemand verbazen. De maatschappelijke werkelijkheid is meestal aanzienlijk complexer dan in stereotiepe voorstellingen daarvan tot uitdrukking kan komen.

In aansluiting bij het voorafgaande kunnen we ons de vraag stellen hoe 'doorsnee' of 'normaal' de bij ons onderzoek betrokken gezinnen binnen hun milieu zijn en wat de betekenis kan zijn van de bestudering van twee voorbeelden van gezinsinteractie voor de algemene problematiek van de sociale ongelijkheid.

Ik denk niet dat de toestanden in het gezin uit laag milieu normaal zijn voor ieder gezin dat sociologisch als zodanig gekarakteriseerd wordt. Evenmin lijkt mij dit voor het gezin uit hoog milieu het geval te zijn. Beide gezinnen zijn in zekere zin uniek. Twee naar sociaal milieu verschillende gezinnen, inclusief hun bijzondere kenmerken, vormen het object van deze 'case study'. Tegelijkertijd is het belang van een 'case study' hierin gelegen dat ze ons in staat stelt meer 'cases' dan de onderzochte te begrijpen: in het bijzondere komt het algemene tot uitdrukking. Ik denk niet dat ieder meisje Laag is zoals Mieke Laag, noch dat ieder meisje Hoog is zoals Wientje Hoog. De bewering dat Mieke en Wientje representatief zijn voor hun milieu durf ik niet voor mijn rekening te nemen. Wel ben ik ervan overtuigd dat er meer meisjes zijn die opgroeien zoals Mieke Laag, en ook zoals Wientje Hoog. De omstandigheden waaronder ze gesocialiseerd worden, bevatten, althans voor mij, allerlei herkenbare elementen. De soorten ervaringen die beide meisjes opdoen, vormen een begrijpelijk geheel. Ieder voorval uit hun gezinsleven completeert een eenmaal gevormd beeld: "Oh ja, dat past er ook precies bij". Het type (voor zover we van een type kunnen spreken) 'Wientje Hoog' is in het gezin uit laag milieu ondenkbaar, het type 'Mieke Laag' is in het gezin uit hoog milieu niet voor te stellen (dit geldt, omdat zij meer uitgekristalliseerde persoonlijkheden zijn, in nog sterkere mate voor hun beide moeders). Op grond van dit soort overwegingen strekt de relevantie van deze 'case study' zich verder uit dan alleen deze twee gevallen. Het is moeilijk te zeggen hoe ver precies. Wien-

tje en Mieke zijn vermoedelijk betrekkelijk opvallend binnen hun milieu, maar ze zijn beslist geen uitzonderingen. Omdat het socialisatieklimaat van de ene kleuter zo schril contrasteert met dat van de andere, zijn ze juist voor ons erg interessant: ze belanden allebei in hetzelfde schoolsysteem; een beschrijving van de communicatiegewoonten in hun gezin verschaft ons inzicht in de vraag welke variatie er kan bestaan tussen kinderen wanneer ze hun intrede doen in de school. Het zou interessant zijn om in een later stadium deze variatiebreedte verder te exploreren en dan bijvoorbeeld een arbeiderskind uit een in maatschappelijk opzicht weerbaar gezin te vergelijken met een kind van intellectuele ouders uit hoog milieu. Ook zou het interessant zijn gezinnen bij het onderzoek te betrekken waarin de vaders op zijn minst af en toe de zorg voor de kinderen op zich nemen.

4 RESULTATEN

4.1 De kwantitatieve analyse

Zoals al eerder gezegd (zie par. 1.6.1) heeft analyse van de interactie als centrale vraag de mate waarin en de wijze waarop kinderen deelnemen aan, c.q. betrokken worden in de verbale communicatie in het gezin. De analyse spitst zich toe op een aantal pragmatische en conversationele aspecten van taalgebruik die verband houden met sociale relaties. De materiaalanalyse omvat de volgende onderdelen: een beurtenanalyse, een directievenanalyse en een analyse van zgn. schoolse spreekhandelingen. Voor ieder onderdeel in de analyse kunnen, zoals gezegd, vragen geformuleerd worden die van belang zijn voor de deficiëntie-differentiediscussie en de problematiek van de ongelijkheid in kansen op schoolsucces. Overigens moet wel gezegd worden dat generalisatie van de conclusies naar de betreffende sociale milieus op grond van de exemplarische opzet van het onderzoek niet mogelijk is. Dit is echter ook niet de bedoeling van het onderzoek. De resultaten beogen een illustratie van de gehanteerde methode van onderzoek en geven inzicht in de mogelijke variatie in communicatiegewoonten waarmee kinderen uit verschillende sociale milieus opgroeien. Zo wordt duidelijk welk soort bijdrage vanuit een inter-

actioneel-sociolinguïstische invalshoek geleverd kan worden aan de deficientie-differentiediscussie.

Dat er vele soorten tabellen en figuren zijn waarin een onderzoeker zijn materiaal kan ordenen, lijdt geen twijfel. Het is echter niet zo dat hij hieruit vrijelijk kan kiezen: de aard van het verzamelde materiaal beperkt zijn keuze. Ons materiaal leent zich voornamelijk voor het opstellen van zgn. kruistabellen (b.v. Nie en anderen 1975). Het betreft hier twee soorten kruistabellen:

1 'Netwerken'. Deze kruistabellen laten zien hoe frekwent de verschillende personen binnen een gezin met elkaar interageren. De interactie kan die zijn van spreker en geadresseerde (bij de beurten), van winnaar en verliezer (bij de concurrentiegevallen, eenbinnen de beurtenanalyse vallende vorm van interactie) of van spreker en gereguleerde (bij de directieven en de zgn. schoolse spreekhandelingen).

2 'Opbouw van verbale repertoires'. Vaak wordt het totaal aan onderzoekseenheden (beurten, 'moves') opgesplitst naar een kenmerk dat gecodeerd is in elkaar uitsluitende categorieën. Met andere woorden: het repertoire wordt beschreven met betrekking tot dat kenmerk. In de kruistabel is dan van ieder individu of van groepen individuen (b.v. het gehele gezin) het repertoire opgenomen.

In de hierboven beschreven kruistabellen kan men toetsen (b.v. met de χ^2 -toets, Siegel 1956) of de procentuele verdeling van de verschillende categorieën voor de betrokken individuen of groepen individuen gelijk is. In dit onderzoek is een dergelijke toetsing niet altijd zinvol. Het doel van toetsen in het algemeen is generalisatie van de in de steekproef verkregen resultaten naar een ruimere situatie (populatie). Een significant toetsingsresultaat wil dan zeggen, dat een in de steekproef gevonden verschil niet te verklaren is uit steekproeftoevalligheden, maar dat een meer algemene verklaring gezocht dient te worden. In dit onderzoek komen we hierbij op de volgende, in het onderstaande nader uit te werken, problemen van verschillende aard:

1 in een aantal gevallen is toetsen a priori zinloos,

2 in een aantal gevallen is toetsen niet a priori zinloos, maar weinig relevant;

3 het is de vraag of het onderzoeksmateriaal voldoet aan de, voor formeel geldig toetsen noodzakelijke, voorwaarde van de onderlinge onafhankelijkheid van de waarnemingen.

1 Toetsen in een netwerk is zinloos, omdat het a priori waarschijnlijk is dat spreker en geadresseerde of winnaar en verliezer twee verschillende personen zijn. Dit betekent dat de cellen van de hoofd-diagonaal leeg of sterk onderbezet zullen zijn. Dit behoeft niet door toetsing bevestigd te worden.

2 Toetsing van verbale repertoires kan een significant resultaat opleveren. Een mogelijke verklaring hiervan zou in de situationele omstandigheden tijdens de opname gezocht kunnen worden. Door situationele omstandigheden (extralinguale invloeden) kunnen er verschil-

len in het onderzoeksmateriaal optreden die weliswaar niet toevallig zijn, maar die toch niet te generaliseren zijn naar een meer algemene situatie. In dergelijke gevallen is de toets wel correct, maar weinig relevant voor het onderzoek, omdat de uitspraak alleen geldig is voor de betreffende omstandigheden in het verleden. De conclusie kan dan slechts zijn: er was verschil.

In sommige gevallen echter kan aangenomen worden dat de toevallige situatie tijdens de opname het gevonden verschil niet kan verklaren. Een significant verschil kan dan geïnterpreteerd worden als een algemeen geldend verschil tussen de onderzochte individuen (of gezinnen). In dat geval luidt de conclusie: er is verschil.

Zoals al eerder gezegd is, kan de generalisatie van een significante toetsingsuitslag, gezien de exemplarische opzet van het onderzoek, nooit zover gaan dat ruime categorieën als hoog milieu vs. laag milieu of moeders vs. kleuters in de conclusie betrokken kunnen worden. Eventuele significante verschillen kunnen alleen betrokken worden op verschillen tussen de twee onderzochte gezinnen of op individuen binnen deze twee gezinnen.

Er is echter geen objectief criterium om uit te maken of de onderzochte situatie valt onder de eerstaangeduide (er was verschil) of onder de laatstaangeduide (er is verschil). De keuze voor wel of niet toetsen is dus steeds een betrekkelijk subjectieve beslissing. Om niet meer zekerheid te suggereren dan de onderzoeksopzet biedt, wordt toetsing in twijfelgevallen bij voorkeur achterwege gelaten. Om toch enig inzicht te krijgen in de vraag naar de relatie tussen extralinguale variabelen en de verbale repertoires, worden de volgende deelaspecten van deze vraag behandeld.

- 1 De opbouw van het verbale repertoire van de gezinnen onder relatief gelijke omstandigheden. Als relatief gelijke omstandigheden is voor de beurtenanalyse de situatie gekozen waarin de gezinnen aan tafel zitten, beide kleuters aanwezig zijn en het bezoek zoveel mogelijk afwezig is. Voor de directievenanalyse is de situatie gekozen waarin geen spelletjes gedaan worden, de beide moeders aanwezig zijn, ofwel een achtjarige, ofwel een kleuter (of beiden) aanwezig is en oma en Peter afwezig zijn.
- 2 De constantheid van het verbale repertoire over de verschillende opnamedagen. De gegevens van de gezinnen, de moeders en de moeders aan tafel worden besproken.
- 3 De relatie tussen het type activiteit en de opbouw van het verbale repertoire. De gegevens van de moeders worden besproken. Tevens wordt ingegaan op de vraag of Wientje Hoogs verbale gedrag in spelsituaties een afspiegeling is van haar verbale gedrag in andere situaties.
- 4 De relatie tussen de aanwezigheid van bezoek en de opbouw van het verbale repertoire. De gegevens van de gezinnen worden besproken. Hierbij zijn het type activiteit en de episode (vroeg in de middag, later in de middag of tegen de avond) constant gehouden.
- 5 De relatie tussen een gespreksonderwerp en de opbouw van het verbale repertoire. De gegevens van de gezinnen in hun geheel en de

gezinnen aan tafel komen aan de orde.

Een variabele die redelijk constant blijkt te zijn over de verschillende opnamedagen, leent zich eerder voor generalisatie (er is verschil) dan een meer schommelende variabele. Wanneer de repertoires van de gezinnen onder relatief gelijke omstandigheden significant blijken te verschillen, betreft de generalisatiemogelijkheid niet andere omstandigheden, maar wel andere dagen.

3 De χ^2 -toets is formeel alleen geldig als de waarnemingen onderling onafhankelijk zijn. Dit is bij interactief talig materiaal zeker niet het geval. Immers: de interactiedeelname reageren op elkaar. Zo lokt een vraag een antwoord uit en is winnen verbonden met verliezen, enz.

Dit probleem wordt door Altham (1979) aan de orde gesteld. Haar artikel heeft betrekking op de interactie tussen een ezelin en een jong. De bewegingen van het moederdier zijn van invloed op de bewegingen van het jong en omgekeerd. Het is de vraag hoe lang die invloed duurt. Althams probleem is vergelijkbaar met het onze: een onderbreking zal bijvoorbeeld van invloed zijn op de volgende beurtwisseling, maar heeft zij ook nog invloed op een beurtwisseling die tien of twintig beurten later plaatsvindt? Het geobserveerde systeem heeft een geheugen en Altham biedt een redelijke methode om, gezien de duur van het geheugen, een correcte χ^2 -toets uit te voeren. Het komt erop neer dat de gevonden χ^2 -waarden gedeeld moeten worden door $(2r - 1)$, waarbij r staat voor de duur van het geheugen, uitgedrukt in aantal analyse-eenheden, in ons geval beurten.

Een probleem bij het toepassen van deze techniek is dat er een goede waarde vastgesteld moet worden voor de duur van het geheugen in interactief taalmetaal (de nawerkingstijd, uitgedrukt in het aantal beurten dat nog onder invloed staat van de bedoelde interactie).

In de literatuur (Lamb, Suomi en Stephenson 1979) zijn voor het bestuderen van dergelijke nawerkingstijden twee technieken beschreven:

- 1 Voor continue variabelen kan met autocorrelatie gewerkt worden (Gottman 1979).
- 2 Voor discrete variabelen kan met overgangswaarschijnlijkheden gewerkt worden (Gottman en Bakeman 1979). In het geval van discrete variabelen is ook de zgn. 'runs test' (Siegel 1956) mogelijk.

In dit onderzoek komen van oorsprong geen continue variabelen voor zodat methode 1 niet voor de hand ligt. Methode 2 is echter in deze situatie ook gebaseerd op een te eenvoudig model. Dit is toe te lichten aan de hand van het volgende voorbeeld. De kans dat een concurrentiegeval een nieuwe concurrentie uitlokt, is vrij hoog. Dit hoeft echter niet direct plaats te vinden. Daarom is het begrip 'overgangswaarschijnlijkheid' te complex, nl. samengesteld uit wel/geen overgang en wel/geen vertraging. Het ligt dan ook voor de hand dat er periodes zijn met verhoogde en met verlaagde concurrentie. Om deze te kunnen ontdekken worden de beurten samengesteld in aaneensluitende groepjes van k beurten (k is de nog nader vast te stellen aggregatie-omvang). Binnen een dergelijk groepje beurten kan het bedoelde linguïstische verschijnsel (b.v. concurrentie) worden geteld. Hier-

door ontstaat in zekere mate een 'continue' variabele, zodat we de techniek van de autocorrelatie kunnen toepassen. De procedure van de autocorrelatie is als volgt. Stel we hebben een reeks observaties X_0 t/m X_9 . Deze observaties volgen elkaar op in de tijd. De reeks wordt gecorreleerd met een duplicaat waarbij de observaties één plaats ten opzichte van elkaar verschoven worden: observatie X_1 uit het origineel wordt met observatie X_2 uit het duplicaat vergeleken, observatie X_2 uit het origineel wordt met observatie X_1 uit het duplicaat vergeleken, enz. Als de correlatie is uitgevoerd, wordt het duplicaat opnieuw één plaats verschoven. Observatie X_2 uit het origineel wordt nu met observatie X_0 uit het duplicaat vergeleken. Deze bewerkingen herhalen zich een aantal malen. Het origineel wordt dus een aantal malen met het duplicaat gecorreleerd, waarbij het duplicaat steeds één plaats verschuift. De procedure is geïllustreerd in tabel 4.1.1.

Tabel 4.1.1: Voorbeeld van twee autocorrelaties

correlatie waarbij origineel en duplicaat één plaats verschoven zijn		correlatie waarbij origineel en duplicaat twee plaatsen verschoven zijn	
<u>origineel</u>	<u>duplicaat</u>	<u>origineel</u>	<u>duplicaat</u>
$X_0 = 1$		$X_0 = 1$	
$X_1 = 2$	$X_0 = 1$	$X_1 = 2$	
$X_2 = 3$	$X_1 = 2$	$X_2 = 3$	$X_0 = 1$
$X_3 = 2$	$X_2 = 3$	$X_3 = 2$	$X_1 = 2$
$X_4 = 1$	$X_3 = 2$	$X_4 = 1$	$X_2 = 3$
$X_5 = 0$	$X_4 = 1$	$X_5 = 0$	$X_3 = 2$
$X_6 = 1$	$X_5 = 0$	$X_6 = 1$	$X_4 = 1$
$X_7 = 2$	$X_6 = 1$	$X_7 = 2$	$X_5 = 0$
$X_8 = 3$	$X_7 = 2$	$X_8 = 3$	$X_6 = 1$
$X_9 = 2$	$X_8 = 3$	$X_9 = 2$	$X_7 = 2$
$r = .43$		$r = -.45$	

Wanneer het origineel zonder verschuiving met zijn duplicaat gecorreleerd zou worden, is de correlatie perfect (d.w.z. $r = 1$). Wanneer het geobserveerde systeem een geheugen heeft, zullen er ook bij verschuivingen positieve correlaties optreden. De aanvankelijk hoge correlaties worden, naarmate het duplicaat meer verschuift ten opzichte van de originele reeks, geringer. Aldus kan men de nawerkings-tijd vaststellen. Wanneer een correlatie na bijvoorbeeld vijf verschuivingen beneden een bepaalde minimale waarde is gedaald, kan men de nawerkingstijd stellen op 5 groepjes van k waarnemingen. De autocorrelatietechniek is toegepast op 5 geschikt geachte variabelen, d.w.z. variabelen waarop de gezinnen en/of de personen verschillende scores en waarvan, op grond van een grote spreiding in de sco-

res van de verschillende opnamedagen en episodes, het vermoeden bestaat dat ze samenklonteren.

De interactiesequenties van beide gezinnen zijn in een aantal gescheiden tijdsintervallen (de episodes) ontstaan. De analyse is dan ook uitgevoerd voor de verschillende episodes afzonderlijk. Steeds werden de twee langste episodes per dag gekozen.

Het is a priori moeilijk een keuze te maken voor de grootte (k) van de groepjes beurten die geaggregeerd worden. Gekozen werd daarom voor een aantal mogelijkheden, te weten $k = 3, 4, 5, 10$ en 15 , in de hoop hiermee zowel uiterst fijne als uiterst grove samenklontering te kunnen detecteren.

In tabel 4.1.2 zijn vermeld de begincorrelaties (d.w.z. de correlatie tussen origineel en duplicaat met een verschuiving van 1 positie) en de nawerkingstijd (bekeken werd hoeveel verschuivingen er plaats konden vinden voordat de correlatie onder het niveau van .15 verdwijnt). De nawerkingstijd is hierbij steeds uitgedrukt in aantal groepjes van k beurten, zodat bijvoorbeeld een 1 in de kolom van groepjes van 3 op een kortere nawerkingstijd duidt dan een 1 in de kolom van groepjes van 15. Deze definitie van nawerkingstijd houdt in dat als de begincorrelatie lager is dan .15, de nawerkingstijd steeds nul bedraagt. De - in de tabel zijn ontstaan omdat het rekenbudget niet toereikend was.

In het algemeen zijn de autocorrelaties laag, nemen snel af tot nul en vertonen een weinig consistent beeld, zodat niet van een duidelijk meetbare nawerkingstijd gesproken kan worden. De gemodificeerde χ^2 -toets van Altham is dus praktisch moeilijk toepasbaar. Besloten werd om de vermelde afhankelijkheid niet numeriek te verwerken bij de toetsen. Uit veiligheidsoverwegingen zou men de toetsen kunnen uitvoeren bij een onbetrouwbaarheidsdrempel van $p=.01$ in plaats van de meer gangbare $p=.05$. In ons geval dient men een onbetrouwbaarheidsdrempel van $p=.05$ meer te interpreteren als een tendens tot een verschil dan als een overtuigend verschil. We hopen hiermee toch een redelijke waarborg gevonden te hebben tegen valse significanties.

De rapportering van het onderzoek valt in drie hoofdonderdelen uiteen. Paragraaf 4.2 behandelt de beurtenanalyse. In paragraaf 4.3 staat de directieevenanalyse centraal. Paragraaf 4.4 is gewijd aan de analyse van de zgn. schoolse spreekhandelingen. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een discussie van de methode van onderzoek (par. 4.5) en met een samenvatting van de onderzoeksresultaten (par. 4.6).

Alvorens over te gaan tot de rapportering van dit onderzoek, moet ik nog twee opmerkingen maken. De eerste heeft betrekking op de vraag wat we 'veel' en wat we 'weinig' noemen. In het voorafgaande is al naar voren gekomen dat we de linguïstische kenmerken gerelateerd aan het verbale repertoire zullen beoordelen. Dit is echter niet vanzelfsprekend. Men kan de onderzoeksresultaten ook beoordelen met de opnametijd of de aanwezigheid als referentiepunt. Een voorbeeld kan het verschil tussen de drie referentiepunten verduidelij-

Tabel 4 1 2 Overzicht van de resultaten van de autocorrelatie

	Begincorrelatie					Nawerkingstijd				
	bij aggregatie van k beurten					bij aggregatie van k beurten				
	3	4	5	10	15	3	4	5	10	15
Onderbrekingen										
gezin Hoog, dag 1, episode 1	05	03	- 01	01	- 03	0	0	0	0	0
" " " 1 " 2	08	12	" 10	05	04	0	0	0	0	0
" " " 2 " 1	04	11	09	04	03	0	0	0	0	0
" " " 2 " 2	-	-	03	02	21	-	-	0	0	2
" " " 3 " 1	06	03	15	- 07	- 13	0	0	0	0	0
" " " 3 " 2	07	02	04	10	05	0	0	0	0	0
gezin Laag, dag 1, episode 1	06	06	05	36	60	0	0	0	7	5
" " " 1 " 2	27	31	32	17	13	2	1	1	1	0
" " " 2 " 1	- 12	05	19	18	34	0	0	1	3	2
" " " 2 " 2	13	28	04	- 05	09	0	1	0	0	0
" " " 3 " 1	09	04	24	18	04	0	0	1	1	0
" " " 3 " 2	- 01	- 03	- 05	13	12	0	0	0	0	0
Vragen										
gezin Hoog, dag 1, episode 1	- 01	01	- 07	- 21	- 17	0	0	0	0	0
" " " 1 " 2	12	13	15	08	10	0	0	1	0	0
" " " 2 " 1	03	04	07	- 05	- 16	0	0	0	0	0
" " " 2 " 2	-	-	- 05	06	00	-	-	0	0	0
" " " 3 " 1	- 10	- 11	- 09	- 22	- 06	0	0	0	0	0
" " " 3 " 2	09	08	09	07	19	0	0	0	0	1
gezin Laag, dag 1, episode 1	04	07	03	- 17	- 19	0	0	0	0	0
" " " 1 " 2	18	11	23	33	39	1	0	1	1	4
" " " 2 " 1	- 02	- 03	01	19	20	0	0	0	1	2
" " " 2 " 2	06	- 03	- 10	- 01	- 10	0	0	0	0	0
" " " 3 " 1	06	05	04	07	- 18	0	0	0	0	0
" " " 3 " 2	10	14	14	28	14	0	0	0	1	0
Concurrentie										
gezin Hoog, dag 1, episode 1	02	02	- 05	04	- 00	0	0	0	0	0
" " " 1 " 2	13	-	13	08	08	0	-	0	0	0
" " " 2 " 1	03	15	16	09	01	0	1	1	0	0
" " " 2 " 2	-	-	10	06	26	-	-	0	0	4
" " " 3 " 1	11	20	24	- 03	- 05	0	1	1	0	0
" " " 3 " 2	05	06	05	- 05	- 08	0	0	0	0	0
gezin Laag, dag 1, episode 1	09	11	09	31	30	0	0	0	4	3
" " " 1 " 2	20	25	25	17	12	2	1	1	1	0
" " " 2 " 1	16	11	21	39	46	2	0	1	6	4
" " " 2 " 2	17	27	06	- 06	06	1	1	0	1	1
" " " 3 " 1	07	06	16	11	03	0	0	1	0	0
" " " 3 " 2	06	03	00	26	21	0	0	0	1	1
Schoolsheid										
gezin Hoog, dag 1, episode 1	21	01	06	- 01	27	1	0	0	0	1
" " " 1 " 2	-	-	21	21	25	-	-	1	3	2
" " " 2 " 1	19	10	13	02	02	1	0	0	0	0
" " " 2 " 2	-	-	31	27	21	-	-	1	1	1
" " " 3 " 1	04	13	04	04	- 16	0	0	0	0	0
" " " 3 " 2	26	12	25	24	- 12	1	0	1	1	0
gezin Laag, dag 1, episode 1	01	01	- 01	- 02	- 02	0	0	0	0	0
" " " 1 " 2	- 02	- 03	- 03	11	08	0	0	0	0	0
" " " 2 " 1	05	04	25	28	16	0	0	1	1	1
" " " 2 " 2	15	17	26	01	02	1	1	1	0	0
" " " 3 " 1	44	18	44	65	51	3	2	4	2	1
" " " 3 " 2	19	06	- 03	- 07	26	1	0	0	0	1
Positieve 'reinforcements										
gezin Hoog, dag 1, episode 1	24	03	10	- 03	41	1	0	0	0	1
" " " 1 " 2	-	-	18	34	23	-	-	1	3	1
" " " 2 " 1	22	17	15	05	05	1	1	1	0	0
" " " 2 " 2	-	-	37	25	33	-	-	1	1	1
" " " 3 " 1	- 03	01	- 05	04	- 06	0	0	0	0	0
" " " 3 " 2	06	-	- 03	08	06	0	-	0	0	0
gezin Laag, dag 1, episode 1	01	01	- 01	- 02	- 03	0	0	0	0	0
" " " 1 " 2	- 01	- 01	- 01	- 03	- 05	0	0	0	0	0
" " " 2 " 1	- 01	- 01	32	29	28	0	0	3	1	1
" " " 2 " 2	- 01	02	- 02	- 05	07	0	0	0	0	0
" " " 3 " 1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
" " " 3 " 2	24	01	01	- 07	04	1	0	0	0	0

ken. Stel we hebben 1 uur opgenomen in de huiskamer van de personen X en Y. X was de helft van de tijd afwezig, op de band staan 100 beurten van X en 10 interrupties. Y was constant aanwezig, op de band staan 50 beurten van Y en 10 interrupties. Als ervaringsfeit voor Z, die eveneens constant aanwezig was, is van belang dat X en Y even vaak geïnterrupteerd hebben: met de opnametijd als referentiepunt scoren X en Y gelijk. Als we alleen het materiaal selecteren waarbij X en Y beiden aanwezig zijn, heeft X meer geïnterrupteerd dan Y: met de aanwezigheid als referentiepunt scoort X hoger dan Y. En als we erbij incalculeren dat X meer praat dan Y, heeft X minder (1 op de 10 beurten) geïnterrupteerd dan Y (1 op de 5 beurten): met het verbale repertoire als referentiepunt scoort X lager dan Y. Beide gezinnen hebben vanuit het oogpunt van de opnametijd een gelijke kans om een bepaald linguïstisch kenmerk te vertonen. Men kan binnen de gezinnen zo controleren voor aanwezigheid, dat de verschillende interactiedeelnemers eveneens gelijke kansen hebben om een bepaald kenmerk te vertonen. Hoewel deze referentiepunten verdedigbaar zijn wanneer men geïnteresseerd is in de vraag wat er in gezinnen c.q. met interactiedeelnemers gebeurt als de kansen vanuit het oogpunt van de tijd of de aanwezigheid gelijk zijn, is er het nadeel aan verbonden dat geen rekening gehouden wordt met een voor de beide gezinnen c.q. de betrokken interactiedeelnemers verschillende omvang van het verbale repertoire. Meestal is dan ook het verbale repertoire als referentiepunt genomen.

De tweede opmerking heeft betrekking op de in de rapportage gebruikte terminologie. 'Significant' wordt gebruikt bij een onbetrouwbaarheidswaarde van $.01 < p < .05$, 'sterk significant' wordt gebruikt bij een onbetrouwbaarheidswaarde van $.001 < p < .01$, en 'zeer sterk significant' wordt gebruikt bij een onbetrouwbaarheidswaarde van $p < .001$.

4.2 De beurtenanalyse

4.2.1 Inleiding

In de beurtenanalyse wordt via een kwantificering van de mate waarin en de middelen waarmee de diverse interactiedeelnemers in de verbeurting betrokken zijn een inzicht verkregen in hun plaats in het conversationele netwerk. Meer specifiek worden de volgende vragen beantwoord:

- 1 wie neemt in welke mate met beurten van een hieronder nader aan te duiden type deel aan de verbale gezinsinteractie?
- 2 is de beurt een al dan niet gelukte (in de zin van 'to get the floor', Goffman 1976) onderbreking of concurrerende start?
- 3 wordt de beurt voorafgegaan door een expliciete vraag om aandacht en toestemming om te spreken?

4 wordt het spreken gestimuleerd door zgn. 'back-channel cues'
5 vormt de beurt een eerste of tweede lid van een aangrenzend paar,
wordt een eerstelid gevolgd door een tweede en komt de geadresseerde van het eerste lid overeen met de spreker van het tweede?
De antwoorden op deze vragen worden geïnterpreteerd in termen van de operationeel gedefinieerde begrippen 'betrokkenheid', 'concurrentie', 'afhankelijkheid', 'luisteractiviteit', 'sturing' en 'dominantie'. Deze begrippen staan achtereenvolgens centraal in de paragrafen 4.2.2 t/m 4.2.7.

4 2 2 Betrokkenheid

Een zeer globale maat voor de plaats die de diverse interactiedeel-nemers innemen in het conversationele netwerk van hun gezin wordt gevormd door een kwantificering van hun betrokkenheid als spreker en als geadresseerde bij het gesprek. In dit verband moet naast de notie 'beurt' de notie 'gespreksbijdrage' geïntroduceerd worden. In het onderzoek is een ruime definitie van de notie 'beurt' gehanteerd (zie par. 2.3.1): een beurt is alles wat iemand zegt tussen twee momenten waarop hij zwijgt in. Als het gaat om betrokkenheid in de zin van het leveren van gespreksbijdragen, is het minder zinvol om bijvoorbeeld een vraag om herhaling of een mislukte onderbrekingspoging mee te tellen. De notie 'gespreksbijdrage' is in vergelijking met de notie 'beurt' enger: de uitingen die betrekking hebben op de overdracht en geen gespreksbijdrage in de eigenlijke zin van het woord vormen (de zgn. kanaalbeurten, zie de bijlagen 1 t/m 3) en de pogingen om aan het woord te komen die al van meet af aan mislukken (de zgn. mislukte beurten, zie de bijlagen 1 t/m 3) zijn van de operationalisatie van de notie 'gespreksbijdrage' uitgezonderd. Met de voor sommige analyses geschiktere notie 'beurt' corresponderen de noties 'beurtentotaal', 'beurtenrepertoire' en 'verbaal repertoire', met de voor andere analyses geschiktere notie 'gespreksbijdrage' corresponderen de noties 'conversationeel repertoire' en 'conversationeel netwerk'.

Tabel 4.2.1 geeft het conversationele netwerk van het gezin Laag; tabel 4.2.2 geeft hetzelfde netwerk van het gezin Hoog. De bespreking van de netwerken begint met het hoofdtotaal. Daarna ga ik in op de randtotalen. Ook worden enkele opvallende punten binnen het netwerk aangestipt.

Het totaal in het gezin Hoog is hoger dan dat in het gezin Laag (6711 vs. 5438). Dit zou een eerste aanwijzing kunnen zijn voor de veronderstelling dat men in het gezin Hoog meer verbaliserend optreedt dan in het gezin Laag.

In beide gezinnen nemen de moeders een centrale plaats in in de interactie: zij zijn beiden van een aanzienlijk groter aantal gespreksbijdragen de spreker dan de overige interactiedeel-nemers. Moe-

Tabel 4 2 1 Het conversationele netwerk in het gezin Laag

	Geadresseerde												Totaal
	Moeder	Vader	Elise	Mieke	Mirjam	Ingrid Elsje	Erica	Peter	Huub	Stefan	moeder per-son	overigen onbekend	
Spreker													
Moeder	4 0,2	174 9,6	203 11,2	132 7,2	133 7,3	482 26,6	79 4,4	41 2,3	35 1,9	3 0,2	416 22,9	112 6,2	1814 33,4
Vader	116 24,7		26 5,5	62 13,2	6 1,3	145 30,9	4 0,9		4 0,9		75 16,0	32 6,8	470 8,6
Elise	162 21,0	24 3,1		61 7,9	58 7,5	95 12,3	83 10,8	4 0,5			149 19,3	135 17,5	771 14,2
Mieke	101 18,8	25 4,6	56 10,4		15 2,8	8 1,5	71 13,2	6 1,1	1 0,2		98 18,2	157 29,2	538 9,9
Mirjam	123 21,2	4 0,7	77 13,3	33 5,7		83 14,3	25 4,3		1 0,2		98 16,9	136 23,5	580 10,7
Ingrid Elsje	102 25,8	59 14,9	20 5,1	1 0,3	11 2,8	23 5,8	8 2,0		1 0,3	1 0,3	31 7,8	139 35,1	396 7,3
Erica	59 15,7	6 1,6	73 19,5	51 13,6	26 6,9	48 12,8		10 2,7	26 6,9		50 13,3	26 6,9	375 6,9
Peter	50 26,2		20 10,5	9 4,7		23 12,0	14 7,3				42 22,0	33 17,3	191 3,5
Huub	28 15,5			4 2,2	6 3,3	4 2,2	50 27,6				81 44,8	8 4,4	181 3,3
Stefan	5 31,3		1 6,3		1 6,3	3 18,8			1 6,3		3 18,8	2 12,5	16 0,3
overigen onbekend	13 12,3	7 6,6		2 1,9	1 0,9	4 3,8	1 0,9		2 1,9		5 4,7	71 67,0	106 2,0
Totaal	763 14,0	299 5,5	476 8,8	355 6,5	257 4,7	918 16,9	335 6,2	61 1,1	71 1,3	4 0,1	1048 19,3	851 15,7	5438 100,0 %

In de randen van het netwerk staan aantallen en percentages t.o.v. het hoofdtotaal. Binnen het netwerk staan aantallen en percentages t.o.v. het totaal als spreker.

der Hoog neemt een iets groter percentage van de gespreksbijdragen voor haar rekening dan moeder Laag. Moeder Hoog onderscheidt zich in die zin van moeder Laag dat zij duidelijk vaker als geadresseerde aan de interactie deelneemt. Qua algemene betrokkenheid (de som van de score als spreker en de score als geadresseerde) overtreft zij moeder Laag: 54,8% vs. 47,4%.

Beide vaders zijn niet zo actief in de gezinsinteractie: vader Laag neemt maar 8,6% van het totaal voor zijn rekening, vader Hoog maar 2,5%. Dit wordt voor een deel veroorzaakt doordat ze zo vaak afwezig zijn. Als we in beide gezinnen die periodes onder de loupe nemen waarin de vaders thuis zijn, zijn zij beiden in vergelijking met de moeders ongeveer half zo actief (vader Laag neemt 15,5% van het totaal voor zijn rekening en moeder Laag 27,4%; vader Hoog neemt 15,3%

Tabel 4.2.2 Hlt. conversationele netwerk in het gezin Hoog

	Geadresseerde												1 taal	
	Moeder	Vader	Leonard	Wientje	Otto	Erica	Oma	Liesbeth	Kees	Walter	meer dan één persoon	overigen onbekend		
Spreker														
Moeder	1 0 0	30 1 3	265 11 5	572 24 8	73 3 2	448 19 4	205 8 9	78 3 4	99 4 3	17 0 7	189 16 9	130 5 6	2307 34 4	
Vader	24 14 3		26 15 5	13 8 9		6 3 6	48 28 6				38 22 6	11 6 6	168 2 5	
Leonard	208 22 4	29 3 1	1 0 1	203 21 8	1 0 1	27 2 9	26 2 8	7 0 8	6 0 6	121 13 0	159 17 1	142 15 3	930 13 9	
Wientje	551 37 3	15 1 0	107 12 6	1 0 1	32 2 2	168 21 3	72 4 9	27 1 8	11 0 7	4 0 3	198 13 3	216 14 6	1484 22 1	
Otto	1 12 5			1 2 5							3 7 5	31 77 5	40 0 6	
Erica	254 39 0	3 0 5	35 5 4	153 23 5	23 3 5		24 3 7	6 0 9	6 0 9		110 16 9	38 5 8	652 9 7	
Oma	159 21 4	34 6 7	33 6 5	109 21 5		18 3 6			27 5 3		100 19 8	26 5 1	506 7 5	
Liesbeth	70 45 2		3 5 8	41 26 5	9 5 8	6 3 9					15 9 7	5 3 2	155 2 3	
Kees	85 35 4		11 4 6	19 7 9	13 5 4	7 2 9	24 10 0				3 1 3	42 17 5	36 15 0	240 3 6
Walter	6 4 1		9 6 4 2	6 4 1				1 0 7			18 12 2	22 14 9	148 2 2	
overigen onbekend	2 2 5			1 1 2			3 3 7		1 1 2		10 12 4	64 79 0	81 1 2	
totaal	1367 20 4	111 1 7	662 9 9	1121 16 7	151 2 3	680 10 1	402 6 0	119 1 8	150 2 2	145 2 2	1082 16 1	721 10 7	6711 100 0 %	

In i randen van het netwerk staan aantallen en percentages t o v het hoofd totaal. Binnen het netwerk staan aantallen en percentages t o v het totaal als spreker.

van het totaal voor zijn rekening en moeder Hoog 30,6%, wellicht ten overvloede: deze cijfers staan niet in de tabellen 4.2.1 en 4.2.2 die op de gehele opnametijd van 6 uur interactie per gezin betrekking hebben).

De achtjarigen, Elise en Leonard, nemen binnen hun gezin een vergelijkbare positie in. Zij nemen beiden ongeveer 14% van de gespreksbijdragen voor hun rekening. Leonard is in vergelijking met Elise iets vaker als geadresseerde in de interactie betrokken.

Bij Wientje en Mieke, de hoofdrolspelsters in ons onderzoek, zien we duidelijke verschillen. Wientje neemt als spreker 22,1% van de gespreksbijdragen voor haar rekening en als geadresseerde 16,7%. Zij is in totaal dus bij 38,8% van de gespreksbijdragen betrokken. Voor Mieke ligt dit getal aanzienlijk lager: zij spreekt 9,9% van het totaal en is van 6,5% de geadresseerde. Bij elkaar opgeteld komt Mieke tot een betrokkenheidsscore van 16,4%. We hebben hier te maken met

een eerste belangrijk verschil in de socialisatie van beide kleuters. Voor Wientje is het gezin een belangrijke bron van socialisatie. Voor Mieke is dit minder het geval: ze speelt veel op straat met vriendjes en vriendinnetjes en komt slechts af en toe binnenwippen. Zelfs de avondmaaltijd woont ze niet altijd bij.

We kunnen ons de vraag stellen welk beeld de betrokkenheid van de beide kleuters bij de gezinsinteractie te zien geeft wanneer we die periodes selecteren waarin ze aanwezig zijn en de spelsituaties uitzonderen (op de rol van het spel in het leven van de beide kleuters kom ik later nog terug).

Onder deze condities neemt Mieke 20,8% van de gespreksbijdragen voor haar rekening, zij is van 13,6% de geadresseerde. Voor Wientje bedragen deze cijfers resp. 19,8% en 14,4%. Beide kleuters doen nu qua betrokkenheid bij de gezinsinteractie niet veel voor elkaar onder. Wanneer we controleren voor de aanwezigheid van de kleuters en de spelsituaties uitzonderen, zien we een belangrijke verschuiving optreden in het gedrag van de moeders. De plaats van moeder Hoog in het conversationele netwerk is onder de genoemde condities centraler: zij spreekt 36,2% van de gespreksbijdragen en ontvangt 21,7%, hetgeen een totale betrokkenheidsscore oplevert van 57,9%. Voor moeder Laag dalen de cijfers tot resp. 26,2% en 12,6%, zodat haar totale betrokkenheid neerkomt op 38,8%. De centrale plaats van moeder Laag in het conversationele netwerk is blijkbaar niet onder alle omstandigheden even sterk.

Een ander interessant punt om naar te kijken is de moeder-kleuterdiade: hoe vaak richten de beide moeders zich tot de kleuters en omgekeerd. Uit de gegevens in de tabellen 4.2.1 en 4.2.2 kunnen we afleiden dat de moeder-kleuterdiade in het gezin Hoog een veel zwaardere plaats inneemt in het conversationele netwerk dan de moeder-kleuterdiade in het gezin Laag: moeder Hoog en Wientje wisselen 572 + 553 = 1125 gespreksbijdragen uit, hetgeen 16,8% van het totaal van 6711 is; moeder Laag en Mieke wisselen 132 + 101 = 233 gespreksbijdragen uit, d.w.z. 4,3% van het totaal van 5438. Ook onder meer vergelijkbare condities (als de kleuters aanwezig zijn en de interactie tijdens spel niet meegerekend wordt) scoort de moeder-Wientjediade aanzienlijk hoger dan de moeder-Miekediade: 16,1% vs. 8,8%. De moeder-Wientjediade is aanzienlijk sterker dan welke andere diade in het gezin Hoog ook. In het gezin uit laag milieu kan zo'n uitgesproken dominante diade niet aangewezen worden.

Beide moeder-kleuterdiades worden absoluut gezien gekenmerkt door een symmetrische structuur. Moeder Laag richt 132 gespreksbijdragen tot Mieke en ontvangt er van Mieke 101. Moeder Hoog richt 572 gespreksbijdragen tot Wientje en ontvangt er van Wientje 553. Wientje is sterk op haar moeder gericht: van 37,3% van haar gespreksbijdragen is haar moeder de geadresseerde. Mieke onderscheidt zich hier van Wientje: 'slechts' 18,8% van haar gespreksbijdragen richt ze tot haar moeder.

Moeder Laag besteedt erg veel aandacht aan de kleintjes Ingrid en Elsje. De overige gezinsleden worden ongeveer gelijk behandeld. Moeder Hoog besteedt aan Wientje aanzienlijk meer aandacht dan aan

de overige gezinsleden.

Als de veronderstelling juist is dat een intensieve interactie met de moeder leerzaam is voor kinderen en van invloed op hun schoolsucces (een gezichtspunt dat we in de literatuur over deprivatie nogal eens vinden en dat aanleiding gegeven heeft tot veelvuldig onderzoek naar de interactie tussen moeder en kind (b.v. Olm 1970; Hess en Shipman 1967)), dan zien we hier een punt waarop Wientje ten opzichte van Mieke in het voordeel is. Overigens gaat het hier onder de noemer 'betrokkenheid' alleen maar om de frekwentie van de interactie, en niet om de kwaliteit, de duur en de middelen. Hoewel de laatstgenoemde gezichtspunten in principe een ander licht op de zaak kunnen werpen, probeer ik met de rest van deze verslaggeving aan te tonen dat dit voor het gezin Laag en het gezin Hoog niet het geval is. In dit verband is paragraaf 4.2.3.12 van bijzonder belang. In de verdere analyses wordt de hier gegeven globale karakterisering van de moeder-kleuterdiades uitgewerkt, maar niet gewijzigd.

Vader Laag is, zoals gezegd, weinig thuis, maar als hij thuis is, bemoeit hij zich relatief veel met Mieke. Als vader Hoog thuis is, blijkt zijn interactie met Leonard in verhouding intensief te zijn. In het gezin Hoog neemt het bezoek een groter deel van de gespreksbijdragen voor zijn rekening dan in het gezin Laag. Stefan, een bezoeker van het gezin Laag, is bijzonder zwijgzaam. Terwijl hij een geruime tijd aanwezig is, doet hij toch maar 16 keer zijn mond open. Deze gespreksbijdragen zijn niet opvallend lang en zelden interessant in de door ons onderzochte opzichten, zodat hij in het vervolg van deze verslaggeving geen rol meer speelt. In beide gezinnen zijn de volwassen bezoekers sterk op moeder gericht. Huub, een bezoeker van het gezin Laag vormt een uitzondering op deze lijn: hij besteedt relatief veel aandacht aan Erica. Walter, een neefje van de kinderen Hoog, is vooral met Leonard in gesprek.

De onderzoeker neemt in beide gezinnen, haar vrijwel volledige aanwezigheid in aanmerking genomen, een relatief klein deel van de gespreksbijdragen voor haar rekening.

Een laatste punt waarop ik naar aanleiding van de tabellen 4.2.1 en 4.2.2 nog even de aandacht wil vestigen, is dat van de algemene geadresseerdheid (de geadresseerde is meer dan één persoon). Deze blijkt in het gezin Laag, en vooral in het beurtenrepertoire van moeder Laag en Huub, frekwenter voor te komen dan in het gezin Hoog (de gezinnen verschillen op dit punt zeer sterk significant, voor de moeders geldt hetzelfde). Hieruit kan een aanwijzing gedistilleerd worden voor een algemene conclusie van onze analyse: in het gezin Laag werken de interactiedeelnameers minder specifiek op elkaar in en dit draagt bij tot een sfeer van leven en laten leven.

De bovenstaande kwantificering van de betrokkenheid van de interactiedeelnameers bij de conversatie verschaft zeer globale informatie over de structuur van de gezinsinteractie. Uit de gepresenteerde gegevens valt niet af te lezen met welke middelen de verschillende interactiedeelnameers in het conversationele netwerk optreden. We zullen in het onderstaande meer in detail ingaan op de structuur van de gezinsinteractie onder vijf noemers: concurrentie, afhankelijkheid,

4.2.3 Concurrentie

In het onderzoek zijn een aantal variabelen opgenomen die op verschillende wijze verband houden met concurrentie (zie par. 2.4.3.5). Van ieder concurrentiegeval is vastgesteld wie wint en wie verliest. Deze gegevens zijn opgenomen in de netwerken van de winnaars en de verliezers en vormen de meest algemene toegang tot de vraag hoe de gezinnen, en de diverse interactiedeelnemers daarbinnen zich verhouden wat betreft de onderlinge concurrentie bij het verkrijgen van het woord. Deze netwerken worden behandeld in paragraaf 4.2.3.1. In de paragrafen 4.2.3.2 t/m 4.2.3.10 worden de beurtenrepertoires van de gezinnen, de moeders en de kleuters vergeleken onder de diverse specifieke aspecten van concurrentie. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de vraag naar de relatie tussen extralinguale variabelen en de concurrentie (par. 4.2.3.11). In paragraaf 4.2.3.12 wordt de relatie tussen de concurrentie en de zgn. beurdichtheid aan de orde gesteld. Het onderwerp 'concurrentie' wordt afgesloten met een discussie over de interpretatie van de linguïstische analyse in termen van begrippen die verband houden met sociale relaties, zoals dominantie en beleefdheid (par. 4.2.3.13).

4.2.3.1 De netwerken van de winnaars en de verliezers

Tabel 4.2.3 geeft het netwerk van de winnaars en de verliezers in het gezin Laag weer. Tabel 4.2.4 bevat hetzelfde netwerk van het gezin Hoog.

De bespreking van de concurrentie begint met het hoofdtotaal (het getal op de kruising van de lijnen 'totaal winnaar' en 'totaal verliezer'). Daarna ga ik in op de met de randtotalen van het netwerk samenhangende scores 'W+V', 'RC' en ' $\frac{W}{W+V}$ ' aan de rechterzijde van de tabel (zie ook de toelichting aan de voet van de tabel). Vervolgens worden de verhoudingen binnen het netwerk (het linkerdeel van de tabel) besproken.

In het gezin Hoog zijn 606 gevallen van concurrentie waargenomen, in het gezin Laag 269. Dit betekent dat het gezin Hoog in vergelijking met het gezin Laag 2,3 keer zo hoog scoort. In het gezin Hoog is op een beurten totaal van 7890 beurten 7,7% concurrerend. In het gezin Laag is de concurrentie ook procentueel belangrijk minder: 4,6% van het totaal van 5878 beurten. Dit verschil tussen de gezinnen is zeer sterk significant. Mogelijk hangt dit verschil samen met een verschil in het aantal beurten per tijdseenheid, de zgn. beurdichtheid. Deze mogelijkheid wordt in paragraaf 4.2.3.12 onderzocht. Het is niet zo dat het gesignaleerde verschil tussen de gezinnen

Tabel 4 2.3. Het netwerk van de winnaars en de verliezers in het gezin Laag

	Verliezer										Totaal	W+V	RC	$\frac{W}{W+V} \times 100$
	Moeder	Vader	Elise	Huub	Mirjam	Mieke	Erica	Peter	Huub	overigen onbekend				
Winnaar														
Moeder		17	27	21	10	12	2	10	13	2	134	183	10,1	73,2
Vader	6		2	10	2	4	1			1	26	49	10,4	53,1
Elise	6	1		7	9	1	1			1	26	71	9,2	36,6
Mieke	7	1	1		2			1			14	57	10,6	24,6
Mirjam	9	1	2	2		1					15	63	10,9	23,8
Ingrid Elsje				1							1	19	4,8	5,3
Erica	4	1	4		1			1	6		17	25	6,7	68,0
Peter	9			7				2			18	30	15,7	60,0
Huub	7		1	3	4			2			17	37	20,4	46,0
overigen onbekend	1										1	4	3,3	25,0
Totaal	49	23	45	43	48	18	8	12	20	3	269	538	9,0	50,0

Het linkerdeel van de tabel laat zien hoe frequent (in absolute aantallen) de verschillende personen binnen een gezin met elkaar concurreren. Aan de rechterzijde zijn voor de verschillende personen een drietal scores opgenomen. W+V staat voor de concurrentiegevallen, de som van de ruwe score als winnaar en de ruwe score als verliezer. RC betekent relatieve concurrentie, d.w.z. het quotiënt van de concurrentiegevallen en 1/3 van de gespreksbijdragen. In de laatste kolom staan de winstkansen vermeld.

veroorzaakt wordt door één of enkele interactiedeelname. Uit de scores onder de noemer 'RC' (relatieve concurrentie, een score die de vraag hoe vaak iemand concurreert beantwoordt in relatie tot zijn gespreksbijdragen) blijkt dat iedere interactiedeelname in het gezin Hoog zijn tegenvoeter in het gezin Laag overtreft. Als we de interactiedeelname in het gezin Laag rangordenen vanuit de vraag wie in verhouding tot zijn deelname aan het gesprek veel concurreert (zie onder 'RC'), krijgen we de volgende reeks: Huub, Peter, Mirjam, Mieke, vader, moeder, Elise, Erica en Ingrid. Het bezoek, de een huiselijke rol vervullende Erica uitgezonderd, concurreert het meest, de ouders en de kinderen doen niet veel voor elkaar onder.

Een rangorde van deze interactiedeelname vanuit de vraag hoe de winstkansen liggen, geeft het volgende beeld te zien: moeder, Erica, Peter, vader, Huub, Elise, Mieke, Mirjam en Ingrid. Dat Mirjams

Tabel 4 2 4 Het netwerk van de winnaars en de verliezers in het gezin Hoog

	Verliezer										Totaal	W+V	RC	$\frac{W}{W+V} \times 100$
	Moeder	Vader	Leonard	Wientje	Erica	Oma	Liesbeth	Kees	Walter	Overigen onbekend				
Winnaar														
Moeder		11	49	132	15	27	9	13	4	4	264	303	16,6	68,9 %
Vader	6		8	6		4				2	26	54	32,1	48,2
Leonard	10	2		33	3	4		3	7		62	156	16,8	39,7
Wientje	45	2	22		8	6	3	1		1	88	320	21,6	27,5
Otto				1							1	1		
Erica	21		3	18		1		2		2	47	77	11,8	61,0
Oma	15	1 ²	8	22	1					3	62	104	20,6	59,6
Liesbeth	14			10	2						26	39	25,2	66,7
Kees	6		1	9	1					3	20	41	17,1	48,8
Walter	1		3				1	1			6	20	13,5	30,0
Overigen onbekend	1			1				1		1	4	17	21,0	23,5
Totaal	119	28	94	232	30	42	13	21	14	13	606	1212	18,1	50,0

Het linkerdeel van de tabel laat zien hoe frequent (in absolute aantallen) de verschillende personen binnen een gezin met elkaar concurreren. Aan de rechterzijde zijn voor de verschillende personen een drietal scores opgenomen. W+V staat voor de concurrentiegevallen, de som van de ruwe score als winnaar en de ruwe score als verliezer. RC betekent relatieve concurrentie, d.w.z. het quotiënt van de concurrentiegevallen en 1 % van de gespreksbijdragen. In de laatste kolom staan de winstkansen vermeld.

Winstkansen zo laag zijn, zou te maken kunnen hebben met haar positie in het gezin als 'probleemkind'. Peters winstkansen liggen boven die van Huub. Dit gegeven stemt overeen met een beeld dat ik van deze personen had: ze zijn beiden kleurrijke figuren; Peter is in vergelijking met Huub een krachtiger, meer op de voorgrond tredende persoon. Hoewel persoonlijkheidskenmerken van invloed zijn op de concurrentiegegevens, wordt het algemene beeld dat erin naar voren komt, in sterke mate bepaald door de rol- en leeftijdsverhoudingen. Als we de interactie deelnemers in het gezin Hoog rangordenen vanuit de vraag wie in verhouding tot zijn bijdrage aan het gesprek veel concurreert (zie onder 'RC'), krijgen we de volgende reeks: vader, Liesbeth, Wientje, oma, Kees, moeder en Leonard, Walter en tenslotte Erica. Het bezoek scoort hoog, sommige gezinsleden ook, andere niet. Met name Wientje komt als weinig terughoudend naar voren.

Wanneer we de interactie deelnemers in het gezin Hoog rangordenen vanuit de vraag naar de winstkansen in concurrentiesituaties, geeft dit het volgende beeld te zien: moeder, Liesbeth, Erica, oma, Kees,

vader, Leonard, Walter en Wientje. Ook deze rangorde is redelijk goed te combineren met de sociale parameters van de figuren die erin optreden.

In beide gezinnen hebben de moeders een winstkans van ongeveer 70%. De winstkans van de vaders ligt rond de 50%, die van de achtjarigen bedraagt een kleine 40%. De kleuters Mieke en Wientje komen heel weinig aan het woord onder concurrerende omstandigheden. Zij hebben een winstkans van ongeveer 25%.

De moeders spelen een centrale rol in de interactie en winnen van ieder gezinslid vaker dan dat ze ervan verliezen. Zelfs de vaders delven tegenover de moeders het onderspit.

Dat de vaders, en ook de volwassen mannelijke bezoekers, vaker van de moeders verliezen dan omgekeerd, is in het licht van het onderzoek van Zimmerman en West (1975) een opmerkelijk gegeven. Zimmerman en West constateerden immers dat een tweegesprek tussen een man en een vrouw meestal door de man gedomineerd wordt. Mijn stellige mening is dat de onderzoekssituatie hier een relevante variabele is: Zimmerman en West onderzochten gesprekken in café's (de openbare sfeer); ons onderzoeksmateriaal is afkomstig uit de huiselijke kring. Ook is het mogelijk dat de in verhouding tot de moeders lage winstscore van de volwassen mannen samenhangt met de aard van de gespreks- onderwerpen die in de gezinsinteractie aan de orde komen. Zij zijn misschien niet zo geïnteresseerd in allerlei huiselijke aangelegenheden en hebben weinig behoefte om zich op dat gebied te laten gelden.

Het is mogelijk deze laatste veronderstelling aan de hand van het onderzoeksmateriaal toe te lichten. Als we onderwerpen selecteren die op een relatief hoge betrokkenheid van de mannen kunnen rekenen, blijkt de verhouding tussen winnen en verliezen voor de mannen en de moeders ongeveer gelijk te liggen. De conversatie waaraan dit gegeven ontleend is, heeft in het gezin Laag betrekking op de belevenissen van Stefan en op de gespannen relatie tussen het gezin Laag en de ouders van vader Laag. In het gezin Hoog kan het gespreksonderwerp 'de sociale misstanden aan het begin van de twintigste eeuw' op een relatief grote betrokkenheid van vader rekenen. De omvang van het onderzoeksmateriaal dat betrekking heeft op deze gespreksonderwerpen is te gering om er al te verstrekkende conclusies aan te verbinden. Ik beperk me hier tot de constatering dat de onderzochte gezinnen domeinen zijn waarin de moeders overheersen. De aard van de gespreksonderwerpen die in de gezinnen aan de orde komen, lijkt van invloed te zijn op de in verhouding tot de moeders hoge verliesscore van de volwassen mannen.

In het gezin Laag is Erica de enige interactiedeelneemer die vaker van moeder Laag wint dan omgekeerd. De aantallen zijn echter erg laag.

In het gezin Hoog winnen zowel Erica als Liesbeth vaker van moeder Hoog dan omgekeerd. Liesbeth onderscheidt zich van Erica in die zin dat zij, als zij aanwezig is, veel spreekt en verhoudingsgewijs vaker de concurrentieslag met moeder Hoog aangaat. Van de interactie

tussen Liesbeth en moeder is 15,5% concurrerend, van die tussen Erica en moeder 5,1%. Liesbeth is de enige in het gezin Hoog die een behoorlijk tegenwicht vormt voor moeder Hoog. Oma lukt dit niet. In beide gezinnen krijgen de kinderen weinig kans bij de moeders: in concurrentie met hun moeder hebben de grotere kinderen een winstkans die ligt tussen de 17% en 25%. Voor Leonard is deze winstkans het laagst.

Wat de beide vaders betreft: het heeft er veel van weg dat zij de positie van het oudste kind bekleeden. In concurrentie met de moeders is hun winstkans laag, van de kinderen winnen ze echter vaker dan omgekeerd.

Wat de kinderen onderling betreft: over het algemeen wint het oudere kind vaker van het jongere dan omgekeerd. Alleen bij Mirjam en Elise zien we dit niet. Zoals al eerder gezegd is, kan dit verband houden met Mirjams bijzondere positie in het gezin Laag.

Tenslotte wil ik nog even wat meer aandacht besteden aan de beide kleuters Mieke en Wientje. Het belangrijkste verschilpunt tussen beiden is, dat Wientje Hoog veel meer ervaring opdoet in concurrentie-situaties. Zij is bij 320 gevallen betrokken en Mieke 'slechts' bij 57; voor Wientje bedraagt de relatieve concurrentie 21,6 en voor Mieke 10,6. En hoewel de winstkansen van de beide kleuters ongeveer gelijk zijn, wint Wientje Hoog in de gezinsinteractie 88 keer, Mieke Laag daarentegen maar 14 keer. Wientje doet actief mee aan een gezinsinteractie die qua concurrentie spannender is dan die van Mieke. Zij leert zich in vergelijking met Mieke meer weren op conversationeel vlak.

Een tweede verschilpunt heeft betrekking op de moeder-kleuterdiade. De diade van Wientje en haar moeder neemt met 177 concurrentiegevallen een 'zware' plaats in in het netwerk van de winnaars en de verliezers (29,2% van het totaal van 606). De moeder-Miekediade beslaat daarentegen met 28 concurrentiegevallen 10,4% van het totaal. De concurrentie tussen Wientje en haar moeder overschaduwet het gehele netwerk. In het gezin Laag ontbreekt zo'n dominante diade. Dat Mieke in het gezin aanzienlijk minder conversationeel bereikbaar is dan Wientje, blijkt aan deze constatering weinig af te doen. Ook wanneer we hiervoor controleren, haalt de moeder-Miekediade het niet bij de moeder-Wiendiade. Wientje heeft in vergelijking met Mieke niet alleen meer ervaring in het concurreren, zij heeft vooral ook meer ervaring in het concurreren met een meerdere. Dit ervaringsgegeven is mogelijk niet onbelangrijk bij het beklimmen van de maatschappelijke ladder.

Fragment 4.2.1 illustreert Wientjes concurrentiepositie in haar gezin. Het commentaar bij dit fragment moet niet misverstaan worden als een diepgaande en allesomvattende analyse. Het dient als toelichting van de wijze waarop in de analyse beslissingen genomen zijn en als verduidelijking van de loop van het gesprek. Dit geldt overigens voor alle commentaren bij de in dit verslag opgenomen fragmenten. Uit fragment 4.2.1 blijkt dat Wientje veel concurreert, maar zelden met succes. Fragment 4.2.2 laat zien hoe Mieke zich gedraagt wat betreft de concurrentie. In het fragment wordt weinig geconcurrerd.

Fragment 4.2.1. Wientje Hoog neemt deel aan een meerpartijenconversatie over de organisatie van de zwemles (zie voor de verklaring van de tekens de flap).

Achtergrondinformatie: Oma vindt het voor moeder Hoogs gezondheid beter als ze meer rust neemt.

Nummer	Spreeker	Gedres- seerde	Tekst	Commentaar
1	Wientje	Oma	Zeg omi.	Wientje richt zich tot oma met een 'prestart'.
2	Oma	Wientje	Ja.	Oma geeft te kennen dat ze luistert.
3	Wientje	Oma	Omi, wij gaan maandag zwemmen, hè, enne omi ( )	Wientjes beurt is qua begin een zelfselectie met toestemming (partroon 7 in bijlage 1). Ze vertelt dat ze maandag zwemles krijgt.
4	Oma	Wientje	Wie gaat er met jullie mee, Wien?	Oma neemt de beurt nadat ze aangesproken is. Ze vreest dat moeder Hoog teveel onderneemt en stelt hierover een vraag.
5	Wientje	Oma	Mama en Erica.	Wientje antwoordt.
6	Oma	Wientje	Mag ze niet.	Oma is het niet eens met de gang van zaken.
7a	Wientje	Oma	Jawel, mama die moet rijden met de auto	Wientje geeft aanvullende informatie over de organisatie van de zwemles. Oma probeert tevergeefs te onderbreken.
8	Oma	Wientje	zet hem als we zwemmen en dan eh hebben ze samen	Wientje legt verder uit.
7b	Wientje	Oma	een kantoor en die daa [en die nou	Wientje legt verder uit.
9	Oma	Wientje	[// Kan niet allemaal. Kan niet. Kan mama niet doen.	Oma onderbreekt Wientje. Ze is het niet eens met de gang van zaken.
10	Moeder	Oma	Volgende week.	Moeder Hoog voelt zich inmiddels aangesproken. Volgende week is nog zo ver weg...
11	Oma	Moeder	Nee	Oma is het er niet mee eens.
12	Moeder	Oma	Dan doe ik allemaal heel gewone dingen.	Moeder ziet geen problemen.
13	Oma	Moeder	Met dat been?	Oma gelooft er niets van en stelt een vraag.
14	Moeder	Oma	Tuurlijk.	Moeder antwoordt.
15	Oma	Wientje	Wat een domme mama.	Oma uit haar ongenoegen over haar dochter tegen haar kleindochter.
16	Moeder	Oma	Nee hoor.	Moeder voelt zich aangesproken en bestrijdt oma's opvatting.
17	Oma	Moeder	Oh, nou ja, in elk geval zullen we ( ) (na verloop van tijd)	Oma is het er niet mee eens, maar neemt er voorlopig genoegen mee.
18	Oninterpreteerbaar		( )	Een mislukt initiatief.
19	Oma	Moeder	[Maar, mama, dat kun je niet met dat been, al dat gesjouw naar ( )	Oma wint. Ze komt erop terug.
20	Moeder	Oma	( )	Moeder probeert te reageren, maar dat mislukt.
21	Kees	Moeder	[Mag ook niet. (>) Je mag ook niet sjouwen.	Hoewel moeder aangesproken was, wint Kees van haar. Hij steunt oma.
22	Moeder	Oma	Maar ik heb nog een heel weekend voor de boeg en maandag is alles weer voorbij.	Moeder verdedigt zich.
23	Oma	Wientje	Weet je dat er eigenwijze mammi's zijn?	Vergelijkbaar met 15. Oma kiest nu een vragende vorm.
24	Moeder	Oma	Maar Erica sjouwt met hun naar het zwembad. Ik niet.	Moeder zet het gesprek voort nadat Wientje om een reactie gevraagd was.
25	Moeder	Erica	Hè, Erica?	Moeder vraagt Erica om bevestiging.
26	Erica	Moeder	Ja.	Erica antwoordt.
27	Wientje	Moeder	[(Kijken, mam.)	Wientje verliest een simultane start van oma.
28	Oma	Moeder	[Maar Erica, zij kan toch autorijden?	Oma stelt moeder een vraag.
29	Moeder	Oma	Erica kan autorijden.	Moeder antwoordt.
30	Oma	Moeder	Dan hoe jij toch ook niet te rijden?	Oma stelt moeder opnieuw een vraag.
31	Moeder	Oma	Nee, doe ik dan toch ook niet.	Moeder antwoordt.

Fragment 4.2.1 (vervolg)

Nummer	Spreeker	Geadres- seerde	Tekst	Commentaar
32	Oma	Moeder	Oh, ze zegt mama	( )// Is er sprake van een door Wientje in de wereld geholpen misverstand? Het wordt nu spannend. Oma wordt onderbroken.
33	Wientje	Meer	Maar Erica weet	Wientje probeert er tevergeefs tussen te komen.
34	Moeder	Oma	Alleen woensdag	Het lukt moeder evenmin er tussen te komen.
35	Moeder	Wientje	st st.	Moeder probeert het nogmaals en nu lukt het. Ze corrigeert Wientje.
36	Wientje	Meer	Maar Erica	Wientje geeft het niet op, maar het lukt haar niet het woord te krijgen.
37	Moeder	Oma	Maar woensdag moeten we dat even gescheiden doen, want dan ja, is Leonard klaar van de judo.	Moeder wint van Wientje en legt uit hoe de vork in de steel zit.
38	Wientje	Moeder	Mama, weet je, Erica weet niet waar het zwembad is.	Als moeder uitgepraat is, grijpt Wientje haar kans Ze gebruikt een 'prestart'-achtig element waarop geen antwoord afgewacht wordt (patroon 20 in bijlage 1). Haar beurt leidt tot heftige reacties
39	Kees	?	( )	Kees deelt het onderspit.
40	Erica	Wientje	Ohoh	Erica's beurt is verenigbaar met die van moeder.
41	Meer	Wientje	Oh, dan moet jij maar eens vragen hoe vaak Erica zelf zwemt in dat zwembad. Heel vaak. Want Erica doet heel veel aan sport.	Moeder wint de concurrentie met Kees en doorstaat Wientjes onderbrekingspoging.
42	Wientje	Moeder	( )	Wientjes onderbrekingspoging mislukt.
43	Wientje	Moeder	( )	Wientje verliest weer.
44	Erica	Wientje	Ik woon daar heel dichtbij, Wien, vijf minuutjes lopen	Erica wint en spreekt Wientje aan.
45	Oma	Erica	Zwem je vaak?	Oma neemt de beurt nadat Wientje aangesproken was en stelt Erica een vraag.
46	Erica	Oma	Och, niet zo vaak, maar toch wel.	Erica antwoordt.
47	Moeder	Oma	Regelmatig.	Moeder vult Erica's antwoord aan (patroon 10 in bijlage 1)

Fragment 4.2.2: Mieke Laag neemt deel aan een meerpartijenconversatie naar aanleiding van haar bezoek aan de tandarts (zie voor de verklaring der tekens de flap).

Nummer	Spreker	Gedreesde	Tekst	Commentaar
1	Mieke	Erica	Zie maar bij mij. (4) Ik heb eh... Hun hebben een heleboel tanden en ikke niet.	Zonder eerst expliciet om aandacht te vragen, begint Mieke haar gespreksbijdrage.
2	Erica	Mieke	Maar heb jij je tanden dan?	Erica stelt een vraag.
3	Mieke	Erica	Eén daar en één daar. (2)	Mieke antwoordt.
4	Mieke	Erica	[Je hebt	Als ze na een pauze van twee seconden opnieuw het woord probeert te nemen, verliest ze van Huub.
5	Huub	Mieke	[Nou, een troost heb je je krijgt nog tanden terug.	
6	Mieke	Meer	Maar hun hebben twee spuitjes gedaan. (1,9).	Mieke vertelt verder.
7	Mieke	Meer	[Eén hier en hier en daar.	Na een pauze van Mieke starten Mieke en Mirjam gelijktijdig. Beide beurten zijn verstaanbaar en met elkaar verenigbaar, zodat hier sprake is van simultaneïteit die niet ten koste van één van de betrokken partijen gaat.
8	Mirjam	Meer	[Ikke niet, ikke niet. Ik heb onder grote tanden en kiezen.	Mieke vertelt verder.
9	Mieke	Meer	Kan ik zo voelen.	Mieke vertelt verder.
10	Oninterpreteerbaar	( )		Iemand zegt iets onverstaanbaars.
11	Mieke	Meer	Hebben ze hier een spuitje gedaan en hier. Er moest er maar één uit ( ) Krijg je een stijve wang. Moest je in je mond laten. Mag je niet uitspoelen. Ik kon bijna niet meer praten.	Mieke vertelt verder.
12	Huub	Erica	Ik heb een kennis, hè Erica, die kan niet tegen injecties, he. Die heeft een tandarts die werkt met hypnose. (1,8). En die heeft ook zo'n ligstoel dan, en dan gaat die stoel zo naar beneden. (2,8). En dan onder hypnose halen ze d'r uit wat er uit moet. En dan heeft ze nergens last van. Maar als ze gewoon die spuit krijgt, gaat ze onherroepelijk onderuit. Ja, niet meteen hoor, maar ze heeft een keer gehad, pas achteraf, uren daarna, pats, boem, klapt ze neer. En dat is een keer [gebeurd midden op straat.	Als Mieke uitgepraat is, richt Huub zich tot Erica met een lang verhaal.
13	Mieke	Moeder	[Mam, Moet je eens	Moeders aandacht is vrij en Mieke richt zich tot moeder.
14	Moeder	Mieke	kijken, mam, m'n bek [// Bek? Ik wist niet dat jij een bek had	Moeder onderbreekt Mieke met een vraag om herhaling waarop geen antwoord wordt afgewacht (patroon 24 in bijlage 3). Miekés woordkeus wordt gecorrigeerd.
15	Mieke	Moeder	Maar dan moest ik mijn mond open [//	Mieke verbeterd zichzelf, maar voor moeder is de misstap nog niet gepasseerd.
16	Moeder	Mieke	(Een bek wel hoor)	Moeder onderbreekt Mieke opnieuw. Haar beurt is niet goed verstaanbaar, maar waarschijnlijk kaatst ze de bal terug met een opmerking die impliceert dat Mieke een bek heeft.
17	Mieke	Moeder	Nee, ik heb geen bek.	Mieke weerlegt de bewering.
18	Huub	Mieke	Wel waar, dat zei je net zelf.	Huub wijst Mieke op een inconsequentie
19	Mieke	Meer	Moest ik heel wijd open houden. ( )	Mieke beëindigt haar verhaal.

Als Mieke concurreert, trekt ze echter ook aan het kortste eind.

Samenvattend kunnen we voor dit onderdeel het volgende concluderen. Globaal zien we in beide gezinnen dezelfde tendenzen optreden: de rangorde qua leeftijd en sociaal aanzien is van invloed op de winstkansen. Wat betreft het winnen en verliezen gebeurt er in Wientjes gezin en met Wientje persoonlijk meer dan bij Mieke.

4.2.3.2 De onderbrekingspogingen

In tabel 4.2.5 wordt het beurtenrepertoire van de twee gezinnen, evenals dat van de moeders en de kleuters vergeleken wat betreft de onderbrekingspogingen (vgl. par. 2.4.3.5).

Tabel 4.2.5: Opbouw van het beurtenrepertoire van de gezinnen, de moeders en de kleuters onder het opzicht van de onderbrekingspogingen (percentages)

	Onderbreking				Totaal
	geen	mislukt	gelukt	complex gelukt	
Gezin Laag	96,6	1,0	2,4	0,0	100 %
Moeder	96,2	0,3	3,6	0,0	100 %
Kleuter	95,9	2,4	1,7	0,0	100 %
Gezin Hoog	94,3	1,9	3,7	0,1	100 %
Moeder	94,4	0,9	4,7	0,1	100 %
Kleuter	92,7	4,3	3,0	0,0	100 %

In het gezin Hoog vinden meer onderbrekingspogingen plaats dan in het gezin Laag: het percentage onderbrekingspogingen in het beurtenrepertoire bedraagt resp. 5,7% en 3,4% ($p < .001$). Ook de moeder en de kleuter uit hoog milieu scoren hoger dan hun tegenvoeter uit laag milieu ($p < .01$). Achter de percentages gaan de volgende, als ervaringsgegeven voor de kleuters niet onbelangrijke, absolute aantallen schuil. In het gezin Laag vinden 202 onderbrekingspogingen plaats en in het gezin Hoog 449. Moeder Laag probeert 74 keer te onderbreken en moeder Hoog 149. Voor de kleuter uit laag milieu bedraagt dit cijfer 24 en voor die uit hoog milieu 134. Mieke Laags onderbrekingspogingen lukken 10 keer, die van Wientje 55 keer. Wientje levert 2,5 keer zoveel gespreksbijdragen als Mieke Laag (vgl. de scores in de tabellen 4.2.1 en 4.2.2), het lukt haar 5,5 keer zo vaak te onderbreken. Deze cijfers rechtvaardigen de conclusie dat de ene kleuter van huis uit meer ervaring heeft in het onderbreken dan de andere.

Een opvallend punt uit tabel 4.2.5 is dat Wientje Hoog zoveel pro-

beert te onderbreken. Van Wientjes beurtentotaal is 7,3% een onderbrekingspoging. De andere interactiedeelnemers in het gezin Hoog behalen samen een score van 5,2%. Dit houdt in dat Wientje zeer sterk significant afwijkt. Mieke wijkt met 4,1% niet significant af van de overige interactiedeelnemers in het gezin Laag met 3,4%. Zoals al eerder gezegd is, Wientje lijkt een weinig terughoudende interactiedeelnemer te zijn.

De winstkansen van de moeders zijn aanzienlijk hoger dan die van de kleuters, en dit geldt in sterkere mate voor moeder Laag dan voor moeder Hoog. De winstkans bij een onderbrekingspoging bedraagt voor moeder Laag 93,2%, voor moeder Hoog 83,9%. Bij beide kleuters is de kans dat ze verliezen groter dan de kans dat ze winnen. Hun score is ongeveer gelijk: 41%.

De in het onderzoek onderscheiden complexe onderbrekingen (d.w.z. onderbrekingen waarbij meer dan twee partijen betrokken zijn) blijken uitsluitend voor te komen in het gezin uit hoog milieu. Ze zijn ook hier niet frequent (8 observaties), maar ondanks dat menen we hierin toch een aanwijzing te vinden voor de veronderstelling dat de beurtwisseling in het gezin uit hoog milieu complexere vormen aanneemt dan die in het gezin uit laag milieu. Deze complexe onderbrekingen treden vooral op in geanimeerde meerpartijenconversatie. Ze doen een groot beroep op de luistervaardigheid en de timing van de gene die uiteindelijk wint. Ze worden zonder uitzondering door volwassenen gewonnen.

4.2.3.3 De context van de gelukte onderbrekingen

Tabel 4.2.6 bevat voor de gezinnen, de moeders en de kleuters een overzicht van de context van de gelukte onderbrekingen (par. 2.4.3.5).

Tabel 4.2.6: Overzicht van de gelukte onderbrekingen van de gezinnen, de moeders en de kleuters, onderscheiden naar context (percentages en totaalaantallen)

	Onderbrekingscontext			Totaal	n
	gewoon	verzachtend	verzwarend		
Gezin Laag	80,6	8,3	11,1	100 % = 144	
Moeder	82,6	8,7	8,7	100 % = 69	
Kleuter	100,0	0,0	0,0	100 % = 10	
Gezin Hoog	74,2	7,3	18,5	100 % = 302	
Moeder	78,4	5,6	16,0	100 % = 125	
Kleuter	70,9	7,3	21,8	100 % = 55	

In de gezinnen zijn de gelukte onderbrekingspogingen van dezelfde

aard· er is in verhouding even vaak sprake van bijzondere (verzachtende of verzwarende) omstandigheden en in beide gezinnen zijn de meeste onderbrekingen 'gewoon'. Ook de moeders verschillen wat dit betreft niet significant. In de voorafgaande paragraaf is al naar voren gekomen dat de absolute score van Mieke Laag erg laag is: 10. Een verdere analyse van de gegevens van deze kleuter is dan ook niet zinvol.

Moeder Hoog en Wientje komen in die zin overeen dat de meeste onderbrekingen 'gewoon' zijn.

De gegevens in tabel 4.2.6 zijn niet van dien aard dat ze toelaten te concluderen tot enige verschil de onderbrekingen zijn globaal van dezelfde aard.

Als we niet binnen de gelukke onderbrekingspogingen naar bijzondere omstandigheden kijken, maar naar een bepaald type onderbreking in het beurtentotaal, treden wél verschillen op. In het gezin Hoog bevat het beurtentotaal bijvoorbeeld significant meer onderbrekingen onder verzwarende omstandigheden. De cijfers in tabel 4.2.6 bevatten de lichte suggestie dan men in het gezin Laag gemoedelijker met elkaar omgaat dan in het gezin Hoog. Dat Wientje een weinig terughoudend type is, wordt door de gegevens niet weersproken.

4.2.3.4 De timing van de onderbrekingspogingen

In tabel 4.2.7 zijn de onderbrekingspogingen onderscheiden naar het moment waarop ze plaatsvinden. op een grens tussen twee eenheden waaruit een beurt is opgebouwd (een PRO), of binnen zo'n eenheid.

Tabel 4.2.7: Overzicht van de onderbrekingspogingen van de gezinnen, de moeders en de kleuters, onderscheiden naar moment van onderbreking (percentages en totaal aantallen)

	Moment van onderbreking		Totaal	n
	op PRO	niet op PRO		
Gezin Laag	12,9	87,1	100 %	= 202
Moeder	6,8	93,2	100 %	= 74
Kleuter	8,3	91,7	100 %	= 24
Gezin Hoog	14,9	85,1	100 %	= 449
Moeder	13,4	86,6	100 %	= 149
Kleuter	17,2	82,8	100 %	= 134

De gezinnen verschillen niet significant wat betreft de timing van de onderbrekingspogingen. De moeders wel: moeder Hoogs onderbrekingspogingen vinden in vergelijking met die van moeder Laag sterk significant vaker plaats op een PRO. Miekés scores zijn absoluut ge-

zien zo laag dat een nadere analyse niet zinvol is. Hoewel het verschil tussen Wientjes timing en die van haar moeder niet significant is, timet Wientje toch niet slecht. Haar winstkansen zijn echter laag gebleken (vgl. par. 4.2.3.2). Ervin-Tripps (1979) veronderstelt dat kinderen zoveel verliezen omdat ze zo slecht timen, wordt, althans voor zover het de sterk concurrerende kleuter Wientje betreft, niet bevestigd door deze onderzoeksgegevens.

4.2.3.5 De concurrerende starts

Tabel 4.2.8 bevat een vergelijking van de concurrerende starts (vgl. par. 2.4.3.5) in het beurtenrepertoire van de gezinnen, de moeders en de kleuters.

Tabel 4.2.8: Opbouw van het beurtenrepertoire van de gezinnen, de moeders en de kleuters onder het opzicht van de concurrerende starts (percentages)

	Concurrerende start				Totaal
	geen	mislukt	winnend	complex winnend	
Gezin Laag	97,6	1,2	1,2	0,0	100 %
Moeder	97,6	0,7	1,7	0,0	100 %
Kleuter	97,6	1,7	0,7	0,0	100 %
Gezin Hoog	95,2	2,7	2,0	0,1	100 %
Moeder	96,5	0,8	2,5	0,2	100 %
Kleuter	94,1	4,8	1,2	0,0	100 %

Ook dit aspect van concurrentie is in het beurtenrepertoire van het gezin Hoog meer aanwezig dan in dat van het gezin Laag ($p < .001$). Moeder Hoog scoort hoger dan moeder Laag ($p < .05$). Wientje Hoog overtreft Mieke Laag eveneens ($p < .001$). Wientje Hoog overtreft trouwens ook het gemiddelde van de overige interactiedeelneemers in haar gezin ($p < .01$). Mieke Laag wijkt niet significant af. De winstkansen van de concurrerende starts staan niet in tabel 4.2.8, maar kunnen aan de hand van deze tabel berekend worden door de som van de scores onder de noemers 'winnend' en 'complex winnend' te delen door de som van de scores onder de noemers 'mislukt', 'winnend' en 'complex winnend' en met 100 te vermenigvuldigen. De beide moeders winnen meer dan ze verliezen: moeder Hoog wint 77%, moeder Laag 71%. Voor de beide kleuters ligt de zaak geheel anders. Bij Wientje Hoog mislukt opvallend veel: 80% van de pogingen om bij een concurrerende start het woord te krijgen, lopen op niets uit. Voor Mieke Laag liggen de cijfers niet significant gunstiger (Mieke verliest 71% van de pogingen).

De complexe winnende starts zijn weinig frekvent in het onderzoeksmateriaal (7 observaties). Ze komen zonder uitzondering in het gezin Hoog voor, de spreker ervan is op één uitzondering na volwassen.

4.2.3.6 De context van de winnende starts

Tabel 4.2.9 heeft betrekking op de context van de winnende starts (vgl. par. 2.4.3.5) van de gezinnen, de moeders en de kleuters. De gegevens in deze tabel zijn van dezelfde aard als die in tabel 4.2.6 (de context van de gelukke onderbrekingen). ze laten niet toe

Tabel 4.2.9: Overzicht van de winnende starts van de gezinnen, de moeders en de kleuters, onderscheiden naar context (percentages en totaalaantallen)

	Overwinningscontext			Totaal	n
	gewoon	verzachtend	verzwarend		
Gezin Laag	91,2	5,9	2,9	100 % = 68	
Moeder	87,9	6,1	6,1	100 % = 33	
Kleuter	100,0	0,0	0,0	100 % = 4	
Gezin Hoog	86,7	7,9	5,5	100 % = 165	
Moeder	87,3	7,0	5,6	100 % = 71	
Kleuter	90,5	0,0	9,5	100 % = 21	

te concluderen tot enig verschil in de aard van de winnende starts. Wel is het zo dat achter de percentages aantallen schuilgaan die in het gezin Hoog twee tot vijf keer zo hoog zijn als in het gezin Laag. Dit betekent dat zich bij een vergelijking van bijvoorbeeld de aanwezigheid van bijzondere winnende starts in de beurtenrepertoires van de gezinnen wel significante verschillen voordoen.

Naar aanleiding van het bovenstaande wil ik kort stilstaan bij de betekenis van weinig frekwente verschijnselen. De 'zware' onderbrekingen, de 'zware' winnende starts, de complexe onderbrekingen en de complexe winnende starts komen zelden voor in het onderzoeksmateriaal. Van het totale aantal observaties van 98, zijn er 80 uit het gezin Hoog afkomstig (80%). Dit soort details steunen de veronderstelling dat de interactie in het gezin Hoog spannender en gevarieerder verloopt dan die in het gezin Laag.

4.2.3.7 De concurrentie bij het beurtbegin

Tabel 4.2.10 bevat een overzicht van de beurtenrepertoires van de gezinnen, de moeders en de kleuters wat betreft de concurrentie bij het beurtbegin (vgl. par. 2.4.3.5).

Tabel 4.2.10: Opbouw van het beurtenrepertoire van de gezinnen, de moeders en de kleuters onder het opzicht van de concurrentie bij het beurtbegin (percentages)

	Concurrentie bij het beurtbegin				Totaal
	geen	winnend	verliezend	simultaan	
Gezin Laag	91,3	3,6	2,2	2,9	100 %
Moeder	91,2	5,3	1,0	2,5	100 %
Kleuter	89,0	2,4	4,1	4,6	100 %
Gezin Hoog	85,2	5,8	4,5	4,5	100 %
Moeder	87,0	7,3	1,7	4,0	100 %
Kleuter	82,6	4,2	9,0	4,2	100 %

Uit de tabel valt als nieuw af te lezen dat niet alleen de concurrentie die ten koste van één van de betrokkenen gaat (de som van de scores onder de noemers 'winnend' en 'verliezend'), in het gezin Hoog groter is dan in het gezin Laag (resp. 10,3% en 5,8%, $p < .001$); ook de frekwentie van zgn. simultane beurten, beurten waarbij meer gespreksdeelnemers gelijktijdig aan het woord zijn zonder elkaar te hinderen, is in het gezin uit hoog milieu groter dan in het gezin uit laag milieu (resp. 4,5% en 2,9%, $p < .001$).

Wientje Hoog valt op als overtuigend grootste verliezer (zie onder de noemer 'verliezend'): 9,0% van haar pogingen om aan het woord te komen, loopt op niets uit. Voor Mieke Laag bedraagt dit getal 'slechts' 4,1%. Moeder Hoog komt van de in de tabel opgenomen interactiedelnemers het meest aan het woord door een ander weg te concurreren (zie onder de noemer 'winnend'): 7,3% van haar beurtentotaal is van dit type.

De winstkansen van de concurrerende initiatieven worden in paragraaf 4.2.3.10 besproken.

4.2.3.8 De dominante zelfselecties

Tabel 4.2.11 bevat een overzicht van de dominante zelfselecties (zie par. 2.4.3.5) in het beurtenrepertoire van de gezinnen, de moeders en de kleuters.

De score van Mieke Laag onder de noemer 'gelukt' is opvallend laag: zij mengt zich zelden in de aangelegenheden van anderen. Dit kan niet van moeder Hoog gezegd worden: zij neemt nogal eens de beurt op een moment dat het meer voor de hand zou liggen dat een ander de beurt kreeg (71 keer, 2,7% van haar repertoire). Dit aspect van concurrentie is in moeder Laags beurtrepertoire significant minder aanwezig (31 keer, 1,7% van het repertoire). Het is opvallend dat de dominante zelfselecties van moeder Hoog nooit mislukken.

Het beurtrepertoire van het gezin Hoog bevat over het geheel ge-

Tabel 4.2.11: Opbouw van het beurtenrepertoire van de gezinnen, de moeders en de kleuters onder het opzicht van de dominante zelfselecties (percentages)

	Dominante zelfselectie			Totaal
	geen	gelukt	mislukt	
Gezin Laag	98,3	1,5	0,2	100 %
Moeder	98,4	1,5	0,2	100 %
Kleuter	99,3	0,5	0,2	100 %
Gezin Hoog	97,6	2,3	0,1	100 %
Moeder	97,3	2,7	0,0	100 %
Kleuter	97,8	2,0	0,2	100 %

nomen relatief meer dominante zelfselecties dan dat van het gezin Laag ($p < .01$). Achter de procentuele scores gaan de aantallen van 99 dominante zelfselecties in het gezin Laag en 190 in het gezin Hoog schuil.

4.2.3.9 Het spreesucces

In tabel 4.2.12 wordt een vergelijking gegeven van de gezinnen, de moeders en de kleuters wat betreft het spreesucces, een aan de beschrijving van het beurteinde ontleende variabele (zie par. 2.4.3.5).

Tabel 4.2.12: Opbouw van het beurtenrepertoire van de gezinnen, de moeders en de kleuters onder het opzicht van het spreesucces (percentages)

	Spreesucces					Totaal
	volledig gelukt	gelukt met mislukte keuze	onderbroken	mislukt	oninterpreteerbaar	
Gezin Laag	83,0	3,5	2,5	2,2	8,8	100 %
Moeder	91,8	1,9	1,7	1,0	3,6	100 %
Kleuter	78,0	7,6	3,4	4,1	6,9	100 %
Gezin Hoog	83,3	3,3	3,7	4,5	5,2	100 %
Moeder	87,9	4,9	3,0	1,7	2,5	100 %
Kleuter	77,7	2,2	5,0	9,0	6,1	100 %

We zien hier opnieuw wat we al herhaalde malen gezien hebben: in het gezin uit laag milieu lukt er in vergelijking met het gezin uit hoog milieu meer ($p < .001$, bij toetsing is afgezien van de oninterpreteerbare beurten).

De cijfers onder het kopje 'onderbroken' zijn interessant: in het gezin Laag kan men relatief vaker ongestoord uitspreken dan in het gezin Hoog ($p < .001$). Achter de procentuele scores gaan de aantal-

len van 145 onderbroken beurten in het gezin Laag en 295 onderbroken beurten in het gezin Hoog schuul.

Beide moeders scoren qua volledig gelukke beurten boven het gezins-gemiddelde, beide kleuters scoren eronder. Voor Mieke geldt dat ze in vergelijking met Wientje weliswaar vaker uit kan spreken (de som van de scores in de eerste twee kolommen bedraagt resp. 85,6% en 79,9%), maar als ze om een voortzetting vraagt, blijft deze vaak uit (zie de tweede kolom). Bij Wientje gaat er al eerder iets mis: in 9% van haar beurtentotaal komt ze niet eens aan het woord (zie de vierde kolom), en als ze het woord gekregen heeft, wordt ze frekwent onderbroken (zie de derde kolom). We kunnen hieruit concluderen dat de gespreksbijdragen van beide kleuters verhoudingsgewijs vaak genegeerd worden, terwijl er voor beide kleuters een verschil bestaat in de manier waarop: Wientje wordt sterker ingetoemd en korter gehouden dan Mieke. Miekés vragen worden lang niet altijd beantwoord, maar zij is in die zin een succesvollere interactiedeelnermer dan Wientje, dat haar conversationele activiteit minder geïnterrumpeerd wordt en minder mislukt dan die van Wientje. De resultaten sluiten aan bij Edwards (1976. 114): "Some of the time in all families, and much of the time in some, the child's talk will be ignored, or receive only a token response, or be responded to in ways that are affectively rewarding but involve no extended verbal interaction".

Terzijde zij hier gewezen op de scores onder de noemer 'oninterpreteerbaar'. Deze zijn in het gezin Laag hoger dan in het gezin Hoog. De huilende kinderen, de zingende kanarie en de geringere vertrouwdheid van de onderzoeker met het in het gezin Laag gesproken Nijmeegs, zijn waarschijnlijk van invloed op het hogere percentage oninterpreteerbare beurten in dit gezin (vgl. hoofdstuk 3).

4.2.3.10 De begin- en eindconcurrentie

De in het voorafgaande gepresenteerde gegevens hadden ofwel betrekking op het beurtbegin (par. 4.2.3.2 t/m par. 4.2.3.8), ofwel op het beurteinde (par. 4.2.3.9). Deze paragraaf heeft zowel op het beurtbegin als op het beurteinde betrekking. De ratio achter de hier behandelde variabele is als volgt. Als iemand begint te spreken, zijn er in principe drie mogelijkheden: ofwel er was niemand aan het woord en hij is de enige gegadigde voor het woord; ofwel er was niemand aan het woord, maar tegelijk met hem dienden zich nog één of meer anderen aan; ofwel er was iemand aan het woord. In de laatste twee gevallen kan zijn poging om het woord te krijgen meteen spaak lopen en deze beurten zijn onder de noemer 'qua begin verliezend' ondergebracht. Als het de spreker daarentegen lukt om aan het woord te komen en zijn beurt ononderbroken af te maken, is zijn beurt in de categorie 'qua begin winnend' ondergebracht. Wordt de spreker, na aanvankelijk via concurrentie het woord gekregen te hebben, later onderbroken, dan valt zijn beurt onder de noemer 'qua begin winnend en qua einde onderbroken'. Heeft de spreker het woord gekregen terwijl er van concurrentie geen sprake was, maar wordt hij na verloop van

tijd onderbroken, dan is zijn beurt ondergebracht onder de noemer 'qua einde onderbroken'. Als zich geen van de bovengeschetste gevallen van concurrentie voordoet, dan is de beurt wat betreft de begin- en eindconcurrentie onder de noemer 'geen' ondergebracht. In de variabele 'begin- en eindconcurrentie' keren dus aspecten van de variabelen 'onderbreking', 'concurrerende start', 'concurrentie bij het beurtbegin' en 'sprekingsucces' terug. Het aspect of een beurt één of meer onderbrekingspogingen doorstaan heeft, is bij deze begin- en eindconcurrentie niet opgenomen.

Tabel 4.2.13 heeft betrekking op de begin- en eindconcurrentie in het beurtenrepertoire van de gezinnen, de moeders en de kleuters.

Tabel 4.2.13 Opbouw van het beurtenrepertoire van de gezinnen, de moeders en de kleuters onder het opzicht van de begin- en eindconcurrentie

	Begin- en eindconcurrentie					Totaal	2+3+4+5	3+4	3+4+5	$\frac{2+4}{2+4+5} \times 100$
	geen	qua begin w. uitbreid	qua begin onderbroken	qua einde onderbroken	qua begin w. n. onderbroken					
	1	2	3	4	5					
Gezin Laag	91,9	3,4	2,3	0,2	2,2	100 %	8,1	2,5	4,7	61,8
Moeder	92,3	5,0	1,4	0,3	1,0	100 %	7,7	1,7	2,7	84,3
Kleuter	90,3	2,2	3,2	0,2	4,1	100 %	9,7	3,4	7,5	36,8
Gezin Hoog	86,3	5,5	3,4	0,4	4,5	100 %	13,7	3,8	8,3	56,6
Moeder	88,4	6,9	2,6	0,4	1,7	100 %	11,6	3,0	4,7	81,1
Kleuter	82,1	3,8	4,7	0,3	9,0	100 %	17,9	5,0	14,0	31,5

Aan de rechterzijde van de tabel zijn de kolommen 2 t/m 5 uit het linkerdeel samengevoegd en gehegroepeerd. '2+3+4+5' staat voor het percentage van het beurtenrepertoire dat qua begin- en eindconcurrentie interessant is. '3+4' geeft aan welk percentage van het repertoire onderbroken is. '3+4+5' drukt uit met welk deel van het repertoire er op een of andere wijze iets mis gaat. In de laatste kolom staan de winstkansen van de concurrerende initiatieven.

Bij de bespreking van de resultaten ga ik uit van de vier gezichtspunten die in het rechterdeel van de tabel weergegeven zijn.

De procentueel gezien kleine (overigens wel significante of sterk significante) verschillen die in het voorafgaande de revue gepasseerd zijn, leidende zamen tot verschillen die behoorlijk ogen. In het gezin Hoog is een groter deel van het beurtenrepertoire qua begin- en eindconcurrentie interessant dan in het gezin Laag ($p < .001$). Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor de kleuters en de moeders. Wientje springt eruit in de tabel: haar beurtenrepertoire is onder het opzicht begin- en eindconcurrentie het meest interessant. Zij verschilt significant van haar moeder. Voor Mieke en haar moeder geldt dit niet.

In het gezin Hoog wordt zeer sterk significant meer onderbroken dan in het gezin Laag. De moeder uit hoog milieu wordt vaker onderbroken dan haar tegenvoeter uit laag milieu ($p < .01$). De kleuters verschil-

len niet. In het gezin Hoog wordt de kleuter sterk significant vaker onderbroken dan de moeder, de betreffende gegevens uit het gezin Laag wijzen in dezelfde richting ($p < .05$).

In het gezin Hoog gaat er vaker iets mis dan in het gezin Laag ($p < .001$). In beide gezinnen gaat er bij de kleuters vaker iets mis dan bij de moeders ($p < .001$). Moeder Hoog en moeder Laag verschillen wat dit betreft niet. Bij Wientje mislukt verreweg het meest.

Als de beide moeders een concurrerend initiatief nemen, zijn hun winstkansen aanzienlijk groter dan die van de kleuters. Dit cijfer bedraagt voor moeder Laag 84,3%, voor moeder Hoog 81,1%. Mieke wint 36,8% van haar concurrentiegevallen, Wientje iets minder, 31,5%. De kleuters verschillen vooral wat betreft de ervaring die ze opdoen in concurrentiesituaties. Van Wientjes pogingen om aan het woord te komen zijn er 241 concurrerend; ze wint 76 van deze gevallen. Voor Mieke bedragen deze cijfers resp. 38 en 14.

Alvorens over te gaan tot de behandeling van de vraag naar de relatie tussen extralinguale variabelen en de concurrentie, noem ik nog even de belangrijkste punten die de analyse van de concurrentie tot nu toe heeft opgeleverd. In het gezin Hoog verloopt de verbale interactie wat betreft de concurrentie gevarieerder en spannender dan in het gezin Laag. Wientje Hoogs beurtenrepertoire is qua concurrentie het meest opvallend. Ze verliest veel, maar doet 'toch ook aardig wat ervaring op in het winnen. Ze tekent zich af als iemand die in toom gehouden wordt. In het gezin Laag, en ook voor Mieke Laag, verloopt de interactie gelijkmatiger.

De nu volgende paragraaf is gebaseerd op de variabele 'begin- en eindconcurrentie'. Het zou al te ver voeren om de vraag naar de relatie tussen extralinguale variabelen en de concurrentie voor ieder binnen de concurrentie onderscheiden deelaspect aan de orde te stellen. Ik heb de variabele 'begin- en eindconcurrentie' gekozen, omdat deze relatief de meeste aspecten van concurrentie samenvat.

4.2.3.11 De relatie tussen extralinguale variabelen en de concurrentie

1 De concurrentie onder relatief gelijke omstandigheden

Onder relatief gelijke omstandigheden is de begin- en eindconcurrentie in het beurtenrepertoire van beide gezinnen iets hoger dan over het geheel genomen (9,4% in het gezin Laag; 17,9% in het gezin Hoog). Ook onder deze omstandigheden verschillen de gezinnen significant ($p < .001$).

In beide gezinnen wordt onder de genoemde omstandigheden meer onderbroken dan normaal. De scores van het gezin Laag bedragen resp. 3,3% en 2,5%, die van het gezin Hoog resp. 4,4% en 3,8%. Een toetsing van deze gegevens leidt overigens niet tot een significant resultaat.

In het gezin Laag gaat er onder de genoemde omstandigheden 5,4% mis, in het gezin Hoog 10,9%. Op dit punt verschillen de gezinnen duidelijk ($p < .001$).

In de winstkansen treden verschuivingen op. Normaal heeft een concurrerend initiatief in het gezin Laag een kans van slagen van 61,8%; nu is de kans van slagen 66,6%. Voor het gezin Hoog bedragen deze cijfers resp. 56,6% en 52,5%. In het gezin Laag zien we dus een geringe toename van de concurrentie en een vergroting van de winstkansen van een initiatief; in het gezin Hoog een duidelijke toename en een daling van de winstkansen van concurrerende initiatieven. Dit resultaat is frappant en zou een aanwijzing kunnen zijn voor de veronderstelling dat de concurrentie in beide gezinnen niet alleen kwantitatief, maar ook kwalitatief verschilt: in het gezin uit laag milieu worden initiatieven om het woord te krijgen ook onder relatief heftige concurrentieomstandigheden vaker gehonoreerd, in het gezin uit hoog milieu stuiten deze initiatieven dan meer op tegenwerking.

De conclusie moet zijn dat het in het voorafgaande geschetste beeld van de concurrentie in de beide gezinnen in grote lijnen niet vertekend is.

2 De constantheid van de concurrentie over de verschillende opnamedagen

Het percentage qua begin- en eindconcurrentie interessante beurten in het repertoire van het gezin Laag loopt op de verschillende opnamedagen uiteen van 6,9% tot 10,0% ($p < .001$). Twee van de drie dagen lijken sterk op elkaar. Op de derde dag wordt op twee punten hoger gescoord: op het punt 'qua begin winnend' en op het punt 'qua einde onderbroken'.

In het gezin Hoog loopt de begin- en eindconcurrentie op de verschillende opnamedagen uiteen van 10,6% tot 15,8% ($p < .001$). Ook hier lijken twee van de drie opnamedagen sterk op elkaar. Op een derde dag wordt op alle aspecten van de begin- en eindconcurrentie duidelijk lager gescoord. Het beurtenrepertoire op de laatstgenoemde dag vertoont veel overeenkomsten met dat van het gezin Laag op de derde opnamedag. Dan doen zich alleen verschillen voor onder de noemer 'qua begin verliezend'. Dit heeft implicaties voor de winstkansen: deze zijn in het gezin Hoog op die dag 60,8% en in het gezin Laag 66,2%. Het is in het gezin Laag op elke opnamedag gemakkelijker om aan het woord te komen.

Ook in de scores van moeder Hoog treden, afhankelijk van de dag van opname, fluctuaties op. De spreiding onder de noemer 'geen' bedraagt voor moeder Hoog 4,8% ($p < .001$). Een toetsing van de concurrentie in moeder Laags beurtenrepertoire op de verschillende opnamedagen leidt niet tot een significant resultaat. Moeder Hoog is op één opnamedag minder bij de concurrentie betrokken dan moeder Laag op twee van de drie dagen. De winstkansen van de concurrerende initiatieven van moeder Laag fluctueren van 70,0% tot 92,1%; die van moeder Hoog van 76,7% tot 89,9%.

De selectie van de opnamedagen lijkt van invloed te zijn op de verschillende scores van de moeders wat betreft de begin- en eindconcurrentie.

3 De relatie tussen het type activiteit en de concurrentie Moeder Hoog concurreert tijdens de avondmaaltijd meer dan in andere situaties (15,3% vs. 10,1%; $p < .001$). Tijdens het spel concurreert ze het minst (8,8%). De winstkansen van haar initiatieven zijn het laagst tijdens het spel en wanneer zich geen omlijnende activiteiten afspelen (76,0%). Uit moeder Hoogs lage concurrentiescore en geringe winstkansen in spelsituaties kan afgeleid worden dat ze dan enigszins afstand doet van haar centrale positie. Tijdens de thee zijn haar winstkansen het hoogst (91,7%). Aan tafel wordt ze frekwenter dan gemiddeld onderbroken (3,8%). Moeder Laag concurreert tijdens het koffiedrinken meer dan in andere situaties (16,2% vs. 5,5%; $p < .001$), zelfs meer dan moeder Hoog in welke situatie ook. Haar winstkansen zijn iets lager dan die van moeder Hoog in een vergelijkbare situatie (resp. 83,6% en 91,7%). Tijdens het spel (het aantal observaties in deze context bedraagt slechts 10) concurreert ze niet. Het algemene verschil tussen de moeders wat betreft de begin- en eindconcurrentie vindt zijn oorzaak in de conversatie tijdens spel, het avondeten en wanneer geen omlijnende activiteiten plaatshebben. Moeder Laags conversationele gedrag is wat betreft de concurrentie tijdens de koffie het meest interessant.

In Wientjes concurrerende gedrag treden grote veranderingen op wanneer ze in spelsituaties betrokken is. De concurrentie in haar beurtenrepertoire bedraagt in het spel nog slechts 9,5% (dit is zeer sterk significant minder dan in andere situaties). De balans tussen winnen en verliezen slaat nu door naar de kant van het winnen haar initiatieven behalen een winstkans van 66,6%. Ook wordt ze in het spel minder onderbroken dan in andere situaties (resp. 3,2% vs. 5,1%). Kennelijk zijn de rolverhoudingen tijdens het spel sterk gewijzigd. Dit komt niet alleen tot uitdrukking in de bovenvermelde concurrentiegegevens, maar ook in Wientjes betrokkenheid bij de conversatie. Het percentage beurten dat Wientje in spelsituaties voor haar rekening neemt, bedraagt 37,8%. Zij spreekt dan meer dan de andere interactiedeelneemers (moeder Hoog b.v. neemt tijdens spel slechts 24,1% van de beurten voor haar rekening).

Wientjes zeggenschap in het spel is aanzienlijk groter dan in andere situaties. Haar winstkansen stijgen flink. Moeder Hoog bleek tijdens het spel wat afstand te doen van haar centrale positie.

Dat de concurrentiegegevens van Wientje tijdens het spel afwijken van de gegevens onder 'normale' omstandigheden, heeft implicaties voor de in het voorafgaande gegeven interpretatie van haar verbale gedrag. Ze kwam daarin naar voren als een veel concurrerende, weinig succesvolle interactiedeelneemster. Dit gold ook voor Mieke, maar op diverse punten in minder sterke mate. Omdat Mieke in de huiselijke sfeer zeer weinig in spelsituaties betrokken is, zouden we voor een 'eerlijke' vergelijking van de beide kleuters beter Wientjes beurtenrepertoire in spelsituaties kunnen uitzonderen. Dit is in tabel 4.2.14 gebeurd.

De verschillen die tussen Mieke en Wientje geconstateerd zijn wat

Tabel 4.2.14 Opbouw van het beurtentrepertoire van de kleuters onder het opzicht van de begin- en eindconcurrentie, spelsituaties uitgezonderd

	Begin- en eindconcurrentie					Totaal	2+3+4+5	3+4	3+4+5	$\frac{2+4}{2+4+5} \times 100$
	geen	via begin winnend	via einde onderbroken	via begin winnend of onderbroken	via begin winnend					
	1	2	3	4	5					
Mieke Laag	90,3	2,2	3,2	0,2	4,1	100 %	9,7	3,4	7,5	36,8
Wientje Hoog	79,5	3,8	5,1	0,4	11,2	100 %	20,5	5,5	16,7	27,1

Zie voor de toelichting de voet van tabel 4.2.13.

betreft de concurrentie, blijken geenszins geflatteerd te zijn. Van Wientjes beurtentotaal is 20,5% interessant op de dimensie 'begin- en eindconcurrentie'; voor Mieke bedraagt dit cijfer 9,7% ($p < .001$). Als Wientje haar mond opendoet, gaat er in 16,7% van de gevallen iets mis; voor Mieke staat hier een percentage van 7,5% tegenover ($p < .001$). Wientje is een type dat uitgesproken veel concurreert en als interactiedeelner weinig succes boekt. De gegevens in tabel 4.2.14 hebben overigens geen betekenisvolle implicaties voor de winstkansen van de concurrerende initiatieven van de beide kleuters. Wientjes winstkansen bedragen 27,1%; die van Mieke waren 36,8%. Een toetsing van deze gegevens leidt niet tot een significant resultaat. Wientje Hoog blijkt in haar gezin de laagste plaats in de sociale hiërarchie te bekleden. Als de ladder een treetje lager had, zou ze op grond van het voorafgaande een treetje lager thuishoren. De bovenstaande gegevens zijn belangwekkend genoeg om wat uitvoeriger bij stil te staan. Het spel neemt in het gezinsleven van Wientje Hoog een belangrijke plaats in. Ze speelt veel en haar zeggenschap is dan duidelijk groter dan anders: zoals het gezin moeders domein is, zo is het spel Wientjes domein. Wientje doet tijdens het spel, waarin ze vooral moeder en Erica als gesprekspartner heeft, veel ervaring op in het winnen. Deze ervaring mist Mieke waarschijnlijk: zij speelt meestal met leeftijdgenoten buiten en een eerste, globale kennismaking met deze gesprekken, wekte bij mij de indruk dat de concurrentie dan anders verloopt dan in spelsituaties waaraan ook volwassenen deelnemen (er wordt b.v. niet onderbroken op de voor volwassenen kenmerkende wijze; kinderen praten meer door elkaar en trachten elkaar te overschreeuwen). Wat we in hoofdstuk 3 over de culturele achtergrond en de levensstijl van de beide kleuters vermeld hebben, wordt bevestigd in de kwantificering van het verbale gedrag van de kleuters. Wientje leeft binnen het gezin in twee werelden, een kinderwereld en een volwassen wereld, en in de eerstgenoemde wereld houden volwassenen duidelijk rekening met haar. Mieke leeft - althans in de huiselijke sfeer - in één wereld en wordt in

overeenstemming daarmee ook vrij constant behandeld.

Deze gegevens zijn van bijzonder belang voor het onderzoek naar taalvaardigheid en taalontwikkeling van kleuters. In de onderzoeken die zich daarop richten, wordt vaak uitgegaan van binnen vier muren verzameld, speels interactiemateriaal (b.v. Hess en Shipman 1965, 1967; Ervin-Tripp 1977; Garvey 1975). Mieke Laag komt in zo'n situatie waarschijnlijk niet goed tot haar recht. Mogelijk geldt dit voor meer kinderen uit lagere sociale milieus. Wientje Hoog komt ook niet goed tot haar recht, zij het op een volkomen andere manier. Wientjes conversationale gedrag in spelsituaties is geen afspiegeling van haar 'normale' conversationale stijl.

4 De relatie tussen de aanwezigheid van bezoek en de concurrentie in het gezin Laag neemt het percentage qua begin- en eindconcurrentie interessante beurten niet toe wanneer er bezoek is.

Als oma op bezoek is in het gezin Hoog, is de concurrentiescore niet significant anders. Als Liesbeth er is, neemt de concurrentie met 4,2% toe ($p < .05$).

Het gezin Hoog onderscheidt zich van het gezin Laag in die zin dat de score onder de noemer 'qua begin verliezend' onder aanwezigheid van bezoek extra hoog is (als oma er is, bedraagt deze 8,0% en als Liesbeth er is 5,6% (vgl. tabel 4.2.13)). Dit heeft implicaties voor de winstkansen in die zin dat deze wat lager zijn. In het gezin Laag veranderen de winstkansen niet. Het is in het gezin Hoog moeilijker om een gespreksbijdrage te leveren wanneer er bezoek is.

5 De relatie tussen een gespreksonderwerp en de concurrentie

In beide gezinnen neemt het percentage qua concurrentie interessante beurten toe wanneer er over wat meer omliggende onderwerpen gesproken wordt ($p < .001$). Het percentage onderbroken beurten en het percentage waarmee iets mis gaat neemt eveneens toe (de gegevens van het gezin Laag verschillen sterk tot zeer sterk significant; die van het gezin Hoog significant). In geen van beide gezinnen valt een verandering in de winstkansen te constateren.

Het percentage qua begin- en eindconcurrentie interessante beurten van het gezin Laag in gesprekken over wat meer omliggende onderwerpen ligt onder dat van het gezin Hoog in het losse gepraat. De categorie 'qua begin verliezend' is in het gezin Hoog, onafhankelijk van de vraag of er een gespreksonderwerp centraal staat, beter gevuld dan in het gezin Laag: een initiatief om aan het woord te komen, stuit daar hoe dan ook op meer tegenstand.

Als er in de conversatie aan tafel een meer omliggend onderwerp onderscheiden kan worden, is de concurrentie in het gezin Laag duidelijk hoger dan wanneer dit niet het geval is (6,0% vs. 14,2%, $p < .001$). Het percentage onderbroken beurten en het percentage waarmee iets mis is, is eveneens hoger (resp. $p < .05$ en $p < .01$). De winstkansen veranderen niet. In dit gezin wordt aan tafel soms, naar aanleiding van een bepaald onderwerp, druk gepraat en geconcurrerd, meestal is men op de eerste plaats bezig met eten en wordt er slechts af en toe een losse opmerking gemaakt.

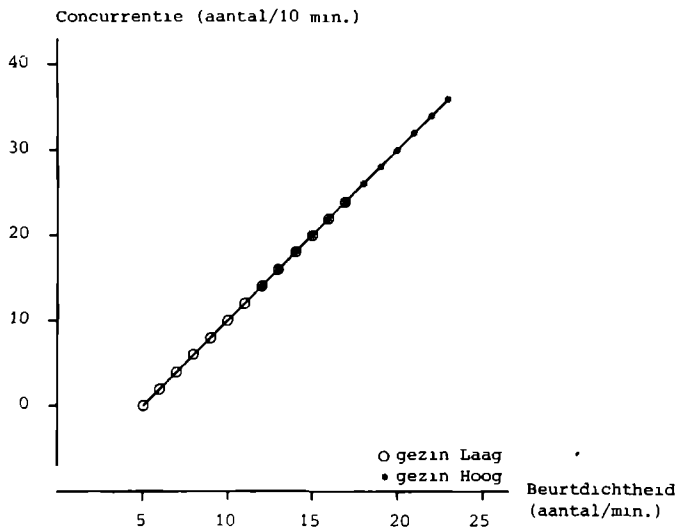
In het gezin Hoog verlopen de avondmaaltijden anders. In dit gezin wordt tijdens de avondmaaltijd voortdurend druk gepraat en druk geconcurrereerd, en een wat meer omlinjd onderwerp verandert daar weinig in. De avondmaaltijd is voor de twee gezinnen een gebeurtenis waar ze op verschillende wijze vorm aan geven.

4.2.3.12 De relatie tussen concurrentie, beurdichtheid en gezin

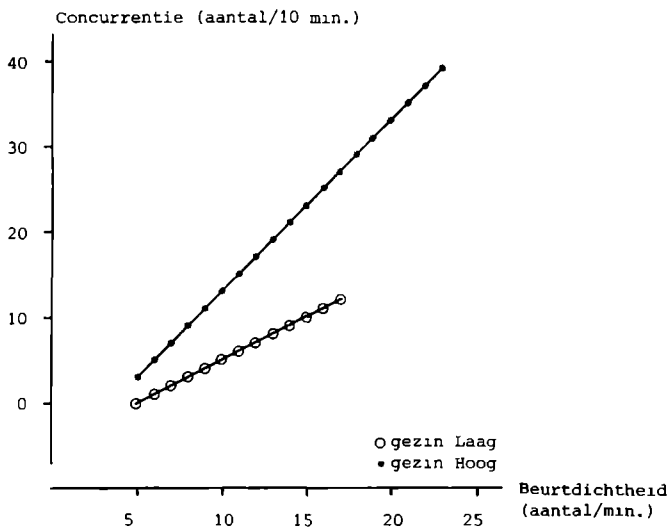
Het uit het gezin Hoog afkomstige onderzoeksmateriaal blijkt, in vergelijking met dat uit het gezin Laag, zowel meer beurten (in een engere en in een ruimere zin van het woord), als ook meer gevallen van concurrentie te bevatten. Het is niet onaannemelijk te veronderstellen dat de geconstateerde verschillen in concurrentie samenhangen met een verschil in het aantal beurten per tijdseenheid, de zgn. beurdichtheid. Immers: als er meer potentiële gespreksbijdragen zijn dan de tijd toelaat, treedt er een frictie op die, in bijvoorbeeld een vergadering, gereguleerd wordt door een verdeling van de spreek-tijd (preallocatie van het spreekrecht), in gezinsinteractie echter meestal geen aanleiding geeft tot speciale maatregelen. Het verband tussen de concurrentie en de beurdichtheid in gezinsinteractie is mogelijk van dien aard dat een toename van het beurtenaantal per tijdseenheid aanleiding geeft tot een onevenredig sterke toename van de concurrentie. Als dit het geval zou zijn, kunnen de resultaten van het onderzoek met betrekking tot de concurrentie in een ander licht komen te staan: dat de gezinnen verschillen in concurrentie, zou misschien volledig verklaard kunnen worden door een verschil in beurdichtheid, en niets méér onthullen over achterliggende sociale relaties dan het eerstgenoemde verschil. Of in een meer technische terminologie: het is mogelijk dat de beurdichtheid een 'confounder' (Runkel en McGrath 1972: 43-44) is.

De bovenstaande veronderstelling is onderzocht door het onderzoeksmateriaal van vier opnamedagen (twee van het gezin Laag en twee van het gezin Hoog) te segmenteren in fragmenten van tien minuten en per segment vast te stellen hoeveel gespreksbijdragen (het aantal beurten minus de mislukte beurten, de zgn. kanaalbeurten en de oninterpreteerbare beurten) en hoeveel gevallen van concurrentie erin voorkomen. Grafiek 4.1 geeft weer welk verband bestaat als er sprake is van 'confounding'. Zo'n verband houdt weliswaar een groot verschil tussen het gezin Hoog en het gezin Laag in, maar zou betekenen dat men in het gezin Laag, wanneer de beurdichtheid groter was, even intensief zou concurreren als in het gezin Hoog. Met andere woorden: grafiek 4.1 (zie pag. 191) geeft weer welk verband er bestaat met om de beurdichtheid het gevonden verschil te laten verklaren. Grafiek 4.2 (zie pag. 191) geeft weer welke relatie bij een ander model verwacht wordt, namelijk als er naast een relatie met beurdichtheid voor de concurrentie ook een verschil tussen de gezinnen bestaat. In het gezin Hoog zou men bij een gelijke beurdichtheid intensiever concurreren dan in het gezin Laag.

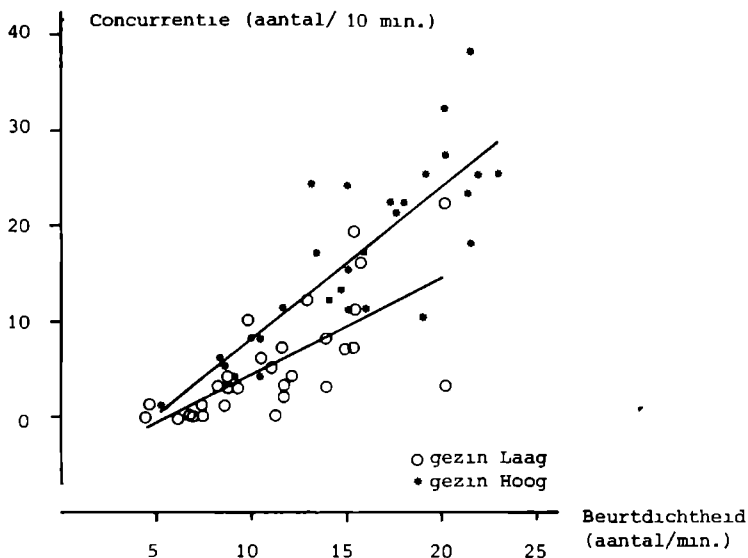
Grafiek 4.1 : De relatie tussen concurrentie, beurdichtheid en gezin bij een volledige 'confounding'

Grafiek 4.2 : De relatie tussen concurrentie, beurdichtheid en gezin bij een gedeeltelijke 'confounding'

Grafiek 4.3 : De geobserveerde relatie tussen concurrentie, beurdichtheid en gezin

met grafiek 4.2 is groot. In het gezin Hoog komen meer beurdichte fragmenten met opvallend hoge concurrentiescores voor. Ongeacht de beurdichtheid liggen de concurrentiescores van het gezin Hoog boven die van het gezin Laag. De conclusie luidt dat het verschil in concurrentie tussen de beide gezinnen voor een deel verklaard kan worden door een verschil in beurdichtheid, voor een deel echter ook niet. De onderzoeksgegevens houden de suggestie in dat men in het gezin Hoog feller en competitiever met elkaar omgaat dan in het gezin Laag.

4.2.3.13 Concurrentie en dominantie

In dit onderzoek is het winnen en verliezen van concurrentiegevallen bij het nemen van het woord in verband gebracht met ongelijkheid. Zo'n voorzichtige interpretatie van deze conversationale verschijnselen lijkt me verdedigbaar, maar een verdergaande interpretatie in termen van ongelijkwaardigheid, of nog erger, in termen van dominantie en macht kan niet zonder nadere discussie. Deze paragraaf handelt over een aantal van de problemen die aan zo'n verdergaande interpretatie verbonden zijn. In verband daarmee wordt eerst kort in-

gegaan op de vraag wat men in bepaalde sectoren van sociaalwetenschappelijk onderzoek onder macht verstaat. Zeer summier zullen enkele hoofdlijnen in het onderzoek naar met name macht in gezinnen worden aangeduid. Tegen de achtergrond van twee in empirisch onderzoek naar gezinsrelaties veelvuldig toegepaste operationalisaties van macht gaan we uitvoeriger in op de vraag of en hoe een conversationeel verschijnsel als bijvoorbeeld interruptie verband houdt met macht.

Macht is een verschijnsel waarover veel getheoretiseerd is. In recente sociaalwetenschappelijke literatuur treft men tal van definities van het verschijnsel macht aan waarin het volgende als gemeenschappelijk onderkend wordt (McDonald 1980: 842) "In broad terms, power has been defined as the ability of an individual within a social relationship to carry out his or her will, even in the face of resistance by others". Men is het erover eens dat het begrip macht verschillende betekenislagen heeft die in een gecompliceerde relatie tot elkaar staan. Het begrip macht is zo complex dat een operationalisatie ervan moeilijk recht kan doen aan alleer in te onderscheiden betekenisaspecten. In publikaties waarin de resultaten van onderzoek naar macht samengevat en geïntegreerd worden, wordt dan ook regelmatig met nadruk gewezen op de wenselijkheid van onderzoek waarin verschillende maten voor macht op hetzelfde materiaal toegepast worden (b.v. McDonald 1980, Olson en Cromwell 1975a).

Een groot deel van het onderzoek naar macht heeft betrekking op de figuur van de machtige, de leider. Als het om machtsuitoefening in het gezin gaat, concentreert men zich meestal op de moeder, soms ook op de vader of op beide. Dat aan de rol die kinderen spelen, geen speciale aandacht besteed wordt, wordt in recente overzichten van de literatuur over gezinsrelaties als een beperking aangemerkt (b.v. Walters en Walters 1980; Olson en Cromwell 1975b). Eveneens wordt het als een beperking gezien dat macht veelal in een situatie van een conflict, en niet in de niet-conflictueuze loop der gebeurtenissen is onderzocht (McDonald 1980).

Een voor de hand liggende operationalisatie van het begrip macht is die in termen van de vraag wie welke beslissingen neemt. Volgens Olson en Cromwell (1975b: 7) is deze benadering overheersend in empirisch onderzoek naar macht in gezinnen. "Family power has primarily been studied by focusing on decision-making". Via interviews en vragenlijsten werd nagegaan hoe de verhoudingen in het gezin op dat vlak liggen (b.v. wie beslist er inzake financiële kwesties, wie beslist er over de opvoeding van de kindere). Deze benadering heeft o.a. op de volgende punten kritiek ondervonden (zie Olson en Cromwell 1975b). Op de eerste plaats is gewezen op de beperktheid van de operationalisatie slechts één aspect van het verschijnsel macht komt erin aan de orde. Verder heeft deze operationalisatie slechts betrekking op het resultaat van een proces; de manier waarop men een beslissing neemt, vormt geen object van theoretische reflectie. Tenslotte is het de vraag of rapporteringen over gedrag overeenstemmen met het feitelijk gedrag.

Een andere, in onderzoek naar gezinsrelaties veelvuldig toegepaste

operationalisatie van het begrip macht is die in termen van de betrokkenheid (spreekfrequentie, spreektijd en aard van de gespreksbijdrage) bij de verbale interactie (b.v. Bales 1950). Deze benadering heeft in vergelijking met de voorafgaande enkele positieve punten: de analyse wordt uitgevoerd op basis van het feitelijk geobserveerd gedrag en het proces van machtsuitoefening vormt het object van onderzoek. Maar ook deze benadering is niet probleemloos. Iedereen weet immers dat er een 'figuur achter de schermen' kan zijn, iemand die zijn mond nauwelijks opendoet, maar op beslissende momenten (soms zelfs nonverbaal) wel de doorslag geeft. Het omgekeerde kan zich ook voordoen: iemand die veel praat, kan als 'kip zonder kop' gestigmatiseerd worden en zijn macht is gering. Er is dan ook opgemerkt dat de hier bedoelde operationalisatie misschien meer onthult over het verschijnsel assertiviteit, dan over het verschijnsel macht. Assertiviteit gaat misschien wel vaak samen met macht, maar niet per definitie.

Zimmerman en West (1975) en Farina (1960) kiezen het verschijnsel interruptie als indicator van macht. Ook ik heb interrupties (naast andere conversationele verschijnselen zoals directiviteit en sturing) in dat licht geïnterpreteerd. Interrupties vormen een nadere uitwerking van de aard van de gespreksbijdragen die de interactiedeelneemers leveren, en de combinatie van de machtsindicatoren interruptie en spreekfrequentie geeft specifiekere informatie over het proces van machtsuitoefening dan de indicator spreekfrequentie alleen. Het is duidelijk dat interrupties een verschijningsvorm zijn van wat hierboven als macht omschreven is: met een interruptie dwing je iemand om tegen zijn wil zijn mond te houden, je legt iemand een vorm van verbaal gedrag (het zwijgen) op. Iemand die veel gevallen van conversationele concurrentie wint, domineert het gesprek en het verbale gedrag van de interactiedeelneemers. De stap van dominantie op conversationeel vlak naar dominantie op interpersoonlijk vlak is dan ook niet onaannemelijk, maar men dient wel te bedenken dat de algemene notie dominantie een surplusbetekenis heeft ten opzichte van een operationalisatie in termen van conversationele concurrentie. Van zo'n surplusbetekenis is overigens bij iedere operationalisatie van het begrip macht sprake. Met de constatering dat dit onderzoek niet primair voortkomt uit een interesse in macht in gezinnen, maar uit discussies over het taalgebruik in het gezin als mogelijke verklaring voor de maatschappelijke ongelijkheid (zie hoofdstuk 1), lijkt de beperking tot de verbale aspecten van gezinsinteractie voldoende gemotiveerd.

De bewering dat iedere interruptie dominant is, zou ik niet overkort durven onderschrijven. Dat een interruptie de gespreksbijdrage van de ander domineert, is één eraan verbonden betekenisaspect, daarnaast kunnen er andere zijn. Deze andere betekenisaspecten kunnen het aspect van dominantie overheersen. Dit kan met enkele voorbeelden toegelicht worden. Als iemand, op een vraag ingaand, zich uitput in een uitleg die je al vrij snel begrijpt, is het alleen maar aardig om hem via een interruptie de moeite te besparen. Wanneer je als geadresseerde aan het begin van een verhaal bepaalde

informatie mist, is het bijna onbeleefd om de ander zijn verhaal te laten afmaken en dan pas om opheldering te vragen. Wanneer je als geadresseerde van een vraag al over voldoende gegevens beschikt om hem te kunnen beantwoorden, zal een interruptie niet storen. Dat je een spannend verhaal onderbreekt als onverhoeds de melk dreigt over te koken, is evident (dit is overmacht). Het druist tegen je intuïties in om bij dit soort interrupties van dominantie te spreken en tegen deze achtergrond is het dan ook niet verwonderlijk dat onderzoekers (b.v. Alequire 1978; Beelaerts en Van Dijk 1980) bezwaar aantekenen tegen een te sterke gelijkshakeling van interruptie en dominantie. Het valt echter niet te ontkennen dat ook de hier bedoelde soort interrupties het verbale gedrag van de gesprekspartner storend beïnvloedt en de aangehaalde voorbeelden illustreren dat het algemene begrip dominantie verschillende dimensies heeft.

Het bovenstaande houdt een zinvolle relativisering in van de interpretatie van de onderzoeksgegevens in termen van dominantie, of de vergelijking van de gezinnen hierdoor moet worden herzien, is een punt van andere orde. De volgende gegevens kunnen worden gezien als aanwijzing dat dit, voor zover ik het kan nagaan, niet of nauwelijks het geval is geweest. De interrupties onder verzachtende omstandigheden (b.v. een antwoord op een vraag, vgl. tabel 4.2.6) vormen slechts ongeveer 8% van het totale aantal interrupties; dit type interruptie was in het gezin Hoog relatief iets minder frequent dan in het gezin Laag, zodat de vergelijking van de gezinnen niet vertekend lijkt. Een nuancering van de onderbrekingspogingen onder het opzicht van de vraag of ze een directief bevatten, geeft voor beide gezinnen hetzelfde beeld te zien: in het ene gezin bevat 19,4% van de gelukte onderbrekingen een directief, in het andere gezin 19,8%. De interrupties die een vraag om herhaling of uitleg vormen zijn een zeldzaamheid in het onderzoeksmateriaal: hier zijn slechts 3 observaties van. De conclusie mag dan ook zijn dat de interrupties in beide gezinnen, voor zover we konden nagaan, voor een gelijk deel gerechtvaardigd zijn. De aangebrachte nuanceringen veranderen het algemene beeld dat uit een vergelijking van de gezinnen wat betreft de concurrentie naar voren gekomen is, niet wezenlijk.

Toch zou ik niet zonder reserves willen concluderen dat de interactie in het gezin Hoog, in vergelijking met die van het gezin Laag, sterker op machtsongelijkheid gebaseerd is. Aan de hand van gespreksfragment 4.2.3 (zie pag. 196) zal ik de aard van deze reserves proberen duidelijk te maken.

Fragment 4.2.3 wordt gekenmerkt door een relatief hoge frequentie van simultaneïteit en concurrentie. Oma neemt de meeste interrupties voor haar rekening (nummer 5, 9, 11, 33). De variant van het 'wellesnietes' spelletje (nummer 12 t/m 20) wordt in hoog tempo gespeeld en illustreert de veronderstelling dat "overlapping will increase in speech events that do not require full attention as might be the case in arguments that are highly repetitious" (Ervin-Tripp 1979: 393). Oma is de motor achter het gesprek, maar om nu te zeggen dat ze Leonard als voornaamste tegenspeler onderdrukt, is wat overdreven. De concurrentie in dit fragment getuigt van een intensieve on-

Fragment 4.2.3. Oma vindt dat de haren van Snuffeltje, de hond van Leonard Hoog, te ver in zijn ogen hangen: ze moeten worden afgeknipt (zie voor de verklaring der tekens de flap).

Nummer	Spreeker	Geadres- seerde	Tekst
1	Oma	Meer	Kijk, die hond kijkt met zijn staart
2	Oma	Snuffel	Ah, jongen, als je een keer bij mij komt, knip ik je haren voor je ogen weg.
3	Moeder	Oma	Nee.
4	Wientje	Oma	Nee, ben je nou [helemaal belazerd ?
5	Oma	Snuffel	Hallo, je hebt al ( ) ogen, hè ? Hallo.
6	Leonard	Oma	Nee, oma, dat gebeurt niet, hè ?
7	Oma	Leonard	Ja, maar ik vind het zo zielig. Hij kan niet bij.. Hij loent en hij kijkt, hij moet maar raaien wie eraan komt
8	Leonard	Oma	Nee, maar dat is helemaal [niet waar.
9	Oma	Leonard	[( ) jouw moeder laat jouw haren gauw op tijd knippen als ze in je ogen pieken en als hij nou geen moeder heeft die dat kan, moet een ander het toch doen.
10	Leonard	Oma	Nee, maar ik vind het helemaal niet leuk dat [( )
11	Oma	Leonard	[Leuk, leuk, ik vond jou ook zo leuk met die piekharen tot op de punt van je neus. (2) Maar ze moeten eraf [( )
12	Leonard	Oma	[Ja, maar ik vind nee.
13	Oma	Leonard	Ja [aa
14	Leonard	Oma	[Wil ik niet.
15	Oma	Leonard	Ja [aa
16	Leonard	Oma	[Wil ik niet.
17	Oma	Leonard	Geef eens antwoord.
18	Leonard	Oma	Wil ik niet.
19	Oma	Leonard	Ja [aaa
20	Leonard	Oma	[Wil ik niet.
21	Moeder	Oma	't Is zijn hondje 't Is zijn hondje en [( )
22	Leonard	Oma	['t Is mijn hondje, oma, ( )
23	Oma	Leonard	( ) (Oma is stout. Dan ga ik morgen even naar)
24	Leonard		((lacht))
25	Leonard	Oma	Ja, 't is mijn hondje en het mag niet gebeuren.
26	Oma	Leonard	Dan moet jij ze eraf knippen
27	Leonard	Oma	Ja, maar het mag in ieder geval niet gebeuren.
28	Oma	Leonard	Ja, maar je moet goed voor je hondje zijn. Dat beest krijgt ontstoken ogen of wat.
29	Leonard	Oma	Neeee, neeeee.
30a	Oma	Meer	Dan klaag ik jullie aan ( ) omdat je [( ) sociaal bent voor
31	Leonard	Oma	[Vieren tegen één ?
30b	Oma	Meer	die hond.
32	Vader	Oma	Nee, hier zo. Het zou sociaal zijn als we de haren wegnippen, want dan gaan ze [Dan gaan ze pikken in zijn ogen
33	Oma	Vader	[Wat een drogreden.

derlinge betrokkenheid en assertiviteit (vgl. hierboven), maar niet van antagonisme. Het gespreksfragment is speels en ad rem. Oma probeert Leonard tot scherp argumenteren te verleiden, daarbij doet ze een inbreuk op het spreekrecht van haar gesprekspartners, maar niet op de ander als persoon. Er is een punt waarop de onderlinge betrokkenheid de grenzen van het aanvaardbare overschrijdt en antagonisme in het spel komt. Hiervan is bijvoorbeeld sprake wanneer iemand voortdurend, ongeacht het onderwerp van gesprek, onderbreekt. Er ontbreken echter voornamelijk voldoende onderzoeksmiddelen om dergelijke overgangen redelijk objectief vast te stellen.

In recente publikaties van Brown en Levinson (1978) en Ervin-Tripp (1979) zijn begrippen ontwikkeld die m.i. relevant zijn voor een meer volledige interpretatie van de conversationale verschijnselen in fragment 4.2.3.

In aansluiting bij het werk van Goffman (1955, 1967) en Lakoff (1975) onderscheiden Brown en Levinson (1978: 66) in de notie 'face' (vgl. uitdrukkingen zoals 'je gezicht laten zien', 'je gezicht verliezen',

'iemand met twee gezichten', 'een masker dragen') twee aan elkaar gerelateerde aspecten.

- "(a) negative face: the basic claim to 'territories', personal preserves, rights to non-distraction -i.e. to freedom of action and freedom from imposition.
- (b) positive face: the positive consistent self-image or 'personality' (crucially including the desire that this self-image be appreciated and approved of) claimed by interactants."

Ik meen dit als volgt te kunnen parafraseren. Mensen die communiceren, laten hun gezicht (in de zin van 'face' (Goffman 1955)) zien aan anderen. Dit geldt echter maar tot op zekere hoogte ze claimen voor zichzelf een eigen domein en respecteren het domein van de anderen. Het laten zien van je gezicht betekent onvermijdelijk dat je je beweegt in het domein van de ander. Tussen 'je bewegen in het domein van de ander' en 'een storende inbreuk doen in dat domein' bestaat een verschil en interactiedeelneemers proberen, elkaar aftastend, de grens tussen deze twee zaken te vinden. De formuleringen die men kiest, impliceren voortdurend onderhandelingen over deze grens. Waar de grens wordt gelegd, houdt verband met de mate waarin de relatie vertrouwelijk en intiem, of vormelijk en afstandelijk is. Sociale interactie wordt gekenmerkt door een dilemma van "either being intrusive or being too cool" (Ervin-Tripp 1979 393).

Met de twee aspecten van 'face' corresponderen twee noties van beleefdheid. Men kan positieve beleefdheid laten blijken door bijvoorbeeld speciale aandacht te geven, door gemeenschappelijkheid te benadrukken en door taalvormen te gebruiken die een betekenis hebben voor de sociale identiteit van de interactiedeelneemers. Positieve beleefdheid heeft met intimiteit te maken en vormt de kern van vertrouwelijk en speels gedrag. Uit afstandelijke, indirecte en pessimistische communicatievormen blijkt negatieve beleefdheid. Negatieve beleefdheid houdt verband met respect.

Ervin-Tripp (1979) stelt dat in het door Sacks, Schegloff en Jefferson (1974) opgestelde model van de verbeuring niet alleen zgn. nuttigheidsoverwegingen (we schieten er niets mee op wanneer iedereen door elkaar praat) doorklinken, maar ook beide typen beleefdheid. Dat men langere pauzes ('gaps') vermijdt, heeft te maken met positieve beleefdheid. Dat men overlappingsen vermijdt, en als ze onverhoopt toch optreden, herstelt, heeft te maken met negatieve beleefdheid.

Iedere samenleving kent waarschijnlijk beide typen beleefdheid, terwijl samenlevingen en relaties kunnen verschillen wat betreft de mate waarin men rekenschap aflegt van de beide typen. In een cultuur of relatie met een sterk accent op negatieve beleefdheid, geldt de beurt als een territorium. Men geeft de voorkeur aan pauzes boven overlappingsen, en tekenen van interesse (elkaar aankijken, onmiddellijk ingaan op de gespreksbijdrage van de ander) komen relatief weinig voor. In zo'n cultuur is het mogelijk om te praten zonder ge-

hoord te worden en zonder in te gaan op de gespreksbijdrage van de ander. Ervin-Tripp (1979) noemt dit de "civil rights approach". Phillips' (1972) beschrijving van de spreekstijl van een groep Indianen kan als voorbeeld van zo'n cultuur dienen.

Als andere uiterste kan men zich een cultuur of relatie voorstellen waarin een hoge onderlinge betrokkenheid gewaardeerd wordt. Dit komt in de verbeurting tot uitdrukking via een veelvuldig gebruik van 'back-channel cues', een versneld spreektempo, correcties, herhalingen, simultaneïteit en interrupties. De gesprekken zijn levendig en flitsend. Pauzes en gespreksbijdragen die niet direct aansluiten bij het voorafgaande gelden als koel en onbeleefd. Agrawal (1976) beschrijft een voorbeeld van zo'n cultuur: "Interruptions are not taken as offensive behavior. Instead, they are interpreted as a gesture of cooperative talk, a way of supplying more information and an indication of active listening. Moreover, everybody is interrupting each other. Not only that interruptions are in-offensive behavior, they are also expected in some cases by the speaker".

Het is te verwachten dat niet alleen culturele normen, maar ook het type interactiesituatie van invloed is op de relatie tussen positieve en negatieve beleefdheid in de verbeurting.

Het is zeker zo dat het begrip positieve beleefdheid tegemoet komt aan de reserves die naar voren gebracht zijn ten aanzien van een interpretatie van fragment 4.2.3 als dominant. Wat dominantie genoemd is, kan ook positieve beleefdheid genoemd worden. De laatste noemer suggereert een andere waardering van de verschijnselen. Als we de aan de term dominantie verbonden negatieve connotaties afzwakken, lijkt het mij niet nodig te kiezen tussen de beide interpretatiemogelijkheden. Ze sluiten elkaar niet uit. Hier blijkt opnieuw de "many-layered structure" (Labov en Fanshel 1977: 30) van conversatie. Hoe een hoge frekwentie van concurrentie in de verbeurting ook geïnterpreteerd wordt, een feit blijft dat de deelname aan de concurrentie en de winstkansen ongelijk verdeeld zijn over de bij het onderzoek betrokken interactiedeelnemers. Dit feit vormt een voldoende reden om concurrentie niet alleen als positief beleefd op te vatten, maar ook te denken aan ongelijkwaardigheid en dominantie.

De hierboven aangebrachte nuanceringsen in de interpretatie van het onderzoeksmateriaal tasten de algemene conclusie van het onderzoek (kinderen uit hogere sociale milieus zijn, in vergelijking met kinderen uit lagere milieus, van huis uit beter toegerust voor een deelname aan de schoolse interactie) niet aan. Wientje en Leonard worden gesocialiseerd in een sfeer van snel en ad rem reageren, zij leren zich te handhaven in een intensief gevoerde conversatie. Bij Mieke en Elise thuis is de sfeer meer die van leven en laten leven, iedereen wordt in zijn eigen waarde gelaten. Beide omgangsvormen hebben positieve en negatieve aspecten. In de socialisatie in het gezin Hoog spelen macht en onderdrukking, maar ook stimulering een grotere rol. In het gezin Laag spelen vrijheid en gelijkheid, maar ook - en nu bekijk ik het gezin Laag bewust eenzijdig vanuit een conversatie-analytisch perspectief - saaiheid een grotere rol. De eerstgenoemde socialisatiewijze past waarschijnlijk beter bij die

van een op snelheid, concurrentie en prestatie gebaseerde school en maatschappij. Concurrentie in het gezin hangt op deze indirecte wijze waarschijnlijk toch weer samen met sociale macht. Overigens is niet onderzocht of Mieke Laag op straat een hoge weerbaarheid verwerft.

De conclusie van dit onderdeel luidt dat de in het onderzoek gelegde verbinding tussen conversationele concurrentie en dominantie niet probleemloos, maar ook niet onverantwoord is. In combinatie met andere maten voor macht (b.v. sturing, directiviteit), die niet alleen toegepast zijn op de hoofdpersoon van een gezin, maar op alle bij de alledaagse gezinsinteractie betrokkenen, kan een relatief veelomvattend beeld gecreëerd worden van de sociale relaties in gezinnen.

4 2 4 Afhankelijkheid

De uiteenzetting over de afhankelijkheid begint met een bespreking van de netwerken (par. 4.2.4.1). Daarna ga ik in op de vraag naar de relatie tussen extralinguale variabelen en de afhankelijkheid (par. 4.2.4.2).

4.2.4.1 De netwerken van de afhankelijkheid

Via een nadere bestudering van de netwerken van de afhankelijkheid (zie de tabellen 4.2.15 en 4.2.16 op pag. 200 en 201) kan een inzicht verkregen worden in de aspecten van de vraag welke houding deelnemers aan gezinsinteractie ten opzichte van elkaar innemen: definiëren zij een ander als persoon die de aandacht verdeelt en toestemming verleent om te spreken, of nemen zij het heft in eigen handen. Het interessante van de gekozen operationalisatie van de notie 'afhankelijkheid' (gebruik van een vraag om aandacht en toestemming om te spreken, kortweg 'prestart') is, dat de betreffende spreker zichzelf in termen van afhankelijkheid definieert en niet door anderen in die hoek geplaatst wordt. Het eerste kan weliswaar een uitdrukking zijn van het tweede, achterliggende proces, maar wanneer iemand zich afhankelijk opstelt, kiest hij daar toch (in meer of mindere mate noodgedwongen) zelf voor en ondersteunt daarmee het proces dat zich rondom zijn sociale positie afspeelt. In de in dit onderzoek gekozen operationalisatie van afhankelijkheid ratificeert de betreffende interactiedeelner zelf de hem toegewezen positie.

De verschillen tussen de gezinnen laten aan duidelijkheid niets te wensen over. In het gezin Laag zien we 23 tekenen van afhankelijkheid, in het gezin Hoog 162 (resp. 0,4% van het beurtentotaal en 2,1%, $p < .001$). In het gezin uit laag milieu kan men vaker rechtstreeks zijn zegge doen.

Tabel 4.2 15 Het netwerk van de afhankelijkheid in het gezin Laag

	Geadresseerde						Totaal	AAR	APR	S/G
	Moeder	Vader	Elise	Mieke	Mirjam	Erica				
Spreker										
Moeder		1					1	0,1	1,4	0,1
Vader								0,0	0,9	0,0
Elise	2	1			1		4	0,5	0,2	4,0
Mieke	5		1			1	7	1,2	0,3	7,0
Mirjam				1			1	0,2	0,7	0,5
Ingrid Elsje	6	1					7	2,0	0,0	∞
Erica						1	1	0,2	0,8	0,3
Huub						2	2	1,0	0,0	∞
Totaal	13	3	1	1	2	3	23	0,4	0,4	1,0

Het linkerdeel van de tabel laat zien hoe frekvent (in absolute aantallen) de verschillende personen binnen een gezin zich afhankelijk ten opzichte van elkaar opstellen. Aan de rechterzijde zijn voor de verschillende personen drie scores opgenomen AAR en APR, d.w.z. de afhankelijkheid (in percentages) in het actieve c.q. passieve repertoire, en S/G, d.w.z. het quotiënt van de ruwe score als spreker en de ruwe score als geadresseerde.

Dat de gezinnen in hun geheel verschillen, kan niet verklaard worden door de scores van één of enkele individuen: moeder Hoog overtreft moeder Laag wat betreft de afhankelijkheid in haar actieve repertoire (zie onder 'AAR'), Leonard overtreft Elise, Wientje overtreft Mieke, enz.

Een opvallend punt in de beide netwerken van de afhankelijkheid is dat de vaders als spreker afwezig zijn. In het gezin Laag is verder ook Peter afwezig. Omdat de volwassen mannen minder aanwezig zijn dan de volwassen vrouwen, kunnen we deze gegevens natuurlijk niet goed vergelijken, maar dat ze volledig afwezig zijn in deze netwerken, is misschien toch wel tekenend.

In beide gezinnen zijn het vooral de kinderen die veel gebruik maken van de 'prestart' (vgl. hun scores onder de noemer 'AAR' (afhankelijkheid in het actieve repertoire)). Mirjam Laag is wat dit betreft de enige uitzondering. Het is kennelijk voor kinderen vaker noodzakelijk om de beurt in te leiden en zich van aandacht te verzekeren (Sacks 1972b). Dit geldt sterker naarmate het kind jonger is (vgl. Ervin-Tripp (1979) die stelt dat kinderen deze gesprekstechniek al op zeer jonge leeftijd verwerven). Wientje Hoog spant met haar 96 'prestarts' (een relatieve afhankelijkheid van 5,3%) de kroon, opnieuw een aanwijzing dat zij zich probeert te handhaven in een in-

Tabel 4 2 16 Het netwerk van de afhankelijkheid in het gezin Hoog

	Geadresseerde									Totaal	AAR	APR	S/G	
	Moeder	Vader	Leonard	Wientje	Erica	Oma	Liesbeth	Kees	Walter					meest dan één persoon
Spreker														
Moeder			3	8		1		1	1	4	18	0 7 %	5 7 %	0 2
Vader												0 0	4 7	0 0
Leonard	23	4		7		6			3		38	3 5	0 9	1 4
Wientje	75	2	1		1	11	3	1		2	96	5 3	1 0	1 4
Erica				2							2	0 3	0 3	1 0
Oma	1			1							2	0 3	3 6	0 1
Liesbeth	1										1	0 5	2 0	0 3
Kees	1		1		1						3	1 0	1 0	1 5
Walter			2								2	1 1	2 4	0 5
Totaal	101	6	7	13	2	18	3	2	4	6	162	2 1	2 1	1 0

Het linkerdeel van de tabel laat zien hoe frekwent (in absolute aantallen) de verschillende personen binnen een gezin zich afhankelijk ten opzichte van elkaar opstellen. Aan de rechterzijde zijn voor de verschillende personen drie scores opgenomen: AAR en APR d.w.z. de afhankelijkheid (in percentages) in het actieve en passieve repertoire en S/G d.w.z. het quotiënt van de ruwe score als spreker en de ruwe score als geadresseerde.

tensief gevoerde conversatie. Deze techniek is in haar beurtenrepertoire duidelijk oververtegenwoordigd en geen van de aan het onderzoek deelnemende kinderen haalt het wat dit betreft bij Wientje. Dat de beide moeders meestal de geadresseerde van een 'prestart' zijn (zij scoren het hoogst onder de noemer 'APR' (afhankelijkheid in het passieve repertoire)), bevestigt hun centrale positie in het gezin: zij zijn degenen die de aandacht verdelen. Moeder Hoog ontvangt 62,3% van de 'prestarts', moeder Laag 56,5%. Men kan zich afvragen of dit ook zo is als de vaders aanwezig zijn (hun ontvangende repertoire bestaat voor een geringe deel uit 'prestarts', maar dat zegt in dit verband niet alles). Als de vaders en de moeders beide aanwezig zijn, blijken de moeders meer dan 50% van de 'prestarts' te ontvangen, de vaders 20% of minder. De moeders overtreffen de vaders wat betreft de mate waarin ze functioneren als verdeler van aandacht en spreekrecht. Wanneer we kijken naar de verhouding tussen het geven en ontvangen van 'prestarts' (zie onder 'S/G'), blijkt bij de kinderen de balans meestal naar het geven door te slaan, bij de volwassenen naar het ontvangen.

De verhoudingen binnen de netwerken laten zien dat de 'prestart' zowel door volwassenen onderling als door kinderen onderling slechts sporadisch gebruikt wordt. Kennelijk geven de relaties daar geen aanleiding toe. De resultaten suggereren de veronderstelling dat de 'prestart' een verschijnsel is dat slechts voorkomt in contacten tussen sterk ongelijkwaardige mensen.

Leonard richt zich 4 keer tot zijn vader met een 'prestart', Wientje 2 keer. De aantallen zijn erg laag, maar in combinatie met de gegevens uit tabel 4.2.2 steunen ze de suggestie dat Leonard zich vrij sterk tot zijn vader richt als deze thuis is. Wientje vraagt veel aandacht van oma.

In beide netwerken van de afhankelijkheid zien we een grote invloed van de variabele 'leeftijd'. Op de netwerken van de winnaars en de verliezers (par. 4.2.3.1) was ook sociaal aanzien van invloed; dat lijkt hier nauwelijks het geval te zijn. Het is vooral de moeder-kindrelatie die de netwerken van de afhankelijkheid overheerst.

Bij de in het oog springende positie van Wientje Hoog in het netwerk van de afhankelijkheid, willen we even wat uitvoeriger stilstaan. Wientje maakt, waarschijnlijk als reactie op de intensief gevoerde conversatie in haar gezin, een veelvuldig gebruik van de 'prestart' en probeert aldus via een opstapje toch deel te nemen aan het gesprek. Dit lukt overigens lang niet altijd: van de 96 'prestarts' worden er slechts 24 succesvol afgewikkeld in die zin dat er een antwoord en een zelfselectie met toestemming (patroon 7 in bijlage 1) op volgt. Wientje kristalliseert zich uit als iemand die in een afhankelijke, en misschien zelfs wel in een onderdrukte positie verkeert.

Aan de hand van fragment 4.2.4 (zie pag. 203 en 204) kan men zich een beeld vormen van haar positie in de gezinsinteractie. De pogingen van Wientje Hoog om ertussen te komen in een meerpartijenconversatie worden niet alleen, zoals uit fragment 4.2.1 en 4.2.4 blijkt, vaak genegeerd, maar leiden ook tot openlijke correcties (b.v. fragment 4.2.1 nr. 35). Hoewel de correcties in paragraaf 4.2.3 uitvoeriger aan de orde komen, wil ik er op deze plaats toch niet geheel aan voorbijgaan. De terechtwijzingen hebben soms als reden dat Wientje zich teveel inmengt in gesprekken van anderen, soms ook dat haar gespreksbijdrage bij voorbaat irrelevant geacht wordt. Wientje Hoog wordt zo meermalen ingetoemd en klein gehouden, een ervaring die Mieke Laag niet kent. Wientje wordt in haar gezin gezien als een 'poor turn taker' (*Sputje elf geeft modder*). Ze beantwoordt daarmee aan een beeld dat Ervin-Tripp (1979) van de beurtverdeling van kinderen geeft. Er is voor Mieke in de conversatie meer ruimte om haar eigen gang te gaan. We herkennen haar minder in het door Ervin-Tripp (1979) geschetste beeld van kinderen als conversatie-deelnemers.

Fragment 4 2.4 Wientje Hoog probeert in een gesprek tussen moeder Hoog en Erica tussenbeide te komen met 'prestarts' (zie voor de verklaring der tekens de flap).

Achtergrondinformatie. moeder Hoog en haar moeder moeten vanwege een sterfgeval in de familie 's avonds naar de kerk. Wientje Hoog heeft 's middags zwemles gehad.

Nummer	Spreker	Geadres- seerde	Tekst	Commentaar
1	Erica	Moeder	Waar is de mis vanavond ?	Erica stelt moeder een vraag.
2a	Moeder	Erica	In de ... In de Molenstraatkerk. (1,6) Maar ik zet	Moeder antwoordt.
3	Wientje	Moeder	Kijk, mam.	Wientje probeert te onderbreken, maar dat mislukt.
2b	Moeder	Erica	de auto vlakbij van Kalmthout neer. Ben ik er het vlugst. Dan schiet ik zo d'r uit. En dan eh, als ik op een andere plaats afspreek, kan ik mijn moeder weer niet vinden. Dat is altijd dezelfde ellende. (2,4)	
4	Wientje	Moeder	Mama, kijk.	Wientje verliest een simultane start van moeder.
5a	Moeder	Erica	Daar kun je op veel plaatsen mee afspreken, maar dat klopt nooit. Toen dacht ik: nou zal ik een	Moeder wint
6	Wientje	Moeder	Weet je hoe Mama	Wientje probeert er tevergeefs tussen te komen met een 'prestart'. Ook Wientjes tweede poging gaat fout.
5b	Moeder	Erica	plaats afspreken.	
7	Wientje	Moeder	Mam	De derde keer is er weliswaar niemand aan het woord, maar het lukt Wientje niet de aandacht te krijgen.
8	Moeder	Erica	Hè ?	Moeder vraagt Erica om bevestiging.
9	Wientje	Moeder	Mama, kijk es hier.	Hoewel Erica uitgenodigd was om te spreken, probeert Wientje het woord te krijgen. Dit mislukt.
10	Erica	Moeder	Dat heb ik dus ook wel eens meegemaakt.	Erica wint een simultane start van Wientje
11	Wientje	Moeder	Mama, weet je wat de juffrouw / zei	Wientjes beurt is geen zuivere 'prestart!', maar heeft er wel veel van weg ze zegt voor een deel wat ze zeggen wil om, na een positieve reactie, ook de rest te vertellen. Het gaat mis ze wordt onderbroken.
12	Moeder	Erica		Moeder onderbreekt Wientje en stelt Erica een vraag.
11	Erica	Moeder	In de bioscoop toch.	Erica antwoordt.
14	Moeder	Erica	Oh.	Een 'back-channel cue'.
15	Erica	Moeder	Toen is het [toch ook misgelopen.	Erica licht verder toe.
16	Wientje	Moeder	Mama, zo zei de juffrouw.	Wientjes beurt overlapt die van Erica, maar verdringt deze niet. Zij richt zich met een aanspreekterm expliciet tot moeder.
17	Moeder	Wientje	Ja ?	Moeder toont zich geïnteresseerd met een vragende 'back-channel cue'.
18	Wientje	Moeder	Zo.	Wientje reageert.
19	Wientje	Leonard	En hoe heet .. Hoe zei [ze dat ook al weer ?	Wientje richt zich tot Leonard met een vraag.
20	Leonard	Moeder	Waarom doe . . . Moet je dat altijd met een houten lepel doen ?	Leonard onderbreekt Wientjes vraag met een volkomen ander onderwerp zijn vraag heeft betrekking op het opscheppen van het eten
21	Moeder	Leonard	Dat hoeft niet.	Moeder antwoordt Leonard (patroon 18 in bijlage 1).
22	Wientje	Moeder	Zo, en wijd en sluit	Wientje neemt op hetzelfde moment als moeder het woord en vertelt verder (patroon 19 in bijlage 1).
23	Moeder	Wientje	Oh.	Een 'back-channel cue'.
24	Moeder	Meer	Hadden jullie een leuke juffrouw ?	Moeder richt zich tot beide kinderen met een vraag.
25	Wientje	Moeder	Nee, het was een kat.	Wientje antwoordt.

Fragment 4.2.4 (vervolg)

Nummer	Spreker	Geadres- seerde	Tekst	Commentaar
26	Leonard	Moeder	Nou ja, [( )	Leonard probeert iets te zeggen Hij wordt onderbroken.
27	Moeder	Leonard	[Eén of twee plakken beginnen ?	Moeder onderbreekt Leonard met de vraag hoeveel plakken vlees hij wil.

4.2.4 2 De relatie tussen extralinguale variabelen en de afhankelijkheid

Het is voor het gezin Laag niet altijd zinvol om de vraag naar de relatie tussen extralinguale variabelen en de afhankelijkheid aan de orde te stellen, omdat in dit gezin de absolute frekwentie van de 'prestarts' zo laag is, dat een verdere uitsplitsing van de onderzoeksgegevens tot lege of bijna lege cellen leidt.

1 De afhankelijkheid onder relatief gelijke omstandigheden
Ook onder relatief gelijke omstandigheden is het verschil tussen de gezinnen zeer sterk significant. De 'prestart' vormt onder deze omstandigheden 0,6% van het beurtentotaal van het gezin Laag en 3,4% van dat van het gezin Hoog.

2 De constantheid van de afhankelijkheid over de verschillende opnamedagen

In het gezin Laag is de verhouding tussen de afhankelijke beurten en de andere beurten op de drie opnamedagen constant (0,4%). In het gezin Hoog is er evenmin sprake van een significante variatie: op twee van de drie opnamedagen bedraagt het percentage van het beurtentotaal dat als afhankelijk geïnterpreteerd is 1,8%, op 'de derde dag ligt het hoger: 2,5%.

Moeder Hoog gebruikt de 'prestart' op iedere opnamedag even vaak: 6 keer.

3 De relatie tussen het type activiteit en de afhankelijkheid

Hoewel de scores laag zijn, suggereren ze dat het type activiteit van invloed is op de samenstelling van moeder Hoogs beurtensrepertoire wat betreft de afhankelijkheid. Tijdens de thee gebruikt ze relatief het meest de 'prestart'. dan is 1,5% van haar beurtensrepertoire als afhankelijk geïnterpreteerd. Tijdens het avondeten hanteert ze deze gesprekstechniek niet. Voor de interpretatie van deze resultaten moeten we wat uitvoeriger ingaan op de functie van de 'prestart' in het verbale repertoire van moeder Hoog.

Moeder Hoog gebruikt de 'prestart' nogal eens om aandacht te vragen voor een directief die ze gaat geven. De medewerking van de geadresseerde kan via zo'n opstapje al voor een deel tot stand gebracht worden. De directieven tijdens de avondmaaltijd kosten de geadresseerde meestal zo weinig moeite, dat ze geen apart opstapje nodig hebben. Op de 'prestartdirectieven' van moeder Hoog wordt in paragraaf 4.3.5.2 teruggekomen.

Naar aanleiding van het bovenstaande moet hier een kanttekening geplaatst worden bij de gekozen operationalisatie van de notie 'afhankelijkheid'. De 'prestart' is door ons geïnterpreteerd als uitdrukking van afhankelijkheid. Dit is één betekenisaspect dat aan deze taalgebruiksvorm verbonden is, maar daarnaast zijn er, afhankelijk van de specifieke context waarin deze taalvorm gebruikt wordt, andere betekenissen aan verbonden. In de sociale betekenis van de

'prestart' treedt bijvoorbeeld in een directieve context een verschuiving op: de 'prestart' wordt dan een strategisch middel om een gesteld doel trapsgewijs te bereiken. Men vraagt eerst toestemming om te spreken en vult de spreekbeurt in met een inbreuk in het domein van de ander, een directief. Het afhankelijkheidsaspect van de 'prestart' staat in het licht van de gedragsregulerende betekenis van de gehele sequentie. Dit is een klein voorbeeld van de manier waarop in verbale interactie diverse betekenissen gelijktijdig gerealiseerd worden. In dit onderzoek komen slechts enkele van deze betekenissen aan de orde. Het is onmogelijk om de complexiteit van wat zich afspeelt volledig recht te doen in een onderzoek waarin meer dan enkele gespreksfragmenten als empirische basis fungeren. Wellicht kan, zoals Lakoff (1975) suggereert, ook de 'prestart' in termen van beleefdheid (vgl. par. 4.2.3.13) geïnterpreteerd worden. Terzijde zij hier nog opgemerkt dat de kinderen Hoog de 'prestart' zelden in een directieve context gebruiken.

Tijdens het spel daalt Wientjes gebruik van de 'prestart' enorm ($p < .001$): dan bestaat 0,7% van haar beurtensrepertoire uit 'prestarts', in andere situaties 6,7%. In spelsituaties staat Wientje centraal en hoeft zij zich niet met een aparte techniek van het spreekrecht te verzekeren. Het al eerder geconstateerde verschil tussen de beide kleuters tekent zich tegen de achtergrond van het bovenstaande nog scherper af.

4 De relatie tussen de aanwezigheid van bezoek en de afhankelijkheid
In het gezin Hoog geeft het bezoek van oma geen verschil te zien in de relatieve frekwentie van de 'prestart'. Tijdens het bezoek van Liesbeth wordt de 'prestart' eveneens even vaak gebruikt als in vergelijkbare episodes waarbij zij afwezig is. Deze resultaten verbazen me. Ik had gedacht dat de kinderen de 'prestart' vaker zouden gebruiken wanneer de aandacht op het bezoek gericht is. Misschien is dit per tijdseenheid gerekend wel het geval. Dit is niet onderzocht. We kunnen de frekwentie van de 'prestart' slechts relateren aan het beurtentotaal.

5 De relatie tussen een gespreksonderwerp en de afhankelijkheid
Men zou verwachten dat de relatieve frekwentie van de 'prestart' daalt wanneer er over wat meer omliggende onderwerpen gesproken wordt. Immers: als het gesprek eenmaal loopt, hoeft er niet meer om aandacht gevraagd te worden.

De observaties van het gezin Laag zijn te laag om hierover een zinnvolle uitspraak te kunnen doen. In het gezin Hoog wordt deze verwachting niet bewaarheid: de relatieve frekwentie van de 'prestart' is in gesprekken over een bepaald onderwerp niet significant lager dan in het losse gepraat. Mogelijk levert de persoon Wientje een verklaring voor de toch nog vrij hoge frekwentie van de 'prestart' in gesprekken over wat meer omliggende onderwerpen: als zo'n gesprek buiten haar om gevoerd wordt, probeert zij er vaak met een 'prestart' tussen te komen (zie fragment 4.2.1 en 4.2.4). Zoals gezegd

is dit lang niet altijd succesvol. Een andere verklaring is misschien dat de variabelen 'aanwezigheid van bezoek' (zie boven) en 'gespreksonderwerp' afhankelijk van elkaar en afhankelijk van Wientje verschillende invloeden uitoefenen.

Als we ons beperken tot de conversatie aan tafel, vinden we wel een significant verschil: als er een gespreksonderwerp afgebakend kon worden, bedraagt de relatieve frekwentie van de 'prestart' 1,5%, in het losse gepraat 3,4%.

De belangrijkste conclusies voor dit onderdeel luiden als volgt. In het gezin Hoog wordt veel vaker om de beurt gevraagd dan in het gezin Laag. Wientje Hoog is een typetje dat de 'prestart' opvallend veel gebruikt en zij profileert zich daarmee als een kind. Mieke Laag lijkt minder kinderlijk te zijn. In beide gezinnen domineert de moeder-kindrelatie het netwerk van de afhankelijkheid. In spelsituaties blijken de verhoudingen in het gezin Hoog sterk gewijzigd te zijn: dan gebruikt Wientje de 'prestart' veel minder. Moeder Hoog vraagt zelden expliciet om de aandacht, en als ze het doet, bestaat haar echte gespreksbijdrage vaak uit een directief.

4.2.5 Luisteractiviteit

De rapportering over de luisteractiviteit verloopt volgens dezelfde opzet als die over de afhankelijkheid.

4.2.5.1 De netwerken van de luisteractiviteit

Alvorens op de onderzoeksresultaten in te gaan, moeten we eerst even wat uitvoeriger stilstaan bij de sociale betekenis die aan het gebruik van 'back-channel cues' verbonden is. Ze zijn in dit onderzoek opgevat als uitdrukking van luisteractiviteit, ongeacht het moment waarop ze gesproken worden. Door Zimmerman en West (1975) zijn de zgn. 'delayed minimal responses', de 'back-channel cues' die voorafgegaan worden door een niet onaanzienlijke pauze, onderzocht (zie ook par. 1.5.2.3). Zij interpreteren deze uitingen als uitdrukking van een gebrek aan interesse en als middel waarmee geleidelijk het gespreksonderwerp geëlimineerd wordt. Zij illustreren het verschijnsel met het volgende gespreksfragment.

Vrouw: *Die toestand van Sandy en Karin en Paul houdt me voortdurend bezig.* (5,0 sec. pauze)

Man : *Hmm.* (3,0 sec. pauze)

Vrouw: *Het maakt de verhouding tussen Sandy en Karin zo moelijk. Ik bedoel, ik weet wat er aan de hand is. Volgens mij is er geen tegenstelling tussen* [*Sandy eh Paul kan Sandy aardig*

Man : [*hmm*

Vrouw. vinden en Paul kan Karin aardig vinden. (4,0 sec. pauze)

Man : Mmm. (6,0 sec. pauze)

Vrouw: En met allebei omgaan. Het probleem - het probleem is dat toen hij Karin aardig ging vinden, dat viel samen met dat hij Sandy niet aardig ging vinden. (10,0 sec. pauze)

In mijn onderzoek heb ik de 'back-channel cues' niet onderscheiden onder het opzicht van de lengte van de voorafgaande pauze. Het onderzoeksmateriaal gaf daar geen aanleiding toe. Bij de materiaalanalyse werd ik voortdurend bevestigd in de indruk dat van de betreffende 'back-channel cues' eerder een stimulerende dan een remmende invloed uitgaat. Deze interpretatie sluit aan bij die van Duncan (1972), Yngve (1970) en Goffman (1976). De volgende kwantitatieve gegevens ondersteunen deze interpretatie. De drie interactiedeelne-mers die qua luisteractiviteit het hoogst scoren, blijken de uitgesproken animerende variant van de 'back-channel cue', het tijdens de beurt van de gesprekspartner gesproken *hm, oja* en *oja*, meer dan gemiddeld te gebruiken (gemiddeld bestaat 13,9% van de luisteractiviteit uit deze variant; bij de bedoelde personen ligt dit percentage tussen de 20% en 25%).

De opvatting die aan de analyse ten grondslag ligt, kan als volgt samengevat worden. Iemand kan met verbale middelen blijk geven van luisteractiviteit en aandacht, en aldus zijn gesprekspartner stimuleren. De zgn. 'back-channel cues' vervullen deze functie bij uitstek, maar ook het bevestigende antwoord op een vraag om aandacht. Tabel 4.2.17 (zie pag. 209) geeft het netwerk van de luisteractiviteit in het gezin Laag weer; tabel 4.2.18 (zie pag. 210) bevat hetzelfde netwerk van het gezin uit sociaal hoger milieu. Opnieuw liggen de cijfers van het gezin Hoog aanmerkelijk hoger dan die van het gezin Laag. De absolute frekwentie loopt uiteen van 523 actief luisterende beurten in het gezin Hoog tot 147 in het gezin Laag; deze cijfers vormen resp. 6,6% en 2,5% van het beurtentotaal ($p < .001$).

De gegevens onder de noemer 'LAR' (luisteractiviteit in het actieve repertoire) laten zien dat de interactiedeelne-mers in het gezin Hoog vrijwel allemaal hoger scoren dan de vergelijkbare interactie-deelnemers in het gezin Laag. Elise Laag is de enige uitzondering op deze trend.

Een rangorde van de sprekers in het gezin Laag wat betreft de luisteractiviteit in hun actieve repertoire geeft het volgende beeld te zien Erica, Elise, vader, Huub, moeder, Mirjam, Mieke, Peter en Ingrid. Dat Erica zo hoog scoort en Ingrid zo laag, is niet zo vreemd: de een is door haar rol, de ander door haar leeftijd een buitenbeentje. Verder zijn de verschillen niet groot. De kinderen Elise, Mirjam en Mieke behalen bijvoorbeeld een gemiddelde score van 2,7%, de ouders scoren met 2,3% ongeveer gelijk.

Voor het gezin Hoog ziet de rangorde van de sprekers wat betreft de luisteractiviteit er als volgt uit: Liesbeth, vader, Kees, Walter, oma, moeder, Erica, Wientje en Leonard. Hier is wel sprake van variatie. De volwassenen Liesbeth, vader, Kees, oma en moeder scoren

Tabel 4.2.17 het netwerk van de luisteractiviteit in het gezin Laag

	Geadresseerde										Totaal	LAR	LPR	S/G	
	Moeder	Vader	Ellen	Mieke	Mirjam	Ingrid Elsje	Elise	Peter	Huib	overigen onbekend					
Spreker															
Moeder		5	8	7	5	3	7	5	2		42	2,2	6,2	0,7	
Vader	7		1	2		4					14	2,8	2,8	1,6	
Elise	21			2	1		2			2	40	3,5	2,7	2,1	
Mieke	5	1	2		2					2	12	2,0	3,4	0,9	
Mirjam	6		2			1	2		1	1	13	2,1	3,1	1,4	
Ingrid Elsje	2	1									3	0,7	1,2	0,3	
Erica	11		1	2	1					6	22	5,2	3,7	1,6	
Peter	4										4	1,9	7,1	0,8	
Huib	1					1	3				5	2,4	10,3	0,6	
overigen onbekend			2								2	1,6	0,1	2,0	
Totaal	57	9	14	13	9	11	14	5	9	5	1	147	2,5	2,5	1,0

Het linkerdeel van de tabel laat zien hoe frequent (in absolute aantallen) de verschillende personen binnen een gezin ten opzichte van elkaar blijk geven van luisteractiviteit. Aan de rechterzijde zijn voor de verschillende personen drie scores opgenomen: LAR en LPR, d.w.z. de luisteractiviteit (in percentages) in het actieve c.q. passieve repertoire, en S/G, d.w.z. het quotient van de ruwe score als spreker en de ruwe score als geadresseerde.

met een gemiddelde van 9,0% zeer sterk significant hoger dan Wientje en Leonard (3,5%). Binnen de categorie 'volwassenen' lopen de scores eveneens uiteen. Liesbeth is degene die het meest blijk geeft van luisteractiviteit. Zij toont zich bijzonder geïnteresseerd en draagt met haar animerende 'back-channel cues' (*Ach guttegut*) bij tot het creëren van de in hoofdstuk 3 genoemde sfeer van een spannend meisjesboek. Ook vader scoort hoog.

De conclusie is duidelijk: in het gezin Laag zijn de interactiedeelnemers wat betreft de luisteractiviteit gelijkwaardiger dan in het gezin Hoog. De bovenstaande conclusie wordt nog eens extra bevestigd door de positie die de beide moeders in de reeks innemen. Met name moeder Laags positie is opvallend. Het ligt immers in de lijn van de verwachting dat moeders verhoudingsgewijs veel met kinderen praten en hun spreken aanmoedigen. Moeder Laag beantwoordt niet aan dit

Tabel 4 2 18 Het netwerk van de luisteractiviteit in het gezin Hoog

	Geadresseerde											Totaal	LAR	LPR	S/G			
	Moeder	Vader	Leonard	Wientje	Erica	Oma	Liesbeth	Kees	Walter	telefoon	pegscoon					meester dan gen	overigen onbekend	
Spreker																		
Moeder		1	31	78	19	21	10	15	1	27	5		208	7,9	8,9	1,3		
Vader	9		7	3		12						4	35	15,3	4,7	5,8		
Leonard	13	2		7	1			3	5			2	33	3,1	9,1	0,5		
Wientje	26	1	12		9	3	2					12	67	3,7	8,7	0,6		
Erica	37		2	10		1		2				1	53	7,1	4,9	1,4		
Oma	24	2	5	7	5			1				4	48	8,2	7,8	1,2		
Liesbeth	21			7	3								31	16,1	8,2	2,6		
Kees	23		3	2		2						1	33	10,4	10,9	1,5		
Walter	3		11									2	16	9,0	3,6	2,7		
overigen onbekend	1												1	0,8	0,3	0,3		
Totaal	157	6	71	114	37	39	12	21	6	27	30	3	523	6,6	6,6	1,0		

Het linkerdeel van de tabel laat zien hoe frequent (in absolute aantallen) de verschillende personen binnen een gezin ten opzichte van elkaar blijk geven van luisteractiviteit. Aan de rechterzijde zijn voor de verschillende personen drie scores opgenomen: LAR en LPR, d.w.z. de luisteractiviteit (in percentages) in het actieve en passieve repertoire, en S/G, d.w.z. het quotiënt van de ruwe score als spreker en de ruwe score als geadresseerde.

beeld van moeders. Zij verschilt niet significant van Mieke en Mirjam, zij scoort lager dan Elise. Moeder Hoog scoort duidelijk hoger dan Wientje en Leonard. Moeder Laag laat kennelijk middelen die het spreken stimuleren ongebruikt. Op dit punt ga ik in het vervolg nog uitvoeriger in.

Ook vader Hoogs luisteractiviteit verdient nog enige expliciete aandacht. Als hij thuis is, treedt hij in verhouding erg stimulerend op. Fragment 4.2.5 laat zien dat zijn deelname aan het gesprek niet van de door Zimmerman en West (1975) onderzochte, van desinteresse getuigende aard is. (Fragment 4.2.5 zie pag. 211).

In dit fragment is vader Hoog in verlegenheid gebracht: hij voelt zich genoodzaakt Leonard te corrigeren (een 'face-threatening act', vgl. par. 4.2.3.13), en probeert dit zo min mogelijk denigrerend te doen. Met een interpretatie in termen van desinteresse zou vaders rol in het gezin tekort gedaan worden.

Als we naar de getallen onder de noemer 'LPR' (luisteractiviteit in het passieve repertoire) kijken, zien we opnieuw dat de interactie-deelnemers in het gezin Hoog hun tegenvoeters uit het gezin Laag systematisch overtreffen. Binnen het gezin Laag staan de kinderen

Fragment 4.2.5 Luisteractiviteit van vader Hoog tegen Leonard (zie voor de verklaring van de tekens de flap).

Achtergrondinformatie. Wientje en Leonard zitten in bad. Vader Hoog is net thuisgekomen en komt kijken hoe zijn kinderen het maken.

Nummer	Spreker	Geadres- seerde	Tekst	Commentaar
1	Vader	Meer	Hallo.	Vader begroet zijn kinderen.
2	Vader	Wientje	How are you ?	
3	Vader	Leonard	And you ?	
4	Leonard	Vader	Kijk, pap.	
5	Leonard	Vader	Papa.	Een 'prestart'.
6	Vader	Leonard	Ja	Vader geeft te kennen dat hij luistert.
7	Leonard	Vader	En ik was verdronken bijna.	Leonard vertelt wat hij meemaakt
8	Vader	Leonard	Zo.	Een 'back-channel cue'.
9	Leonard	Vader	Ja, en ik was aan het vissen en vissen doen we hier niet met een hengel, maar met een touw en een lus.	Leonard vertelt verder.
10	Vader	Leonard	Ja ja.	Een 'back-channel cue'
11	Leonard	Vader	Weet je hoe ze forellen vangen in echt Noorwegen ? In een holle buis met een lus erdoor. En dan eh, en dan hadden ze, dan houden ze het heel stil in het water en als er dan een forel doorgaat, dan pliek, dan trekken ze het aan, en dan, en dan zit de forel in de lus.	Leonard probeert de geadresseerde bij het verhaal te betrekken door een 'prestart'-achtig element te gebruiken. 'Jij wacht niet op een bevestigend antwoord (patroon 20 in bijlage 3).
12	Vader	Leonard	Heb je dat ergens gezien ?	Vader stelt een vraag waar hijzelf het antwoord wel op weet.
13	Leonard	Vader	Ja, op de televisie.	Leonard antwoordt.
14	Vader	Leonard	Wanneer ?	Vader stelt nog een vraag.
15	Leonard	Vader	Oh, zo een jaartje geleden.	Leonard antwoordt.
16	Vader	Leonard	Hee, wat gek.	Vader verbaast zich: er klopt iets niet.
17	Leonard	Vader	Ja, maar zo vangen ze ook forellen in Noorwegen.	Leonard legt uit.
18a	Vader	Leonard	Nooit gehoord. (1,2) Wel snoeken in Nederland. Snoeken. Of met een lus zo d'r omheen, want die zitten	Vader corrigeert Leonard.
19	Leonard	Vader	Oh ja, ja, ja.	'Back-channel cues'.
18b	Vader	Leonard	altijd heel stil.	
20	Leonard	Vader	Ja, dat	Leonard probeert iets te zeggen, maar wordt onderbroken.
21	Vader	Leonard	Maar forellen niet. Want [die zwemmen ( )	Vader onderbreekt Leonard.
22	Leonard	Vader	[Dan snoeken.]	Leonard probeert tevergeefs vader te onderbreken.
23	Leonard	Vader	Dan snoeken. [dan waren het snoeken.	Leonard geeft vader gelijk.
24	Vader	Leonard	[Snoeken ja. (Leonard gaat naar de WC)]	Een 'back-channel cue'.
25	Leonard	Vader	Papa.	Een 'prestart'
26	Vader	Leonard	Ja.	Vader geeft te kennen dat hij luistert.
27	Leonard	Vader	Ik heb een hoop gedaan.	Leonard vertelt.
28	Vader	Leonard	Zozo.	Een 'back-channel cue'.
29	Wientje	Leonard	Kan je niet zelf afvegen ? Ik wel.	Wientje stelt een vraag die prestaties accentueert.
30	Leonard	Wientje	Dat doe ik.	Leonard antwoordt.

er slecht voor. Moeder Laag overtreft Mieke bijvoorbeeld significant wat betreft de mate waarin ze stimulering ondervindt. Peter en Huub staan er evenals moeder relatief goed voor. In het gezin Hoog zijn het Walter, vader en Erica die relatief weinig aangemoedigd worden. De kinderen Wientje en Leonard worden aanzienlijk meer gestimuleerd. Een en ander betekent dat de kinderen Hoog wat betreft de aandacht die hun gespreksbijdragen krijgen duidelijk bevoordeeld zijn ten opzichte van de kinderen Laag.

Wat betreft de verhouding tussen het geven en het ontvangen van actief luisterende beurten in het gezin Laag: deze ligt voor Elise scheef in die zin dat ze er dubbel zoveel geeft dan ontvangt. Ook vader, Erica en Mirjam geven er meer dan ze ontvangen. Mieke, Peter, moeder en Huub ontvangen er meer dan ze geven. In het gezin Hoog zijn de kinderen Wientje en Leonard de enigen die er meer ontvangen dan geven. Vader Hoogs score springt eruit: hoewel hij zelf veel stimuleert, worden zijn gespreksbijdragen nauwelijks met animerend commentaar ontvangen.

Als we meer algemeen naar de onderlinge verhoudingen tussen de interactiedeelneemers in het gezin Laag wat betreft hun luisteractiviteit kijken (zie tabel 4.2.17), dan blijken deze redelijk evenwichtig te zijn: over en weer stimuleert men elkaar meestal in ongeveer gelijke mate. De verhouding tussen moeder en Elise vormt de enige uitzondering hierop: Elise geeft ten opzichte van haar moeder duidelijk meer blijk van luisteractiviteit dan omgekeerd.

In het gezin Hoog treden vaker asymmetrieën op (zie tabel 4.2.18). Moeder geeft tegenover de kinderen frekwenter blijk van luisteractiviteit dan omgekeerd. Zij heeft met haar stimulerende 'back-channel cues' een overwicht over de kinderen. Ook de verhoudingen tussen moeder Hoog en Kees en Liesbeth, het bezoek, zijn asymmetrisch, maar in omgekeerde zin: hier overtreft de score van het bezoek tegen moeder die van moeder tegen het bezoek.

Verder valt in tabel 4.2.18 de hoge frekwentie van de 'back-channel cues' in het telefoongesprek van moeder Hoog op (27 keer, 40% van het beurtentotaal). De oorzaak hiervoor moet naar alle waarschijnlijkheid gezocht worden in het feit dat men aan de telefoon zijn luisteractiviteit niet op een nonverbale manier tot uitdrukking kan laten komen.

Vader Hoog scoort als spreker, ongeacht met wie hij omgaat, hoger dan als geadresseerde.

De kinderen Wientje en Leonard hebben met alle volwassenen een asymmetrische verhouding. hun score als geadresseerde is hoger dan hun score als spreker. Wientje steunt Leonard meer dan omgekeerd. Ook Walter steunt Leonard meer dan omgekeerd.

Bij de interactie van de beide moeders met hun kleuters wil ik ten slotte nog wat uitvoeriger stilstaan. Wientje wordt 78 keer met een het spreken stimulerende uiting benaderd; Mieke daarentegen slechts 7 keer. Deze absolute aantallen lopen sterk uiteen, en dat is een belangrijk ervaringsfeit voor de beide kleuters, maar ook als we deze cijfers relateren aan het aantal gespreksbijdragen dat de moe-

ders tot hun kleuters richten (resp. 572 en 132, zie tabel 4.2.2 en 4.2.1) is er sprake van een verschil. Voor de moeder-kleuterdiade in het gezin Laag bedraagt de zgn. relatieve luisteractiviteit $7 : 1,32 = 5,3$; voor de moeder-kleuterdiade in het gezin Hoog bedraagt deze $78 : 5,72 = 13,6$. Deze cijfers zijn opmerkelijk in het licht van wat er over dit soort zaken bekend is uit de literatuur over de verwerking van conversationele vaardigheden door kinderen (b.v. Ervin-Tripp 1978; Garvey 1979). In deze literatuur worden de vragende 'back-channel cues' en herhalingen (ze vallen bij Garvey onder de noemer 'contingent queries') als een typerend kenmerk van volwassene-kindinteractie gezien. Hiermee worden uitingen van het volgende type bedoeld:

Kind : *Wij hebben vanmiddag op school poppenkast gehad.*
Volwassene: *Poppenkast?*

Met deze uitingen wordt de conversatie zo gestructureerd dat het voor een kind relatief eenvoudig is om eraan deel te nemen. Het spreken wordt erdoor gestimuleerd. We hebben er hierboven al op gewezen dat de cel van moeder Hoog tegen Wientje goed gevuld is. Een redelijk deel van de uitingen in deze cel is van het door Garvey bedoelde type. We zien dus hier dat Wientje duidelijk meer op deze voor volwassenen tegen kinderen typerende manier benaderd wordt dan Mieke; dit is opnieuw een aanwijzing dat Mieke in haar gezin minder de positie van een kind bekleedt. Verder wekt het misschien verbazing dat Wientje zoveel gestimuleerd wordt, terwijl zij van de andere kant toch ook een groot verliezer is (zie par. 4.2.3). De volgende verklaring zou hiervoor kunnen worden opgesteld. Wientje probeert regelmatig het woord te krijgen in gesprekken tussen anderen. Als dit lukt, blijkt vaak tegen te vallen wat ze te vertellen heeft (zie fragment 4.2.1 nr. 38; ze wordt in het onderzoeksmateriaal getypeerd als *Spuutje elf geeft modder*). Dit scheidt bij haar gesprekspartners problemen: van de ene kant wil men haar graag een kans geven, van de andere kant blijkt zij de geboden kansen niet altijd goed te benutten en lijkt het erop alsof ze niet zozeer iets in te brengen heeft, maar vooral aandacht opeist. Hoewel men haar in de conversatie op gezette tijden kansen geeft, weet zij deze in de ogen van haar gesprekspartners inhoudelijk onvoldoende te benutten. Dit leidt ertoe dat ze met onderbrekingen kort gehouden wordt. Zij profileert zich daarmee als een interactiedeelner die zich niet aan de haar toebedeelde plaats, die van een kind, houdt. Het conversationele gedrag van Mieke wordt niet gekenmerkt door zo'n achterliggende spanningsverhouding. Bij haar gaat het allemaal wat gelijkmatiger. Op een aantal punten onderscheidt zij zich van de overige interactiedeelneren, maar de verschillen zijn minder significant. Zij wordt, net als Wientje, vaak genegeerd (vgl. par. 4.2.3.9), maar op een volkomen andere manier. haar vragen worden weinig beantwoord, maar in het onderzoeksmateriaal wordt haar deelname aan het gesprek qua inhoud niet openlijk als inadequaats aangemerkt.

4.2.5.2 De relatie tussen extralinguale variabelen en de luisteractiviteit

1 De luisteractiviteit onder relatief gelijke omstandigheden

In beide gezinnen is de relatieve frekwentie van de actief luisterende beurten onder de als relatief gelijk aangemerkte omstandigheden iets hoger dan normaal: in het gezin Laag bedragen de cijfers resp. 3,0% en 2,5%; in het gezin Hoog 8,4% en 6,6%. Het reeds geconstateerde, zeer sterk significante verschil tussen de gezinnen qua luisteractiviteit doet zich ook onder relatief gelijke omstandigheden voor.

2 De constantheid van de luisteractiviteit over de verschillende opnamedagen

In het gezin uit hoog milieu is de relatieve frekwentie van de actief luisterende beurten over de verschillende opnamedagen constant. Voor het gezin Laag geldt dit niet: de relatieve frekwentie van dit type uitingen is op sommige dagen in vergelijking met andere dubbel zo hoog ($p < .001$). Aan de algemene lijn van ons betoog doet dit weinig af: op de dag waarop het gezin Laag het hoogst scoort, bedraagt de score toch nog maar (relatief gezien) 57% van de laagste score van het gezin Hoog.

De luisteractiviteit van moeder Laag varieert niet significant over de verschillende opnamedagen. Die van moeder Hoog wel ($p < .001$). Moeder Hoog overtreft moeder Laag overtuigend op elke opnamedag. Een bestudering van de luisteractiviteit van de beide moeders tijdens de avondmaaltijden brengt aan het licht dat moeder Laag zich op geen enkele opnamedag geroepen voelt een geanimeerd tafelgesprek op te zetten: het absolute aantal actief luisterende beurten tijdens het eten loopt voor moeder Laag uiteen van 0 tot 5. De scores van moeder Hoog lopen uiteen van 19 tot 21 (de 'back-channel cues' in een tijdens het eten gevoerd telefoongesprek zijn hier buiten beschouwing gelaten). Moeder Laag geeft aan tafel dus nauwelijks blijk van luisteractiviteit; moeder Hoog wel.

3 De relatie tussen het type activiteit en de luisteractiviteit

De scores van moeder Hoog blijken, afhankelijk van de vraag welke activiteiten centraal staan, sterk significant te variëren. Tijdens de thee is haar score het hoogst: 9,4% van haar beurtentotaal is dan van het actief luisterende type. Ook aan tafel scoort ze boven haar gemiddelde van 7,0%: dan is 7,9% van haar beurtentotaal aandacht gevend (hier zijn de 'back-channel cues' die binnen het kader van een telefoongesprek vallen buiten beschouwing gelaten). Zij doet in die situaties haar best om het gesprek te animeren. De score tijdens het spel ligt met 3,3% ver onder het gemiddelde. Een mogelijke verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat het initiatief dan aan de zijde van de kinderen ligt. Moeder Hoog speelt mee, maar ziet zichzelf niet als animator van de activiteit.

Terzijde wil ik er even op wijzen dat de hoogste score van moeder Hoog onder vader Hoogs gemiddelde van 15,3% ligt.

Ook moeder Laags scores variëren, afhankelijk van het type activiteit dat centraal staat ($p < .05$). Tijdens het koffiedrinken scoort ook zij het hoogst (3,8%), maar duidelijk lager dan moeder Hoog. In deze situatie zitten beide moeders het rustigst (dit 'rustig zitten' is overigens in het licht van wat in hoofdstuk 3 vermeld staat over de leefsituatie van moeder Laag voor haar zeer relatief) en zijn ze het meest in staat interesse te tonen voor de gespreksbijdragen van anderen. Tijdens de avondmaaltijd scoort moeder Laag ruim onder haar gemiddelde. De avondmaaltijd wordt door moeder Laag minder als een gelegenheid voor een gesprek geïnterpreteerd dan door moeder Hoog.

Een vergelijking van de gegevens van Wientje als spreker van actief luisterende beurten tijdens het spel en in andere situaties laat zien dat Wientje de motor achter het spel is. 7,0% van haar beurten-totaal is dan van het actief luisterende type, terwijl dit getal onder andere omstandigheden slechts 2,7% bedraagt ($p < .001$). We zien hier opnieuw een aanwijzing voor wat al eerder geconstateerd is tijdens het spel zijn de rolverhoudingen in het gezin Hoog sterk gewijzigd en is Wientjes initiatief op tal van punten relatief hoog.

4 De relatie tussen de aanwezigheid van bezoek en de luisteractiviteit

Onder aanwezigheid van bezoek treedt in het gezin Laag een geringe, niet significante daling op in de relatieve frekwentie van de actief luisterende beurten. Wanneer Peter of Huub op bezoek komen, wordt dit niet opgevat als aanleiding om tot een annerend gesprek te komen.

In het gezin Hoog reageert men enthousiaster op bezoek. De komst van oma vormt de aanleiding voor een lichte, maar niet significante verhoging van de luisteractiviteit, als Liesbeth op bezoek is, is de luisteractiviteit significant hoger. In de laatstgenoemde situatie nemen de aandacht gevende beurten 10% van het beurtentotaal aan. Als er in het gezin Hoog bezoek is, wordt er geanimeerd en geïnteresseerd geconverseerd.

5 De relatie tussen een gespreksonderwerp en de luisteractiviteit

In beide gezinnen neemt de relatieve frekwentie van de luisteractiviteit toe wanneer over wat meer omliggende onderwerpen gesproken wordt ($p < .01$). Aan tafel doet dit verschijnsel zich in het gezin Laag ook voor ($p < .01$), in het gezin Hoog echter niet. De hoogste score van het gezin Laag (deze wordt bereikt in de conversatie aan tafel over wat meer omliggende onderwerpen en bedraagt 4,3% van het beurtentotaal) ligt onder de laagste score van het gezin Hoog (deze wordt bereikt in de conversatie die niet binnen het kader van omliggende onderwerpen of activiteiten valt en bedraagt 6,2% van het beurtentotaal). Een toetsing van deze gegevens leidt overigens niet tot een significant resultaat.

Als belangrijkste conclusies voor dit onderdeel kan het volgende gesteld worden. De verbale interactie in het gezin Hoog wordt ge-

kenmerkt door een grotere onderlinge betrokkenheid dan die in het gezin Laag. De onderlinge verhoudingen tussen de interactiedeelne-
mers in het gezin Laag zijn wat betreft 'luisteractiviteit' gelijk-
waardiger en symmetrischer dan die in het gezin Hoog. Beide moeders
interpreteren hun relatie met de kinderen op een andere manier: moe-
der Hoog animeert en stimuleert haar kinderen; moeder Laag daarente-
gen doet geen extra moeite. Wientje is wat betreft de stimulering van
haar spreekactiviteit duidelijk bevoordeeld ten opzichte van Mieke.
In beide gezinnen varieert de frekwentie van de actief luisterende
beurten onder invloed van extralinguale variabelen zoals gespreks-
onderwerp en type activiteit, maar globaal gesproken geeft de inter-
actie in het gezin Laag op dit punt weer een gelijkmatiger beeld te
zien dan die in het gezin Hoog. De tussen de gezinnen geconstateerde
verschillen blijken ook onder relatief gelijke omstandigheden naar
voren te komen.

4 2 6 Sturing

In het onderzoek zijn twee variabelen opgenomen die verband houden
met de inhoudelijke regulering van het gesprek en de gespreksbijdra-
ge van de geadresseerde (zie par. 2.4.3.5). De variabele 'sturing in
engere zin' heeft betrekking op de regulering van het gesprek door
middel van vragen. De tweede operationalisatie van de notie 'stu-
ring' is ruimer: niet alleen het stellen van een vraag, maar ook het
gebruiken van een aanspreekterm is onder de noemer 'sturing in rui-
mere zin' ondergebracht. De achterliggende gedachte hierbij is, dat
een simpele bewering minder sterk om een reactie vraagt dan een be-
wering die vergezeld gaat van een aanspreekterm; een vraag zou het
meest dwingend een reactie vergen.

De eerstvolgende paragraaf is gewijd aan een bespreking van de ge-
zinnen, de moeders en de kleuters wat betreft beide operationalisa-
ties van de notie 'sturing'. Tevens worden de diverse sprekers van
uit beide gezichtspunten gerangordend binnen hun gezin. Paragraaf
4.2.6.2 is gewijd aan een discussie van beide operationalisaties van
het begrip 'sturing'. Aan de engere interpretatie van sturing zijn
betekenisaspecten verbonden die de achtergrond vormen voor de keuze
om op deze variabele uitvoeriger in te gaan. Dat deze variabele
uitvoeriger behandeld wordt, houdt in dat de netwerken van de stu-
ring in engere zin gepresenteerd en besproken zullen worden (par.
4.2.6.3), en ook dat de vraag naar de relatie tussen extralinguale
variabelen en de sturing aan de hand van deze nauwe interpretatie
van sturing aan de orde gesteld wordt (par. 4.2.6.4).

4.2.6.1 De sturing in het conversationele repertoire

Tabel 4.2.19 heeft betrekking op de sturing in het conversationele repertoire van de gezinnen, de moeders en de kleuters. Niet het

Tabel 4 2 19 Opbouw van het conversationele repertoire van de gezinnen de moeders en de kleuters wat betreft de sturing in engere en in ruimere zin (percentages)

	Sturing in engere zin		Totaal	Sturing in ruimere zin		Totaal
	in het sturend	sturend		niet sturend	sturend	
Gezin Laag	84,7	15,3	100 %	77,6	22,4	100 %
Moeder als spreker	88,3	11,7	100 %	81,9	18,1	100 %
Kleuter als spreker	80,1	19,9	100 %	76,8	23,2	100 %
Moeder als geadresseerde	74,4	25,6	100 %	61,0	3,0	100 %
Kleuter als geadresseerde	86,2	13,8	100 %	79,0	2,0	100 %
Gezin Hoog	80,8	19,2	100 %	74,0	26,0	100 %
Moeder als spreker	77,9	22,1	100 %	70,1	29,9	100 %
Kleuter als spreker	84,1	15,9	100 %	75,2	24,8	100 %
Moeder als geadresseerde	78,7	21,3	100 %	71,3	28,7	100 %
Kleuter als geadresseerde	75,3	24,7	100 %	66,5	33,5	100 %

beurtenrepertoire, maar het conversationele repertoire is als referentiepunt gekozen, omdat het beurtenrepertoire allerlei uitingen bevat die geen gespreksbijdrage in de eigenlijke zin vormen (vgl. par. 4.2.2) en vanuit het gezichtspunt van de sturing niet interessant zijn.

In het gezin Hoog worden zeer sterk significant meer vragen (sturing in engere zin) gesteld dan in het gezin Laag. Resp. 19,2% en 15,3% van het conversationele repertoire bestaat uit vragen. In het gezin Hoog wordt men vaker uitgenodigd tot een voortzetting van het gesprek dan in het gezin Laag; in het gezin Laag bepaalt men vaker zelf of men iets wil zeggen. Dit resultaat ligt in de lijn van wat we in de voorafgaande paragrafen gezien hebben.

De ruimere interpretatie van de notie 'sturing' geeft voor de gezinnen in hun geheel geen andere informatie dan de engere; ook in de ruimere interpretatie overtreft het gezin Hoog het gezin Laag.

Moeder Laag stuurt van de vier interactiedeelnemers waar we ons nu op richten uitgesproken weinig, moeder Hoog daarentegen uitgesproken veel. De verschillen tussen de moeders zijn zeer sterk significant. De kleuters verschillen significant wat betreft de sturing in engere zin. Het is in dit geval niet Wientje Hoog die Mieke Laag overtreft. In het voorafgaande was dat meestal wel het geval, maar nu scoort Mieke het hoogst. In de ruimere interpretatie van de notie 'sturing' is er geen verschil tussen de kleuters. Kennelijk sturen de kleuters met andere middelen Mieke vraagt veel, Wientje gebruikt veel aanspreektermen.

Voor beide gezinnen geldt dat de moeders en de kleuter sterk significant verschillen qua sturing (in engere en in ruime zin). Voor Wientje Hoog en haar moeder betekent dit dat hun rol- en leeftijdsverhoudingen tot uitdrukking komen in de linguïstische gegevens: moeder Hoog stuurt meer dan Wientje Hoog. Voor Mieke en haar moeder ligt de zaak anders: Mieke overtreft haar moeder. Moeder Laags centrale po-

sitie in het gezin is kennelijk niet onder alle onderzochte linguïstische opzichten even sterk. Het stellen van vragen is, evenals het actief luisteren (zie par. 4.2.5), een vorm van reguleren die zij relatief weinig toepast.

Het ontvangende repertoire van de moeders en de kleuters geeft wat betreft de sturing het volgende beeld te zien. Moeder Laag wordt van de vier interactiedeelneemers die hier in het centrum van de aandacht staan, relatief het meest gestuurd. In de ruime interpretatie van de notie 'sturing' is het verschil tussen de moeders zeer sterk significant, in de enge significant. Moeder Laags rol in het gezinsleven is in verhouding tot die van moeder Hoog passief.

De beide kleuters verschillen eveneens wat betreft de sturing in hun ontvangende repertoire ($p < .001$). Wientje Hoog wordt, in vergelijking met Mieke Laag, vaker om een voortzetting van het gesprek gevraagd.

Voor beide gezinnen geldt dat de moeder en de kleuter verschillen wat betreft de sturing (in engere zin en in ruimere zin) in hun ontvangende repertoire. Wientje Hoog wordt meer gestuurd dan moeder Hoog ($p < .05$) en dit resultaat ligt, gezien de rol- en leeftijdsverhoudingen tussen deze interactiedeelneemers, in de lijn van de verwachting. Voor Mieke en haar moeder ligt ook hier de zaak anders: moeder wordt meer gestuurd dan Mieke ($p < .001$).

Naar aanleiding van het bovenstaande dringt zich de vraag op of de sociale hiërarchie in het gezin Laag in het conversationele kenmerk 'sturing' afgezwakt, of misschien wel doorbroken wordt (vgl. de analyse van de luisteractiviteit). Deze vraag dringt zich voor het gezin Hoog minder op omdat de gegevens van Wientje Hoog en haar moeder redelijk in de lijn van de verwachting passen. In het gezin Hoog zijn er misschien andere interactiedeelneemers die wat betreft de sturing de sociale hiërarchie doorkruisen, zodat we in het onderstaande alle interactiedeelneemers binnen hun gezin zullen rangordnen vanuit de vraag wie het meest stuurt. De rangorde wordt voor beide interpretaties van het begrip 'sturing' opgesteld.

De volgende interactiedeelneemers in het gezin Laag stellen meer dan gemiddeld (15,3%) een vraag (sturing in engere zin). Erica (28,8%), vader (21,7%), Mieke (19,9%), Peter (17,8%) en Mirjam (16,4%). Elise scoort gemiddeld (15,3%). De volgende personen scoren lager dan gemiddeld moeder (11,7%), Huub (9,4%) en de kleintjes (5,3%). Dat moeder zo laag staat, en dat Mieke en Mirjam zo hoog staan, wekt verbazing. Misschien geeft de rangorde wat betreft de sturing in ruimere zin een ander beeld.

De volgende interactiedeelneemers in het gezin Laag scoren onder het opzicht 'sturing in ruimere zin' hoger dan gemiddeld (22,4%): Erica (34,4%), vader (28,5%), Mirjam (29,1%) en Mieke (23,2%). Lager dan gemiddeld scoren Elise (21,7%), Peter (20,4%), de kleintjes Elsje en Ingrid (20,0%), moeder (18,1%) en Huub (14,9%). In deze laatste rangorde is Peter een aantal plaatsen gezakt, Mirjam is gestegen naar de derde plaats, de kleintjes staan hoger dan moeder en Huub. Beide bovenstaande rangordes zijn niet goed te combineren met de

sociale parameters van de figuren die erin optreden. De tweede rangorde geeft nog meer aanleiding tot vragen dan de eerste. Als de veronderstelling juist is dat sociale relaties tot uitdrukking komen in het conversationele kenmerk 'sturing', is de volgende conclusie mogelijk: moeder Laag heeft op dit punt niet de leiding over het gezin.

In het gezin Hoog zijn het oma (35,2%), Liesbeth (26,5%), Walter (24,3%) en moeder (22,1%) die relatief veel vragen in hun conversationele repertoire hebben (het gemiddelde bedraagt 19,2%). Kees scoort ongeveer gemiddeld (19,6%). Erica (17,9%), vader (16,7%), Wientje (15,9%) en Leonard (9,9%) scoren lager dan gemiddeld. Otto praat nog niet. Walter is hier de enige die misschien hoger staat dan we zouden verwachten. Dit is intuïtief gezien niet zo vreemd: Walter is een stoere jongen die niet op zijn mondje gevallen is. Onder het opzicht 'sturing in ruimere zin' ziet de rangorde van de interactiedeelnemers in het gezin Hoog er als volgt uit: oma (41,1%), Liesbeth (35,5%) en moeder (29,9%) scoren meer dan gemiddeld (26,0%). Walter scoort gemiddeld (25,7%). De volgende personen scoren lager dan gemiddeld: Wientje (24,8%), Kees (22,5%), Erica (22,2%), vader (19,1%) en Leonard (16,3%). Wientje staat in deze rangorde enkele plaatsen hoger dan in de voorafgaande.

De rangordes van het gezin Hoog zijn redelijk te combineren met de sociale parameters van de figuren die erin optreden. De gegevens van dit gezin doorkruisen de veronderstelling niet dat in de distributie van vragen en van aanspreektermen over de verschillende interactiedeelnemers sociale verhoudingen weerspiegeld worden.

Een vergelijking van de interne verhoudingen in het gezin Hoog met die in het gezin Laag moet wel verschillen laten zien. In het gezin Hoog zijn het moeder en de bezoekers oma en Liesbeth die sterk sturen. In het gezin Laag legt moeder juist een geringe claim op het gespreksverloop, terwijl het volwassen bezoek evenmin uitmunt qua sturing. In het gezin Hoog is het initiatief aan de zijde van de kinderen gering, in het gezin Laag niet.

4.2.6.2 Een vergelijking van de noties 'sturing in engere zin' en 'sturing in ruimere zin'

In beide gezinnen wijkt de rangorde van de interactiedeelnemers onder het gezichtspunt 'sturing in engere zin' af van die onder het gezichtspunt 'sturing in ruimere zin'. Dit vindt zijn oorzaak in de grillige verhouding tussen de vragende beurten en de beurten die geen vraag, maar wel een aanspreekterm bevatten in het conversationele repertoire van verschillende interactiedeelnemers. Het is niet zo, dat iemand die veel stuurt met vragen, ook veel stuurt met aanspreektermen. Kleine kinderen (Ingrid in het gezin Laag) gebruiken relatief veel aanspreektermen, maar ze kunnen nog geen vragen stellen. Wientje Hoog is oud genoeg om vragen te kunnen stellen. Ze doet het in verhouding tot anderen weinig (15,9% van haar conversa-

tionel repertoire bevat een vraag), ze gebruik wél relatief frequent aanspreektermen (8,9% van haar conversationele repertoire bevat een aanspreekterm). Mieke Laags conversationele repertoire bestaat voor 19,9% uit vragen en voor 3,3% uit niet-vragende beurten die een aanspreekterm bevatten. Moeder Hoog en ook Liesbeth gebruiken zowel veel vragen, als ook veel niet-vragende beurten met een aanspreekterm. Hetzelfde geldt voor Mirjam Laag. Deze gegevens vormen de aanleiding om wat uitvoeriger stil te staan bij de sociale betekenis die aan het stellen van vragen en het gebruiken van aanspreektermen verbonden is.

Een aanspreekterm kan in een niet-vragende beurt een aantal functies vervullen. Men kan met een aanspreekterm bijvoorbeeld zijn gespreksbijdrage kracht bijzetten, men kan er een nonverbale handeling mee proberen uit te lokken of men kan er aandacht mee vragen zonder een verdere voortzetting van het gesprek te beogen. In de in gezinsinteractie frekwente zinsnede *Mama, kijk eens* vervult de aanspreekterm mogelijk alleen functies van deze aard. Niet iedere aanspreekterm beoogt een verbale reactie uit te lokken. De aanspreekterm is als gespreksregulerend mechanisme minder sterk dan de vraag. Voor de stilte na een aanspreekterm is de geadresseerde aanzienlijk minder verantwoordelijk dan voor de stilte na een vraag (vgl. par. 2.4.1). Als iemand een verbale reactie wil, zal hij eerder een vraag stellen dan een aanspreekterm gebruiken. Kleine kinderen kunnen niet kiezen: als ze willen sturen, is een aanspreekterm het enige middel dat hen ter beschikking staat.

Niet alleen een aanspreekterm, maar ook een vraag kan verschillende functies in de sociale interactie vervullen. Met een vraag om informatie geeft de spreker uitdrukking aan een bepaalde onwetendheid. Met een vraag om toestemming plaatst de spreker zich in een afhankelijke positie. Men kan met vragen blijkgeven van een interesse in de leefwereld van de ander. Een constante in deze functies van vragen is echter dat de inhoud van het gesprek gereguleerd wordt en dat de geadresseerde er moeilijk onderuit kan om het gesprek voort te zetten. Alleen op de vragen met een directieve functie kan men het antwoord schuldig blijven: als de gevraagde handeling onmiddellijk vericht wordt, ontstaat er geen ongemakkelijke stilte. Vaak reageert men op zo'n directieve vraag toch ook verbaal.

Beide in het onderzoek opgenomen operationalisaties van het begrip 'sturing' hangen samen met sociale relaties, maar de manier waarop is verschillend en moeilijk te analyseren. De 'many-layered structure' (Labov en Fanshel 1977: 30) van conversatie compliceert de zaak.

In het onderstaande ga ik uitvoeriger in op de sturing in engere zin, de sturing in ruimere zin laat ik rusten. Hiervoor zijn verschillende motieven. Een uitvoerige behandeling van beide variabelen zou alleen zinvol zijn wanneer daarmee meer licht geworpen zou kunnen worden op de boven behandelde interpretatieproblematiek. Dit is echter niet te verwachten: een op theorievorming gerichte analyse van enkele met zorg gekozen voorbeelden zou dat misschien wel kunnen, maar onze onderzoekszopzet schiet voor de behandeling van

deze theoretische problemen tekort. Er kunnen twee redenen genoemd worden waarom de variabele 'sturing in engere zin' de voorkeur verdient boven de variabele 'sturing in ruimere zin'. De eerste reden is, dat de onder de noemer 'sturing in engere zin' samengebrachte vragen als gespreksregulerend mechanisme sterker zijn dan de aansprektermen. Dat de variabele 'sturing in engere zin' intern minder heterogeen is samengesteld dan de variabele 'sturing in ruimere zin', is de tweede reden.

4.2.6.3 De netwerken van de sturing in engere zin

Tabel 4.2.20 bevat het netwerk van de sturing in engere zin in het gezin Laag; tabel 4.2.21 (zie pag. 222) heeft op analoge wijze betrekking op het gezin Hoog.

Tabel 4.2.20. Het netwerk van de sturing in engere zin in het gezin Laag

	Geadresseerde											Totaal	SAR	SPR	S/G
	Moeder	Vader	Elise	Mieke	Mirjam	Ingrid Elsje	Erica	Peter	Huib	overigen onbekend	overigen				
Spreker															
Moeder		14	19	11	14	109	9	2		27	7	212	11,7 %	25,6 %	1,1
Vader	27		13	10	2	35			3	8	4	102	21,7	11,4	3,0
Elise	43	1		8	7	21	15	1		12	10	118	15,3	1,1	1,3
Mieke	36	7	5		3		21	2	1	14	18	107	19,9	13,8	2,2
Mirjam	31		24	3		14	7			7	9	95	16,4	14,0	2,6
Ingrid Elsje	8	5	2	1		1	2				2	21	5,3	21,9	0,1
Erica	25	2	25	14	9	10			7	11	5	108	28,8	19,7	1,6
Peter	16		2	2		7	6			1		34	17,8	8,2	0,8
Huib	5				1	1	6			3	1	17	9,4	15,5	1,5
overigen onbekend	4	5	1			1				1	3	17	14,1	7,1	0,3
Totaal	195	34	91	49	36	201	66	5	11	84	59	831	15,3	15,3	1,0

Het linkerdeel van de tabel laat zien hoe frekwent (in absolute aantallen) de verschillende personen binnen een gezin elkaar sturen. Aan de rechterzijde zijn voor de verschillende personen drie scores opgenomen SAR en SPR, d.w.z. de sturing (in percentages) in het actieve c.q. passieve repertoire, en S/G, d.w.z. het quotiënt van de ruwe score als spreker en de ruwe score als geadresseerde.

Tabel 4 2 21 Het netwerk van de sturing in ergere z.n in het gezin Hoog

	Geadresseerde												Totaal	SAR	SPR	S/G	
	Moeder	Vader	Leonard	Wientje	Otto	Erica	Oma	Liesbeth	Kees	Walter	meester Jansen	overigen onbekend					
Spreker																	
Moeder		4	82	143	13	118	37	13	18	3	64	16	511	22,1 %	21,3 %	1,8	
Vader	4		7	7			6					4	28	16,7	18,0	1,4	
Leonard	33	3		26	1	1	2			9	17		92	9,9	24,3	0,6	
Wientje	123	2	24		4	49	7	1	1	1	16	8	236	15,9	24,7	0,9	
Otto														0,0	20,5	0,0	
Erica	61	1	8	28	4		1		1		10	3	117	17,9	27,1	0,6	
Oma	33	10	6	48		14			17			41	178	35,2	13,2	3,4	
Liesbeth	16		5	16	2	2							41	26,5	11,8	2,9	
Kees	19		3	6	7						3	9	47	19,6	24,7	1,3	
Walter	1		26	3									36	24,3	9,0	2,8	
overigen onbekend	1												1	1,0	1,5	0,0	
Totaal	291	20	161	277	31	184	53	14	37	13	159	47	1287	19,2	19,2	1,0	

Het linkerdeel van de tabel laat zien hoe frequent (in absolute aantallen) de verschillende personen binnen een gezin elkaar sturen. Aan de rechterzijde zijn voor de verschillende personen drie scores opgenomen: SAR en SPR, d.w.z. de sturing (in percentages) in het actieve of passieve repertoire, en S/G, d.w.z. het quotiënt van de ruwe score als spreker en de ruwe score als geadresseerde.

Het hoofdtotaal is in een voorafgaande paragraaf al besproken. De getallen onder de noemer 'SAR' (sturing in het actieve repertoire) zijn ook al besproken. Aan die bespreking kan hier nog iets toegevoegd worden. Hoewel het gezin Hoog het gezin Laag over het geheel genomen overtreft wat betreft de sturing, is het niet zo dat iedere individuele interactiedeelner uit het gezin Hoog zijn tegenvoeter uit het gezin Laag overtreft. De vaders, de achtjarigen en de kleuters doorkruisen het beeld dat in de tot nu toe behandelde analyses naar voren is gekomen.

Uit de getallen onder de noemer 'SPR' (sturing in het passieve repertoire) blijkt dat de interactiedeelner uit het gezin Hoog hun tegenvoeters uit het gezin Laag niet altijd, maar meestal wel overtreffen. De moeders en de kleinsten doorkruisen het beeld. In het gezin Laag zijn het moeder Laag en de kleintjes aan wie het meest een vraag gesteld wordt, in het gezin Hoog zijn het Erica, Kees, en

de kinderen Wientje en Leonard. Een en ander betekent voor de oudere kinderen Laag dat zij, zowel in verhouding tot de andere gezinsleden, als ook in verhouding tot de kinderen Hoog, zelden uitgenodigd worden voor een deelname aan het gesprek.

Wat betreft de verhouding tussen het geven en ontvangen van een vraag: bij moeder Laag is er sprake van een evenwicht, bij de kleintjes slaat de balans door naar de kant van het ontvangen, bij alle andere interactiedeelnemers uit het gezin Laag, en bij Peter en vader het sterkst, naar de kant van het geven. In het gezin Hoog passen de getallen onder de noemer 'S/G' voor het overgrote deel in dit beeld: bij de volwassenen slaat de balans door naar het stellen van een vraag, bij de kinderen naar het gevraagd worden. Erica vormt de enige uitzondering.

Het netwerk van de vragen in het gezin Laag laat zien dat meer dan de helft van de vragen van moeder Laag tot de kleintjes Ingrid en Elsje gericht zijn. Ter vergelijking: van haar gespreksbijdragen richt moeder Laag 26,6% tot deze kleine kinderen (tabel 4.2.1). Haar verhouding met de andere interactiedeelnemers is asymmetrisch in die zin dat de andere interactiedeelnemers haar meer sturen dan omgekeerd. Als we de kleintjes uit het netwerk schrappen, blijkt moeder Laag de enige in het gezin Laag te zijn die vaker de geadresseerde van een vraag is dan de spreker (de verhouding spreker - geadresseerde bedraagt dan 0,6). Dat betekent dat zij nogal wat vragen over zich heen krijgt.

Het bovenstaande is tegen de achtergrond van de onderzoeksresultaten die betrekking hebben op de concurrentie en de afhankelijkheid misschien wat onverwacht. Op die gebieden had moeder Laag de leiding. Bij de luisteractiviteit zagen we echter ook iets onverwachts; wat dat betreft bleek moeder Laag op één lijn te staan met de anderen. Qua sturing blijkt moeder Laag achter te blijven bij de overige interactiedeelnemers. In dit verband is het relevant om vooruit te lopen op de resultaten van de analyse van de schoolse spreekhandelingen. Moeder Laag gebruikt zelden positieve 'reinforcements', en als ze ze gebruikt, zijn ze voor meer dan de helft tot Ingrid en Elsje gericht. Er lijkt mij het volgende aan de hand te zijn. Moeder Laag maakt tegen de kleintjes gebruik van de vraag als "konversatiepersevererende strategie" (Beheydt 1979) en treedt aldus zeer stimulerend op tegen de kleintjes. Fragment 4.2.6 (zie pag. 224) geeft hiervan een mooi voorbeeld. Als de kinderen groter zijn, ligt het initiatief meer aan hun zijde. Dit gaat soms zelfs zover dat de grote kinderen in het gezin Laag hun moeder volkomen overrompelen (dit komt in onderdelen van de directieevenanalyse zeer zeker naar voren; de gegevens van de sturing wijzen in de richting). Moeder Laag is niet op alle gebieden van gedragsregulering even sterk.

Vader Laag heeft met iedereen in het gezin Laag een asymmetrische verhouding wat betreft het over en weer stellen van vragen: hij vraagt iedere individuele interactiedeelnemer meer dan omgekeerd. In de vragen die de kinderen Mirjam, Elise en Mieke elkaar stellen, weerspiegelen zich globaal de leeftijdsverhoudingen. Mirjam stelt Elise meer vragen dan omgekeerd en Elise stelt Mieke meer vragen dan

Nummer	Spreker	Geadres- seerde	Tekst
1	Moeder	Elsje	<p>Wat zijn je zusjes toch stout, hè, schatje? Wat zijn ze toch stout, hè? En wat ben jij toch lief, hè? Hè? Zijn stoute zusjes van jou. Zijn ze stout.</p>
2	Elsje	Moeder	Lala.
3	Moeder	Elsje	<p>Lalala. Dag kleine schatje. Kleine oemie. Dag kleine oemie. Och toch Oche toch, he? Ja, je mag niet meer krabben. Je mag niet meer krabben Nee. Hè, mag jij krabben? Hier, hier, hè, vind je dat leuk? Eén twee, één twee, één twee, één twee, één twee, één twee. Vind je dat leuk? Vind je het zo leuk? Jaa. Ken je piepen, hè? Ja Dag schat. Dag schatje. Dag schat. Ook kijken? Is ook niet meer goed in orde, of wel? Och vrouwtje. Ja. Moeje niet meer? Je hebt nog niet veel gedronken, hè? Hmm. Troeleke. Moeje hoesten? Moeje Hoesten? Troeleke, troeleke Hè, jij zit te plassen. Je zit te plassen. Ja, moeje niet zo scheel kijken. Ja, doe je mooi lachen naar mama? Elise, moeje es kijken. Ze kan al lachen tegen mama.</p>
4	Moeder	Elise	Ja hè? M'n kleine schatje, hè?
5	Moeder	Elsje	<p>Gaat ze nou huilen Mag niet, zeg maar hè tegen jou nee. Je was zo mooi aan het lachen tegen mama. Moeje niet meer? Oh, wat doe je raar. Grieteke. Niet zo raar doen. Moeje niet zo raar doen. Nee. Moeje niet zo raar doen. Hè. Moeje nou zo raar doen? Ja.</p>

omgekeerd. Mirjam en Mieke stellen elkaar over en weer een gelijk aantal (slechts drie) vragen.

Een nadere bestudering van de onderlinge verhoudingen in het netwerk van het gezin Hoog laat zien dat moeder Hoog met vader, oma, Liesbeth en Kees een symmetrische of nagenoeg symmetrische relatie heeft wat betreft het over en weer stellen vaneen vraag. Moeder Hoog heeft over de kinderen, en ook over Erica een overwicht. Zij stelt Otto relatief weinig vragen (2,5% van haar vragen en 3,2% van haar gespreksbijdragen zijn tot Otto gericht (zie ook tabel 4.2.2)).

Vader Hoog vraagt zijn kinderen vaker iets dan omgekeerd. Oma legt vaker een claim op vaders verbale gedrag dan vader op dat van oma. De enige tot wie Leonard zich vaker richt met een vraag dan omgekeerd, is Wientje. Voor Wientje is dit Erica. Voor Erica is dit Leonard.

Liesbeth stelt iedereen vaker een vraag dan omgekeerd. Voor oma geldt bijna hetzelfde: alleen moeder legt iets vaker een claim op het verbale gedrag van oma dan oma op dat van moeder. De verhouding tussen Kees en moeder is, zoals gezegd, symmetrisch, die tussen

Kees en de kinderen niet: hij stelt hen vaker een vraag dan omgekeerd.

Tenslotte wil ik nog even ingaan op de interactie tussen de moeders en de kleuters. De cellen in tabel 4.2.21 die betrekking hebben op de interactie tussen moeder Hoog en Wientje zijn uitgesproken goed gevuld (28,0% van moeders vragen en 24,8% van haar gespreksbijdragen zijn tot Wientje gericht (zie ook tabel 4.2.2); 52,1% van Wientjes vragen en 37,3% van haar gespreksbijdragen zijn tot moeder gericht). Wientje en haar moeder sturen elkaar over en weer veel. De cel van Mieke tegen haar moeder is ook goed gevuld (33,6% van Miekés vragen is tot moeder gericht en 18,8% van haar gespreksbijdragen), die van moeder tegen Mieke echter niet (5,2% van moeders vragen is tot Mieke gericht en 7,2% van haar gespreksbijdragen). Moeder Laag neemt weinig initiatief om Mieke aan te sporen tot een gespreksbijdrage. Dit kan gevolgen hebben voor Miekés spreekvaardigheid, en, in het verlengde daarvan, voor haar schoolloopbaan.

Samenvattend kan het volgende geconcludeerd worden. Het netwerk van de vragen in het gezin Hoog ondersteunt een beeld dat ook in voorafgaande paragrafen naar voren is gekomen: de interactiedeelname zijn onderling ongelijkwaardig in die zin dat volwassenen een grotere claim op kinderen leggen dan kinderen op volwassenen. Moeder Hoog laat het stellen van vragen als middel om uitdrukking te geven aan haar leidinggevende positie niet ongebruikt. In het gezin Laag zijn de verhoudingen eveneens ongelijkwaardig, maar op een volkomen andere manier. Moeder Laag treedt erg stimulerend op tegen de kleintjes, verder stelt ze weinig vragen. Het heeft er veel van weg dat iedereen in het gezin Laag moeder bestookt met vragen. Moeder Laag blijft qua initiatief bij de anderen achter. De kinderen vormen in het gezin Hoog de groep die het meest vragen gesteld wordt. In het gezin Laag is dit moeder.

De onderzoeksgegevens impliceren voor Mieke Laag en Wientje Hoog een verschillende start van hun schoolloopbaan: Mieke is van huis uit gewend zelf te sturen, Wientje daarentegen is gewend gestuurd te worden.

4.2.6.4 De relatie tussen extralinguale variabelen en de sturing

1 De sturing onder relatief gelijke omstandigheden
Onder relatief gelijke omstandigheden is in het gezin Hoog 19,6% van het conversationele repertoire sturend van aard, in het gezin Laag 14,7%. De eerstgenoemde score is iets hoger dan de score die betrekking heeft op het gehele conversationele repertoire van het gezin, de laatstgenoemde is iets lager. Ook onder relatief gelijke omstandigheden verschillen de gezinnen sterk significant wat betreft de sturing.

2 De constantheid van de sturing over de verschillende opnamedagen
In beide bij het onderzoek betrokken gezinnen varieert de sturing

niet significant over de verschillende opnamedagen. Het gezin Hoog overtreft het gezin Laag op iedere opnamedag.

De sturing in het conversationele repertoire van moeder Laag is op elke opnamedag een constant gegeven. Bij moeder Hoog treden sterk significante verschillen op: de scores lopen over de verschillende opnamedagen uiteen van 18,8% tot 25,2%. Moeder Hoogs laagste score ligt ruim boven moeder Laags hoogste score (resp. 18,8% en 12,6%). In het conversationele repertoire van beide moeders aan tafel is de sturing in constante mate aanwezig. Moeder Laag behaalt een gemiddelde score van 11,6%; moeder Hoog van 23,2%.

3 De relatie tussen het type activiteit en de sturing

Het type activiteit dat centraal staat is niet significant van invloed op de sturing in het conversationele repertoire van moeder Hoog. Bij moeder Laag is dit wel het geval ($p < .001$). De laatstgenoemde moeder stuurt tijdens het koffiedrinken uitgesproken weinig (6,9% van haar conversationele repertoire is dan sturend van aard). Wanneer er geen activiteiten centraal staan, stuurt deze moeder relatief veel (13,4%). Deze laatste score ligt toch nog ruim onder moeder Hoogs laagste score die behaald wordt wanneer er geen omliggende activiteiten plaatsvinden (20,4%).

De vraag of Wientje in spelsituaties betrokken is, is niet significant van invloed op de sturing in haar conversationele repertoire.

4 De relatie tussen de aanwezigheid van bezoek en de sturing

In het gezin Laag wordt er significant minder gestuurd wanneer er bezoek is. In het gezin Hoog geeft noch het bezoek van oma, noch dat van Liesbeth significante veranderingen in de sturing te zien.

5 De relatie tussen een gespreksonderwerp en de sturing

In beide gezinnen verandert de sturing niet wanneer er over wat meer omliggende onderwerpen gesproken wordt. Ook voor de conversatie die aan tafel gevoerd wordt, is de vraag of er over wat meer omliggende onderwerpen gesproken wordt niet van belang voor de sturing.

Deze laatste subparagraaf samenvattend: de sturing blijkt een conversationeel kenmerk te zijn dat, in vergelijking met de andere conversationele kenmerken die in dit onderzoek geanalyseerd zijn, weinig beïnvloed wordt door extralinguale variabelen.

4 2 7 Dominantie

In het onderzoek zijn twee variabelen opgenomen die verband houden met dominantie. Met de eerste variabele 'dominantie in ruimere zin' worden de gegevens van de concurrentie en de sturing onder één noe-

mer gebracht: een beurt is onder deze noemer gebracht wanneer hij een vraag of een aanspreekterm (of beide) bevat, wanneer hij winnend is, of wanneer hij genomen is op een moment dat het meer voor de hand zou liggen dat een ander de beurt nam. Met de tweede variabele 'dominantie in engere zin' wordt een lichtere interpretatie aan de notie 'dominantie' gegeven: de concurrerende initiatieven waarvoor verzachtende omstandigheden aangevoerd kunnen worden, zijn niet als dominant geïnterpreteerd, en ook de aansprekende beurten zijn van deze operationalisatie van dominantie uitgezonderd.

In het onderstaande worden de beurtenrepertoires van de bij het onderzoek betrokken gezinnen en de diverse interactiedeelname-
 binnenvergeleken wat betreft de dominantie in ruimere en in engere zin. De vraag naar de relatie tussen extralinguale variabelen en de dominantie stellen we niet aan de orde. Deze is in het voorafgaande al voldoende behandeld.

Tabel 4.2.22 bevat een overzicht van de opbouw van het beurtenreper-

Tabel 4.2.22: Opbouw van het beurtenrepertoire van de gezinnen en de diverse interactiedeelname-
 daarbinnen onder het opzicht van de dominantie in ruimere zin (percentages)

	<u>Dominantie in ruimere zin</u>			Totaal
	geen	gelukt	mislukt	
Gezin Laag	74,5	24,3	1,1	100 %
Moeder	77,1	22,5	0,4	100 %
Vader	69,8	29,1	1,2	100 %
Elise	75,7	22,9	1,4	100 %
Mieke	74,4	23,1	2,5	100 %
Mirjam	69,8	28,7	1,4	100 %
Ingrid/Elsje	79,1	19,2	1,7	100 %
Erica	66,2	33,6	0,2	100 %
Peter	72,1	26,4	1,4	100 %
Huub	77,2	19,9	2,9	100 %
Gezin Hoog	70,7	27,4	2,0	100 %
Moeder	66,2	32,9	0,9	100 %
Vader	76,0	22,3	1,7	100 %
Leonard	78,8	19,0	2,1	100 %
Wientje	71,5	24,0	4,6	100 %
Erica	76,4	23,3	0,3	100 %
Oma	57,7	41,1	1,2	100 %
Liesbeth	62,7	36,3	1,0	100 %
Kees	74,4	24,2	1,3	100 %
Walter	75,7	22,6	1,7	100 %

toire van de gezinnen en de diverse interactiedeelne­mers daarbinnen wat betreft de dominantie in ruimere zin. Tabel 4.2.23 heeft op analoge wijze betrekking op de dominantie in engere zin.

Tabel 4.2.23: Opbouw van het beurtenrepertoire van de gezinnen en de diverse interactiedeelne­mers daarbinnen onder het opzicht van de dominantie in engere zin (percentages)

	Dominantie in engere zin			Totaal
	geen	gelukt	mislukt	
Gezin Laag	81,0	17,8	1,1	100 %
Moeder	83,0	16,6	0,4	100 %
Vader	76,1	22,7	1,2	100 %
Elise	81,6	17,0	1,4	100 %
Mieke	77,3	20,2	2,5	100 %
Mirjam	81,3	17,3	1,4	100 %
Ingrid/Elsje	93,1	5,3	1,7	100 %
Erica	71,1	28,6	0,2	100 %
Peter	74,5	24,0	1,4	100 %
Huub	82,5	14,6	2,9	100 %
Gezin Hoog	76,3	21,8	2,0	100 %
Moeder	72,5	26,6	0,9	100 %
Vader	78,2	20,1	1,7	100 %
Leonard	84,7	13,2	2,1	100 %
Wientje	78,2	17,2	4,6	100 %
Erica	80,7	19,0	0,3	100 %
Oma	62,5	36,3	1,2	100 %
Liesbeth	70,5	28,5	1,0	100 %
Kees	76,4	22,2	1,3	100 %
Walter	76,8	21,5	1,7	100 %

De gegevens in beide tabellen lopen op de volgende punten niet helemaal parallel: bij Wientje Hoog, bij Mieke Laag, bij Mirjam Laag, bij Peter Laag en bij de nog nauwelijks sprekende kinderen in het gezin Laag.

Op de eerste plaats valt uit beide tabellen af te lezen dat de gezinsinteractie in het gezin Hoog meer kenmerken van dominantie vertoont dan die in het gezin Laag ($p < .001$). Verder is het opmerkelijk dat moeder Laag, onafhankelijk van de vraag welke interpretatie van dominantie we als uitgangspunt nemen, minder dominant is dan in haar gezin gebruikelijk is. Moeder Hoog scoort daarentegen boven wat in haar gezin als normaal geldt. De verschillen tussen beide moeders zijn beslist niet onaanzienlijk ($p < .001$). In absolute aantallen kiest moeder Hoog meer dan dubbel zo vaak een dominerende

conversatievorm dan moeder Laag (de scores bedragen voor de dominantie in engere zin resp. 327 en 726).

Uit tabel 4.2.23 blijkt dat Mieke Laag in vergelijking met haar moeder meer probeert te domineren ($p < .01$). Wientje Hoog daarentegen wordt qua dominantie overtroffen door haar moeder ($p < .001$). Wientje Hoog springt eruit onder de noemer 'mislukt'. Wientje Hoog probeert wel veel, maar het gaat nogal eens fout. Voor Mieke geldt dit ook, maar minder sterk.

Beide interpretaties van dominantie lijken een verschillend antwoord te geven op de vraag welke kleuter het meest dominant is. In de ruime interpretatie van dominantie lijkt Wientje dominantier dan Mieke (de som van de scores onder de noemer 'gelukt' en 'mislukt' bedraagt resp. 28,6% en 25,6%), in de enge lijkt de vergelijking andersom uit te vallen (de som van de scores onder de noemer 'gelukt' en 'mislukt' bedraagt resp. 21,8% en 22,7%). Een toetsing van de verschillen tussen de kleuters is echter in geen van beide gevallen significant, zodat de conclusie moet zijn dat de kleuters qua dominantie gelijk zijn. Deze conclusie geeft in mijn ogen echter geen goed beeld van de kleuters. Uit het voorafgaande is bekend dat de kleuters verschillen in de wijze waarop ze proberen invloed uit te oefenen. Mieke bleek dit te doen door vaak een vraag te stellen, waar ze overigens lang niet altijd antwoord op bleek te krijgen (vgl. tabel 4.2.12); Wientje bleek dit te doen met concurrentie en aanspreking en haar inbreng bleek vaak bij voorbaat al irrelevant geacht te worden. Dit verschil tussen de kleuters gaat verloren in de toegepaste, samenvattende operationalisaties van dominantie, en dat is jammer. Misschien is het minder juist om, zoals wij gedaan hebben, aan de verschillende vormen van beïnvloeding een gelijk gewicht toe te kennen.

Wanneer we de overige bij de gezinsinteractie betrokkenen onder de loupe nemen, geeft dit voor het gezin Laag het volgende beeld te zien.

Vader Laag treedt duidelijk dominantier op dan moeder Laag ($p < .001$). Elise valt niet op. Mirjam valt in de enge interpretatie van dominantie niet op, in de ruime is ze relatief dominant. Het beurtenrepertoire van Erica in het gezin Laag bevat relatief veel kenmerken van dominantie. De twee bezoekende ooms Peter en Huub verschillen significant qua dominantie, met name in engere zin. Dit resultaat is in overeenstemming met een intuïtieve indruk die ik van deze interactie-deelnemers had: Huub is een zachtaardige figuur, Peter daarentegen is iemand die optreedt.

In het gezin Hoog valt de bescheiden rol van vooral Leonard, maar ook van vader op. Oma's beurtenrepertoire wordt het meest van alle onderzochte repertoires door dominantie gekenmerkt. Zij mengt zich sterk in het gezinsleven. Ook Liesbeth blijkt geen terughoudend type te zijn. Walter is iets dominantier dan zijn neefje Leonard. Leonard heeft vrij veel moeite om zich te handhaven naast zijn bijdehante zusje Wientje en tussen zijn stoere vriendjes. Kees en Erica zijn als niet-gezinsleden grijze figuren in het geheel.

Een vergelijking van de onderlinge verhoudingen in het gezin Hoog

met die in het gezin Laag laat zien dat de verschillen tussen de interactiedeelne­mers in het eerstgenoemde gezin groter zijn. In het gezin Hoog bedraagt de spreiding van de scores onder de noemer 'geen' meer dan 20%; in het gezin Laag ruim 10%. De interactiedeelne­mers in het gezin Laag zijn onderling meer gelijkwaardig dan die in het gezin Hoog. Verder houdt moeder Laag zich, in vergelijking met moeder Hoog, meer op de achtergrond. En hoewel de invloed van de vaders op de kinderen in geen van beide gezinnen groot is (zij zijn meestal afwezig), is vader Laag binnen zijn gezin eerder een gezaghebbende figuur dan vader Hoog. Wat de kinderen betreft: in het gezin Laag zijn ze opgenomen in het geheel, in het gezin Hoog staan ze betrekkelijk onderaan in de hiërarchie. Tenslotte blijkt het bezoek in het gezin Hoog zich meer te profileren dan dat in het gezin Laag.

4.3 De directievenanalyse

4.3.1 Inleiding

De verbale middelen waarmee gedrag in algemene zin wordt gereguleerd, kunnen, zoals al meermalen gezegd is, samengevat worden onder de noemer 'directief'. In de directievenanalyse staat de vraag centraal wie in welke mate met welke formuleringen betrokken is in het netwerk van de directieven. De formuleringen zijn, zoals in paragraaf 2.5 uitvoerig is uiteengezet, onderscheiden onder de volgende opzichten:

- 1 wat betreft 'type' (zie par. 2.5.3.1 en tabel 2.1);
- 2 wat betreft 'thema' (zie par. 2.5.3.2 en tabel 2.2);
- 3 wat betreft de aankleding met uitroepen, aanspreektermen, e.d. (zie par. 2.5.3);
- 4 wat betreft de indirecte geadresseerdheid (zie par. 2.5.3);
- 5 wat betreft de zgn. bijzonderheden (zie par. 2.5.3.3).

De resultaten van de directievenanalyse worden geïnterpreteerd in termen van operationeel gedefinieerde begrippen die een rol spelen in de discussies over de mogelijke achtergronden van de maatschappelijke ongelijkheid, zoals bijvoorbeeld explicietheid, directheid en persoonsgerichte vs. statusgerichte oriëntatie.

De resultaten van de directievenanalyse zullen volgens een andere opzet gepresenteerd worden dan bij de beurtenanalyse het geval was. In de rapportering wordt nl. een minder zwaar accent gelegd op de kwantitatieve analyse; de functie van voorbeelden is daarentegen belangrijker geworden. Zij dienen niet alleen als illustratie van de kwantitatieve gegevens, maar ook als aanvulling daarop. Dat meer aandacht besteed wordt aan de behandeling van voorbeelden, heeft drie redenen.

De eerste reden is praktisch. De onderzoeksgegevens zijn zo geordend

dat een vergaande uitsplitsing en toetsing weliswaar mogelijk is, maar zo tijdrovend en gecompliceerd dat het uiteindelijke voordeel niet opweegt tegen de nadelen. Dit probleem speelde bij de beurtenanalyse niet of nagenoeg niet, omdat het beurtenrepertoire in vergelijking met het directievenrepertoire meer dan vier keer zoveel eenheden bevat en omdat het aantal onderscheidingen in de voor de verslaggeving geselecteerde variabelen bij de beurtenanalyse gering was. De vraag naar de relatie tussen extralinguale variabelen en het directievengebruik zal dan ook slechts in beperkte zin op een gekwantificeerde wijze aan de orde komen. Hetzelfde geldt voor de vraag naar de opbouw van de directieve repertoires van de verschillende interactiedeelneemers wat betreft 'type' en 'thema'. Wel is het mogelijk aan de hand van voorbeelden toelichtingen te geven. De tweede en de derde reden zijn van geheel andere aard en hangen samen met een tweetal beperkingen die aan de door ons gehanteerde analysemethode verbonden zijn. De eerste beperking is dat we de directieve 'move' als uitgangspunt voor de analyse hebben gekozen (zie par. 2.3.1). Van deze 'moves' is het aspect van de gekozen formulering beschreven. De resultaten van deze beschrijving zijn gekwantificeerd. Met deze werkwijze kunnen we het onderzochte materiaal slechts ten dele recht doen.

De vraag op welke wijze 'moves' samengevoegd zijn tot sequenties is een voor de beschrijving van directieve stijlen belangrijke vraag die binnen de boven omschreven werkwijze niet aan de orde komt. Het is echter aannemelijk dat naast de 'move', ook de sequentie een relevante analyse-eenheid vormt. De moeilijkheid is echter hoe deze te onderzoeken. Binnen de sequenties is de vormvariatie zo groot, dat hoogst zelden dezelfde of nagenoeg dezelfde gevallen aangetroffen zullen worden. Garvey (1975) heeft als één van de eersten een begrippenkader ontwikkeld voor de behandeling van sequenties van directieven. Dit begrippenkader is echter niet zo ver uitgewerkt, dat het toepasbaar is op meer dan enkele voorbeeldsequenties. Hoewel we het belang erkennen van de sequentie als analyse-eenheid, ontbreken de middelen om deze op een andere dan exemplarische wijze te onderzoeken (aan een uitsluitend exemplarische benadering echter zijn beperkingen verbonden die in par. 1.6.1 al behandeld zijn). Dat het effect van een gekozen formulering voor een directief niet systematisch onderzocht is, moet verder als een tweede beperking van onze analysemethode gezien worden. De vraag welke middelen sterk zijn en snel tot het beoogde resultaat leiden, en van welke middelen het effect beperkt is, is immers van belang voor de algemene maatschappelijke probleemstelling van machtsuitoefening in gezinnen uit verschillende sociale milieus. Wanneer een ogenschijnlijk sterk middel, de sanctie, zelden tot het beoogde effect leidt, dankan uit een hoge frekwentie van sancties niet zonder meer afgeleid worden dat de spreker ervan een machtige positie inneemt. De vraag naar de effectiviteit van een gekozen formulering voegt een nieuwe dimensie toe aan de interpretatie die men aan deze keuze verbinden kan. Deze vraag is echter bijzonder moeilijk operationaliseerbaar.

Om een zo volledig mogelijk beeld te geven van het directievenge-

bruik in de beide bij het onderzoek betrokken gezinnen, zal ik de sequentiële organisatie van directieven en de effectiviteit van de gekozen middelen op een exemplarische wijze belichten via een meer kwalitatieve analyse van enkele gespreksfragmenten. De fragmenten zijn zo gekozen dat ze tegen de achtergrond van de kwantitatieve gegevens niet willekeurig of toevallig zijn. Met de voorbeelden hoop ik een representatief beeld te geven van de conflicten die er in de gezinnen leven en van de wijze waarop deze 'opgelost' worden. Het bovenstaande kan als volgt kort samengevat worden. In de rapportering over de directiviteit is uitdrukkelijk plaats ingeruimd voor de behandeling van voorbeelden. De voorbeelden hebben ten opzichte van de kwantitatieve analyse zowel een illustratieve, als een aanvullende functie. De overigens moeilijk oplosbare beperkingen van de kwantitatieve analysemethode komen erin aan het licht. Daarnaast kan de kwantitatieve analyse ermee uitgediept worden. Ik ben mij ervan bewust dat het hanteren van voorbeelden in de bewijsvoering een verlegenheidsgebaar inhoudt. Dit was echter gezien de stand van de ontwikkelingen in de pragmalinguïstiek moeilijk te vermijden. Ik had de keuze tussen een louter kwantitatieve benadering, waarmee 'directieve stijlen' alleen wat betreft het aspect van de keuze van formuleringen, onafhankelijk van specifieke socialiserende contexten, beschreven zouden kunnen worden, of een combinatie van een kwantitatieve en een kwalitatieve benadering, waarmee een diepergaand, maar minder controleerbaar inzicht in het verschijnsel directiviteit mogelijk is. Omdat in deze tweede benadering de complexiteit van het verschijnsel en de beperkingen van de pragmalinguïstische theorievorming erover beter aan het licht komen, heb ik voor deze benadering gekozen. Een aanvullende overweging voor deze keuze was verder dat op deze wijze een levendiger beeld gegeven kon worden van de gang van zaken in de beide gezinnen. Ik zal in de tekst voortdurend aangeven wanneer de kwantitatieve bewijsvoering overgaat in overwegingen van meer kwalitatieve aard.

Aan de verslaggeving over de directievenanalyse ligt de volgende structuur ten grondslag.

De eerstvolgende paragraaf 4.3.2 gaat over de vraag wie in welke mate betrokken is bij de directiviteit. Dit onderwerp wordt volgens het inmiddels uit de beurtenanalyse bekende stramien behandeld paragraaf 4.3.2.1 behandelt de netwerken van de directieven, in paragraaf 4.3.2.2 komt de vraag naar de relatie tussen extralinguale variabelen en de directiviteit aan de orde.

De daarop volgende paragrafen gaan over de formuleringen die gekozen worden bij het geven van een directief. In paragraaf 4.3.3 wordt ingegaan op de vraag hoe het directieve repertoire van de gezinnen en de belangrijkste interactiedeelnemers daarbinnen qua type is opgebouwd. Zowel de vraag welke typen men geeft, als ook welke men ontvangt, komt aan de orde. Op dezelfde wijze komt in paragraaf 4.3.4 de variatie qua thema aan de orde.

In paragraaf 4.3.5 zal de directieve stijl van de belangrijkste interactiedeelname aan de hand van voorbeelden belicht worden. De voorbeelden zijn zo gekozen dat ze in het licht van de kwantitatieve gegevens uit paragraaf 4.3.3 en 4.3.4 zo representatief mogelijk zijn. In paragraaf 4.3.5.1 worden een aantal langere voorbeelden van de directiviteit in het gezin Laag behandeld. In paragraaf 4.3.5.2 wordt op analoge wijze op het gezin Hoog ingegaan.

In paragraaf 4.3.6 wordt, voor zover het de gezinnen, de moeders en de kleuters betreft, ingegaan op nog niet behandelde, maar wel onderzochte aspecten van de directiviteit: de zgn. aankleding (par. 4.3.6.1), de indirecte geadresseerdheid (par. 4.3.6.2) en de zgn. bijzonderheden (par. 4.3.6.3).

In paragraaf 4.3.7 tenslotte worden de directieve repertoires van de gezinnen, de moeders en de kleuters onderzocht vanuit noties die aan de deficiëntie-differentie-discussie ontleend zijn ('persoonsgerichte vs. statusgerichte oriëntatie', 'directheid' en 'explicietheid'). De paragrafen 4.3.7.1 t/m 4.3.7.4 behandelen resp. de variabelen 'hoofdtype 1', 'hoofdtype 2', 'explicietheid' en 'strategie'. Paragraaf 4.3.7.5 is gewijd aan de interpretatie en de discussie van deze resultaten.

4.3.2 Directiviteit

4.3.2.1 De netwerken van de directieven

Een zeer globale maat voor de plaats die de diverse interactiedeelname innemen in het directieve netwerk van hun gezin, wordt gevormd door een kwantificering van hun betrokkenheid bij directieve 'moves'. Voor een verdere aanduiding van deze betrokkenheid introduceer ik hier de notie 'de gereguleerde' die zich onderscheidt van de notie 'de geadresseerde'. Bij de indirect geadresseerde directieven (par. 2.5.3) is de gereguleerde gelijk aan de indirect geadresseerde, in de overige gevallen is de gereguleerde dezelfde persoon als de geadresseerde. In de netwerken van de directieven is weergegeven wie als spreker en als gereguleerde betrokken is bij de directieven. Tabel 4.3.1 bevat het netwerk van de directieven in het gezin Laag, tabel 4.3.2 bevat hetzelfde netwerk voor het gezin Hoog (zie pag. 234 en 235).

Als we het hoofdtotaal van de beide tabellen vergelijken, valt op dat in beide gezinnen absoluut gezien ongeveer evenveel directieven voorkomen (2110 in het gezin Laag vs. 2106 in het gezin Hoog). Omdat de interactie in het gezin Laag minder gespreksbeurten telt, heeft hier een groter percentage van het beurtentotaal een directief karakter (21,6% in het gezin Laag vs. 16,1% in het gezin Hoog, $p < .001$).

Tabel 4.3.1 Het netwerk van de directieven in het gezin Laag

	Gereguleerde												Totaal	DAR	DPR	S/G	
	Moeder	Vader	Elise	Mieke	Mirjam	Ingrid	Elsje	Erica	Peter	Huub	wees- dan ebn- persoon	overigen onbekend					
Spreker																	
Moeder		26 2,6	160 16,3	142 14,4	88 8,9	286 29,1	103 10,5	7 0,7	1 0,1	1 0,	116 11,8	54 5,5	984 46,6	28,4	12,5	6,5	
Vader	16 6,3		3 1,2	76 29,7	4 1,6	72 28,1	34 13,3				31 12,1	20 7,8	256 12,1	33,0	9,5	6,4	
Elise	30 15,5	1 0,5		63 32,5	15 7,7	31 16,0	17 8,8	20 10,3			5 2,6	12 6,2	194 9,2	13,0	26,2	0,7	
Mieke	48 19,8	4 1,6	50 20,6		13 5,3	11 4,5		56 23,0			12 4,9	49 20,2	243 11,5	19,3	40,9	0,7	
Mirjam	23 13,5		28 16,4	24 14,0		11 6,4	46 26,9	10 5,8			12 7,0	17 9,9	171 8,1	22,5	33,4	1,2	
Ingrid	18 7,4	9 23,7					7 18,4		1 2,6		2 5,3	1 2,6	38 1,8	10,3	48,2	0,1	
Elsje	2 66,7				1 33,3								3 0,1	4,9	42,1	0,0	
Erica	7 4,4		45 28,1	30 18,8	15 9,4	25 15,6	6 3,8				5 3,1	9 5,6	18 11,3	160 7,6	24,6	14,3	1,7
Peter	6 13,6		7 15,9	7 15,9		17 38,6		1 2,3			4 9,1	2 4,5	44 2,1	17,3	1,4	22,0	
Huub					8 66,7	1 8,3		3 25,0					12 0,6	3,9	6,9	2,0	
overigen onbekend	2 40,0					1 20,0						2 40,0	5 0,2	2,4	12,9	0,0	
Totaal	152 7,3	40 1,9	293 13,9	342 16,2	144 6,8	455 21,6	213 10,1	97 4,6	2 0,1	6 0,3	191 9,1	175 8,3	2110 100,0 %	21,6	21,6	1,0	

Het linkerdeel van de tabel laat zien hoe frequent de verschillende personen binnen een gezin elkaar dirigeren. In de randen van het linkerdeel staan aantallen en percentages t.o.v. het hoofdtotaal. In de cellen van het linkerdeel staan aantallen en percentages t.o.v. het totaal als spreker. Aan de rechterzijde van de tabel zijn voor de verschillende personen drie scores opgenomen DAR en DPR, d.w.z. de directiviteit (in percentages) in het actieve c.q. passieve repertoire, en S/G, d.w.z. het quotiënt van de ruwe score als spreker en de ruwe score als gereguleerde.

Tabel 4.3.2 Het netwerk van de directieven in het gezin Hoog

Spreker	Gereguleerde											Totaal	DAR	DPR	S/G	
	Moeder	Vader	Leonard	Wentje	Otto	Erica	Oma	Liesbeth	Kees	Walter	Piet					Meeder van Piet
Moeder	11 1,1	214 21,9	334 34,2	112 11,5	128 13,1	33 3,4	5 0,5	9 0,9	7 0,7	4 0,4	83 8,5	38 3,9	978 46,4	23,9	9,6	3,9
Vader		1 25,0	3 75,0										4 0,2	2,2	15,6	0,2
Leonard	36 12,6	2 0,7	100 35,1	8 2,8	7 2,5	16 5,6			43 15,1	58 20,4	5 1,8	8 2,8	285 13,5	13,0	26,0	0,9
Wentje	132 35,3	4 1,1	45 12,0	2 0,5	25 6,7	13 3,5	3 0,8	3 0,8			6 1,6	18 4,8	374 17,8	12,7	30,1	0,6
Otto	4 100,0												4 0,2	7,5	60,3	0,0
Erica	20 8,8	14 6,2	116 51,1	25 11,0	1 0,4						33 14,5	18 7,9	227 10,8	15,6	15,7	0,9
Oma	52 41,6	7 5,6	4 3,2	46 36,8	2 1,6						9 7,2	5 4,0	125 5,9	15,8	9,8	2,0
Liesbeth													2 0,9	6,2	4,8	2,1
Kees	6 23,2	2 7,7	7 26,9	4 15,4					2 7,7				5 1,2	7,1	4,7	2,2
Walter			12 75,0										16 0,8	8,5	22,4	0,3
Piet			36 97,3	1 2,7									37 1,8	-	-	0,6
Moeder van Piet	2 33,3												6 0,3	-	-	1,5
overigen onbekend													66,7 0,3	5,1	8,6	0,1
Totaal	252 12,0	24 1,1	330 15,7	622 29,5	178 8,5	261 12,4	63 3,0	8 0,4	12 0,6	52 2,5	62 2,9	4 0,2	136 6,5	16,1	16,1	1,0
													2106 100,0			

Zie voor de toelichting de voet van tabel 4.3.1

Beide moeders blijken opnieuw als spreker een zeer centrale positie in te nemen. Moeder Laag neemt 46,6% van het directieventotaal voor haar rekening, moeder Hoog 46,4%. Ook hun scores onder de noemer 'DAR' zijn hoog.

In het gezin Laag blijkt verder ook vader aardig wat directieven te geven: zijn absolute score is weliswaar niet zo hoog, maar zijn score onder de noemer 'DAR' overtreft alle andere. Hier mag echter niet uit geconcludeerd worden dat hij, als hij thuis is, de centrale figuur is in het gezinsleven. Hij praat namelijk weinig (vgl. par. 4. 2.2) Als de beide ouders aanwezig zijn, is vaders plaats in het directieve netwerk lichter dan die van moeder: hij geeft 25,0% van het totaal en moeder 37,8%. Moeder Laag is dus de meest leidinggevende figuur, maar als vader thuis is, staat ze er niet altijd alleen voor. Overigens heeft ze wel het gevoel dat ze er alleen voor staat, getuige haar beschuldiging dat hij nooit ingrijpt (zie par. 3.2.1). Vader Laag grijpt wel eens in, maar de verantwoordelijkheid berust bij moeder. Als een van de kinderen Laag bijvoorbeeld om pudding vraagt, antwoordt vader: *Dan moet je bij je moeder wezen daar. Daar zit de captain.*

Vader Hoog houdt zich overduidelijk afzijdig. Als beide ouders aanwezig zijn, geeft vader Hoog 1,8% van de directieven; moeder geeft 50,4%. Vader Hoog schetst zijn verantwoordelijkheid als volgt: *Ik ben de heer des huizes. Nou, ik moet zeggen, vroeger was ik de heer des huizes. Nou ben ik nog in de kost.*

In het gezin Laag is de directiviteit het sterkst vertegenwoordigd in het beurtenrepertoire van de ouders (zie de scores onder de noemer 'DAR'). Dan volgt Erica. Daarna komen, ongeveer van oud naar jong (Elise is hier de enige uitzondering), de kinderen. Dat Peter meer directieven geeft dan Huub, bevestigt een tendens uit de beurtenanalyse: als Peter op bezoek is, laat hij dit wel weten. Hij neemt dan een groot deel van de directieven voor zijn rekening: 35,2%. Als Huub ten tonele verschijnt, treden er aanzienlijk minder grote veranderingen in de gedragsregulering op. Hij neemt slechts 3,5% van de directieven voor zijn rekening. Huub vertelt verhalen, maar bemoeit zich verder nauwelijks ergens mee.

In het gezin Hoog scoort moeder het hoogst onder de noemer 'DAR'. Oma en Erica volgen ex aequo. Dan komen, van oud naar jong, de kinderen. Liesbeth en Kees grijpen minder in dan oma.

In beide gezinnen heeft de rangorde van het ontvangen van directieven veel weg van het spiegelbeeld van die van het geven. In het gezin Laag krijgt Ingrid er het meest, gevolgd door Elsje en Mieke. Dan volgen Mirjam en Elise. Dan komt er een tijdje niemand en dan Erica, moeder en vader. Het bezoek Huub en Peter wordt met ontzag behandeld: zij krijgen er het minst.

In het gezin Hoog voert het jongste kind Otto de rangorde van het ontvangen aan. Hij wordt op geruime afstand gevolgd door de oudere kinderen Wientje, Leonard en Walter. Dan komen Erica en vader. Moeder en oma volgen ex aequo. Liesbeth en Kees sluiten de rij. Oma is kennelijk een meer vertrouwde gast dan Liesbeth en Kees.

Wat betreft de verhouding tussen geven en ontvangen: deze valt voor

de volwassenen meestal ten gunste van het geven uit, bij de kinderen slaat de balans meestal naar de zijde van het ontvangen door.

In het gezin Laag ligt de verhouding in het geval van Peter erg scheef, maar ook bij moeder en vader Laag is de verhouding behoorlijk onevenwichtig. Mirjam Laag is het enige bij het onderzoek betrokken kind dat meer directieven geeft dan ontvangt. Dit komt doordat zij zich zoveel met Elsje bemoeit. Mieke en Elise scoren gelijk ($S/G = 0,7$). Bij Ingrid en Elsje slaat de balans het sterkst naar de zijde van het ontvangen door.

In het gezin Hoog is moeder degene die het duidelijkst meer directieven geeft dan ontvangt. Overigens is de verhouding tussen geven en ontvangen bij moeder Hoog ($S/G = 3,9$) minder asymmetrisch dan bij moeder Laag ($S/G = 6,5$). Oma, Liesbeth en Kees geven ongeveer dubbel zoveel directieven dan ze ontvangen. Erica en Leonard spelen bijna quitte. Wientje, Piet, Walter en Otto krijgen er meer dan ze geven. Vader Hoog bekleedt een opvallende laatste plaats.

In het gezin Laag is 9,1% van de directieven tot meer dan één persoon gericht, in het gezin Hoog geldt dit voor 6,5%. Hierin kan opnieuw een aanwijzing worden gezien voor de veronderstelling dat men in het gezin Laag minder gericht is op de ander als individu.

Een nadere bestudering van de verhoudingen binnen de netwerken leidt tot het volgende. In het gezin Laag is Peter de enige interactiedelnemer die moeder Laag meer directieven geeft dan omgekeerd. De aantallen zijn echter erg laag. Erica en moeder dirigeren elkaar over en weer even vaak, en in vergelijking met dezelfde diade in het gezin Hoog, weinig. Moeder Laag is te bescheiden om Erica, die ze op grond van hun rolverhouding veel directieven zou kunnen geven, te dirigeren. Moeder Laag heeft wat betreft het geven van directieven met alle kinderen een asymmetrische verhouding. Mieke geeft er verhoudingsgewijs de meeste terug.

Vader Laag delft tegenover moeder Laag het onderspit. Over alle andere interactiedelnemers heeft hij een overwicht. Ten aanzien van Mieke geldt dit wel heel sterk.

Bij de kinderen onderling zien we dat het oudere kind systematisch een overwicht heeft over het jongere.

Mieke is de enige interactiedelnemer in het gezin Laag die Erica meer directieven geeft dan omgekeerd. Zij had kennelijk het minst last van schroom. Peter is de enige die, ongeacht met wie hij omgaat, meer directieven geeft dan ontvangt.

In het gezin Hoog is oma de enige die moeder meer directieven geeft dan omgekeerd. Zij is bezorgd over de gezondheid van haar dochter en heeft haar nog niet losgelaten. In de beurtenanalyse hebben we gezien dat moeder Hoog zich behoorlijk verweert: daar bleek moeder Hoog de sterkste van de twee te zijn. Ook wat betreft het geven van directieven is moeder Hoog uiteindelijk iets sterker dan oma: als ze beiden aanwezig zijn, geeft moeder, zelfs als we de directieven tegen Erica niet meetellen, 41,8% van het totaal en oma 35,5%. Als oma echter de kans kreeg, zou ze de scepter zwaaien. Het bezoek van Liesbeth is in vergelijking met dat van oma heel wat minder problematisch voor de machtsverhoudingen. Als zij er is, neemt zij 20,4%

voor haar rekening en moeder 61,2%.

Moeder Hoog geeft, evenals moeder Laag, ieder gezinslid, dus ook vader, meer directieven dan ze van dezen ontvangt. De relatie tussen Wientje en moeder is minder asymmetrisch dan die tussen Leonard en moeder.

De sporadische directieven van vader Hoog gaan naar zijn kinderen. Hij krijgt er meer terug dan hij geeft.

Leonard heeft een overwicht over zijn zusje Wientje en ook over zijn vriendjes Walter en Piet. Dat had ik niet gedacht, omdat hij de indruk wekt zich op zijn kop te laten zitten door zijn bijdehante zusje en vriendjes.

Wientje geeft Erica meer directieven dan omgekeerd. Erica heeft alleen over Leonard en Otto een overwicht.

Oma heeft over iedereen, Leonard uitgezonderd, een overwicht. De uitzondering is heel begrijpelijk: Leonard verbiedt oma herhaalde malen de haren van zijn hondje af te knippen (zie fragment 4.2.3).

Liesbeth en Kees hebben allebei over de kinderen een overwicht; over moeder, zoals gezegd, niet.

Tenslotte zal ik nog wat uitvoeriger ingaan op de gegevens van de kleuters en de moeders.

Als we de getallen van de kleuters als gereguleerde in de tabellen 4.3.1 en 4.3.2 vergelijken, komt opnieuw naar voren wat we al meer malen gezien hebben. Voor Wientje Hoog is het gezin als socialiserende omgeving veel belangrijker dan voor Mieke Laag. Wientjes gedrag wordt in de gezinsinteractie 622 keer gereguleerd; dat van Mieke slechts 342 keer. Deze cijfers vormen resp. 29,5% en 16,2% van het totaal.

Wientje Hoog neemt binnen het gezin Hoog de positie in van degene die de meeste aandacht vergt. Wientje ontvangt 34,2% van moeder Hoogs directieven. Moeder Hoog heeft er haar handen vol aan. In het gezin Laag bekleedt Ingrid deze positie. Zij ontvangt 28,9% van het directieventotaal van haar ouders. Wientjes tegenvoeter in het gezin Laag, Mieke, krijgt daarentegen slechts 17,6% van de door haar ouders gegeven directieven. Mieke onttrekt zich in vergelijking met Wientje meer aan de aandacht van haar ouders.

In vergelijking tot hun oudere broertjes en zusjes richten beide kleuters een groot deel van hun directieven tot hun moeder (zie de tabellen 4.3.1 en 4.3.2). Wientje scoort hier het hoogst: 35,3% van haar directieven is voor haar moeder bedoeld. Voor Mieke is dit slechts in 19,8% van de gevallen zo. De directieve interactie tussen Wientje en haar moeder is bijzonder intensief: hun directieven over en weer omvatten 22,2% van het totale aantal. Voor Mieke en haar moeder bedraagt dit getal 9,0%.

Als Wientje in een spel betrokken is, neemt haar zeggenschap toe. Zij neemt dan 134 directieven voor haar rekening. Dit is om verschillende redenen veel. Zij evenaart daarmee bijna haar moeder, die in spelsituaties 137 directieven voor haar rekening neemt. Verder vormen deze 134 directieven 35,8% van haar totale aantal directieven: een groot deel van Wientjes directieven wordt in een spelcontext geuit. Ter vergelijking: van moeders directieven wordt slechts 14,0% in

een spelsituatie gesproken. Tenslotte is 134 veel, omdat het 27,1% van het totale netwerk is (gemiddeld neemt Wientje 17,8% voor haar rekening). Wientjes zeggenschap is tijdens het spel aanzienlijk groter dan in andere situaties. Deze gegevens van de directievenanalyse bevestigen dus een conclusie uit de beurtenanalyse (par. 4.2). Voor een beantwoording van de vraag welke kleuter en welke moeder in het directieve netwerk het meeste gewicht in de schaal legt, moeten we dan ook niet uitgaan van de tabellen 4.3.1 en 4.3.2, maar van gegevens die gecontroleerd zijn wat betreft activiteiten. Verder moeten we ook controleren voor aanwezigheid, omdat Mieke vaak afwezig is. Ik zal deze gegevens niet in de vorm van tabellen presenteren, maar er nu anderszins over rapporteren. Mieke blijkt, als ze aanwezig is en de spelsituaties uitgezonderd worden, als spreker actiever te zijn dan Wientje. Zij neemt 19,0% van het totaal voor haar rekening en Wientje 15,2%. Moeder Hoogs positie blijkt onder deze omstandigheden centraler te zijn. Zij neemt 52,0% van de directieven voor haar rekening. Moeder Laag staat nu minder centraal 42,1% van het directieventotaal is van haar afkomstig. De afstand tussen moeder en kleuter is in het gezin Laag kleiner dan in het gezin Hoog. Als gereguleerde overtreft Wientje Mieke (27,3% van het directieventotaal is voor Wientje bedoeld; voor Mieke bedraagt dit cijfer 24,4%). Dit verschil is overigens niet erg groot. Over het geheel genomen echter ligt de verhouding tussen het geven en het ontvangen van directieven voor Mieke gunstiger dan voor Wientje ($S/G = 0,8$ vs. $0,6$). Dit ondersteunt een tendens die we bij de sturing, een onderdeel van de beurtenanalyse, ook al gezien hebben: in bepaalde opzichten geeft Mieke in het gezinsleven meer blijk van initiatief dan Wientje. In andere opzichten (de concurrentie en - het klinkt wat paradoxaal - de afhankelijkheid) bleek Wientje overigens meer initiatieven te ontplooiën. In de relatie met hun moeders ondernemen beide kleuters even weinig: deze relatie is in gelijke mate asymmetrisch. De moeders geven hun kleuters ongeveer 2,5 keer zoveel directieven dan ze van dezen ontvangen.

Globaal zien we in de netwerken van de directiviteit een weerspiegeling van de leeftijdsverhoudingen en de rolverhoudingen in de beide gezinnen. De moeders leggen als gever van directieven het meeste gewicht in de schaal. In het gezin Laag wordt ook aan de vaderrol vorm gegeven. De directieven gaan voor het grootste deel naar de kinderen. Wientje Hoog springt er in het gezin Hoog uit als interactie-deelnemer die veel directieven ontvangt. In het gezin Laag bekleedt Ingrid deze positie. Wientje en Ingrid domineren het gezinsleven doordat zij het moeilijkst in toom te houden zijn. Op de manier waarop zij aangepakt worden, kom ik later terug. Mieke geeft qua directiviteit in vergelijking met Wientje meer blijk van initiatief.

De bovenstaande kwantificering van de betrokkenheid van de interactiedeelnemers in het directieve netwerk bevat slechts zeer globale informatie over de gedragsregulering in de beide gezinnen. In het onderstaande wordt meer in detail ingegaan op de formuleringen die

men kiest bij het geven van een directief. Alvorens daartoe over te gaan, zal ik eerst de vraag behandelen naar de relatie tussen extralinguale variabelen en de directiviteit.

4.3.2.2 De relatie tussen extralinguale variabelen en de directiviteit

De vraag naar de relatie tussen extralinguale variabelen en de directiviteit wordt behandeld volgens het uit de beurtenanalyse bekende stramen. De vraag is dus voortdurend of het beurtenrepertoire een andere samenstelling heeft onder de betreffende voorwaarden. Het gaat om de verhouding tussen dirigeren en praten, en niet om het aantal directieven per tijdseenheid. Omdat de resultaten in deze subparagraaf verkregen zijn in aansluiting bij de beurtenanalyse, hebben de gegevens betrekking op het interactiemateriaal van drie opnamedagen en op beurten in plaats van op 'moves'.

1 De directiviteit onder relatief gelijke omstandigheden
Voor beide gezinnen geldt dat de relatieve frekwentie van directieve beurten onder relatief gelijke omstandigheden (zie par. 4.1) nauwelijks afwijkt van de betreffende globale score. In het gezin Laag is nu 21,8% van het beurtentotaal directief van aard, in het gezin Hoog 15,0%. Het reeds geconstateerde verschil tussen de gezinnen wat betreft de mate waarin de verbale interactie directief gekleurd is, blijkt zich ook onder relatief gelijke omstandigheden voor te doen ($p < .001$).

2 De constantheid van de directiviteit over de verschillende opnamedagen
Noch in het gezin Hoog, noch in het gezin Laag is de relatieve frekwentie van de directieve beurten over de verschillende opnamedagen constant ($p < .001$). In het eerstgenoemde gezin geeft de directiviteit een spreiding te zien van 3,6%, in het laatstgenoemde gezin van 6,0%. De relatieve frekwentie van directieve beurten in het verbale repertoire van het gezin Hoog is op geen enkele opnamedag hoger dan die in het gezin Laag. In absolute aantallen scoort het gezin Hoog op één opnamedag ongeveer gelijk aan het gezin Laag, de hoogste score van het gezin Laag ligt boven de hoogste van het gezin Hoog en de laagste score van het gezin Laag ligt onder de laagste van het gezin Hoog, zodat beide gezinnen in totaal op een gelijk aantal uitkomen.

Wat betreft de variatie in de directiviteit van de beide moeders: moeder Laags scores zijn niet op alle dagen gelijk ($p < .05$) en vertonen een spreiding van 6,5%; moeder Hoogs scores zijn ook niet gelijk ($p < .001$) en vertonen een spreiding van 9,8%. Moeder Hoog scoort op één van de drie opnamedagen erg laag (18,3%); deze lage score drukt haar gemiddelde zó dat haar beurtenrepertoire over het geheel genomen een minder directief karakter draagt dan dat van moeder Laag (23,9% vs. 28,4%).

Wanneer we alleen de avondmaaltijd selecteren, blijkt moeder Laags directiviteit sterk te variëren over de verschillende opnamedagen ($p < .01$). Tijdens één avondmaaltijd is haar score uitgesproken hoog: 46,5% van haar beurten is dan directief van aard. In absolute aantallen is de variatie echter niet zo groot: deze loopt tijdens de diverse avondmaaltijden uiteen van 43 tot 59 directieve beurten. Vooruitlopend op de volgende analyse begint zich hier al af te tekenen dat moeder Laags gespreksbijdragen aan tafel relatief vaak een directief karakter dragen.

Moeder Hoogs directiviteit tijdens de avondmaaltijden varieert zowel in absolute zin, als ook relatief gesproken ($p < .01$). De proportie directieve beurten in haar totale repertoire fluctueert van 13,8% tot 24,0%. De absolute aantallen lopen uiteen van 34 tot 88. Zowel de directiviteit in de gezinnen als die van de moeders blijkt nogal te variëren over de verschillende opnamedagen.

3 De relatie tussen het type activiteit en de directiviteit
Bij beide moeders verandert het percentage directieve beurten in het repertoire als de centrale activiteit een andere is ($p < .001$). Moeder Laag spreekt aan tafel weinig (vgl. de resultaten van de beurtenanalyse), maar als ze iets zegt, draagt dit relatief vaak een directief karakter (in 33,5% van de gevallen). In geen enkele andere situatie scoort zij zo hoog. Tijdens de koffie behaalt ze haar laagste score: dan is 20,9% van de beurten directief van aard. Moeder Hoogs beurtenrepertoire aan tafel bevat daarentegen relatief weinig directieven: in haar geval is dan 19,9% van de beurten directief. Deze moeder geeft in spelsituaties verhoudingsgewijs de meeste directieven (28,5% van haar beurten totaal is dan directief van aard). Hoewel de kinderen in spelsituaties meer te zeggen hebben (zie de beurtenanalyse), blijken hieraan toch grenzen gesteld te zijn. Moeder Hoog zegt dan weinig (vgl. par. 4.2.3.11), maar als ze iets zegt, is dit verhoudingsgewijs vaak directief gekleurd. Haar scores tijdens de thee en wanneer er geen bepaald type activiteit centraal staat, bedragen resp. 24,5% en 24,6%.
Terzijde noemen we hier enkele cijfers van de gezinnen in hun totaal. Als het gezin Laag aan tafel zit, is een groot deel van het beurten-totaal directief van aard (23,7%). Voor het gezin Hoog bedraagt dit cijfer slechts 13,9%. Deze cijfers steunen wat in het conversati-
onele gedrag van de moeders al als tendens valt waar te nemen en wat in de beurtenanalyse (par. 4.2) ook al naar voren gekomen is: de avondmaaltijd wordt in het gezin Hoog gezien als een gelegenheid die bij uitstek geschikt is om te praten. Voor het gezin Laag geldt dit niet of in duidelijk mindere mate: aan tafel wordt op de eerste plaats gegeten.

Voor Wientje Hoog zijn we nagegaan of haar beurtenrepertoire meer directieven bevat wanneer ze in spelsituaties betrokken is. Dit blijkt niet het geval te zijn. Tijdens spel is 14,8% van haar beurten directief gekleurd, in andere omstandigheden 12,0%. Met deze maat is echter niet alles gezegd over haar zeggenschap: zij praat

immers in deze situaties uitgesproken veel (zie par. 4.2.3.11). In de beurtenanalyse is in diverse opzichten gebleken dat Wientjes zegenschap tijdens spel groter is dan in andere situaties.

4 De relatie tussen de aanwezigheid van bezoek en de directiviteit
In het gezin Laag treedt onder aanwezigheid van bezoek een vermindering op in de relatieve frekwentie van de directieve beurten ($p < .001$). Dan is 15,3% van het beurtentotaal directief van aard. De verhouding tussen praten en dirigeren valt onder aanwezigheid van bezoek dus meer ten gunste van het praten uit.
In het gezin Hoog geeft het bezoek van omgeen verandering te zien in het directieve karakter van de verbale interactie (12,6% vs. 14,9%). Als Liesbeth op bezoek is, wordt er veel gepraat en in verhouding tot het praten weinig gedirigeerd (slechts 8,9% van het beurtentotaal heeft dan een directief tintje, $p < .001$).

5 De relatie tussen een gespreksonderwerp en de directiviteit
Het zal weinig verbazing wekken dat de proportie directieve beurten binnen het beurtentotaal kleiner is wanneer er over wat meer omliggende onderwerpen gesproken wordt. In beide gezinnen treedt deze verandering op ($p < .001$). Tijdens de tafelgesprekken in het gezin Hoog draagt het verbale repertoire een uitgesproken niet-directief karakter: 4,8% van het beurtentotaal is dan directief van aard. Dit cijfer bedraagt voor het gezin Laag 11,1%.

In het bovenstaande is uitsluitend ingegaan op de vraag wie in welke mate betrokken is bij de directiviteit in de twee gezinnen. De vraag welke formuleringen gekozen worden bij het geven van een directief, is nog niet aan de orde geweest. In de paragrafen 4.3.3 t/m 4.3.7 zal ik deze vraag proberen te beantwoorden.

4 3 3 Type

Tabel 4.3.3 bevat de opbouw van het directieve repertoire van de gezinnen wat betreft type. Tevens is de opbouw van het actieve en het passieve repertoire van de moeders en de kleuters weergegeven. Deze paragraaf begint met een vergelijking van de gezinnen, de moeders als spreker, en de kleuters als spreker. Daarna worden de punten aangestipt waarop de actieve repertoires van de verschillende interactiedeelnemers afwijken van het gemiddelde in het desbetreffende gezin. Vervolgens wordt op analoge wijze het passieve repertoire behandeld. Ik moet er met nadruk op wijzen dat, wanneer in het onderstaande van een verschil gesproken wordt, dit niet misverstaan moet worden als een verschil in statistische zin. Er is niet systematisch getoetst en de verschillen zijn misschien een kwestie van een door toevalligheden beïnvloed beeld.

Tabel 4.3.3: Opbouw van het directieve repertoire van de gezinnen, de moeders en de kleuters wat betreft type (percentages)

	Type															Totaal	
	Imperatief	performatief	explicit	ellips	'je kunt'	'ik wil'	'je doet'	'je moet'	'je mag'	'wil je'	'je hoeft'	'wantom'	ander kader	toestemmings- directief	directief vraag		hint
Gezin Laag	28,4	0,0	6,9	2,2	0,0	3,6	7,9	2,0	0,1	0,6	0,1	0,9	0,9	3,8	40,9	1,4	100 %
Moeder als spreker	23,1	0,0	4,5	2,6	0,0	3,5	7,9	1,6	0,0	0,7	0,0	0,9	0,2	3,5	50,7	0,8	100 %
Kleuter als spreker	23,9	0,0	16,8	1,6	0,0	5,8	6,6	1,2	0,0	0,4	0,4	0,8	4,1	2,9	32,5	2,9	100 %
Moeder als gereguleerde	20,3	0,0	13,1	3,9	0,0	5,2	11,1	0,7	0,0	1,3	0,7	2,0	5,9	3,3	28,1	4,6	100 %
Kleuter als gereguleerde	21,9	0,0	6,7	3,2	0,0	4,1	10,8	4,1	0,3	0,6	0,0	1,5	0,0	4,1	40,1	2,6	100 %
Gezin Hoog	25,2	0,0	7,2	2,5	0,0	10,7	6,9	2,6	2,1	0,4	0,1	2,5	0,9	4,9	33,0	0,9	100 %
Moeder als spreker	28,3	0,0	5,6	3,2	0,1	9,2	3,8	2,4	3,2	0,3	0,1	2,1	0,1	5,1	36,4	0,2	100 %
Kleuter als spreker	25,5	0,0	9,4	1,1	0,0	5,9	12,3	3,7	3,2	0,3	0,0	7,0	2,9	4,5	23,0	1,3	100 %
Moeder als gereguleerde	17,5	0,0	9,1	4,8	0,0	7,5	8,3	3,2	3,6	0,4	0,0	2,0	3,6	2,8	32,5	4,8	100 %
Kleuter als gereguleerde	28,8	0,0	5,1	2,7	0,0	9,5	5,9	2,6	1,0	0,5	0,2	1,1	0,2	6,8	35,4	0,3	100 %

1 De gezinnen

Op het expliciet performatieve type na komen alle onderscheiden typen in beide gezinnen voor. Eventuele verschillen tussen de gezinnen zijn dus verschillen in gebruiksgewoonten en niet in capaciteiten. De typen waarnaar in de pragmalinguïstiek de meeste aandacht uitgaat, het expliciet performatieve type, en de typen 'je kunt', 'wil je' en 'ik wil', blijken in natuurlijke gezinsinteractie niet zo erg frequent te zijn.

In beide gezinnen zijn de imperatief en de hint de meest frequente vormen. Uit onderzoek van Mitchell-Kernan (1977: 194-195) blijkt dat deze middelen vooral in vertrouwelijke en gelijkwaardige sociale relaties gebruikt worden. In tegenstelling tot wat we bij de beurtenanalyse gezien hebben, treden de verschillen tussen de gezinnen niet in de grote lijnen aan het licht, maar in de kleine details. Dit betekent niet dat ze daarom ook minder belangrijk zijn. Wel wordt de interpretatie van de onderzoeksgegevens er sterk door bemoeilijkt. In het gezin uit laag milieu wordt, in vergelijking met dat uit hoog milieu, vaker voor de imperatief en de hint gekozen. Ook het type 'je moet' is wat frequenter in het eerstgenoemde gezin. De vrijwel volledige afwezigheid van het type 'wil je' in het gezin uit laag milieu is opvallend. De formuleringen van het type 'je doet' zijn in het gezin uit hoog milieu frequenter, evenals de formuleringen onder de noemers 'ander kader' en 'je mag'.

2 De moeders als spreker

De moeders verschillen in hun gebruik van imperatieven en hints. De eerstgenoemde vorm wordt door moeder Hoog vaker gekozen; de laatstgenoemde vorm is moeder Laags favoriet. De moeders blijken zich wat betreft hun gebruik van imperatieven tegengesteld te gedragen aan de in de deficiëntieliteratuur uitgesproken verwachtingen. Moeder Laag blijkt niet verantwoordelijk te zijn voor het globale verschil dat de gezinnen op dit punt vertonen (wie wel de verantwoordelijken zijn, komt later aan de orde). Hoe we de gevonden verschillen wat betreft het type 'hint' moeten interpreteren in het licht van de deficiëntie-differentiediscussie, is niet geheel duidelijk. Ten aanzien van de distributie van dit type over de verschillende sociale milieus kunnen uit de literatuur voor een deel tegenstrijdige en voor een deel moeilijk te operationaliseren verwachtingen afgeleid worden. Ze zijn indirect (vgl. Searle 1975, Ervin-Tripp 1976): ze houden een formulering van een reden of conditie voor de gewenste handeling in en doen een beroep op het redeneervermogen van de gereguleerde. Volgens deze interpretatie zou men ze vooral in gezinnen uit hogere sociale milieus kunnen verwachten. Ze zijn echter ook impliciet in die zin dat de agens en de gewenste handeling niet met zoveel woorden genoemd worden. In zijn vroegere werk beschouwt Bernstein 'impliciteit' als een hoofdkenmerk van de met gezinnen uit lagere sociale milieus geassocieerde 'restricted code' (zie par. 1.2.1). In zijn latere werk nuanceert hij deze opvatting echter in een in dit verband cruciaal opzicht: in de regulatieve context zouden de zaken anders liggen.

In deze context is niet zozeer de explicieteheid of de implicieteheid van belang, maar de mate van 'contextuele specificiteit' en 'contextafhankelijkheid'. Hoe het type 'hint' zich verhoudt tot deze later geïntroduceerde noties is moeilijk te zeggen: de hints zijn inhoudelijk zeer divers van aard. We zullen ons hier beperken tot een interpretatie van onze onderzoeksgegevens in termen van de verouderde notie 'implicieteheid' en de nog steeds actuele notie 'indirectheid'. In een paragraaf waarin de hints qua thema onderscheiden zijn (par. 4.3.4), zullen we proberen na te gaan wat de onderzoeksresultaten betekenen in het licht van moeilijk operationaliseerbare noties zoals 'contextuele specificiteit' en 'contextafhankelijkheid'. Moeder Laag blijkt indirecter en implicietter te dirigeren dan moeder Hoog. Wat betreft de implicieteheid beantwoordt moeder Laag aan een verouderd beeld van de directieve stijl van moeders uit sociaal lagere milieus. Wat betreft de indirectheid gedraagt moeder Laag zich tegengesteld aan de verwachtingen: zij doet als moeder uit laag milieu relatief vaak een beroep op het redeneervermogen van de geregleerde.

Moeder Hoog kiest in verhouding tot moeder Laag vaker voor het type 'je doet'. Het type 'je moet' gebruikt de eerstgenoemde moeder weinig, mogelijk vanuit een taxatie van het averechtse effect. Het type 'wil je' is in haar directieve repertoire vaker vertegenwoordigd dan in dat van de meeste anderen.

3 De kleuters als spreker

De kleuters kiezen allebei vrij vaak voor een ellips. Wientje scoort hier 9,4%. Mieke scoort op dit punt extreem hoog (16,8%) en als ik niet op de achtergrond van deze uitschieter zou ingaan, zou men hieraan verkeerde conclusies kunnen verbinden. Haar directieve repertoire bevat 41 ellipsen, waarvan er 23 onderling samenhangen: als ze aan tafel zit en geen bord heeft, herhaalt ze 23 keer *een bord*. De geadresseerden geven geen gehoor aan deze directieven en geven directieven terug waarin ze de opvatting tot uitdrukking brengen dat Mieke het bord zelf wel kan pakken (*Dat kun je toch zelf wel pakken*). Mieke geeft de strijd pas na 23 mislukte pogingen op. De cijfers in tabel 4.3.3 suggereren dat Miekés taalgebruik elliptischer is dan dat van Wientje; de bovenstaande overweging van meer kwalitatieve aard werpt een ander licht op de zaak. Met de conclusie dat beide kleuters overeenkomen wat betreft hun frekwente keuze van ellipsen wordt het onderzoeksmateriaal mijns inziens meer recht gedaan. Wientje overtreft Mieke op vier punten. Ze kiest op de eerste plaats vaker voor het type 'wil je'. Ze volgt daarin haar moeder. In het gezin uit laag milieu ontbreekt zo'n verzachtende vorm waarin de bereidheid van de geregleerde aan de orde wordt gesteld, vrijwel volledig. Wientje gedraagt zich als een welopgevoed meisje en doet echte verzoeken (b.v. *Wil je dit snijden?* of *Wil je dat pakken?*). In dergelijke situaties kiest Mieke voor een infinitief of een ellips (b.v. *Opscheppen* of *Een bord*).

Op de tweede plaats kiest Wientje vaker voor het type 'je moet'. Ze kan beleefd zijn, maar is dit lang niet altijd. Het onderzoeksmate-

riaal bevat bijvoorbeeld een sequentie waarin ze op dit punt openlijk gecorrigeerd wordt. Als ze nogal vinnig tegen Erica zegt: *Hé, dat moet jij aandoen, grijpt moeder in met Hé, zeg, tegen wie praat je?*

Het derde type dat bij Wientje vaker voorkomt dan bij Mieke is het type 'je mag'. Als ze haar gesprekspartner met de formulering *Je mag meedoen* probeert te verleiden tot een spelletje, verwekt dit enige hilariteit.

De noemer 'ander kader' vormt het vierde punt waarop Mieke overtroffen wordt door Wientje, De oorzaak hiervoor moet gezocht worden in Wientjes directieve repertoire tijdens spel: dit bestaat voor 15,7% uit formuleringen van dit type. Dat de handelingen zich in haar fantasie voltrekken, geeft zij aan met bijzondere formuleringen als *En toen vond jij, zogenaamd dan hè, haar glazen muiltje*. Deze formuleringen, waarbij gebruikt gemaakt wordt van wat een spel-verleiden tijd zou kunnen worden genoemd, waren moeilijk te categoriseren. De agens en de gewenste handeling zijn expliciet genoemd, maar voor een rangschikking onder het type 'je doet' is ook de tegenwoordige tijd vereist. Het leek me het beste deze formuleringen in de spel-verleiden tijd onder de noemer 'ander kader' te rangschikken.

Naar aanleiding van het bovenstaande wil ik kort stilstaan bij de problematiek van de toekenning van gevallen. Het was soms niet duidelijk onder welk type een bepaalde formulering moest worden gerangschikt. De problemen deden zich vooral voor in de typen die samen-vattend zijn aangeduid als ingebed. Het type 'ik wil' komt bijvoorbeeld in de meest zuivere vorm *Ik wil dat je X doet* niet voor in het onderzoeksmateriaal. Wel komen voor *Ik had graag dat je X deed* en *Ik wou jullie X laten doen*. Dat naast de vorm *Wil je X doen?* ook de vorm *Zou je X willen doen?* voorkomt, laat zich raden. Kan men de voorafgaande voorbeelden nog ordenen met het argument dat ze uitdrukking geven aan resp. de oprechtheidsconditie en de bereidheidsconditie, rondom de volgende gevallen zijn gecompliceerde argumentaties denkbaar: *Doe X, alsjeblieft* of *Zou je me ook kunnen vertellen waarom je X niet wilt?* In principe is het mogelijk het aantal typen uit te breiden, maar omdat de typologie nu al enkele weinig frekwente typen bevat, lijkt een verdere nuancering niet zinvol. Ik heb dan ook in de bijzondere gevallen ad hoc een keuze gemaakt uit de beschikbare typen. Overigens deed deze toekenningsproblematiek zich vaker voor bij de analyse van het uit het gezin Hoog afkomstige onderzoeksmateriaal dan bij die van het gezin Laag. Ik heb de indruk dat de formuleringen uit het eerstgenoemde gezin vaker onverwacht, uniek en uit verschillende betekenislagen opgebouwd waren.

Beide kleuters kiezen in vergelijking met de moeders vaak voor een toestemmingsdirectief: zij verkeren in een afhankelijke positie. (vgl. par. 4.2.4). Mieke overtreft Wientje wat betreft de mate waarin ze een hint kiest. Ik kom er in een volgende paragraaf op terug welke thema's de kleuters bij voorkeur gebruiken wanneer ze een hint geven.

4 De diverse sprekers in het gezin Laag

Zoals gezegd zal ik nu de diverse interactiedeelnemers voor zover het hun saillante punten betreft de revue laten passeren. Ik begin met vader Laag. Hij onderscheidt zich van het gemiddelde in zijn gezin wat betreft zijn frekwente gebruik van imperatieven. Ook wat betreft de vraagdirectieven scoort hij hoog. Hij scoort het laagst wat betreft de ellipsen en de typen 'je moet' en 'je doet'. Hij preferert waarschijnlijk de imperatief in situaties waarin ook deze laatstgenoemde typen mogelijk zijn. Het type 'ik wil' komt maar één keer voor in het gezin Laag: vader Laag raakt geïrriteerd wanneer Ingrid dan weer op schoot wil zitten en dan weer eraf wil en zegt uiteindelijk met een ondertoon van cynisme *Ik had graag dat je zitten bleef*. De vragen naar de bereidheid van de geadresseerde zijn in het gezin Laag eveneens zeldzaam: vader en Huub doen het beiden één keer. Fragment 4.3.3 bevat vaders vraag naar de bereidheid.

We hebben al gezien dat de hint in het repertoire van moeder Laag oververtegenwoordigd is. De ellipsen en de imperatief gebruikt ze weinig.

Elise is degene in het gezin Laag die de hint het minst gebruikt. Ze kiest relatief vaak voor ellipsen en de typen 'je moet', 'je mag' en 'je doet'. Samen met Mieke neemt ze het overgrote deel van de toestemmingsdirectieven voor haar rekening.

Mirjams repertoire bestaat voor meer dan de helft uit imperatieven. Niemand scoort wat dit betreft zo hoog.

Ingrid scoort met 34,2% ellipsen in haar repertoire het hoogst wat betreft dit type. Het gebruik van ellipsen blijkt af te nemen naarmate de leeftijd toeneemt.

Mieke kiest in vergelijking met de andere interactiedeelnemers in het gezin Laag weinig hints en weinig imperatieven. Het type 'je doet', de toestemmingsdirectief en de ellips zijn bij haar relatief frekwent.

Erica kiest relatief vaak voor een imperatief, voor 'je moet' of 'je mag' en voor een vraagdirectief. De hint wordt door haar minder dan gemiddeld gebruikt. Het type 'waarom' komt in het gezin Laag slechts drie keer voor. Twee van deze formuleringen komen op rekening van Erica, de derde is van Mieke afkomstig.

Peter scoort hoog wat betreft de imperatieven, het type 'je doet' en het type 'je moet'. Huub daarentegen gebruikt uitgesproken weinig de imperatief. Voor Huub is de hint de meest frekwente vorm. De scores van Peter en Huub passen zo te zien goed bij hun persoon. Huub zoekt altijd naar onverwachte en creatieve dingen. Peter presenteert zijn zaken in vergelijking met hem veel meer recht voor zijn raap.

De formuleringen die ondergebracht zijn onder de noemer 'ander kader' komen in het gezin Laag 19 keer voor. Geen van de interactiedeelnemers gebruikt deze vormen opvallend vaak. Ik zal dit onderdeel besluiten met een kleine bloemlezing hieruit.

1 *Ik zeg. let nou op wat je doet.*

2 *Dan zegt de dokter had je het maar uit moeten zieken.*

3 *Jullie moeten het een keer afleren, dat geplas.*

4 *En jij zegt het niet met je schoenen op de bank.*

5 De diverse sprekers in het gezin Hoog

Vader Hoog geeft in totaal slechts vier directieven, zodat het niet zinvol is om de opbouw van zijn repertoire nader te belichten. In vergelijking met de andere interactiedeelname in het gezin Hoog kiest moeder vaker voor een imperatief, het type 'wil je', het type 'kun je' en de hint. Met name de gegevens van het type 'wil je' zijn opmerkelijk. De vragen naar de bereidheid van de geadresseerde zijn alleen in het actieve repertoire van moeder en Wientje frekwent, bij de andere in het onderzoek betrokken interactiedeelname komen ze nauwelijks voor (Wientje en haar moeder nemen samen 43 van de 46 observaties van dit type voor hun rekening). Moeder Hoog en haar dochter proberen meermalen hun doel te bereiken door in te spelen op de bereidheid van hun gesprekspartner. De ellips, het type 'je moet' en de toestemmingsdirectief zijn in het repertoire van moeder Hoog ondervertegenwoordigd. Moeder Hoog is de spreker van de enige observatie van het type 'ik wil' in dit gezin. *Ik wou jullie na het eten even in bad laten spelen.* In het gezin Laag is dit type eveneens een zeldzaamheid gebleken. Het type 'waarom' komt in het gezin Hoog, evenals in het gezin Laag, slechts twee keer voor. In het gezin Hoog zijn moeder en Erica de sprekers ervan.

Leonard springt er duidelijk uit wat betreft het type 'je doet': 19,3% van zijn directieve repertoire heeft deze vorm. Zijn vriendje Piet gebruikt deze vorm evenveel. De verklaring voor deze hoge scores moet worden gezocht in het type activiteit dat ze gezamenlijk uitvoeren: ze spelen stratego en de beurtwisseling wordt voortdurend aangegeven met de moeilijk te interpreteren, maar het meest op het type 'je doet' lijkende formulering *Jij bent*. Leonard maakt eveneens verhoudingsgewijs frekwent gebruik van het type 'je moet'. Samen met Wientje neemt hij het overgrote deel van de toestemmingsdirectieven voor zijn rekening. De imperatief, de ellips, het type 'je mag' en het type 'wil je' worden door hem relatief weinig gebruikt.

De saillante punten van Wientje zijn voor een groot deel al genoemd: veel ellipsen, veel 'je moet' en 'je mag', veel 'wil je', veel formuleringen die gerangschikt zijn onder 'ander kader' en veel toestemmingsdirectieven; daarentegen hebben we van haar weinig observaties van het type 'kun je', het type 'je doet' en de hint.

Otto kan alleen nog maar middels kreten, dus nonverbaal, dirigeren.

Erica gebruikt de ellips en de vraagdirectief meer dan gemiddeld, de typen 'wil je' en 'je doet' minder dan gemiddeld.

Oma gebruikt, evenals Erica, vaak de ellips. Dit is opmerkelijk. Het is immers een vorm die ik vanuit theoretische overwegingen en ook gezien de gegevens van het gezin Laag vooral bij kleine kinderen zou verwachten. Vermoedelijk spelen hier factoren uit de context een rol: in een reeks handelingen kiest men bijvoorbeeld eerder voor een ellips dan in een situatie waarin een enkelvoudige handeling gevraagd wordt. Bij het opruimen van rommel kan de resterende rommel bijvoorbeeld aangeduid worden met *Dat daar* en *Achter de stoel*. Ik heb de indruk dat Erica en oma vaker dan de andere vol-

wassenen een rol speelden in zo'n reeks van handelingen.

Andere typen die oma vaak gebruikt, zijn de typen 'je moet', 'je mag', 'je kunt' en de hint. De imperatief gebruikt ze weinig, evenals de typen 'je doet' en 'wil je'. Het "zo moeder, zo dochter, zo kleindochter" geldt kennelijk niet voor het type 'wil je'.

In Kees' repertoire komt de imperatief en het type 'je doet' relatief vaak voor. Hij geeft minder dan gemiddeld hints.

Liesbeth geeft ofwel een imperatief of een hint.

Walter kiest het type 'je moet' boven verwachting.

Ik zal ook deze paragraaf afsluiten met een bloemlezing uit de 53 onder de noemer 'ander kader' verzamelde directieven:

1 *Jullie moeten wel leren voortaan als je thuis komt, om even je natte zwembroek en je handdoek over de verwarming te hangen.*

2 *Afblijven, zei mama.*

3 *Dan moet je ze maar leren eten.*

4 *Ik kom naar boven om een verzoek in te dienen voor het wassen der smoelen.*

5 *Ik had je gevraagd om het kleed even op tafel te leggen, hè?*

6 *Mama, wanneer pak je de pindarotsjes?*

7 *Ik ga kijken wie het eerst in bad zit.*

8 *Ik had met jou afgesproken dat je netjes zou eten.*

9 *Leonard heeft met papa afgesproken dat hij het met 'papa samen zou doen.*

6 De kleuters als gereguleerde

Het ontvangende repertoire van Wientje en Mieke vertoont qua 'type' de volgende verschillen. Wientje wordt meer met imperatieven gesocialiseerd; Mieke daarentegen meer met 'je moet' en 'je mag', d.w.z. met plichten en rechten. Ook ontvangt Mieke meer ellipsen. Wientje krijgt in vergelijking met Mieke procentueel meer dan dubbel zo vaak de formulering 'je doet' aangeboden. In absolute aantallen is het verschil ook erg groot: Mieke krijgt deze vorm slechts 14 keer te horen; voor Wientje staat daar 59 keer tegenover. Mieke wordt 1 keer met een vraag naar haar bereidheid gereguleerd (zie fragment 4.3.3). In Wientjes geval gebeurt dit 6 keer.

Wientje wordt vaker dan Mieke met de in vergelijking met de hint minder opties openlatende (vgl. Ervin-Tripp 1976) vraagdirectief benaderd: er wordt op zijn minst een antwoord van haar verwacht. Mieke wordt frequenter met het minst dwingende type, de hint, toegesproken.

7 De moeders als gereguleerde

Het ontvangende repertoire van moeder Hoog bevat, in vergelijking met dat van moeder Laag, meer hints en meer gevallen van de typen 'je doet', 'je mag', 'kun je' en 'wil je'. Tegen moeder Laag windt men er minder vaak doekjes om dan tegen moeder Hoog: zij wordt vaker met imperatieven, ellipsen en het type 'je moet' benaderd dan moeder Hoog. Dit kan een aanwijzing zijn voor de veronderstelling dat de afstand tussen moeder Hoog en de overige interactiedeelnemers groter is dan die tussen moeder Laag en haar gesprekspartners.

Beide moeders zijn vaker dan de anderen de geadresseerde van een

toestemmingsdirectief. Dat moeder Laag op dit punt hoger scoort dan moeder Hoog, komt waarschijnlijk voort uit één sequentie waarin dit type vrij frekwent is. Op deze sequentie komen we later terug (fragment 4.3.5). De moeders zijn de interactiedeelneemers van wie men het meest afhankelijk is.

8 De diverse gereguleerden in het gezin Laag

Zowel vader als moeder ontvangen relatief vaak de ellips en het type 'je moet'. Moeder ontvangt de imperatief in verhouding tot het gezinsgemiddelde weinig, evenals de hint. De toestemmingsdirectief is ofwel tot haar gericht, ofwel tot Erica.

Vader ontvangt in vergelijking met moeder nog minder imperatieven. Hij ontvangt meer hints dan moeder. Ook wordt met het type 'je kunt' vrij vaak een beroep gedaan op zijn capaciteiten. Hij staat misschien toch meer op een voetstuk dan moeder Laag.

Mieke ontvangt in verhouding tot het gemiddelde in haar gezin weinig imperatieven. De typen 'je moet' en 'je mag' krijgt ze meer dan gemiddeld te horen. Voor Elise geldt hetzelfde. Bovendien geldt voor Elises ontvangende repertoire dat het weinig ellipsen bevat en een meer dan gemiddeld aantal gevallen van het type 'je kunt'.

Mirjam ontvangt net zo weinig imperatieven als haar vader. Meer dan de helft van haar ontvangende repertoire bestaat uit hints. Het type 'je moet' gebruikt men tegen haar meer dan gemiddeld.

Als de bovengenoemde personen weinig imperatieven ontvangen, moet het wel zo zijn dan Ingrid en Elsje er veel ontvangen. Deze kleintjes ontvangen bovendien een meer dan gemiddeld aantal hints.

Peter ontvangt slechts twee directieven, zodat een verdere nuancering van zijn ontvangende repertoire niet zinvol is. Huub ontvangt er 6, waarvan 5 hints.

9 De diverse gereguleerden in het gezin Hoog

Moeder Hoog ontvangt in vergelijking met het gezinsgemiddelde erg weinig imperatieven. De typen 'vraagdirectief' en 'je doet' zijn in haar ontvangende repertoire eveneens ondervertegenwoordigd. De toestemmingsdirectief, de ellips, het type 'je moet', het type 'wil je' en het type 'je kunt' ontvangt zij relatief frekwent.

Het ontvangende repertoire van vader Hoog bestaat voor een derde uit imperatieven en voor een derde uit hints. Het ontvangende repertoire van Otto ziet er qua type ongeveer hetzelfde uit.

Leonard scoort onder de noemers 'imperatief', 'je moet' en 'hint' lager dan gemiddeld. Dat hij het type 'je doet' veel ontvangt is al besproken. Hij wordt het meest van alle bij het onderzoek betrokken interactiedeelneemers naar zijn bereidheid gevraagd. Ook benadert men hem nogal eens met een uitzonderlijke formulering die gerangschikt is onder de noemer 'ander kader'. Hier wringt mijns inziens iets: hij is teruggetrokken en o.a. door een beroep te doen op zijn bereidheid probeert men hem vriendelijk aan te pakken en uit zijn tent te lokken. Als zijn bereidheid afwijkt van wat zijn moeder graag zou willen, komen er problemen. Deze spanningsverhouding tussen moeder en zoon wordt straks met een voorbeeld geïllustreerd.

Wientje wordt minder dan gemiddeld met een vraag naar haar bereidheid benaderd. Ook krijgt zij minder dan gemiddeld een ellips te horen. Haar ontvangende repertoire bevat een meer dan gemiddeld aantal imperatieven en vraagdirectieven.

Erica ontvangt relatief weinig imperatieven. De typen 'je moet', 'je mag' en 'wil je' zijn in haar ontvangende repertoire oververtegenwoordigd.

Walter wordt opvallend vaak met imperatieven, ellipsen en het type 'je moet' benaderd; hij moet kort gehouden worden.

Liesbeth ontvangt 8 directieven; in vijf van deze gevallen is de gewenste handeling in een of ander kader ingebed.

Het ontvangende repertoire van Kees bevat geen saillante punten.

Oma's ontvangende repertoire valt op wat betreft de frekwentie van de hint: bijna de helft van de tot haar gerichte directieven is van dit type. Oma wordt het meest van alle interactiedeelneemers in het gezin Hoog de formele mogelijkheid geboden zich aan de directieven te onttrekken (vgl. Ervin-Tripp 1976).

4.3.4 Thema

Tabel 4.3.4 geeft een overzicht van de in het onderzoeksmateriaal voorkomende directieven, onderscheiden naar thema. Tevens zijn de gegevens van de moeders en de kleuters als spreker en als geregeleerde opgenomen. Deze paragraaf is op dezelfde wijze opgezet als

Tabel 4.3.4 Opbouw van het directieve repertoire van de gezinnen: de moeders en de kleuters wat betreft thema (percentages)

	Thema											Totaal
	van de spreker van de geregeleerde	Bevoegdheid of moederschap	toelichting het verhaal	van de spreker (vol)	van de geregeleerde (vol)	norm of regel	sanctie	consequentie	overgeleverd	constatering en/of uitroep	aanspreekterm	
Gezin Laag	3,0	1,7	0,6	0,3	1,6	3,5	2,0	5,2	8,1	18,8	55,4	100 %
Moeder als spreker	3,3	2,3	0,9	0,3	1,6	4,7	1,8	7,7	9,9	21,6	45,8	100 %
Kleuter als spreker	4,6	2,1	0,4	0,8	2,5	7,4	0,0	1,6	3,7	12,3	64,6	100 %
Moeder als geregeleerde	5,3	2,6	0,0	0,7	0,0	3,3	0,0	0,0	2,0	17,6	68,6	100 %
Kleuter als geregeleerde	1,2	2,6	0,9	0,0	3,5	1,8	2,6	2,3	7,6	21,6	55,8	100 %
Gezin Hoog	3,2	1,8	0,5	0,4	1,7	1,2	2,2	1,8	4,4	20,7	62,1	100 %
Moeder als spreker	2,1	1,7	0,7	0,0	1,8	1,4	2,4	1,4	3,8	26,1	58,5	100 %
Kleuter als spreker	5,0	2,4	0,0	1,9	1,3	0,3	0,0	1,3	5,1	10,2	72,5	100 %
Moeder als geregeleerde	7,5	3,6	0,8	1,2	1,2	0,0	1,6	0,4	4,0	15,1	64,7	100 %
Kleuter als geregeleerde	3,5	1,0	0,6	0,2	2,1	1,9	2,7	2,7	3,7	23,6	57,9	100 %

de voorafgaande.

1 De gezinnen

Onder de noemers 'sanctie', 'constatering over gedrag' en 'aanspreekterm en/of uitroep' treden de grootste verschillen tussen de beide gezinnen op. Deze formuleringen kiest men in het gezin uit laag milieu duidelijk vaker. In het gezin Hoog kon een iets groter percentage van de hints en de vraagdirectieven niet qua thema geclassificeerd worden, een aanwijzing voor de veronderstelling dat men iets meer fantasie aan de dag legt bij de formulering van deze typen.

2 De moeders als spreker

Moeder Laag blijkt extra veelvuldig gebruik te maken van de thema's waarop haar gezin als geheel hoog scoorde: de sanctie, de constateringen over gedrag en de aanspreektermen en/of uitroepen. Deze thema's kiest moeder Hoog bij voorkeur niet. Moeder Hoog sanctioneert bijvoorbeeld slechts 14 keer, moeder Laag daarentegen 56 keer. Moeder Hoog brengt haar eigen behoeften of gevoelens minder onder woorden dan moeder Laag, haar eigen onvermogens verwoordt ze nooit. De hints van moeder Hoog zijn gevarieerder: meer dan 60% kon niet in een van de onderscheiden categorieën ondergebracht worden. Voor moeder Laag was dit daarentegen in 40% van haar hints hét geval. Als de thema's zouden moeten worden onderscheiden op de dimensies 'contextuele specificiteit' en 'contextafhankelijkheid' (vgl. par. 1.2.3.2), zou ik vooral de thema's 'constatering over gedrag' en 'aanspreekterm en/of uitroep' weinig contextspecifiek en relatief sterk contextafhankelijk noemen. De bewering *Jij bent vervelend* of de aanspreekterm *Elise* verschaft weinig specifieke informatie over het hoe en waarom van de directief. Dat ermee gedirigeerd wordt, is in een gegeven context meestal wel duidelijk, al is de interpretatie van de formuleringen als een directief wel sterk van de context afhankelijk. Deze formuleringen worden uitgesproken vaak door moeder Laag gekozen, zodat zij, als mijn interpretatie tenminste juist is, goed past in het beeld dat in de deficiëntieliteratuur gegeven wordt van milieuspecifieke socialisatiestijlen. Ik zou echter zeer voorzichtig willen zijn met dit soort conclusies. Bijna alle directieven in gezinsinteractie zijn sterk aan plaats en tijd gebonden en het is de vraag of de hier aangebrachte nuancering in meer en minder plaats en tijd gebonden juist is.

3 De kleuters als spreker

Mieke Laag blijkt uitgesproken vaak een sanctie te kiezen: 7,4% van haar directieve repertoire is sanctionerend van aard. Haar sancties zijn soms origineel. Ze probeert bijvoorbeeld haar moeder zover te krijgen dat deze haar bikini uit de kast haalt met *Dan ga ik in mijn blote flikker lopen* (zie fragment 4.3.5). Ook kiest Mieke vrij vaak voor een norm of regel. Mogelijk vormen Miekies sanctionerende en normerende directieven een illustratie van een verschijnsel dat Mitchell-Kernan (1977) signaleert in het directieve gedrag van kinderen: de relatief krachtige formuleringen van kinderen beogen niet

alleen het bereiken van een gesteld doel, maar ook het versterken van hun (geringe) machtspositie.

Onder de noemer 'aanspreekterm en/of uitroep' scoort Mieke lager dan Wientje. De kleuters passen op dit punt niet binnen hun gezin.

Beide kleuters maken in verhouding tot de meeste overige interactiedeelne-
meters veel gebruik van het thema 'behoefte of gevoelens'. In
deze gegevens komt tot uitdrukking dat zij voor de vervulling van
hun behoeften vaker afhankelijk van anderen zijn (vooral van de moe-
ders: zij zijn er vaak de geadresseerde van).

Ook komen beide kleuters in zoverre met elkaar overeen dat hun hints
minder origineel zijn dan die van de meeste andere interactiedeelne-
mers. Van Mieke konden iets meer hints niet geïnclassificeerd worden
dan van Wientje.

Wientje brengt het meest van alle interactiedeelne-
mers (on)vermogens tot uitdrukking. Zij kiest deze vorm 7 keer, en dat is
weliswaar in absolute zin niet zo vaak, maar gezien het feit dat de-
ze vorm door de andere interactiedeelne-
mers één keer gebruikt wordt, toch betekenisvol. Wientje beroept zich
nogal eens op het feit dat ze iets niet kan, om zo anderen voor haar
karretje te spannen. De volgende passage uit een langere sequentie
illustreert dit:

Wientje tegen moeder en Erica. *Ik kan dat niet, de stang scheef trek-
ken.*

Moeder tegen Wientje. *Natuurlijk. Kun je de stang niet zo
naar je toe halen?*

Wientje: *Niet.*

Wientje opnieuw. *Nee.*

Moeder. *Hee, nou dan moet hij maar blijven hangen.*

Wientje: *Nee.*

Wientje maakt van haar machteloosheid haar wapen. Hier kom ik later
nog uitvoeriger op terug naar aanleiding van een sequentie waarin
zij op de prestatiegerichtheid van haar moeder reageert met een te-
genstrategie in deze geest.

Mieke kiest dit thema 2 keer.

4 De diverse sprekers in het gezin Laag

Vader Laag kiest, evenals moeder Laag, frekwent een formulering die
valt onder de noemer 'aanspreekterm en/of uitroep'. Zijn directe
repertoire bestaat voor 12,5% uit deze formuleringen, een score
waarmee hij alle andere interactiedeelne-
mers overtreft. Ook doet hij
vaak constatering over gedrag. Hij sanctioneert zelden: deze vorm
kiest hij slechts één keer. Hij wijst wel vaak op een consequentie:
in 6,6% van de gevallen.

Elise en Mirjam scoren op alle onderscheiden thema's lager dan in
hun gezin gebruikelijk is. We hebben in de vorige paragraaf al ge-
zien dat Elise verhoudingsgewijs frekwent de ellips en de typen 'je
moet', 'je mag' en 'je doet' kiest. Mirjams repertoire is met het
steekwoord 'imperatief' voldoende gekarakteriseerd.

Als we Mieke binnen haar gezin plaatsen, is het meest opmerkelijke dat zij de voor vader en moeder Laag typerende vormvarianten, de constateringen over gedrag en de aanspreektermen en/of uitroepen, minder dan gemiddeld kiest. Sancties, normen en behoeften brengt zij, zoals gezegd, verhoudingsgewijs veel naar voren.

Ingrid thematiseert in vergelijking met Mieke en Wientje nog vaker haar eigen behoeften of gevoelens. Een voorbeeld: *Ik wil een ijsje*. De hierboven als typisch voor moeder en vader Laag genoemde middelen, kiest Erica relatief weinig. Een relatief groot deel van haar hints en vraagdirectieven kon qua thema niet geclassificeerd worden. Peter sanctioneert in verhouding het meest van alle bij het onderzoek betrokken interactiedeelneemers. Hij is hard en recht door zee. Een voorbeeld. *Ruim dat ding op, vrij snel gevolgd door Komt er nog wat van? en Moet ik opstaan?*

De hints van Huub zijn qua thema zonder uitzondering onverwacht.

5 De diverse sprekers in het gezin Hoog

Het directieve repertoire van moeder Hoog onderscheidt zich in twee opzichten van het gemiddelde in haar gezin. Op de eerste plaats zijn haar hints relatief vaak onder de noemer 'ander thema' gerangschikt. Op de tweede plaats brengt ze minder dan gemiddeld haar gevoelens naar voren.

Leonards directieve repertoire vertoont vrij veel overeenkomst met dat van vader en moeder Laag. Hij sanctioneert dubbel zoveel als in zijn gezin gebruikelijk is. Ook scoort hij relatief hoog onder de noemers 'constatering over gedrag' en 'aanspreekterm en/of uitroep'. De saillante punten van Wientjes repertoire zijn al voldoende be-licht.

Erica's repertoire is qua thema niet opvallend.

Het bezoek, oma, Kees en Liesbeth, wijst verhoudingsgewijs vaak op een consequentie. De hints van Kees zijn qua thema nooit onverwacht. Oma is de enige bezoeker die ook sancties stelt.

6 De kleuters als geregleerde

Mieke en Wientje verschillen als geregleerde op de volgende, binnen de variabele 'thema' onderscheiden punten. Mieke ziet zich vaker voor een noodzaak of een algemene regel geplaatst. Ook wordt zij vaker dan Wientje uitsluitend met haar naam of een uitroep tot de orde geroepen. Wientje wordt vaker met het thema 'behoefte of gevoel van de spreker' benaderd.

7 De moeders als geregleerde

Beide moeders worden zelden met constateringen over hun gedrag benaderd. Ze staan hiervoor waarschijnlijk te ver van de overige interactiedeelneemers af: je zegt nu eenmaal niet gauw tegen een meerdere dat hij of zij zit te knoeien of iets verkeerd doet. Moeder Hoog krijgt nooit een sanctie te horen, moeder Laag vijf keer. Moeder Hoog wordt soms op consequenties gewezen; dit overkomt moeder Laag nooit. Moeder Hoog wordt meer dan moeder Laag met gevoelens of behoeften, een noodzaak, normen en regels, (on)mogelijkheden, on-

vermogens en aanspreektermen en uitroepen benaderd.

8 De diverse gereguleerden in het gezin Laag

Vader Laag is het enige gezinslid dat nooit een sanctie te horen krijgt. Er worden wél constateringen over zijn gedrag gedaan (de absolute frekwentie is echter laag het gebeurt drie keer).

Zowel vader als moeder Laag worden meer dan gemiddeld met behoeften of gevoelens benaderd. Ze worden allebei zelden met alleen een aanspreekterm of een uitroep gereguleerd.

Elises ontvangende repertoire bestaat voor een iets groter deel dan gemiddeld uit aanspreektermen en/of uitroepen, uit thematiseringen van behoeften of gevoelens en uit sancties.

Mieke krijgt relatief weinig sancties te horen. Zij wordt eveneens minder dan gemiddeld met behoeften of gevoelens en met constateringen over gedrag benaderd. De thema's 'noodzaak' en 'norm of regel' komen in haar ontvangende repertoire meer dan gemiddeld voor.

Mirjam ziet zich relatief vaak voor een noodzaak, een sanctie of een consequentie geplaatst. Veel van de tot haar gerichte hints zijn qua thema niet verder geclassificeerd. Zij wordt minder dan gemiddeld met constateringen over haar gedrag gereguleerd.

Ingrid is degene in wier ontvangende repertoire de sancties, de constateringen over gedrag en de aanspreektermen en/of uitroepen het sterkst vertegenwoordigd zijn.

Elsje is nog te klein om een vlieg kwaad te doen en krijgt dan ook maar één keer een sanctie te horen. Zij wordt vooral met constateringen over haar gedrag en met aanspreektermen en uitroepen toegesproken.

Erica wordt relatief weinig met sancties, consequenties, constateringen over haar gedrag, aanspreektermen en uitroepen toegesproken. Zij wordt relatief vaak met behoeften of gevoelens benaderd. Ook zijn een relatief groot deel van de tot haar gerichte hints onder de noemer 'ander thema' gerangschikt.

Ik wil op deze plaats even wat uitvoeriger stilstaan bij de aard van de in het gezin Laag relatief frequente (vgl. par. 4.3.2) directieven die niet tot één specifieke persoon gericht zijn. De sancties zijn verhoudingsgewijs vaak tot meer dan één interactiedeelner gericht. Men wijst in deze gevallen eveneens vaak op consequenties en op eigen gevoelens. Het meest opvallende is echter dat dan vaak bewerkingen in de geest van *Jullie zijn vervelend* of *Jullie luisteren voor geen cent* (de zgn. constateringen over gedrag) gedaan worden (13,1% van het tot meer dan een interactiedeelner gerichte directieve repertoire heeft deze vorm). In combinatie met de gegevens qua 'type' geeft dit een merkwaardig beeld te zien: als men zich niet tot één specifieke persoon richt, blijkt men minder vaak voor een imperatief of een ellips te kiezen, en vaker voor een hint of een vraagdirectief; binnen deze laatste twee categorieën kiest men bij voorkeur het bovengenoemde thema. Deze wijze van dirigeren maakt op mij een betrekkelijk gelaten indruk. Deze gelatenheid keert in de verdere verslaggeving over de directiviteit van het gezin Laag nog meermalen terug.

9 De diverse gereguleerden in het gezin Hoog

De constatering over gedrag en de sancties zijn in het ontvangende repertoire van moeder Hoog ondervertegenwoordigd. Ook zijn een relatief klein deel van de tot haar gerichte hints onder de noemer 'ander thema' gerangschikt. Zij wordt relatief vaak met behoeften en gevoelens, met een noodzaak en met onvermogens geconfronteerd.

Leonard krijgt relatief veel sancties te horen.

Wientje krijgt eveneens meer dan gemiddeld een sanctie te horen. Ze wordt minder dan gemiddeld met een noodzaak en met aanspreektermen en/of uitroepen benaderd.

Otto en Wientje zijn de enigen in het gezin Hoog die meer dan gemiddeld met constatering over hun gedrag gereguleerd worden. De mensen met een beetje aanzien in het gezinsleven overkomt dit zelden.

Otto ziet zich vaak voor een norm of regel geplaatst: *Dat mag niet.*

Ook wordt hij vaak op consequenties gewezen. Men richt zich verder vaak tot hem met aanspreektermen en uitroepen.

De tot oma gerichte hints en vraagdirectieven zijn vrij vaak van een niet te classificeren soort: zij wordt met alle egards behandeld.

Ook brengt men tegen haar vrij vaak zijn eigen gevoelens naar voren.

Als men sanctioneert of een ongewenste gang van zaken constateert, richt men zich in het gezin Hoog, in tegenstelling tot het gezin Laag, zelden tot meer dan één persoon. In beide gezinnen zien we wél dat deze formuleringen niet of nauwelijks tegen volwassenen gebruikt worden.

4 3 5 Een illustratie en een aanvullende analyse van de 'directieve stijlen'

Misschien is het moeilijk om zich uit het hierboven gepresenteerde cijfermateriaal een sprekend beeld te vormen van de wijze waarop de diverse interactiedeelnemers directieven geven en ontvangen. Hoewel de als verschillend naar voren gehaalde aspecten niet altijd verschillen in statistische zin waren, is er mijns inziens toch sprake van duidelijk verschillende 'directieve stijlen'. Ik zal proberen het gecreëerde beeld van de directieve stijlen te concretiseren met de behandeling van voorbeelden. Tevens kunnen aan de hand van deze voorbeelden enkele in de kwantitatieve analyse niet naar voren gekomen aspecten van het directieve gedrag aangeduid worden die mijns inziens van essentieel belang zijn voor een interpretatie van de onderzoeksgegevens in termen van 'macht en autoriteit', een interpretatie die zinvol is in het licht van de algemene problematiek van de maatschappelijke ongelijkheid (zie hoofdstuk 1). De functie van de voorbeelden is dus tweeledig. Zij illustreren de kwantitatieve analyse en vullen deze aan.

Het commentaar bij de gespreksfragmenten heeft dezelfde functie als bij de beurtenanalyse. Enerzijds komt de manier waarop in de materiaalanalyse beslissingen genomen zijn erin naar voren. Ander-

zijds beoogt het commentaar het verloop van de interactie inzichtelijker te maken. Het commentaar is in die zin vrij oppervlakkig dat lang niet alle betekenisaspecten die aan een uiting verbonden kunnen worden, erin naar voren komen. Het moet niet misverstaan worden als een allesomvattende kwalitatieve analyse van pragmatische en conversationale aspecten van gezinsinteractie.

4.3.5.1 De 'directieve stijl' in het gezin Laag

We zullen beginnen met een (voor een deel al in par. 1.5.2.2 besproken) voorbeeld van de directieve stijl van moeder Laag (zie fragment 4.3.1 op pag. 258).

In fragment 4.3.1 keren de voor moeder Laag kenmerkend gebleken typen en thema's terug. Zonder zich altijd specifiek tot de kinderen te richten constateert ze ongewenste toestanden. Ze roept haar kinderen met aanspreektermen, uitroepen en imperatieven tot de orde. Als dit niet het beoogde effect heeft, dreigt ze met sancties. Deze aspecten van haar directieve stijl zijn ook in de kwantificeringen naar voren gekomen.

Maar er is nog meer aan de hand: in de opeenvolging van haar directieven en de effectiviteit ervan komen sociale relaties tot uitdrukking die, als we uitsluitend naar de gekozen formuleringen zouden kijken, onopgemerkt zouden blijven.

Moeder Laag verlegt in de loop van deze directieve sequentie de grenzen van wat voor haar aanvaardbaar is. Ze laat vrij snel haar aanvankelijk gestelde doel dat de keuken opgeruimd moet worden (fragment 4.3.1, nummer 2 en 4), vallen. Ze probeert een fase later alleen het kibbelen en vechten nog maar te verhinderen (fragment 4.3.1, o.a. nummer 5), en is tenslotte tevreden als het buiten haar gezichtsveld en gehoorsafstand plaatsvindt (*Ga buiten knokken*). Ze laat doorschemeren dat dit niet de eerst keer is dat de kinderen een loopje met haar nemen (nummer 11) en dreigt met sancties die ze niet ten uitvoer brengt (als Elise en Mieke 's avonds naar oom Jozef gegaan zijn, constateert ze gelaten *Maar ja, hun moesten eigenlijk op tijd naar bed*). De kinderen kunnen, als ze willen, de zaak uit de hand laten lopen, terwijl moeder Laag machteloos toekijkt. Ze jammert en klaagt, maar zonder effect. Inconsequentie en machteloosheid zijn belangrijke kenmerken van haar directieve stijl op een kritiek moment als in fragment 4.3.1. Het onderzoeksmateriaal bevat hiervan diverse voorbeelden. In dit soort situaties reageert ze met opmerkingen in deze geest: *Ik word er gek van, Je hebt er niks aan, aan die hele meiden niet, Kun je nou werkelijk de hele dag niks as plagen, plagen* of *'t Is hier geen huis van Jan Steen*, maar de kinderen *luisteren voor geen cent*. De middelen die ze kiest leiden niet tot het beoogde effect. Ze staat machteloos tegenover de kinderen. Ook in fragment 4.3.2 (zie pag. 259 en 260) komt haar machteloosheid tot uitdrukking.

Ze doet haar uiterste best om haar eisen redelijk te stellen, ze dreigt met sancties die ze niet, of hooguit op onovertuigende wijze

Fragment 4.3.1: Moeder Laag probeert de kinderen zover te krijgen dat ze de rommel opruimen (zie voor de verklaring der tekens de flap)

Nummer	Spreker	Indirect		Tekst	Commentaar
		Geadres- seerde	geadres- seerde		
1	Mieke	Elise		<i>Jij hebt ook geslagen.</i>	Mieke begint met een deel van de schuld van zich af te schuiven.
2	Moeder	Meer		<i>Kinderen, raap dat nou eens in de keu- ken op, ja.</i>	Moeder kiest een aanspreekterm die de kinderen definieert in termen van hun rol en hun leeftijd. Ze dirigeert in de vorm van een imperatief die ze aankleedt met een uitroep.
3	Elise	?		<i>(Heb ik gedaan)</i>	Slecht verstaanbaar.
4	Moeder	Meer		<i>Is dat oprapen? De hele vloer ligt vol. Niet aan de haren trekken.</i>	In tweede instantie kiest ze een vraagdirectief waar de kinderen het antwoord op schuldig blijven. Vervolgens geeft ze een argument voor haar directieven: een hint. Voordat aan het opruimen begonnen kan worden, moet eerst het aan de haren trekken ophouden.
5	Moeder	Meer	Meer	<i>((stoeigeluiden van Elise en Mieke)) Die kunnen niks as knokken, knokken.</i>	Ze richt zich niet meer specifiek tot de kinderen met een algemene klacht. Ze zegt niet met zoveel woorden dat ze het knokken ongewenst vindt.
6	Mieke	Elise		<i>Dalijk sia ik je midden in je gezicht, hoor.</i>	Mieke reageert niet op moeder. Ze probeert Elise de baas te blijven door met een sanctie te dreigen.
7	Mirjam	Mieke		<i>Sla maar, doe maar.</i>	Mirjam moedigt Mieke hierin aan met imperatieven.
8	Moeder	Meer		<i>Nee, ophouden. Oh, kinder Kinderen. Je hoeft mekaar de kop niet in te slaan. Ohoh. ((fluissterend)) Ohoh kind. Meer</i>	Moeder probeert in te grijpen met een infinitief. Als dit niet lukt, gaat ze over tot aanspreektermen en uitroepen. Ze kiest vervolgens een niet ongeestige formulering: de noodzaak om elkaar de kop in te slaan, ontbreekt. Het beoogde effect wordt niet bereikt en ze uit jammerklachten die niet specifiek tot iemand gericht zijn.
		Meer	Meer	<i>Ga buiten knokken. Ga buiten knokken Niet aan de haren trekken.</i>	Ze probeert nog te redden wat er te redden valt. ze is al tevreden als het geknok buiten haar gezichtsveld en gehoorsafstand plaatsvindt. Voor dit doel kiest ze twee keer een imperatief. Tenslotte herhaalt ze haar directief uit 4.
9	Mirjam	Moeder		<i>Ik doe niks.</i>	Moeder grijpt Mirjam bij de arm. Mirjam verklaart zichzelf onschuldig (vgl. 7).
10	Moeder	Mirjam		<i>Jij ook rustig zitten.</i>	Mirjam wordt met een infinitief tot zitten gemaand
11	Moeder	Meer		<i>Ik heb het vanmorgen ook al gezegd. Wa- ren jullie me de hele morgen bezig. Jullie gaan vanavond op tijd naar bed, jullie tweeën. Tuurlijk. Geen losse groeven kijken Naar bed Ik ben niet gek.</i>	Moeder verwijst naar een eerder conflict dat de hele morgen geduurd heeft. Ze gaat over tot het stellen van sancties. Ze zegt dat ze niet met zich laat sollen.
12	Moeder	Elise		<i>Maar ja, morgen heb ik van jou rust.</i>	Moeder verheugt zich op morgen dan is een belangrijke bron van ellende, Elise, het huis uit (Elise gaat morgen op kamp)

Fragment 4.3.2. Moeder Laag probeert te voorkomen dat de speelgoedbak vernield wordt (zie voor de verklaring der tekens de flap)

Achtergrondinformatie. Mieke is een liedje aan het zingen. Op de maat van dit liedje behandel't ze de speelgoedbak als een Skippy-bal.

Nummer	Spreker	Gedrees- seerde	Tekst	Commentaar
1	Mieke		((zingend)) <i>Bakkertje, bakkertje krentemik, bak ze</i> <i>maar</i> ^{Bruin}	
2	Moeder	Mieke	<i>Maak die bak nou niet kapot (>).</i>	Moeder kiest in eerste instantie een imperatief.
3	Moeder	Mieke	<i>Mieke</i> ((1,1)) <i>Maak die bak nou niet kapot</i>	Ze zet haar directieven kracht bij met een aanspreekterm Ze herhaalt haar eerste directief.
4	Mieke		((zingt door)) <i>Meer en meer.</i>	Mieke geeft geen gehoor aan moeders directieven.
5	Moeder	Mieke	<i>Ik ga niet iedere keer een nieuwe bak kopen.</i> <i>[Dat kost me achttien gulden.</i> <i>[(zingend)] en pakt er eentje uit.</i>	Moeder wijst op een consequentie met een sanctionerend karakter. Het geldgebrek in het gezin Laag komt naar voren.
6	Mieke		<i>Niet zo schreeuwen.</i>	Moeder probeert de zaak rustig te houden met een infinitief.
7	Moeder	Mieke	((begint opnieuw met het liedje))	Mieke blijft de bak mishandelen.
8	Mieke		<i>Is dat nou nodig, Mieke?</i>	Een met een aanspreekterm aangeklede vraagdirectief, waarin de noodzaak ter discussie gesteld wordt.
9	Moeder	Mieke	((neuriet))	
10	Mieke		<i>Mieke (>)</i>	Moeder dirigeert met een aanspreekterm.
11	Moeder	Mieke	<i>Kind, je maakt me die bak niet kapot, hè</i>	Een directief in de bewerende zinsmodus, aangekleed met aanspreek- termen en uitroepen.
12	Moeder	Mieke	((zingt)) <i>Hé, kom, bakkertje, bakkertje</i>	
13	Mieke		<i>Mieke.</i>	Opnieuw een aanspreekterm zonder meer.
14	Moeder	Mieke	((zingt)) <i>Bakkertje, bakkertje krentemik, bak ze</i> <i>maar bruin</i>	
15	Mieke	Meer	((stamp en schreeuwt)) <i>Zo gaat de bak kapot.</i> <i>((Elise bemoeit zich ermee: ze probeert de bak af</i> <i>te pakken))</i>	Mieke geeft zelf aan dat haar gedrag de bak niet ten goede komt.
16	Mieke	Meer	<i>Nee, niet doen, ja.</i>	Moeder dirigeert Mieke met een infinitief, aangekleed met uit- roepen.
17	Moeder	Mieke	((huilt))	
18	Mieke		<i>Daar is de bak niet voor. Ohoh.</i>	Moeder dirigeert met een hint.
19	Moeder	Mieke	((schreeuwt))	
20	Mieke		<i>Hé, kom nou, Mieke, Elise</i>	Het is nogal verwarrend, zoveel kinderen
21	Moeder	?	<i>Die bak is niet om op te springen Die bak hoeft</i> <i>niet kapot Daar moet al het speelgoed in.</i>	Drie hints waarin moeder haar directiviteit motiveert. In de twee- de hint wordt (het gebrek aan) een noodzaak gethematiseerd
22	Moeder	Mieke	<i>Elise.</i>	Een aanspreekterm zonder nadere specificatie van wat er moet gebeu- ren.
23	Moeder	Elise	((Mieke en Elise zijn inmiddels aan het knokken))	
24	Moeder	Elise	<i>Elise</i>	Moeder herhaalt 23
25	Elise		((lacht))	
26	Moeder	Elise	<i>Ja zeg, doe je nou luisteren of niet? (>) Elise,</i> <i>godverdomme</i>	Een vraagdirectief, versterkt met uitroepen. Na verloop van tijd een aanspreekterm en een vloek om de zaak kracht bij te zetten.
27	Elise	Moeder	<i>Ja.</i>	
28	Moeder	Elise	<i>Ja nou, luister dan.</i>	
29	Elise	Mieke	<i>Nee, jij gaat erop springen.</i>	Elise constateert dat Mieked gedrag te wensen overlaat.
30	Mieke		((huilt))	

Fragment 4 3.2 (vervolg)

Nummer	Spreker	Geadres- seerde	Tekst	Commentaar
31	Moeder	Meer	Hou nou allebei je mond dicht.	Moeder corrigeert het verbale gedrag van Mieke en Elise
32	Moeder	Elise	En de bak neerzetten, ja	Ze richt zich tot Elise met een infinitief en nogmaals een correctie.
33	Elise	Moeder	[21] gaat erop springen	Elise wijst Mieke aan als hoofdschuldige van het hele gedoe
34	Mieke	Elise		Mieke gaat op één lijn met moeder tegen Elise in.
35	Moeder	Elise	Bak neerzetten	Opnieuw een vraag over Elises luistervaardigheid
36	Elise	Mieke	Verdomme Kun je nou luisteren ja of nee? Maar niet op springen, he Anders gaat ie weer kapot	Elise zet de bak neer en dirigeert Mieke met infinitieven en een consequentie
37	Moeder	Elise	Elise ('zucht), (>) Luisteren, anders krijg je weer een flinke hoor	Moeder dirigeert Elise met een aanspreekterm, gevolgd door een diepe zucht Elise moet doen wat er gevraagd wordt, anders vallen er klappen.
38	Elise	Moeder	Als ( ) erop gaat, ga ik er ook op ( )	Elise verdedigt zich
39	Moeder	Elise	Je gaat er niet op springen	Moeder presenteert de gevraagde handeling in de bewerende zinsmodus.
40	Moeder	Meer	Allebei niet	Moeder trekt voor beide kinderen één lijn (vgl. 38)
41	Moeder	Meer	Daar moet speelliged in	Moeder motiveert opnieuw haar ingrijpen.
42	Moeder	Elise	[Je luistert	Moeder beweert dat Elise haar directieven opvolgt.
43	Elise	?	[( )	Elise verliest de simultane start van moeder
44	Moeder	Meer	Dacht je dat ik iedere keer een nieuwe bak ging kopen? rust me achttien gulden	De in 5 naar voren gebrechte middelen zet ze in een iets andere vorm (eer vragende zinsmodus i.p.v. een bewerende) opnieuw in. Ze motiveert haar eigen kwaadheid.
			((Mieke en Elise vliegen elkaar in de haren))	
45	Moeder	Meer	Ach, kinderen, hou nou op, alsjeblieft	De bak is gereid, moeder smeekt om rust.
46	Moeder	Elise	Elise, j. j houdt ook [op, meisje, hoor	Ze richt zich in het bijzonder tot Elise met een bewering.
47	Mieke	Elise	[Ik doe terug Ik doe terug	Mieke sanctioneert Elise
48	Moeder	Meer	Houden jullie nou op of niet?	Moeder vraagt Mieke en Elise om op te houden
49	Moeder	Mieke	Mieke, ga spelen, vooruit Spelen, en ga je niet vervelen, hoor Anders ken je naar boven, naar bed (>) Kom nou	Met imperatieven probeert moeder Mieke op een ander spr. te zetten Ze voegt er sancties aan toe.
50	Elise	Meer	((blerend)) Nou	De problemen zijn nog niet van de baan
51	Moeder	Elsje	Wat zijn je zusjes toch stout, hè s-hatje wat zijn ze toch stout, he En wat ben jij toch lief	Moeder richt zich tot Elsje met klachten over de stoute zusjes (een indirecte verruiming voor Elise en Mieke) Elsje krijgt een complimentje

ten uitvoer brengt. Er blijft haar uiteindelijk niets anders over dan zich te beklagen bij haar *lieve, kleine mollies*. Het voorafgaande geeft een vrij redelijk beeld van de manier waarop moeder Laag conflicten met haar oudste kinderen 'oplost'. Hoe ze op kritieke momenten met de kleintjes, en vooral het 'enfant terrible' Ingrid (zie par. 4.3.2), omgaat, komt naar voren in de volgende met voorbeelden gelardeerde parafrase van een gespreksfragment dat te lang is om in zijn geheel in dit verslag op te nemen. Ingrid is vervelend: ze huilt, jengelt en krijst. Moeder is Elsje de fles aan het geven en denkt aanvankelijk dat het een kwestie van aanstellerij is: *Ah, stel je niet zo aan*. Even later vraagt ze een aantal malen wat er aan de hand is. Ze vermoedt dat Ingrid honger heeft en zegt *Je krijgt zo weer pap*. Het gejeengel houdt niet op. Ze geeft Elsje aan Erica, neemt Ingrid op schoot en probeert haar met een speelgoedbeestje in goede doen te brengen *Hoi, troel. Piep piep hè. Hallo vrouwtje, mollie, mollie, mollie*. Ze probeert te voorkomen dat Ingrid een cent die ze van tafel gepakt heeft, opeet met *Nee, niet in 't mondje*. Ingrid krijst. *Hoeoeh, giftrien, dan krijg je een centenbuik*. Ze probeert Ingrid af te leiden met vragen naar haar bezigheden van die middag: *Ben je mooi wezen wandelen?* en met liedjes. Het haalt allemaal weinig uit: *muuske, muuske, muuske, toch. Ohoh, wat is het erg*. Moeder zegt voor de zoveelste keer dat ze pap gaat maken: *Ach, kind, ik maak pap voor je. Je bent vervelend. Jij krijgt pap. Dan ga je naar bed*. Ze geeft Ingrid pap, maar het gezeur houdt niet op. Ingrid gooit een bord kapot. Moeder reageert met *Och, kapot. Kapot. Kom. Gelukkig dat je moeder nog borden heeft*. Ingrid huilt nog steeds. Moeder reageert opnieuw met *Jij gaat zo naar bed*. Dit herhaalt zich een aantal malen. Het avondeten is inmiddels op tafel gezet en Ingrid is ermee aan het kliederen. Moeder dirigeert: *Nee, nee schatje. Dan breng ik je naar bed. Kom, ik ben niet gek. Niks ervan. Dan ga je naar bed. Je denkt zeker dat ik gek geworden ben? Dat kan niet hoor*. Er gaat nog een tijdje overheen voordat de maat echt vol is. Nadat ze 16 keer een opmerking gemaakt heeft in de geest van *Ik maak pap voor je*, en nog vaker bedreigd heeft met zoiets als: *Als je het nog een keer doet, breng ik jou naar bed*, wordt de daad bij het woord gevoegd: Ingrid wordt afgevoerd.

Als Ingrid vervelend is, blijft moeder Laag met een eindeloos geduld constateren dat Ingrid's gedrag haar niet bevalt. Imperatieven kiest ze zelden (ze zou kunnen zeggen: *wees niet zo vervelend*), ze laat het meestal bij de constatering van een feit (*Jij bent vervelend*). Ze probeert redelijk te zijn en erachter te komen wat de problemen zijn. Ze sust het kind, troost het, probeert het af te leiden, maar dit alles heeft geen effect: het zenuwslopende gejeengel blijft doorgaan. Het laatste redmiddel (*Ik breng je naar bed*) wordt een niet gering aantal malen herhaald voordat de daad bij het woord gevoegd wordt.

Moeder Laag kan er niet tegenop. 5 kinderen is teveel. Als ze dirigeert, staat ze meestal tegenover meer dan één kind tegelijk. Ze vergist zich dan nogal eens in de aanspreekterm (fragment 4.3.2 num-

mer 21), hetgeen haar eigen positie in het conflict niet versterkt. De kinderen maken de zaak extra gecompliceerd door de schuldvraag op te werpen (fragment 4.3.1 nummer 1 en 9). Dat één van de kinderen moeder aanvankelijk steunt (Elise in fragment 4.3.2), en later mee gaat *judassen*, maakt het ook al niet eenvoudiger.

Als vader in dit soort crisissituaties thuis is, doet hij ofwel een duit in het zakje met formuleringen in de geest van *niet doen, niet doen* en aanspreektermen, ofwel hij loopt de deur uit: *Je wordt hardstikke gek hier*. Omdat Mieke relatief frekwent door haar vader gesocialiseerd wordt (zie tabel 4.3.1), zullen we ook twee langere gespreksfragmenten laten zien waarin zij tweeën de hoofdrol spelen. In fragment 4.3.3 (zie pag. 263) komen enkele voor vader typerende formuleringen naar voren. Hij stelt vrij vaak een vraag. Ook wijst hij vaak op consequenties: de ruiten gaan eraan (dat zou een financiële ramp betekenen (zie hoofdstuk 3) die hem al eens eerder overkomen is: Mieke heeft al eens de ruiten ingegooid). Vader is uiteindelijk genooddzaakt zich mopperend terug te trekken.

We hebben in het voorafgaande (par. 4.3.4) al gezien dat Mieke zich vrij vaak voor een noodzaak of een algemene regel geplaatst ziet. Ook wordt ze meer dan gemiddeld met het type 'je mag' benaderd (par. 4.3.3). Deze socialiserende middelen zien er erg sterk uit, maar uit fragment 4.3.4 (zie pag. 264 en 265) blijkt dat dit nogal meevalt. De toon waarop de regels gesteld worden is vriendelijk en Mieke voelt zich niet direct gedwongen gehoor te geven aan de directieven. Op grond van wat er die dag voorafgegaan is, staat ze trouwens vrij sterk (zie fragment 4.3.5 op pag. 266 en 267).

In fragment 4.3.5, waarin het initiatief aan de zijde van Mieke ligt, zien we de voor kinderen typerende toestemmingsdirectief. Mieke geeft de moed niet snel op, ze zet haar directieven kracht bij met sancties, en weet uiteindelijk het compromis te bereiken dat ze in de onderbroek onder de sproeier mag. Als vader haar 's avonds aan tafel berispt omdat ze *nakend* is (zie fragment 4.3.4), is dit, althans in Miekés ogen, toch minstens voor een deel haar moeders schuld. Ze probeert de situatie uit te buiten en alsnog de bikini te veroveren (fragment 4.3.4 nummer 19 en 21). Vader en moeder Laag staan ongewild en onbewust niet op één lijn en Mieke weet er handig tussendoor te schipperen. Als de kinderen de ouders niet in het nauw drijven, gaat men op een bijzonder plezierige manier met elkaar om.

Tenslotte zullen we laten zien hoe iemand die wel een autoriteit is, Peter, de zaakjes aanpakt. Het is typerend voor Peter om in situaties die mogelijk op een conflict zouden kunnen uitlopen, een zgn. drieslag te kiezen. Op strenge toon, in staccato, met korte tussenzinnen, zegt hij: *Haal dat kind eraf. Hè. Moe'k opstaan? of Ruim die pick-up op. Hè. Komt er nog wat van? Wat we er verder ook van moeten denken, het helpt in ieder geval wel.*

De belangrijkste conclusie uit het voorafgaande moet zijn dat vader en moeder Laag bepaald geen autoriteiten in het gezinsleven zijn.

Fragment 4.3.3. Vader Laag probeert zijn ruiten veilig te stellen (zie voor de verklaring der tekens de flap)

Achtergrondinformatie: De kinderen hebben de voordeur open gezet. Het tocht en de ruit dreigt te sneuvelen.

Nummer	Spreker	Geadresseerde	Tekst	Commentaar
1	Vader	Moeder	<i>Denk om de ruiten Denk om de ruiten hier, ja?</i> <i>Wat zijn jullie nou aan het doen?</i>	Vader geeft twee keer dezelfde hint, de tweede keer voegt hij er een uitroep aan toe. Vervolgens stelt hij een vraag. Van het antwoord verwacht hij niet veel goeds (<i>nou</i>). Zijn verwachting wordt bewaarheid er is ruzie.
2	Mieke	Vader	<i>Ze heeft me heel hard geschopt.</i>	Hij vraagt wat Mieke wil en probeert haar aan het spelen te krijgen.
3	Vader	Mieke	<i>Ja eh, wat 'il je nou, wil je nou spelen of hoe zit het?</i>	Mieke steekt de draak met de manier waarop hij probeerde in te spelen op haar bereidheid.
4	Mieke	Vader	<i>Wil je nou ( ), wil je nou poepen, wil je nou schijten?</i>	Hij laat de brutaliteit niet helemaal onopgemerkt voorbij gaan, maar sterkere reacties zijn denkbaar.
5	Vader	Mieke	<i>Gaat dat de hele tijd zo?</i>	Mieke en Mary onderhandelen verder.
6	Mieke	Mary	<i>Eh deur open laten staan</i>	Mieke en Mary, een buurmeisje, zijn niet van plan de deur dicht te doen en te gaan spelen. Ze onderhandelen over de vraag hoever de deur open moet blijven
7	Mary	Mieke	<i>De deur een stukje open laten staan, ja?</i>	Vader wijst herhaalde malen op consequenties. Zijn gehoor is met andere zaken bezig
8	Mieke	Mary	<i>Ah niet.</i>	
9	Vader	Mieke	<i>Ja, zo gaat de ruit kapot. Ik zie nog wel, voordat het avond is, dat die ruit eruit ligt</i> [Dat zie ik nog wel gebeuren Nou gaat ie er weer tegen aan	
10	Mieke	Mary	<i>Dat zie ik [nog wel gebeuren voor vanavond</i>	
11	Vader	Mieke	<i>Nou open laten staan</i>	
12	Mieke	?	<i>Open laten staan.</i>	
13	Mieke	?	<i>Ja hij is nog open ((een klap)).</i>	De deur valt met een klap dicht.
14	Mieke	?	<i>[Oh, heb jij dicht geklap]</i>	Mieke geeft een ander de schuld.
15	Mieke	?	<i>[Jongens, dat kan roch niet.</i>	Vader constateert met een stijgende intonatie dat dit niet kan.
16	Vader	Meer	<i>Ja, Ingrid doet dat Ingrid doet de deur</i>	Mary geeft Ingrid de schuld.
17	Mary	Vader		Vader interrumpeert en wijst opnieuw op een consequentie.
18	Vader	Meer	<i>gaat de ruit kapot.</i> <i>Oh, dat heeft zij gedaan.</i>	Mieke schuift de schuld van zich af
19	Mieke	?	<i>Open laten staan.</i>	Ze blijft erop aandringen dat de deur niet dicht gaat.
20	Mieke	Mary	<i>Blijf een beetje weg hier.</i>	Vader dirigeert met een imperatief. Het succes blijft uit.
21	Vader	Meer	<i>Zo, en niet meer dicht trekken jij.</i>	
22	Mieke	?	<i>Stellotje meiden. Daar word je mesjogge van. Voor 't avondeten is, ligt die ruit er al uit</i> <i>((een klap))</i>	Hij gaat naar binnen en beklaagt zich over de onhoudbare toestand.
23	Vader	Meer	<i>Flink met de deur gooien, flink met die deur gooien, jongens, hoe langer hoe harder</i>	De deur valt met een klap dicht.
24	Vader	Meer	<i>Ik heb ze al verscheidene keren gewaarschuwd, maar ik waarschuw ze niet meer, hoor</i>	Alles wat vader zegt, heeft een averechts effect. Aan deze averrechtse formulering wordt evenmin gehoor gegeven.
25	Vader	Meer	<i>Dat hoef je ook niet. Ze luisteren toch niet.</i>	Het komt allemaal niet overtuigend over. Hij verontschuldigt zich hij heeft gedaan wat hij kon
26	Moeder	Vader		Moeder beaamt de zinloosheid van hun beider ingrijpen en ziet het zelf ook niet meer zitten

Fragment 4.3.4: Mieke mag niet naakt lopen (zie voor de verklaring der tekens de flap)

Achtergrondinformatie. Het is warm weer en Mieke is onder de sproeier geweest. Ze heeft zich afgedroogd en probeert iemand, het is niet duidelijk wie, een onderbroek voor haar te laten halen. Dit mislukt, en ze besluit: *Dan ga ik maar zo zitten. Ja. Mag wel zo. Mag wel, hoor*. Het eten staat inmiddels op tafel. Als Mieke bordjes voor de pudding gaat pakken, ziet vader dat ze geen kleren aan heeft, moeder ziet het niet.

Nummer	Spreker	Geadresseerde	Tekst	Commentaar
1	Vader	Mieke	<i>Maar jij mag niet nakend naar buiten. Mag je niet.</i>	Vader dirigeert twee keer met het type 'je mag'.
2	Moeder	Mieke	<i>Nee.</i>	Moeder ondersteunt hem.
3	Mieke	Meer	<i>Dat doe ik ook niet.</i>	Mieke is niet van plan naakt naar buiten te gaan.
4	Vader	Mieke	<i>Je mag niet nakend naar buiten.</i>	Ondanks 3 herhaalt vader 1
5	Mieke	Meer	<i>Maggen we niet naar buiten?</i>	Mieke vraagt om opheldering.
6	Elise	Mieke	<i>Jawel, maar niet zo nakend.</i>	Elise verschaft de gevraagde opheldering.
7	Vader	Mieke	<i>Vader niet nakend. (>) Nee. En we zitten hier niet in Nederlands Indie. (>) Of Suriname (>) We zijn in Holland. (>)</i>	Vader herhaalt wat hij al eerder naar voren gebracht heeft. Hij geeft een drietal typisch Hollandse hints.
8	Mieke	Meer	[Su..	Miekes poging om aan het woord te komen, mislukt in eerste instantie.
9	Vader	Mieke	[Mieke	Vader dirigeert met een aanspreekterm
10	Mieke	Meer	<i>Surinamer zit bij hun op school. Moet je niet mee spelen, hoor</i>	Mieke vertelt alsnog haar verhaal.
11	Vader	Mieke	<i>Mieke, 't is hier niet Suriname. 't is hier Holland. (>) 't is hier niet Suriname.</i>	Vader dringt er met de hints uit / opnieuw op aan dat ze zich aankleedt.
12	Mieke	Meer	( )	onverstaanbaar.
13	Vader	Mieke	<i>Je mag zo niet lopen. Vinden ze helemaal niet goed. (>) Je mag ook niet zo nakend de straat over. Mag ook niet.</i>	Vader herhaalt zijn typen 'je mag' en verwijst naar maatschappelijke normen en regels.
14	Moeder	Mieke	<i>Nee.</i>	Moeder steunt hem weer.
15	Vader	Mieke	<i>Je kunt niet in je blote body gaan lopen.</i>	Hij wijst er opnieuw op dat naaktlopen onaanvaardbaar is.
16	Moeder	Mieke	<i>Ja.</i>	Moeder steunt.
17	Vader	Mieke	<i>Ja.</i>	Vader beaamt.
18	Vader	Mieke	<i>Anders had je maar een zwempak aan moeten trekken of zo</i>	Vader doet achteraf een suggestie.
19	Mieke	Meer	<i>Ja, ga ik doen.</i>	Het komt Mieke goed uit om vaders uiting als een directief voor dit moment op te vatten. Ze heeft 's middags haar uiterste best gedaan om moeder zover te krijgen dat deze haar bikini zou gaan halen (zie fragment 4.3.5).
20	Moeder	Mieke	<i>Dalijk niet. Je zusje ligt op bed.</i>	Moeder steekt er met een ellips een stokje voor. Ze voegt er een reden aan toe.
21	Mieke	Moeder	<i>Nou, dat zei papa.</i>	Mieke drijft een wig tussen vader en moeder. papa heeft gezegd dat ze het zwempak aan moest doen en van mama mag het niet.
22	Vader	Mieke	<i>Ja, maar je mag ook niet zo nakend blijven lopen</i>	Vader dringt opnieuw aan met het type 'je mag'
23	Moeder	Vader	<i>Loopt zij zo nakend door tafel?</i>	Moeder heeft nu pas in de gaten dat het geen abstracte discussie over naaktlopen is, maar dat het in concreto om Mieke gaat. Ze stelt vader een vraag waaraan misschien een zwakke directieve betekenis voor Mieke verbonden is.
24	Moeder	Mieke	<i>Mooi iemand ben jij.</i>	Ze doet vervolgens een constatering over Miekes gedrag.

Fragment 4.3.4 (vervolg)

Nummer	Spreker	Geadres- seerde	Tekst	Commentaar
25	Vader	Moeder	<i>Ja, dat zeg ik toch. Zo nakend. En zo nakend wil ze ook de straat over.</i>	Vader legt moeder uit wat er in zijn ogen precies aan de hand is.
26	Moeder	Vader	<i>Nee, de kinderen hebben een broek aan. (>)</i>	
27	Moeder	Mieke	<i>En jij trekt zo dajik wel een broek aan, ja? Dat hoort niet, naakt aan tafel. Dat broekje Doe dat broekje maar aan.</i>	Moeder geeft Mieke na verloop van tijd vier directieven: ze doet een bewering over een toekomstige handeling van Mieke, ze stelt vervolgens een algemene regel. De sequentie wordt afgesloten met een ellips en een imperatief

Fragment 4.3.5: Mieke probeert haar moeder zover te krijgen dat deze haar bikini uit de kast haalt (zie voor de verklaring der tekens de flap)

Achtergrondinformatie Het is de eerste zomerse dag van het jaar. De kinderen uit de buurt spelen onder de sproeler. Het is een uur of vijf en moeder is Elsje aan het voeren.

Nummer	Spreker	Gedres- seerde	Tekst	Commentaar
1	Mieke	Moeder	<i>Mag ik het gele ding aantrekken ?</i>	Mieke richt zich met een toestemmingsdirectief tot moeder ze vraagt van moeder niet alleen toestemming, maar ook een handeling.
2	Moeder	Mieke	<i>Hè?</i>	Moeder vraagt uitleg.
3	Moeder	Mieke	<i>De bikini.</i>	Mieke geeft uitleg.
4	Moeder	Mieke	<i>Ja, nou niet meer, nee.</i>	Moeder weigert.
5	Mieke	Moeder	<i>Wel.</i>	Mieke neemt er geen genoegen mee: ze beweert dat ze de bikini wel aan mag.
6	Moeder	Mieke	<i>'t Is nou avond nee.</i>	Moeder motiveert haar weigering.
7	Mieke	Moeder	<i>Wel.</i>	Mieke herhaalt een eerdere poging (zie 5).
8	Moeder	Mieke	<i>Nee, nou niet meer, nee.</i>	Moeder herhaalt haar eerste weigering (zie 4).
9	Mieke	Moeder	<i>Lekker.</i>	Mieke probeert het nogmaals, nu met een ellipsis.
10	Moeder	Mieke	<i>Nee, nou niet.</i>	Moeder houdt voet bij stuk.
11	Mieke	Moeder	<i>Ga ik in mijn blote flikker lopen. (>)</i> <i>Moetje dit uittrekken. Doet iedereen. (>) Doe ik ook.</i>	Mieke dreigt met een sanctie.
12	Moeder	Mieke	<i>Ja, nou, dan loop je maar naakt door de boesj-boesj. Ik ga nu geen bikini aantrekken. 't Is nou avond hoor.</i>	Moeder is er niet zo erg van onder de indruk. Ze geeft opnieuw aan waarom ze niet aan Miekens wensen tegemoet komt.
13	Mieke	Moeder	<i>Ik ga de broek uittrekken. Doet iedereen. Doe ik ook.</i>	Mieke kleedt zich steeds verder uit en laat dat ook horen.
14	Moeder	Mieke	<i>Ja, moet ik het opzoeken. Moet ik de hele kast weer ondersteboven gooien.</i>	Moeder brengt in dat het teveel werk is om de bikini te halen.
15	Mieke	Moeder	<i>Ah, doet zuster toch.</i>	Mieke wimpelt moeders bezwaar weg: er is immers hulp in huis.
16	Moeder	Mieke	<i>Ik ben niet maf.</i>	Moeder reageert daar niet op.
17	Mieke	Moeder	<i>Kan de zuster toch opruimen? De zuster is toch ook hier?</i>	In deze suggestie ziet Mieke de oplossing.
18	Erica		<i>((lacht))</i>	
19	Mieke	Meer	<i>Nou.</i>	Mieke ziet de overwinning in het verschiet liggen.
20	Moeder	Mieke	<i>Nou, dan loop je maar naakt door de boesj-boesj, hoor Ik zal er morgen wel aan denken.</i>	Moeder heeft liever dat Mieke naakt loopt, dan dat ze zelf de bikini moet pakken. Ze belooft er morgen werk van te maken.
21	Erica	Mieke	<i>Weet je waar die ligt dan?</i>	Erica ziet wel iets in Miekens suggestie.
22	Mieke	Erica	<i>Ja. Nee.</i>	De suggestie blijkt onuitvoerbaar: alleen moeder weet waar de bikini ligt, maar deze vindt het teveel werk om hem te pakken.
23	Moeder	Erica	<i>Nee, ligt helemaal dinge, want dan moe'k alles ondersteboven gooien.</i>	
24	Moeder	Mieke	<i>Als ik de kleine naar bed breng, zal ik wel even kijken of ik hem kan vinden.</i>	Moeder doet een concessie ze zal vanavond nog zoeken.
25	Mieke	Moeder	<i>Ma Ma, alleen de bikini-broek (>) Eh, ik moet toch wel een broek aantrekken.</i>	Mieke geeft ook een beetje toe. met een ellipsis probeert ze te bereiken dat moeder voor het meest essentiële deel aan haar wensen tegemoet komt. Ze wijst vervolgens op een noodzaak.
26	Moeder	Mieke	<i>Je kunt nou toch dit aanhouden?</i>	Moeder suggereert dat ze de onderbroek aan kan houden.
27	Mieke	Moeder	<i>Ja, maar mag dat nat worden? (>) Nee, hè?</i>	Als moeder het niet goed vindt, dat de onderbroek nat wordt, moet ze alsnog de bikini gaan halen. Moeder aarzelt met haar antwoord.

Fragment 4 3 5 (vervolg)

Nummer	Spreker	Geadres- seerde	Tekst	Commentaar
28	Moeder	Mieke	<i>Nee</i>	
29	Mieke	Moeder	<i>Dan moe; een andere broek aantrekken</i>	
30	Moeder	Mieke	<i>Ja, laat maar nat worden toe maar want ohoh</i>	De noodzaak voor de gevraagde handeling wordt steeds groter Moeder is voor het blok gezet. Ze geeft van maar toestemming (in de vorm van een imperatief) om in de onderbroek onder de sproeier te gaan
31	Mieke	Moeder	<i>Ah alleen</i> [	Mieke doet een laatste poging om alsnog haar doel te bereiken
32	Moeder	Mieke	<i>Nee, nou niet meer Het is nou avond</i> <i>Oh nee (>) Nee</i>	Moeder kapt de zaak af met argumenten, die ze al eerder aangevoerd heeft

Meestal heerst er in het gezin Laag een sfeer van leven en laten leven. Op kritieke momenten echter lukt het de ouders Laag niet de orde te handhaven. Ze verleggen de grenzen van wat voor hun aanvaardbaar is en kiezen formuleringen die sterk lijken, maar machteloos zijn. Dit komt vooral naar voren wanneer men probeert meer kinderen tegelijk onder de duim te houden. Discipline ontbreekt, er wordt over de ouders heen gelopen, de ouders kunnen hun eigen belangen niet effectief gestalte geven. Als er geen sprake is van een machtsconflict tussen de ouders en de kinderen, gaat men echter erg aardig en gemoedelijk met elkaar om.

4.3.5.2 De 'directieve stijl' in het gezin Hoog

In fragment 4.3.6 (zie pag. 269, 270 en 271), een uittreksel uit de langste directieve sequentie die in het onderzoeksmateriaal te vinden is, komt de directieve stijl van moeder Hoog naar voren. Het is qua doelstelling vergelijkbaar met fragment 4.3.1. Een deel van dit fragment is al in par. 1.5.2.2 besproken.

In de onderstaande sequentie keren een aantal voor moeder Hoog typerende kenmerken terug. Op de eerste plaats blijft moeder Hoog er met imperatieven op hameren dat Wientje opruimt. Ze leidt haar directiviteit een keer in met een vraag naar de bereidheid van de geadresseerde. Dat aan een voorwaarde voor het slagen van de spreekhandeling 'directief' niet voldaan zou zijn, bestrijdt ze. De geadresseerde is in staat de gevraagde handeling uit te voeren. Ze brengt haar eigen gevoelens naar voren (b.v. nummer 57), en ook die van oma (voor oma, nummer 39). Ze kiest regelmatig een formulering waarin de directieve functie niet letterlijk is weergegeven, maar de propositionele inhoud wel. Als het conflict in haar ogen lang genoeg geduurd heeft, dreigt ze een keer met een sanctie.

Hoewel deze directieve sequentie erg lang duurt, is er geen moment sprake van dat moeder Hoog de touwtjes uit handen geeft. Ze verlegt haar grenzen niet. Ze gaat weliswaar in op door Wientje naar voren gebrachte detailpunten (ze probeert aanvankelijk het rottige karweitje spelenderwijs te klaren; wat betreft de snelheid waarmee opgeruimd moet worden geeft ze ook iets toe), maar ze houdt onverkort vast aan haar hoofddoelstelling. Het directievengebruik van moeder Hoog vertoont een kenmerk dat in de literatuur aan moeders uit lagere sociale milieus toegeschreven wordt: discipline. De middelen waarvan men in de literatuur veronderstelt dat ze tot discipline leiden (formuleringen van rechten, plichten, regels en sancties), komen in het directieve repertoire van moeder Hoog slechts sporadisch voor.

Terzijde willen we erop wijzen dat in fragment 4.3.6 ook de qua verbeurting typerende kenmerken van het gezin Hoog optreden. Wientje wordt als enige twee keer onderbroken. Moeder zet het gesprek voort op een moment dat Wientje iets gevraagd werd (nummer 68) of aangesproken werd (nummer 57). Eén van de directieven (nummer 5) wordt ingeleid door een soort 'prestart'.

Fragment 4.3.6: Moeder Hoog probeert Wientje zover te krijgen dat ze haar speelgoed opruimt (zie voor de verklaring der tekens de flap).

Nummer	Spreker	Gedres- seerde	Tekst	Commentaar	
1	Moeder	Heer	Raap het maar even samen op.	Moeder begint met een tot Wientje en Otto gerichte imperatief. Met het woordje 'even' stelt ze de taak licht voor.	
2	Wientje	Otto	((er gebeurt een tijdje niets)) Ot, Otje, kijk eens, Ot. Kijk eens, Ot	In plaats van het speelgoed op te ruimen, gaan Wientje en Otto samen spelen. Wientje geeft Otto twee keer een met aanspreektermen aangeklede imperatief.	
3	Moeder	Wientje	Wien, wil je me een plezier doen?	In tweede instantie presenteert moeder haar directief stapsgewijs: ze begint met een vraag naar Wientjes bereidheid om mee te werken.	
4	Wientje	Moeder	Ja (dat opruimen).	Wientje is moeder één stap voor - ze weet uit welke hoek de wind waait.	
5	Moeder	Wientje	Even oprapen, ja, met Otje samen.	Moeder zegt alsnog met een infinitief waar het haar om te doen is.	
6	Wientje	Moeder	Ja, nou gooit Otje het weer om en dan moet ik weer	Wientje zoekt uitvluchten - Otto werkt tegen.	
7	Moeder	Wientje	<table border="1" style="display: inline-table; vertical-align: middle;"> <tr> <td style="padding: 2px;">//</td> </tr> </table> Oma komt gezellig en dan is het niet leuk als hier de vloer bezaaid ligt.	//	Moeder gaat daar niet op in. Sterker nog - ze onderbreekt Wientje met beweringen die het opruimen beogen te stimuleren (het gezellige bezoek van oma en de ongezellige rommel).
//					
8	Moeder	Otto	Goed zo, Ot, ga maar nog meer kralen halen voor mama.	Moeder geeft Otto een pluim en een imperatief.	
9	Wientje	Moeder	Nou zeg. We doen het samen, mama.	Wientje doet alsof ze heel hard werkt en vist misschien ook wel naar een complimentje.	
10	Moeder	Wientje	Trek die tafel maar dichterbij en kom er maar bij zitten. Die bloemetjes kunnen in de vuilnisemmer. Breng die even voor mij naar de keuken. Die zijn zo vies.	Met een aantal imperatieven en een bewering over een mogelijkheid beweegt moeder Wientje ertoe om de bloemen weg te gooien. Ze motiveert dit nieuwe doel.	
11	Wientje	Moeder	((er gaat weer een tijdje overheen)) Ik speel d'r mee.	Wientje geeft de voorkeur aan spelen boven opruimen.	
12	Moeder	Otto	Goed zo, Otto, raap maar mooi op.	Otto raapt voortdurend pinnetjes op. Hij wordt gecompimenteerd en met een imperatief gestimuleerd.	
13	Moeder	Wientje	((er gaat weer een tijdje overheen)) Maak d'r maar iets moois van, Wien, van die dingetjes.	Via een met een aanspreekterm aangeklede imperatief probeert moeder Hoog Wientje tot opbouwende activiteiten aan te zetten.	
14	Wientje	Moeder	Ja, maar mama, ik weet niet wat.	Wientjes fantasie schiet te kort.	
15	Moeder	Wientje	Oh, dan heel gek, allemaal gekke buizen.	Moeder draagt ideeën aan (een ellips die op grond van wat voorafgegaan is (nummer 13)) uitbreidbaar is tot een imperatief).	
16	Moeder	Otto	Ga maar nog meer halen, Otto.	Moeder dirigeert Otto met een imperatief.	
17	Moeder	Wientje	Wien, als je ze hier brengt, zal ik met jou samen d'r iets van maken.	Wientje is noch aan het spelen, noch aan het opruimen. Moeder probeert het probleem soelenderwijs op te lossen. Ze presenteert de gewenste handeling in een conditionele zin. Ze wijst op een voor Wien plezierige consequentie. Als het lukt, heeft ze bereikt dat de rommel niet meer door de hele kamer 'erspreid is.	
18	Wientje	Moeder	Alle dingen?	Wientje oaat onderhandelen over de vraag hoeveel ze moet brengen.	
19	Moeder	Wientje	Alle kleine dingetjes ja.	Moeder is 'rücksichtslos' alles.	
20	Wientje	Moeder	Niet alle.	Wientje is het daar niet mee eens.	
21	Moeder	Wientje	Breng d'r iedere keer een paar. Dan probeer ik het iedere keer verder te maken.	Het hoeft niet allemaal tegelijk met een imperatief stimuleert moeder tot een geleidelijke aanpak.	

Fragment 4.3.6 (vervolg)

Nummer	Spreeker	Geadresseerde	Tekst	Commentaar
22	Wientje	Moeder	<i>Ja, maar mama, weet je, ik wil niet alles pakken Is dat ook goed?</i>	Wientje probeert er alsnog onderuit te komen
23	Moeder	Wientje	<i>Ja, maar het moet wel allemaal van de vloer</i>	Moeder formuleert haar wensen als een noodzaak.
24	Wientje	Moeder	<i>Ja.</i>	Wientje stemt in
25	Moeder	Wientje	<i>Goed zo</i> ((er gaat weer een tijdje overheen))	Onmiddellijk geeft moeder een pluim.
26	Moeder	Wientje	<i>Breng me maar wat pinnetjes. Anders kan ik niet verder met de buizen.</i> ((er gaat een flinke tijd overheen))	Met een imperatief probeert moeder de zaak te bespoedigen. Als Wientje geen pinnetjes brengt, heeft dit een consequentie.
27	Moeder	Wientje	<i>( ) Je weet dat papa ( )</i> <i>Wien, dat wil mama echt niet hebben. Je weet dat het niet kan.</i>	Moeder geeft Wientje een dringende hint die niet helemaal verstaanbaar is. Vervolgens wijst ze op haar eigen gevoelens en op het onmogelijke van de toestand.
28	Wientje	Moeder	<i>Onder de stoel ligt nog een heleboel. Onder de stoel, mam.</i>	Wientje draait de rollen om: ze geeft moeder hints.
29	Moeder	Wientje	<i>Ja . Kijk die kant op.</i>	Moeder is niet van plan zelf de klus op te knappen en geeft een directief terug.
30	Wientje	Moeder	<i>Mama, zo rottig vind ik dat</i>	Wientje moppert
31	Moeder	Wientje	<i>Je zou meehelpen oprapen.</i>	De propositionele inhoud van de directief ('jij helpt mee oprapen') wordt in het kader van een afspraak geplaatst.
32	Wientje	Moeder	<i>Kijken wat daar in zit hoor.</i>	Wientje zoekt weer een uitvlucht.
33	Moeder	Wientje	<i>Oh, ik begin het te begrijpen.</i>	Moeder heeft haar door.
34	Wientje	Moeder	<i>Ja, het is een beetje rottig</i> ((Wientje dwaalt af))	Wientje moppert weer.
35	Moeder	Wientje	<i>Als je nou eens in die hoek begint met oprapen.</i>	Moeder geeft de propositionele inhoud van haar directief vorm in een conditionele bijzin. De hoofdzin blijft achterwege.
36	Kees	Moeder	<i>Het is hier aardig bezaaid.</i>	Kees constateert een feit waaraan we verder geen directieve betekenissen verbonden hebben.
37	Moeder	Kees	<i>Dat moet Wien zometeen voor mij nog oprapen</i> ((innmiddels is er weer een flinke tijd verstreken. Oma is op bezoek gekomen))	Moeder maakt duidelijk dat Wientje verantwoordelijk is voor de rommel. Misschien dirigeert ze Wientje indirect.
38	Moeder	Oma	<i>Dag, oma, niet de nek breken hier</i>	Moeder groet oma en dirigeert haar met een infinitief.
39	Moeder	Wientje	<i>Ruim nou gauw even die rommel op voor oma Oma breekt de nek hier.</i>	Wientje wordt gedirigeerd met een imperatief. Moeder maakt duidelijk dat er inmiddels haast bij is ('gauw'). Er wordt een consequentie aan toegevoegd.
40	Wientje	Moeder	<i>Dat kan ik toch niet zo vlug</i>	Wientje stribtelt tegen ze stelt zich klein op door op haar eigen onbekwaamheid te wijzen
41	Moeder	Wientje	<i>Jawel, dat kun je wel</i>	Moeder bestrijdt Wientjes argument ze doet een bewering over de bekwaamheid van de geadresseerde
42	Erica	Wientje	<i>Ik zal je even helpen</i>	Erica doorkruist het conflict tussen moeder en Wientje door haar hulp aan te bieden.
43	Moeder	Erica	<i>Och, dat kan ze bost, verdorie Daar hebben we alsmaar strijd over</i>	Moeder zegt tegen Erica, en misschien indirect ook tegen Wientje, dat de bekwaamheid niet ter discussie staat. De opruimsequentie heeft het karakter van een strijd gekregen.
44	Kees	Wientje	<i>Even aanvegen en het is zo bij elkaar</i>	Kees doet een duit in het zakje met een infinitief en een consequentie

Fragment 4.3.6 (vervolg)

Nummer	Spreeker	Geadres- seerde	Tekst	Commentaar
45	Moeder	Wientje	<i>Nee, in de mand doen.</i>	Moeder is resoluut met een infinitief.
46	Wientje	Moeder	<i>Och, dat kan ik niet zo vlug.</i>	Wientje beroept zich opnieuw op haar eigen onbedrevenheid
47	Moeder	Wientje	<i>Dan doe je het wat langzamer, maar het gebeurt wel.</i>	Moeder geeft een beetje toe het hoeft niet vlug. Ze houdt vast aan haar hoofddoelstelling met een hint.
48	Erica	Wientje	<i>Dan doe je het wat langzamer. Dat is niet belangrijk.</i>	Erica beaamt moeders aanwijzing dat het ook wel langzaam mag.
49	Wientje	Moeder	<i>Nou omi d'r is, doe ik het niet</i> [meer//	Wientje stribbelt tegen met een nieuw gezichtspunt het bezoek van oma.
50	Moeder	Wientje	<i>Je wel.</i> [Jawel, dat doe	Moeder interrumpeert. Ze houdt voet bij stuk met de bewering dat Wientje de gevraagde handeling uitvoert.
51	Wientje	Moeder	<i>Nee, doe ik zo</i> [//	Wientje probeert weer tegen te stribbelen.
52	Moeder	Wientje	<i>Jawel, je maakt mama de vloer leeg.</i>	Moeder kapt Wientje af en dringt er met een bewering opnieuw op aan dat Wientje opruimt.
53	Kees	Wientje	<i>Je helpt maar netjes mee. Maak maar goed leeg die doos.</i>	Kees ondersteunt moeders directiviteit met een bewering over de gewenste handeling en een imperatief.
54	Moeder	Kees	<i>Zo zegt ze: ga je gang.</i>	Moeder kent haar dochter: Wientje grijpt iedere kans om de rollen om te draaien aan.
55	Moeder	Wientje	<i>Daar ligt nog een bus, Wien, waar niks in zit.</i>	Moeder begeleidt het opruimen met een met een aanspreekterm aangeklede hint.
56	Erica	Wientje	<i>Als je zo doet, Wien, kom je nooit klaar.</i>	Wientje is nog steeds niet zo hard aan het opruimen Erica constateert dit en wijst op een consequentie.
57	Moeder	Erica	<i>Nee, nou Erica, daar hebben we al drie kwartier strijd over Dat vindt mama niet lief, want ze kan het hardstikke goed.</i>	Moeder neemt het woord nadat Wientje aangesproken was. Het opruimen is na drie kwartier voor haar een principezaak geworden. Tegen Erica, maar indirect ook tegen Wientje, wijst ze op haar eigen gevoelens. Als extra stimulans laat ze zich in positieve zin uit over Wientjes bedrevenheid.
58	Oma	Wientje	<i>Alle rommel bij elkaar, Wien.</i>	Oma doet een duit in het zakje met een met een aanspreekvorm aangeklede ellips.
59	Erica	Wientje	<i>Hier, doe het maar in het mandje.</i>	Erica dirigeert met een imperatief.
60	Moeder	Wientje	<i>Wien, nou raap je dat op of je gaat naar boven.</i>	De maat is vol. Moeder stelt haar directief nogmaals. Wien kan kiezen: opruimen of een sanctie incasseren.
61	Wientje	Moeder	<i>Maar dit raap ik niet op.</i>	Wientje stribbelt weer tegen.
62	Moeder	Wientje	<i>Jawel, dat doe je wel.</i>	Moeder geeft niet toe.
63	Wientje	Oma	<i>Oma, kijk eens, een doekje, een doekje.</i>	Wien dirigeert met een imperatief.
64	Moeder	Wientje	<i>Kom, Wien, het is bijna van de grond</i>	Geen smoesjes. moeder dringt er opnieuw op aan dat Wientje ook de resterende rommel opruimt.
65	Oma	Wientje	<i>Ley die potloden maar weg, Wien. Zet die doos maar van de grond. En dat papier daarin. Ley die potloden daarin. Daar ligt ook nog wat onder tafel. Daar. In dat afgelegen hoekje. En ik zie nog wat onder tafel liggen.</i>	Oma begeleidt het opruimen stap voor stap met imperatieven, elliptische zinnen en hints.
66	Kees	Wientje	<i>En dan is het allemaal weer opgeruimd.</i>	Kees stimuleert het opruimen door op het eindresultaat te wijzen.
67	Oma	Wientje	<i>Andere kant. Links. Weet je wat links is?</i>	Oma begeleidt het opruimen met ellipsen. Ze toetst Wientjes kennis met een 'known answer question'.
68	Moeder	Oma	<i>Nee.</i>	Moeder geeft antwoord
69	Oma	Wientje	<i>Nou, de andere kant uit</i>	Oma dirigeert tenslotte nog met een ellips.

Enigszins vooruitlopend op de resultaten van ons onderzoek wat betreft de zgn. schoolsheid merken we op dat fragment 4.3.6 enkele prestatiegerichtte voortzettingen bevat (b.v. *Je kan het zo hardstikke goed*), en ook enkele positieve 'reinforcements' (b.v. *Goed zo, Otto*). Het fragment bevat ook nog een 'known answer question' (*Weet je wat links is?*).

De vergelijkbare sequentie uit het gezin Laag (zie fragment 4.3.1) is qua verbeurting en qua schoolsheid saaiër.

Fragment 4.3.7 (pag. 273) bevat een tweede voorbeeld van een directe sequentie tussen moeder Hoog en haar dochter Wientje. Tevens komt het ontvangende repertoire van Otto erin naar voren.

De imperatieven zijn in deze sequentie niet zo rijk vertegenwoordigd als in fragment 4.3.6, maar verder vertoont deze sequentie grote overeenkomsten met het vorige fragment. Moeder Hoog brengt haar eigen gevoelens naar voren en ze maakt de gewenste handeling in de vorm van beweringen expliciet. Ze stimuleert Wientje met complimenten over haar bedrevenheid en gaat niet in op Wientjes onderhandelingspogingen. Dat Wientje uiteindelijk onder het opruimen uitkomt, is een gevolg van 'force majeure': Otto maakt het ondoenlijk.

Fragment 4.3.7 geeft tevens een goed beeld van Otto's ontvangende repertoire. Hij wordt met imperatieven, aanspreektermen, uitroepen en algemene regels gereguleerd. In fragment 4.3.8 (pag. 274) zien we hoe moeder Hoog het aanpakt wanneer twee kinderen tegelijk dwarsliggen. Moeder Laag bleek zo'n conflict niet goed aan te kunnen. Moeder Hoog haalt, wanneer het kritiek begint te worden, de beide kinderen uit elkaar: ze spreekt ze één voor één toe op zo'n manier dat ze er niet onderuit kunnen en stuurt ze vervolgens één voor één naar boven. Op deze manier voorkomt ze verdere problemen. Ze neemt tenslotte Leonard nog eens apart onder handen en dan gebeurt er iets merkwaardigs: Leonard vat een hoogstwaarschijnlijk als directief bedoelde aanspreekterm op als het eerste lid van een 'prestart'-sequentie. Moeder volgt pas na enige aarzeling Leonards interpretatie van de aanspreekterm. Ik vraag me af of hier inderdaad sprake is van een misverstand: heeft Leonard echt niet in de gaten uit welke hoek de wind waait? Op deze vraag is geen definitief antwoord mogelijk. Ik kan me echter niet aan de indruk onttrekken dat Leonard een spelletje speelt. Hij dwingt zijn moeder tot duidelijkheid en zijn inbreng is op die manier toch niet helemaal nihil. Dit patroon komt vaker voor in het onderzoeksmateriaal. Ik zal er nog een voorbeeld van laten zien. Als Leonard met z'n stoel zit te wippen, speelt zich het volgende af:

Moeder tegen Leonard: *Leonard*.

Leonard tegen moeder: *Ja*.

Moeder tegen Leonard: *Leonard*.

Leonard tegen moeder: *Ja*.

Moeder tegen Leonard: *Op je stoel*.

Leonard interpreteert bewust of onbewust moeders aanspreekterm als een vraag om aandacht, maar uit de letterlijke herhaling van het

Fragment 4.3.7: Moeder Hoog probeert Wientje zover te krijgen dat ze haar speelgoed opruimt (zie voor de verklaring der tekens de flap).

Achtergrondinformatie. Moeder Hoog heeft Wientje beloofd een spelletje met haar te gaan doen. Er moet eerst opgeruimd worden.

Nummer	Spreeker	Gedreeserde	Tekst	Commentaar
1	Moeder	Wientje	<i>Wien, hee, dit vind ik erg.</i>	Moeder geeft een hint waarin ze haar eigen gevoelens naar voren brengt.
2	Moeder	Wientje	<i>Dat snap je toch wel, hè, dat ik dat niet fijn vind?</i>	Ze brengt nogmaals dezelfde overweging naar voren, maar nu op een manier die een reactie van Wientje vraagt.
3	Wientje	Moeder	( )	Wientje reageert onverstaanbaar.
4	Wientje	Moeder	<i>Mama moet meehelpen opruimen.</i>	Wientje voelt er niets voor om alleen voor de klus op te draaien en dirigeert moeder met het type 'je moet'.
5	Moeder	Wientje	<i>Ik ben hier aan het opruimen ondertussen, Wien. Als jij het bukwerk voor mama doet</i>	Moeder zit niet stil. Ze delegeert in een conditionele bijzin het bukwerk naar Wientje.
6	Moeder	Otto	<i>Otto, dat kost je een vinger zo meteen</i>	Moeder dirigeert Otto door op een consequentie te wijzen.
7	Moeder	Otto	<i>Eh, eh, eh, eh, pets. Ja, mag niet.</i>	Otto wordt op zijn vingers getikt en met een algemene regel geconfronteerd.
8	Wientje	Moeder	<i>Mam.</i>	Wientje vraagt moeder het woord.
9	Moeder	Wientje	<i>Ja.</i>	Moeder geeft het woord aan Wientje.
10	Wientje	Moeder	<i>Weet je?</i>	Opnieuw een 'prestart'-sequentie.
11	Moeder	Wientje	<i>Vertel het eens</i>	
12	Wientje	Moeder	<i>Wanneer gaan we nou 'potje honing' doen?</i>	Wientje dringt erop aan dat het spelletje begint.
13	Moeder	Wientje	<i>Heb je het opgeruimd? Dan kom ik met je mee doen.</i>	Aan de voorwaarde om te gaan spelen is nog niet voldaan.
14	Wientje	Moeder	<i>Mam, ik hoef niet alles op te ruimen wat op de grond ligt, hè?</i>	Wientje onderhandelt over de vraag hoeveel ze op moet ruimen.
15	Moeder	Wientje	<i>Ik vind juist dat je het zo knap doet.</i>	Moeder gaat niet op de onderhandelingspoging in. Ze stimuleert het opruimen met een compliment.
16	Wientje	Moeder	<i>Ja, niet alle. Dit heeft Otje omgegooid.</i>	
17	Moeder	Wientje	<i>Oh, joh,</i>	Moeder geeft Wientjes tegenwerpingen weinig kans: ze zegt nogmaals wat er moet gebeuren en wijst op het resultaat.
18	Moeder	Otto	<i>als je het toch even oppakt, 's het toch zo weg. Bah, Otto, bah, bah, bah, bah, bah. ( ) Jongetje, je wordt verdomd vervelend. Bah, bah, mag jij niet.</i>	Moeder dirigeert Otto met uitroepen en een aanspreekterm (Otto heeft een tube met zalf in zijn mond gestopt). Ze doet een constatering over zijn gedrag en kiest het type 'je mag'.
19	Wientje	Moeder	<i>Zo, ik ben bijna klaar met het spul.</i>	Wientje doet een verheugende mededeling.
20	Moeder	Wientje	<i>Goed zo.</i>	Moeder reageert onmiddellijk met een compliment.
21	Moeder	Otto	<i>Eh afblijven. ( ) Eh. ( ) Afblijven, zoi mama.</i>	Otto wordt met een infinitief gedirigeerd. Vervolgens krijgt hij een uitroep te horen. Tenslotte wordt de infinitief geplaatst in het kader van wat moeder al eerder gezegd heeft.
22	Moeder	Wientje	<i>Nou, daar komt je beer aan voor het 'potje honing'. Oh, maar het is nog niet opgeraapt. ( ) Het is nog niet opgeraapt.</i>	Moeder wil met het spelletje beginnen, maar constateert eerst nog een feit.
23	Wientje	Moeder	<i>Maar mama, ik ben al wel ver, hè?</i>	Wientje vindt dat ze 'och niet stil gezelen heeft en vist mis-schen naar een complimentje.
24	Moeder	Wientje	<i>Ja, dat wel, hartstikke ver. ((Otto gooit van alles om, Wientje huilt))</i>	Moeder beaamt dat Wientje haar best doet.
25	Moeder	Otto	<i>Nou, daar valt voor Wientje niet tegen op te werken.</i>	Moeder geeft Otto een hint.
26	Moeder	Wientje	<i>Nou, dat mag je laten liggen, hoor Wien ( ) D'r om huilen helpt niet, want dan kan mama de hele dag wel blijven huilen.</i>	Ze dirigeert Wientjes gedrag met het type 'je mag'. Ze geeft Wientje een hint om maar met huilen op te houden.

Fragment 4.3.8: Moeder Roog probeert Wientje en Leonard rustig te krijgen (zie voor de verklaring der tekens de flap).

Achtergrondinformatie: Wientje en Leonard zijn nogal luidrechtig aan het spelen.

Nummer	Spreeker	Gedres- seerde	Tekst	Commentaar
1	Moeder	Meer	<i>Luisteren jullie even naar me.</i> ((Leonard en Wientje lachen hard))	Moeder vraagt de aandacht. Moeders vraag om aandacht mislukt.
2	Moeder	Meer	<i>Hoe hoe.</i> ((Leonard en Wientje schateren))	Ze probeert het nog een keer. Het mislukt opnieuw.
3	Erica	Moeder	<i>Wat moet je daar nou mee?</i>	Erica ziet de zaak hopeloos in. Ze geeft indirect aan Wientje en Leonard te kennen dat ook zij niet tevreden is over hun gedrag.
4	Moeder	Meer	<i>Eh, jullie mogen alleen naar de bereboot kijken</i> <i>als je nu eerst je pijama aan gaat doen.</i>	Moeder geeft twee aan elkaar gekoppelde directieven: één type 'je mag' en één type 'je doet'. De eerste mag pas opgevolgd worden als de tweede opgevolgd is. Beide directieven hebben eigenlijk tot doel de rust te herstellen.
5	Moeder	Leonard	((Leonard en Wientje krijsen)) <i>Heb je gesnapt wat ik zei?</i>	Leonard en Wientje geven geen gehoor aan moeders directieven. Moeder richt zich met een vraagdirectief tot één van beide kinderen.
6	Leonard	Moeder	((lachend)) <i>Jja.</i>	Leonard kan moeilijk onder een bevestigend antwoord uit.
7	Moeder	Wientje	<i>Heb jij begrepen wat ik zei?</i>	Moeder richt zich nu tot het andere kind.
8	Wientje	Moeder	<i>Ja.</i>	Ook Wientje moet wel 'ja' zeggen.
9	Moeder	Wientje	<i>Wil je dan even je pijama aan</i>	Moeder richt zich specifiek tot Wientje met een vraag naar haar bereidheid om de gewenste handeling te verrichten.
10	Leonard	Moeder	<i>gaan doen?</i>	Leonard geeft antwoord, hoewel Wientje iets gevraagd was.
11	Moeder	Leonard	<i>En jij gaat je pijama aan doen</i>	Wat moeder van Leonard verlangt, zegt ze in de beverende zinsmodus.
12	Wientje	Meer	<i>Ja.</i> <i>En twee, èèn</i>	Wientje verwijdt zich.
			<i>twee.</i> ((Leonard blijft lachen))	
13	Moeder	Leonard	<i>Leonard.</i>	Moeder roept Leonard tot de orde met een aanspreekterm.
14	Leonard	Moeder	<i>Ja. (>) Ja mama</i>	Leonard vat 13 op als een vraag om aandacht. Hij geeft moeder het woord. Moeder gaat er niet op in. Hij vraagt haar nogmaals iets te zeggen.
15	Moeder	Leonard	<i>Kun je normaal doen?</i>	Moeder dirigeert met het type 'kun je'.
16	Leonard	Moeder	<i>Ja, maar Wientje doet zo raar.</i> ((Leonard hijgt uit))	Leonard geeft antwoord: hij geeft Wientje de schuld.

aangrenzend paar leid ik af dat moeder haar aanspreekterm niet zo bedoelde. Aan de context kan een tweede argument ontleend worden voor deze interpretatie: het is duidelijk dat Leonard iets aan het doen is wat niet mag; het is onaannemelijk dat moeder Hoog eerst expliciet om aandacht zou vragen. Dat Leonard moeders aanspreekterm interpreteert als onderdeel van een 'prestart'-sequentie, hoeft niet perse 'boze opzet' te zijn: de 'prestart'-sequentie is immers een vrij regelmatig voorkomende sequentie in het gezin Hoog (zie par. 4.2.4).

Naar aanleiding van het bovenstaande wil ik even wat uitvoeriger stilstaan bij de functie van de 'prestart' in het verbale repertoire van moeder Hoog. Moeder Hoog vraagt weliswaar niet zo vaak om aandacht en toestemming om te spreken als haar kinderen, maar als zij het doet, bestaat haar eigenlijke gespreksbijdrage (de zgn. zelfselectie met toestemming, zie patroon 7 in bijlage 1) in 80% van de gevallen uit een directieve spreekhandeling. Zij overtreft in dit opzicht alle andere bij het onderzoek betrokken interactiedeelnemers ruim (Wientje behaalt met 25% de op één na hoogste score). Ik zal hiervan twee voorbeelden geven:

1 Moeder tegen Leonard: *Nardje?*

Leonard tegen moeder: *Ja.*

Moeder tegen Leonard: *Wil jij uit die zak die daar voor het raam staat voor mama de vleeswaren en de kaas halen?*

2 Moeder tegen Leonard: *Leonard?*

Leonard tegen moeder: *Ja.*

Moeder tegen Leonard: *Doe je zwembroek onder je judopak aan.*

Leonard tegen moeder: *Ja.*

Moeder tegen Leonard: *Ja. Dan kun je wel 'ja' zeggen, maar dan zul je ook die zwembroek moeten gaan halen.*

In de bovenstaande voorbeelden wordt de 'prestart'-sequentie in zuivere vorm afgewikkeld als inleiding op een directieve gespreksbijdrage. Het onderzoeksmateriaal bevat verder diverse sequenties waarin iets dergelijks gebeurt, maar geen sprake is van een 'prestart' in eigenlijke zin. Ik denk hier aan het verschijnsel dat we in fragment 4.3.6 (nummer 3) al gezien hebben: *Wien, wil je mij een plezier doen?* enz. Het is typerend voor moeder Hoog dat ze haar directieven in een eerste gespreksbijdrage slechts voor een deel geeft. Ze probeert op deze wijze een reactie uit te lokken. In een volgende beurt presenteert ze de rest van haar directief. Ik zal enkele voorbeelden van deze 'prestartdirectieven' laten zien (zie voor de verklaring van de tekens de flap).

1 Moeder Hoog tegen Wientje: *Oh, Wien, wil je mij een lol doen?*

(2,6)

Ja? (1,8)

Naast mama's bed staat mama's tas. An-

ders moet ik weer naar boven. (2,8)
En daar zit m'n geld in. Zoveel gel d //
zal ik

Wientje tegen moeder:

ik 't gaan halen?

Moeder tegen Wientje:

Graag.

2 Moeder tegen Leonard en Wientje: *Jongens, weet je wat ik wou doen na het eten? (1,0) Jullie even een kwartiertje in bad laten spelen.*

Wientje:

Holoioi.

Moeder tegen Leonard en Wientje: *Ja? (2,2) Goed idee?*

3 Moeder tegen Leonard en Wientje: *Zeg, weet je waarvoor ik naar boven kom?*

Leonard tegen moeder:

Nee.

Wientje tegen moeder:

Om ons uit bad te halen.

Moeder tegen Leonard en Wientje: *Om een verzoek in te dienen voor het wassen der smoelen. (>) Snoet wassen. (>) Uitstappen. (>) Uitstappen. Wie het eerst eruit is, krijgt de grootste handdoek.*

Deze voor moeder Hoog kenmerkende strategie vinden we bij moeder Laag niet. Het is opvallend hoe verschillend beide kinderen erop reageren. Wientje laat merken dat ze weet uit welke hoek de wind waait. De drie jaar oudere Leonard heeft het ófwel niet door, ófwel hij vindt het flauw en houdt zich van de domme. Eerlijk gezegd denk ik het laatste.

Het bovenbedoelde type formulering is overigens niet het enige middel waarmee moeder Hoog haar directieven in fasen presenteert. Ook met onafgemaakte beurten en lange pauzes in een beurt weet ze aandacht te trekken. Als ze Leonard een paar maal terechtgewezen heeft omdat hij zit te knoeien met het eten, werkt ze op de volgende manier naar een climax toe:

Moeder: *Ik vind Wien (>)*

Leonard tegen moeder: *Uhhh?*

Moeder: *Ik vind Wien (>)*

Leonard tegen moeder: *Wat vind je?*

Moeder: *Nou, dat Wien op het ogenblik beter en gezelliger eet (3,8)*

Wientje: *((lacht))*

Leonard: *((neurlet))*

Moeder: *als Leonard (>)*

Moeder: *terwijl jij toch dik drie jaar ouder bent.*

De voorafgaande voorbeelden laten zien dat moeder Hoog bij het geven van directieven op een bijzondere wijze gebruik maakt van verbeurtingstechnieken. Zij onderscheidt zich in dit opzicht duidelijk van

de overige bij het onderzoek betrokken interactiedeelneemers. Ik heb in het voorafgaande al enkele voorbeelden van het ontvangende repertoire van Leonard laten zien. Ik wil daar nu nog even wat uitvoeriger bij stilstaan. In Leonards ontvangende repertoire zijn de vragen naar de bereidheid oververtegenwoordigd. Dit kan een toevaligheid zijn, maar ik ben geneigd er meer achter te zoeken. Leonard vindt het op school moeilijk, hij is in vergelijking met Wientje aanzienlijk minder enthousiast over de zwemles en amuseert zich liever met de postzegels dan met judo. Als hij met Walter aan het 'postzegelen' is, speelt zich het volgende af:

Leonard: *Walter, ik zal* [
Moeder: [*Zo, Leonard, nu naar boven. Voeten wassen.*
Leonard: [*Judopakaan. Zwembroek aan.*
Leonard: [*Ik zal even een hele mooie postzegel laten zien.*

Leonard is verdiept in zijn postzegels en na verloop van tijd kiest moeder Hoog de formuleringen die ik twee pagina's hiervoor al heb laten zien. Leonard is een stille, teruggetrokken jongen waar moeder weinig hoogte van krijgt. Het is niet altijd overbodig om hem naar zijn bereidheid te vragen.

In fragment 4.3.9 komen interessante aspecten van de relatie tussen moeder Hoog en Leonard naar voren. Dit fragment (zie pag. 278, 279 en 280) is bijzonder gecompliceerd: zowel de dubbelzinnigheid ('ambiguity') als de multifunctionaliteit ('many-layered structure') van conversatie komt erin naar voren. Of het gespreksfragment een directief karakter draagt, is een cruciale vraag. Van een geheel vrijblijvend gesprek is, dacht ik, geen sprake. Leonards bereidheid tot een bepaalde handeling staat ter discussie. De discussie wordt door moeder met zo'n hardnekkigheid gevoerd dat ze de verdenking op zich laadt meer te willen bereiken dan alleen een uitwisseling van gedachten. Overduidelijke directieven komen echter nauwelijks voor. Leonard kan niet goed tegen zijn moeder op: zijn tegenwerpen worden voortdurend meteen weerlegd.

Met de bovenstaande voorbeelden is moeder Hoogs directieve stijl voldoende toegelicht. Ik zal nu ingaan op Wientjes directieve repertoire.

Het bleek niet eenvoudig een langer directief fragment te vinden waarin het initiatief aan de zijde van Wientje ligt. Haar directiviteit is meestal van korte duur en de kans van slagen staat vrij snel vast. Ik zal enkele voor Wientje typerende formuleringen laten zien.

Wientje vraagt om aandacht met formuleringen in deze geest: *Kijk eens wat een leuke bikini ik heb.* Ze dirigeert het bezoek met *Ome Kees, weet je, je moet een keer bij ons komen en dan eh gaan we naar de overburen. Moet u meegaan.*

Het volgende voorbeeld laat zien hoe ze om goederen vraagt:

Wientje: *Mama?*

Moeder: *Vertel het eens.*

Fragment 4.3.9 Moeder Hoog vraagt wat Leonard ervan vindt om naar een andere school te gaan (zie voor de verklaring der tekens de flap).

Achtergrondinformatie: Leonard is, nadat hij langdurig ziek geweest is, in de eerste klas blijven zitten. Hij is toen op een andere school, die verder uit de buurt is, geplaatst. Moeder probeert er achter te komen wat Leonard ervan vindt om weer naar zijn 'oude' school terug te gaan.

Nummer	Spreker	Gedres- seerde	Tekst	Commentaar
1	Moeder	Leonard	Nard?	Moeder vraagt om aandacht en toestemming om te spreken.
2	Leonard	Moeder	Ja.	Leonard geeft te kennen dat hij luistert.
3	Moeder	Leonard	Wat vind je ervan - Wat zou jij ervan vinden om naar die school van Walter te gaan, bij Walter in de klas?	Moeder vraagt nogal ingewikkeld - ze had ook kunnen zeggen: "wat vind jij ervan enz." - naar Leonards instelling. Het is niet uitgesloten dat moeder 'gewoon maar een vraag' stelt. Op grond van wat volgt, laadt moeder de verdenking op zich meer te willen.
4	Leonard	Moeder	Waarom? (>) Ik wil het niet en nog een keer helemaal niet, bij Walter.	De gelegenheid om Leonards wedervraag te beantwoorden, laat moeder voorbij gaan. Leonard wijst moeders 'voorstel' zeer heftig af.
5	Moeder	Leonard	Oh.	Een 'back-channel cue'.
6	Moeder	Leonard	Nee, zou je niet willen?	Moeder vraagt opnieuw naar Leonards bereidheid.
7	Leonard	Moeder	Nee.	Leonard geeft duidelijk antwoord.
8	Moeder	Leonard	Kun je ook vertellen waarom niet?	Moeder vraagt Leonard zijn motieven te expliciteren met het type 'kun je' (vgl. 4, waar Leonard hetzelfde aan moeder vroeg).
9	Leonard	Moeder	Nou, omdat als Maarten weer een keertje blijft zitten, dan ben ik weer bij Maarten als ik weer overga.	Leonard geeft zijn reden.
10	Moeder	Leonard	Maar die blijft niet zitten.	Moeder weerlegt Leonards argument.
11	Leonard	Moeder	Nee?	Een vragende 'back-channel cue'.
12	Moeder	Leonard	Nee.	Moeder geeft antwoord.
13	Leonard	Moeder	( )	Leonards onverstaanbare gemompel wordt onderbroken
14	Moeder	Leonard	(Maar 't is gewoon maar een vraag, zomaar. Niet leuk?)	Leonard blijft het antwoord op deze vraag schuldig.
15	Moeder	Leonard	Dus je zou niet naar die school willen?	Leonard blijft het antwoord weer schuldig.
16	Moeder	Leonard	Weet je wat het voordeel is? Dan wonen al je vriendjes in de buurt.	Moeder probeert haar voorstel leuk te maken, maar Leonard reageert nog steeds niet.
17	Moeder	Leonard	Dus je wilt echt naar die school blijven gaan?	Moeder vraagt opnieuw wat Leonard wil.
18	Leonard	Moeder	Ja (>)	Leonard antwoordt.
19	Leonard	Moeder	Alleen ( ) wil ik niet. (>)	Hij gaat er verder op door.
20	Leonard	Moeder	( )	Hij verliest een simultane start van moeder.
21	Moeder	Leonard	[Ik dacht: je zal wel bij Walter in de klas willen en dan samen // Nee.]	Moeder beweert (weliswaar voorzichtig, maar toch...) wat Leonard wil.
22	Leonard	Moeder		Dit tolereert Leonard niet. hij onderbreekt
23	Moeder	Leonard	Nee?	Een vragende 'back-channel cue'.
24	Leonard	Moeder	Nee, dan leer je niks.	Leonard licht zijn standpunt verder toe.
25	Moeder	Leonard	Nee?	Moeder luistert en wil meer weten.
26	Leonard	Moeder	Dan is er ook geen bal meer aan. Nee, want ze doen iedere dag circus. Iedere dag. Nou, gewoon, dan kun je het zo goed een vrije dag nemen.	Leonard legt uitvoerig uit.
27	Wientje	Leonard	Is toch fijn, circus?	Wientje vindt Leonards argument er juist voor pleiten om wel naar de bewuste school te gaan.
28	Leonard	Wientje	Iedere dag krijgen ze circus.	Iedere dag circus is Leonard teveel.

Fragment 4.3.9 (vervolg)

Nummer	Spreker	Geadres- seerde	Tekst	Commentaar
29	Moeder	Leonard	<i>Monica en Reinoud zitten ook in die klas. (Leonard reageert niet en er gaat een flinke tijd overheen voordat het onderwerp opnieuw aan- gesneden wordt)</i>	Moeder probeert Leonard opnieuw te overtuigen.
30	Moeder	Leonard	<i>Hee, nou weet ik nog niet waarom jij het niet leuk vindt om naar die school te gaan waar Walter op zit. Kom je bij Walter in de klas. (>) En bij Reinoud en Sandra.</i>	Moeder gooit opnieuw een balletje op. Leonard gaat er allesbehalve gretig op in.
31	Leonard	Moeder	<i>Ja, die zitten bij Walter in de klas, in de derde. Nou en later gaan ze me allemaal lekker uitslachten, omdat ik blijf-blijf zitten.</i>	Leonard is bang om uitgelachen te worden.
32	Moeder	Leonard	<i>Waarom? (>) Die vriendjes van jou die nou in de derde zitten, lachen jou toch niet uit? Die zit- ten dan in de vierde en jij in de derde.</i>	Moeder vindt Leonards angst ongegrond.
33	Leonard	Moeder	<i>Ja, maar als iemand blijft zitten, dan heb ik toch weer een vriendje of vriendinnetje erbij</i>	Leonard gebruikt dit als argument voor zijn standpunt hij vindt teveel vriendjes kennelijk niet leuk.
34	Moeder	Leonard	<i>Maar blijft er een zitten?</i>	Moeder vraagt zich af of Leonards overweging reëel is.
35	Leonard	Moeder	<i>Dat weet je nooit</i>	
36	Moeder	Leonard	<i>En Leon is toch ook teruggezet uit de derde naar de tweede. Die is toch je vriendje niet</i>	Met een voorbeeld weerlegt moeder Leonards redenering dat hij vriendjes zou moeten worden met een kind dat blijft zitten.
37	Leonard	Moeder	<i>Is mijn vriendje wel.</i>	Het voorbeeld klopt niet
38	Moeder	Leonard	<i>Nou (>) Dus je vindt het leuk op deze school?</i>	Moeder kan 37 moeilijk bestrijden. Ze komt terug op haar oude thema. wat wil Leonard?
39	Leonard	Moeder	<i>Ja</i>	Leonard bevestigt dat hij de school waar hij nu op zit leuk vindt.
40	Moeder	Leonard	<i>Oh, die andere school, dan kun je zelf naar school fietsen. (>) Vind je dat niet fijn?</i>	Moeder probeert Leonard nogmaals tot andere gedachten te brengen.
41	Leonard	Moeder	<i>Ja, dan moet je weer helemaal voor Wientje rij- den.</i>	Als Leonards reactie uitblijft, stelt ze een vraag. Leonard brengt naar voren dat moeder Wientje toch moet brengen en halen.
42	Moeder	Leonard	<i>Wat voor Wientje? Nee, dan gaat Wientje ook naar die school.</i>	Leonard gaat van een verkeerde veronderstelling uit.
43	Wientje	Meer	<i>Ja.</i>	Wientje beaamt dit.
44	Moeder	Leonard	<i>Viakbij. Dan kunnen jullie samen op de fiets 'smorgens naar school.</i>	Als Leonard van school wisselt, heeft dit plezierige consequenties
45	Wientje	Meer	<i>Als die weer begint, hoeveel jaar ben ik dan?</i>	Wientje mengt zich in het gesprek. Wientjes beurt kan het begin zijn van een inhoudelijke ombuiging van het gesprek.
46	Moeder	Wientje	[6	Moeder en Leonard antwoorden tegelijkertijd.
47	Leonard	Wientje	[6.	
48	Wientje	?	(	
49	Moeder	Leonard	[samen op maandag.	Wientje probeert iets te zeggen, maar wordt onderbroken. Moeder laat het onderwerp niet los.
50	Wientje	Moeder	<i>Mama, kijk eens, ik heb een briefje gekregen dat ik op dezelfde school zit waar ik nou zit.</i>	Wientje dirigeert moeder met een imperatief en brengt naar voren wat ze waarschijnlijk in 48 ook al wilde zeggen.
51	Moeder	Wientje	<i>Ja, maar misschien mag je wel naar de andere school waar Walter ook op zit.</i>	Moeder past Wientjes gespreksbijdrage in in haar aanvankelijke thema (n.b. 'je mag').
52	Wientje	Moeder	<i>Hee.</i>	Wientje ligt ook dwars.
53	Leonard	Moeder	<i>Ik wil dat niet.</i>	Leonard is zeer gedecideerd
54	Wientje	Moeder	<i>Ik ook niet.</i>	Wientje neemt hetzelfde standpunt in als Leonard.

Fragment 4.3.9 (vervolg)

Nummer	Spreeker	Gedrees- seerde	Tekst	Commentaar
55	Leonard	Moeder	<i>Eén twee drie af.</i>	Leonard heeft er genoeg van.
56	Moeder	Wientje	<i>Jij ook niet, Wien?</i>	Moeder vraagt naar Wientjes bereidheid.
57	Wientje	Moeder	<i>Nee.</i>	Wientje wil dat ook niet.
58	Moeder	Meer	<i>Dus jullie willen niet naar die andere school.</i>	De conclusie moet zijn dat ze allebei niet willen.
59	Wientje	Moeder	<i>Nee.</i>	Leonard en Wientje beamen deze conclusie.
60	Leonard	Moeder	<i>Nee.</i>	
61	Wientje	Moeder	<i>Ik wil wel, mama, naar die school. Kan ik lekker clowntjes zien.</i>	Wientje bedenkt zich: ze vindt circus eigenlijk best wel leuk.
62	Leonard	Moeder	<i>Nou, ikke niet hoor.</i>	Leonard laat zich niet ompraten.
63	Wientje	Meer	<i>Oh, wat leuk, lekker clowntjes zien.</i>	Vooral de clowntjes trekken Wientje aan.
64	Leonard	Wientje	<i>Oh, maar ikke niet.</i>	Leonard vindt het nog steeds niet aantrekkelijk.
65	Moeder	Leonard	<i>Goh, ik dacht: Leonard is hartstikke blij als hij naar dezelfde school mag als</i>	Het onderwerp is nog niet afgesloten.
66	Leonard	Moeder	<i>Nee.</i>	
67	Wientje	Moeder	<i>Ik wil wel mama.</i>	
68	Leonard	Moeder	<i>Maar ik niet.</i>	
69	Wientje	Meer	<i>Iedere dag lekker kermis.</i>	
70	Moeder	Leonard	<i>Geen mens lacht jou uit.</i>	Het in 31 naar voren gebrachte argument van Leonard wordt bestreden.
71	Leonard	Moeder	<i>[Nee, maar ik wil het niet.</i>	Ferdinand wint een simultane start van Wientje. Hij houdt voet bij stuk.
72	Wientje	?	<i>{</i>	
73	Moeder	Leonard	<i>'t Hoef ook helemaal niet. 't Was gewoon maar - mama wou er gewoon maar eens over praten met jullie. Ik vond het leuk om te weten wat jullie ervan dachten.</i>	Moeder verzacht haar aandringen.
74	Moeder	Leonard	<i>Keet trappen in de klas met Walter.</i>	Ze kan het niet laten om toch nog een hint te geven.
75	Wientje	Moeder	<i>Maar mama, mij lachen ze niet uit, hè?</i>	Dit is pijnlijk voor Leonard: Wientje hoeft nergens bang voor te zijn.
76	Moeder	Wientje	<i>Natuurlijk niet.</i>	

Wientje: *Zet je ook de pindarotsjes op tafel?*

Moeder: *Ja, natuurlijk.*

((Na verloop van tijd))

Wientje: *Mama, wanneer pak je nou de pindarotsjes?*

Wientje vraagt eerst het woord met een 'prestart'. Daarna stelt ze een vraag over de gewenste handeling. Als deze niet tot het beoogde effect leidt, komt ze met een ingenieuze formulering: ze vraagt naar het tijdstip waarop de gewenste handeling plaatsvindt, in de hoop dat deze onmiddellijk volgt (vgl. Labov en Fanshel 1977: 167). In de fragmenten 4.3.6 en 4.3.7 en in het voorbeeld in paragraaf 4.3.4 is naar voren gekomen dat ze haar machteloosheid probeert uit te buiten met tegendirectieven in de geest van *Ik kan dat niet*. Wientje Hoog is alleen als initiatiefneemster bij langere sequenties betrokken wanneer ze in een spel verwickeld is: *Ja, kijk, dan moet je zo zitten, hè, en dan moet je raden wie de dief is. En als je roept: 'Beer, beer waar is je potje honing?', dan moet je ( ) pakken. Eerst smullen. En dan zeggen 'de helft is voor morgen', enz.* Tenslotte zullen we met fragment 4.3.10 (pag. 282 en 283) laten zien hoe oma moeder Hoog dirigeert. Oma laat het reilen en zeilen in het gezin Hoog niet langs zich heen gaan (zie ook par. 4.3.2). Ze gebruikt herhaalde malen het type 'je mag' en plaatst zich daarmee in de positie van iemand die toestemming geeft en weigert. Haar directieve stijl wordt verder gekenmerkt door indirectheid en 'understatements'.

De belangrijkste conclusie uit het voorafgaande moet zijn, dat moeder Hoog de touwtjes goed in handen heeft. Ze stelt eisen en houdt voet bij stuk. Bij het geven van directieven maakt ze een tactisch gebruik van verbeurtingstechnieken als aandacht vragen en pauzeren. Sancties gebruikt ze alleen als het haar ècht te gek wordt. De kinderen Hoog zijn van huis uit discipline gewend.

4.3.6 Enkele aanvullende gegevens over de 'directieve stijl' van de gezinnen, de moeders en de kleuters

4.3.6.1 Aankleding

De gezinnen verschillen niet wat betreft de mate waarin men zijn directieven aankleedt: in beide gezinnen gebeurt dit in ongeveer 42% van de gevallen.

De gezinnen verschillen wel wat betreft de middelen waarmee men de directieven aankleedt. In het gezin Hoog gebruikt men in vergelijking met het gezin Laag vaker een aanspreekterm ($p < .01$). De directieven in het gezin Laag worden in vergelijking met die in het gezin

Fragment 4.3.10: Oma probeert te bereiken dat moeder Hoog meer rust neemt en minder eet (zie voor de verklaring der tekens de flap).

Achtergrondinformatie: Moeder Hoog heeft last van bloedstollingen in haar benen. Oma is bezorgd over haar dochter.

Nummer	Spreker	Geadresseerde	Tekst	Commentaar
1	Oma	Moeder	<i>Je mag niet lopen.</i>	Oma dirigeert moeder met het type 'je mag'.
2	Moeder	Oma	<i>Nee, doe ik ook niet.</i>	
3	Oma	Moeder	<i>Nee, ik dacht al wat zit je toch rustig.</i>	Een beetje spottend bestrijdt oma 2.
4	Oma	Rakker	<i>Hoor je dat? De vrouw zegt dat ze niet loopt. Wist je dat de vrouw jokte? Nee hè, Rakker? Is er bij jou niet bij, hè? ((na verloop van tijd))</i>	Oma richt zich tot het hondje Rakkertje, en indirect ook tot moeder. De tendens van het verhaal is dat ze ontevreden is over moeders rusteloosheid.
5	Oma	Moeder	<i>Je mocht niet lopen.</i>	Oma dirigeert opnieuw. Met de verleden tijd verwijst ze naar eerdere instructies.
6	Moeder	Oma	<i>Doe ik ook niet. Toch moet ik zo nu en dan echt naar de wc hoor. [Ik kan het echt niet laten.</i>	
7	Oma	Moeder	<i>[Ja, ja dat is waar. ((na verloop van tijd))</i>	Oma interrumpeert moeder spottend: smoesjes zijn goed
8	Oma	Moeder	<i>Jij mag geen borrel.</i>	Oma dirigeert met het type 'je mag'.
9	Moeder	Oma	<i>Ik mag geen borrel. Welja. 't Is vrijdagavond. Vrijdagavond mag alles. (>) Ja hoor.</i>	
10	Oma	Moeder	<i>Heb je echt vanmiddag gelegen?</i>	Oma controleert moeder.
11	Moeder	Oma	<i>Ja. Heerlijk. Zalig. ((dan volgt het fragment 4.2.1 dat we ook bij de de beurtenanalyse als voorbeeld gebruikt hebben. De algemene tendens is dat moeder zich volgens oma te druk maakt)).</i>	
12	Moeder	Erica	<i>Zeg, Erica, pak nog een borrel. Hèhè, gelukkig, ze doet het. Ik mag volgens moeder niet meer.</i>	De imperatief wordt door Erica onmiddellijk opgevolgd. Moeder steekt een beetje de draak met oma's directieven.
13	Oma	Moeder	<i>Nee.</i>	Oma beaamt het laatste deel van 12 onmiddellijk.
14	Moeder	Erica	<i>Een bodempje nog, Erica.</i>	Moeder dirigeert Erica met een ellipsis.
15	Erica	Moeder	<i>Een bodempje.</i>	Een 'back-channel cue'.
16	Moeder	Erica	<i>Een halfje.</i>	Een ellipsis waarmee iets meer gevraagd wordt.
17	Oma	Moeder	<i>Er moet tien pond af. Nou met dit soort dingen: dit zet hard aan, he. Nootjes en drank en [Ja,</i>	Oma wijst op een noodzaak. Ze voegt er hints aan toe.
18	Moeder	Oma	<i>maar ik heb nog geen nootje gegeten.</i>	Moeder onderbreekt oma en wijst op een verkeerde veronderstelling.
19	Oma	Moeder	<i>Nee, maar het waait er niet af.</i>	Oma dringt opnieuw op matiging aan.
20	Moeder	Oma	<i>Nee, het waait er niet af. 't Gaat er heus wel af. Ik doe het alleen wat geleidelijk aan.</i>	Moeder beaamt 19. Ze pleit voor een geleidelijke aanpak.
21	Oma	Moeder	<i>Trouwens, als daar acht pond af zijn, dat scheelt je in je been en dan zitten je schoenen beter.</i>	Oma neemt er genoeg mee als er acht pond af zijn (vgl 17). Ze blijft erop aandringen dat moeder vermagert.
22	Moeder	Oma	<i>Oh, maar mijn schoenen zitten goed. Ik ben zo mager geworden.</i>	Moeder bestrijdt oma's argument. Ze beweert dat ze afgevallen is.
23	Oma	Moeder	<i>Nee, jij bent niet zo mager geworden.</i>	Oma bestrijdt moeders bewering.
24	Moeder	Oma	<i>Oh nee [//</i>	Moeder wordt onderbroken.
25	Oma	Moeder	<i>[Dan ben je nog stevig genoeg. Ja, 't is nou eenmaal niet anders. 't Is toch waar. Maar</i>	Oma wijst op een aantal feiten die voor haar dochter de aanleiding zouden moeten zijn om te vermageren.

Fragment 4.3.10 (vervolg)

Nummer	Spreker	Geadres- seerde	Tekst	Commentaar
26	Moeder	Oma	ja, 't is voor [zo'n been Ik doe het allemaal op mijn eigen manier. Laat me nou maar lekker. 't Helpt toch allemaal niets. (na verloop van tijd)]	Moeder onderbreekt oma. Ze wil haar eigen gang gaan.
27	Moeder	Oma	Hai, mam, ik ga toch plassen.	Moeder daagt oma uit.
28	Oma	Meer	Een hopeloos kind om in bed te houden. (tijdens de avondmaaltijd)	Oma gaat erop in. ze constateert een feit.
29	Moeder	Meer	Ik pimpel lekker door vanavond. Het mag tenslot- te niet van moeder.	Moeder daagt oma weer uit.
30	Oma	Moeder	En dan is het juist zo fijn.	Oma wijst op het bekoorlijke van dwarsliggen.
31	Vader	Moeder	Van je eigen moeder niet?	Vader mengt zich in het spelletje.
32	Moeder	Vader	Nee	
33	Oma	Vader	Nee, ze zat te schrokken en ik vind [//	Oma uit haar ongenoegen over moeder tegen vader. Ze overdrijft. Va- der onderbreekt oma. Hij speelt met oma mee.
34	Vader	Oma	Zat ze te schrokken?	
35	Moeder	Meer	Ohohoh.	Moeder protesteert.
36	Oma	Vader	Ja zeker. (>) [Te schransen.	Oma en vader gaan verder.
37	Vader	Oma	Zat ze te schrokken? Te schransen?	
38	Oma	Vader	Ja, joh, dan moet je maar op tijd thuis komen. Dan zie je dat beter.	Vader krijgt ook een veeg uit de pan: hij is te weinig thuis.
39	Vader	Oma	Ja, maar ik ben ook op tijd thuis geweest. Maar ja, weet je, als ik voor die tijd thuis kom, bel ik al- tijd even op. Dan kan ze de spullen nog even opzij leggen. Anders moet ik er iets van zeggen.	Vader gaat op oma's lichte verwijt in. Het gesprek over moeders lijn brengt hij tot een grappig einde.

Hoog vaker aangekleed met een uitroep ($p < .01$).

Beide moeders kleden hun directieven iets meer dan gemiddeld aan. De moeders doen het op de voor hun gezin als geheel typerende manier. Mieke en Wientje verschillen significant wat betreft de mate waarin ze hun directieven aankleden met aanspreektermen en uitroepen (Wientje doet het in 45,5% van de gevallen; Mieke in 26,7% van de gevallen). Dit verschil tussen de kleuters wordt vooral veroorzaakt door hun verschillend gebruik van aanspreektermen: Mieke laat haar directieven slechts in 4,9% van de gevallen van zo'n term vergezeld gaan; Wientje doet dit in 34,5% van de gevallen. Ik heb de indruk dat Wientje in vergelijking met Mieke meer moeite doet om haar directieven aardig te laten klinken.

Zowel voor Wientje, als ook voor haar moeder, zijn de imperatieven en de vragen naar de bereidheid van de geadresseerde de typen die bij uitstek aangekleed worden. Moeder Hoog kleedt verder ook de ellipsen meer dan gemiddeld aan, Wientje de toestemmingsdirectief en de vraagdirectief.

De typen die Mieke meer dan gemiddeld aankleedt, zijn de imperatief, 'je moet' en 'je doet'. Moeder Laag kleedt vooral haar ellipsen meer dan gemiddeld aan.

4.3.6.2 De indirecte geadresseerdheid

In het gezin Laag komen 97 indirect geadresseerde directieven voor; in het gezin Hoog 77. Een toetsing van deze gegevens leidt niet tot een significant resultaat.

In het gezin Laag is het vooral moeder Laag die veel gebruik maakt van de indirecte geadresseerdheid (75 keer). Moeder Hoog gebruikt deze vorm van indirecteerdheid minder dan half zo vaak (33 keer). In het gezin Hoog geven de relatieve buitenstaanders verhoudingsgewijs veel indirect geadresseerde directieven.

Meer dan twee derde deel van moeder Laags indirect geadresseerde directieven is, terwijl ze specifieke personen beoogt te reguleren, tot een algemeen publiek gericht (55 observaties). Ook richt zij zich vrij vaak tot de kleine kinderen Elsje en Ingrid met uitingen die voor Mieke of Elise (of beiden) een directief karakter dragen. In het gezin Hoog komt de combinatie van een algemene geadresseerde en een specifieke geregleerde minder voor dan in het gezin Laag (de cijfers bedragen resp. 24 keer en 68 keer).

Verder komt in de kwantificeringen nog naar voren dat moeder Laags indirect geadresseerde directieven vrij vaak een constatering over het feitelijk gedrag van haar kinderen inhouden.

De bovenstaande kwantitatieve gegevens leiden tot de conclusie dat de indirecte geadresseerdheid in het gezin Laag van een andere aard is dan die in het gezin Hoog. In het gezin Hoog wordt het middel gebruikt als een tactische inkleding van de directiviteit. In het gezin Laag, en vooral door moeder Laag, wordt ermee geklaagd. Moeder Laags indirecte geadresseerdheid (*Wat zijn je zusjes toch stout*) getuigt van machteloosheid. De indirecte geadresseerdheid in het ge-

zin Hoog (b.v. fragment 4.3.10, nummer 4) getuigt van raffinement. De gespreksfragmenten in de voorafgaande paragraaf bevatten diverse illustraties van deze conclusie.

4.3.6.3 De zgn. bijzonderheden

In tabel 4.3.5 staan de belangrijkste resultaten van ons onderzoek

Tabel 4.3.5: Een vergelijking van de directieve repertoires van de gezinnen, de moeders en de kleuters wat betreft de 'bijzonderheden'

Bijzonderheden	gezinnen	moeders	kleuters
1 Wordt de directief vergezeld door een zgn. redengevende bewering?	-	-	L > H
2 Bevat de beurt waarvan de directief deel uitmaakt andere, niet met de directief verband houdende uitingen?	H >> L	H > L	H >> L
3 Maakt de directief deel uit van een syntactisch complexe zin?	H > L	-	-
4 Specificieert de directief een handeling uit een grotere reeks samenhangende handelingen?	H >> L	H >> L	H >> L
5 Maakt de directieve 'move' deel uit van een reeks directieve spreekhandelingen die samen één handeling beogen?	H >> L	H >> L	-
6 Is de directief aan een bepaalde termijn gebonden?	-	-	-
7 Is de directief aan een conditie gebonden?	-	-	-
8 Is de directief blijvend geldig?	-	-	-
9 Is het directieve betekenisaspect van de 'move' zwak?	-	-	-
10 Is de spreker met zijn spreekhandeling aan het 'vissen'?	H >> L	H >> L	X
11 Is de directief schertsend?	-	-	L > H
12 Vormt de 'move' een uitleg van een voorafgaande 'move'?	-	-	-
13 Vormt de 'move' een letterlijke herhaling van een voorafgaande 'move'?	L >> H	-	L >> H
14 Steunt de spreker met zijn directief een voorafgaand spreker?	-	-	-
15 Geeft de spreker met zijn formulering toe aan de geadresseerde?	-	-	-
16 Is de directief niet helemaal spontaan?	H >> L	-	-
17 Is de directief niet afgemaakt?	H >> L	H >> L	H > L

L = Laag

H = Hoog

> = overtreft significant

>> = overtreft sterk significant

- = niet verschillend

x = geen gegevens

wat betreft de zgn. bijzonderheden samengevat.

Ik heb er in paragraaf 2.5.3.3 al op gewezen dat aan de metingen van deze 'bijzonderheden' problemen verbonden zijn en aan de resultaten van deze metingen moet dan ook geen al te absolute betekenis verbonden worden.

De meest saillante punten kunnen als volgt toegelicht worden:

- 1 Mieke laat in vergelijking met Wientje haar directieven vaker vergezeld gaan van een zgn. redengevende bewering. De moeders en de gezinnen verschillen wat dit betreft niet.
- 2 De directieve beurten in het gezin Hoog bevatten in vergelijking met die in het gezin Laag vaker zgn. andere elementen (zie par. 2.5.3.3). Dit geldt niet alleen voor de gezinnen, maar ook voor de moeders en de kleuters.
- 3 In het gezin Hoog maken de directieven vaker deel uit van een syntactisch complexe zin. De directieven van de moeders en de kleuters verschillen wat dit betreft niet.
- 4 In het gezin Hoog specificeren de directieven vaker een handeling uit een grotere reeks handelingen. Dit verschil tussen de gezinnen vinden we zowel bij de moeders, als ook bij de kleuters terug.
- 5 In het gezin Hoog wordt de directieve bedoeling vaker verspreid over verschillende 'moves', dus stapsgewijs, duidelijk gemaakt. Mieke Laag is de enige in de tabel opgenomen interactiedeelneemer die dit nooit doet.
- 6 In het gezin Hoog 'vist' men vaker ergens naar dan in het gezin Laag. Vooral moeder Hoog doet dit regelmatig.
- 7 Mieke maakt in vergelijking met Wientje meer geintjes wanneer ze een directief geeft (zie onder 11: is de directief schertsend?).
- 8 In het gezin Laag worden de directieven vaker letterlijk herhaald dan in het gezin Hoog. De moeders blijken wat dit betreft niet te verschillen. De kleuters wel: Mieke overtreft Wientje.
- 9 In het gezin Hoog is een groter deel van het directieve repertoire niet helemaal spontaan. De moeders en de kleuters verschillen niet.
- 10 De niet afgemaakte directieven komen vaker voor in het gezin Hoog dan in het gezin Laag. Dit verschil zien we ook bij de moeders en de kleuters optreden.

Onlangs de meestal intuïtieve wijze van meten komen de gegevens in de tabel mijns inziens vrij goed overeen met aspecten van de directiviteit die ook in de gespreksfragmenten naar voren gekomen zijn. In het gezin Laag bevat het directieve repertoire veel letterlijke herhalingen. Het is typerend voor het gezin Hoog dat men met een reeks van 'moves' op een eindpunt afgaat. Vanuit de deficiëntieliteratuur zou men misschien ook in de volgende opzichten verschillen verwachten: is de directief aan een bepaalde termijn of conditie gebonden of blijvend geldig? Deze verschillen komen niet in de kwantificeringen naar voren.

4.3.7 Enkele variabelen uit de directieanalyse die verband houden met de opvattingen van Bernstein

De rapportering van de nu volgende variabelen staat in het perspectief van de vraag wat de beperkingen en de mogelijkheden zijn van een kwantificering van de bij het geven van een directief gekozen formuleringen in het licht van de deficiëntie-differentiediscussie. Voor de beantwoording van deze vraag beperk ik me tot een selectie van de gegevens van de gezinnen, de moeders en de kleuters.

In de eerstvolgende paragraaf (4.3.7.1) wordt het directieve repertoire behandeld onder het opzicht 'hoofdtype 1' (zie par. 2.5.3.4). Daarna komen achtereenvolgens de opzichten 'hoofdtype 2', 'explicitieit' en 'strategie' (zie eveneens par. 2.5.3.4) aan de orde (par. 4.3.7.2 t/m 4.3.7.4). Paragraaf 4.3.7.5 tenslotte is gewijd aan de interpretatie en de discussie van de resultaten in de paragrafen 4.3.7.1 t/m 4.3.7.4.

Ik ga niet al te uitvoerig in op de vraag naar de relatie tussen extralinguale variabelen en de opbouw van het directieve repertoire. De redenen hiervoor zijn in paragraaf 4.3.1 al uiteengezet. Wat dit betreft passeren slechts de volgende drie vragen de revue:

- 1 verschillen de gezinnen onder relatief gelijke (zie par. 4.1) omstandigheden?
- 2 is de opbouw van het directieve repertoire van de gezinnen een constant gegeven over de verschillende opnamedagen?
- 3 is Wientjes directieve repertoire, afhankelijk van het feit of ze in een spel betrokken is, verschillend opgebouwd?

Ik ga ook niet in op de gegevens van de andere bij het onderzoek betrokken interactiedeelnemers, omdat deze weinig nieuwe gezichtspunten bevatten: in de paragrafen over de typen en de thema's en ook in de behandeling van de gespreksfragmenten zijn de meest opvallende aspecten van hun directieve repertoire al naar voren gekomen.

4.3.7.1 'Hoofdtype 1'

Tabel 4.3.6 geeft voor beide gezinnen, beide moeders en beide kleuters een overzicht van de opbouw van het directieve repertoire wat betreft 'hoofdtype 1'. Van de moeders en de kleuters zijn zowel de gegevens als spreker, als ook die als gereguleerde opgenomen.

De gezinnen verschillen zeer sterk significant. In het gezin Laag is men relatief indirect; in het gezin Hoog maakt men meer gebruik van kaders. Vooral de inbeddingen van de propositionele inhoud in een kader dat samenhangt met de condities voor het slagen van de spreekhandeling komen in het laatstgenoemde gezin opvallend veel vaker voor (meer dan dubbel zo frequent).

Ook het actieve repertoire van de moeders verschilt zeer sterk sig-

Tabel 4.3.6: Opbouw van het directieve repertoire van de gezinnen, de moeders en de kleuters wat betreft hoofdtype 1 (percentages)

	Hoofdtype 1					Totaal
	direct	ellips	kader i.v.m. slagen	kader, niet i.v.m. slagen	indirect	
Gezin Laag	28,9	7,0	6,0	11,8	46,3	100 %
Moeder als spreker	23,3	4,5	6,2	11,3	54,8	100 %
Kleuter als spreker	24,6	17,4	7,6	9,8	40,7	100 %
Moeder als gereguleerde	21,2	13,7	9,6	16,4	39,0	100 %
Kleuter als gereguleerde	22,5	6,9	7,5	17,7	45,4	100 %
Gezin Hoog	25,5	7,2	13,4	14,8	39,2	100 %
Moeder als spreker	28,4	5,5	12,5	11,9	41,7	100 %
Kleuter als spreker	25,8	9,5	7,1	26,8	30,9	100 %
Moeder als gereguleerde	18,3	9,6	12,9	18,3	40,8	100 %
Kleuter als gereguleerde	28,9	5,2	12,3	11,3	42,4	100 %

nificant. Moeder Laag behaalt qua indirectheid een erg hoge score. Moeder Hoog scoort hoog onder de noemer 'kader in verband met slagen': in vergelijking met moeder Laag doet zij dit meer dan dubbel zo vaak. Ook is moeder Hoog in vergelijking met moeder Laag directer.

Het actieve repertoire van Wientje en Mieke verschilt eveneens ($p < .001$). Mieke Laag gebruikt vaker dan Wientje Hoog een elliptische of indirecte formulering. Wientje overtreft Mieke onder de noemer 'kader, niet in verband met slagen'.

Het ontvangende repertoire van de beide moeders vertoont grote overeenkomsten. Dat van de kleuters verschilt ($p < .01$). Wientje wordt vaker op een directe manier gereguleerd. Ook brengt men tegen haar vaker een formulering van het hoofdtype 'kader in verband met slagen' naar voren. Mieke wordt in vergelijking met Wientje iets vaker indirect gereguleerd. Haar ontvangende repertoire bevat vooral meer formuleringen van het hoofdtype 'kader, niet in verband met slagen'.

Ook onder relatief gelijke omstandigheden treden de hierboven geconstateerde verschillen tussen de gezinnen op ($p < .001$).

In beide gezinnen varieert de opbouw van het directieve repertoire wat betreft 'hoofdtype 1' over de verschillende opnamedagen ($p < .001$). De belangrijkste verschillendoen zich echter op drie van de vier opnamedagen voor, zodat de algemene gegevens de dagelijkse gang van zaken redelijk lijken te weerspiegelen.

Wientjes directieve repertoire is, afhankelijk van het feit of ze in een spel betrokken is, anders opgebouwd ($p < .001$). Zij gebruikt in het spel weinig directe en elliptische formuleringen, de andere hoofdtypen gebruikt ze relatief frekwent.

4.3.7.2 'Hoofdtype 2'

Tabel 4.3.7 geeft, analoog aan tabel 4.3.6, de opbouw van het directieve repertoire weer wat betreft 'hoofdtype 2'.

Tabel 4.3.7. Opbouw van het directieve repertoire van de gezinnen, de moeders en de kleuters wat betreft hoofdtype 2 (percentages)

	Hoofdtype 2			Totaal
	direct	ingebod	indirect	
Gezin Laag	35,9	17,8	46,3	100 %
Moeder als spreker	27,8	17,4	54,8	100 %
Kleuter als spreker	41,9	17,4	40,7	100 %
Moeder als gereguleerde	34,9	26,0	39,0	100 %
Kleuter als gereguleerde	29,4	25,2	45,4	100 %
Gezin Hoog	32,7	28,1	39,2	100 %
Moeder als spreker	33,9	24,4	41,7	100 %
Kleuter als spreker	35,2	33,9	30,9	100 %
Moeder als gereguleerde	27,9	31,3	40,8	100 %
Kleuter als gereguleerde	34,0	23,6	42,4	100 %

De resultaten zijn globaal van dezelfde strekking als die in de voorafgaande paragraaf. De gezinnen verschillen zeer sterk significant. De gezinnen zijn op een andere manier indirect in het gezin Laag kiest men vaker voor een vorm van indirectheid waarbij de handeling en de agens niet gespecificeerd worden; in het gezin Hoog presenteert men de gevraagde handeling en de agens in een kader. De beide moeders verschillen eveneens zeer sterk significant. Moeder Laag geeft uitgesproken veel 'echte' indirecte directieven. Moeder Hoog scoort op de twee andere punten hoger.

Mieke is òf direct, òf indirect, Wientje maakt meer gebruik van tussenvormen ($p < .001$).

Het ontvangende repertoire van de moeders is qua 'hoofdtype 2' hetzelfde opgebouwd, dat van de kleuters ook. Wat dit laatste betreft wijken de resultaten qua 'hoofdtype 2' af van die qua 'hoofdtype 1'.

Ook onder relatief gelijke omstandigheden maakt men in het gezin Hoog meer gebruik van inbeddingen, in het gezin Laag meer van 'echte' indirecte formuleringen ($p < .001$).

In beide gezinnen is de dag van opname van belang voor de samenstelling van het directieve repertoire wat betreft 'hoofdtype 2' ($p < .001$). De variatie is van dezelfde aard als de variatie wat betreft 'hoofdtype 1'.

Of Wientje in een spel betrokken is, is van belang voor de opbouw van haar directieve repertoire ($p < .001$). In een spelsituatie kiest ze weinig directe formuleringen en veel inbeddingen en indirecte formuleringen.

4.3.7.3 Explicietheid

In tabel 4.3.8 staan de belangrijkste resultaten van het onderzoek

Tabel 4.3.8: Opbouw van het directieve repertoire van de gezinnen, de moeders en de kleuters wat betreft explicietheid (percentages)

	Explicietheid		Totaal
	expliciet	impliciet	
Gezin Laag	67,1	32,9	100 %
Moeder als spreker	62,9	37,1	100 %
Kleuter als spreker	64,3	35,7	100 %
Moeder als gereguleerde	62,2	37,8	100 %
Kleuter als gereguleerde	64,9	35,1	100 %
Gezin Hoog	66,9	33,1	100 %
Moeder als spreker	63,5	36,5	100 %
Kleuter als spreker	75,6	24,4	100 %
Moeder als gereguleerde	62,7	37,3	100 %
Kleuter als gereguleerde	64,0	36,0	100 %

wat betreft de explicietheid weergegeven.

Noch de gezinnen noch de moeders verschillen op dit punt. De kleuters verschillen wat betreft hun actieve repertoire wél ($p < .01$), wat betreft hun passieve repertoire niet. Wientje is in verhouding erg expliciet.

Ook onder relatief gelijke omstandigheden verschillen de gezinnen niet.

De explicietheid van het gezin Laag varieert over de verschillende opnamedagen ($p < .01$), die van het gezin Hoog niet. In het gezin Hoog bedraagt de spreiding 8,1%, in het gezin Laag 9,6%.

Of Wientje in spelsituaties betrokken is, is niet van invloed op de explicietheid van haar directieve repertoire.

4.3.7.4 Strategie

In tabel 4.3.9 zijn de belangrijkste resultaten van het onderzoek wat betreft de zgn. strategie weergegeven.

Tabel 4.3.9 Opbouw van het directieve repertoire van de gezinnen, de moeders en de kleuters wat betreft strategie (percentages)

	Strategie					Totaal
	persoonlijk (spreker)	(gereguleerde)	persoonlijk	algemeen	rechten, plic- ten, sancties	
Gezin Laag	3,3	2,5	3,8	13,5	77,0	100 %
Moeder als spreker	3,6	2,6	4,9	14,2	74,7	100 %
Kleuter als spreker	5,3	2,1	4,9	15,2	72,4	100 %
Moeder als gereguleerde	5,9	4,6	2,6	15,0	71,9	100 %
Kleuter als gereguleerde	1,2	3,5	7,0	16,7	71,6	100 %
Gezin Hoog	3,7	4,7	4,0	10,7	76,9	100 %
Moeder als spreker	2,2	6,4	4,3	7,6	79,4	100 %
Kleuter als spreker	7,0	4,3	3,7	16,3	68,7	100 %
Moeder als gereguleerde	8,7	8,3	5,6	11,5	65,9	100 %
Kleuter als gereguleerde	3,7	3,9	3,7	10,5	78,3	100 %

De gezinnen verschillen zeer sterk significant. In het gezin uit laag milieu wordt vaker voor een formulering van rechten, plichten en sancties gekozen, in het gezin uit hoog milieu voor overwegingen van de gereguleerde.

Ook het actieve repertoire van de moeders is verschillend opgebouwd ($p < .001$). Moeder Hoog wijst vaker op overwegingen van de gereguleerde, moeder Laag op rechten, plichten en sancties.

Wientje en Mieke verschillen niet qua strategie. Wientje en haar moeder wel ($p < .001$). Wientje brengt in vergelijking met haar moeder vaker haar eigen persoonlijke overwegingen in het spel. Ze maakt verder veel gebruik van rechten, plichten en sancties. Mieke en haar moeder verschillen niet.

Het ontvangende repertoire van de moeders verschilt niet qua strategie. Dat van de kleuters wel ($p < .01$). Mieke wordt in vergelijking met Wientje frekwenter met rechten, plichten, sancties en regels gereguleerd. Wientje wordt vaker op aan de persoon van de spreker ontleende overwegingen gewezen.

Onder relatief gelijke omstandigheden verschillen de gezinnen op dezelfde wijze als hierboven omschreven.

In beide gezinnen varieert de strategie over de verschillende opnamedagen ($p < .001$). Op drie van de vier opnamedagen scoort men in het gezin Laag wat betreft rechten, plichten en sancties hoger dan de hoogste score van het gezin Hoog. Hetzelfde geldt voor het gezin Hoog voor de aan de persoon van de gereguleerde ontleende overwegingen.

Wientjes directieve repertoire is in spelsituaties niet anders opgebouwd qua strategie.

4.3.7.5 Interpretatie en discussie van de directievenanalyse in het licht van de opvattingen van Bernstein

In de vier voorafgaande subparagrafen is het directieve repertoire van de gezinnen, de moeders en de kleuters beschreven in termen van noties die van belang geacht worden in de deficiëntie-differentie-discussie. Sommige resultaten ondersteunen het beeld dat in de literatuur gegeven wordt van milieuspecifieke socialisatiestijlen, andere spreken dit tegen. Op de dimensie 'persoonsgerichte vs. statusgerichte sociale controle' (de variabele 'strategie' in dit onderzoek) wordt het beeld bevestigd: in het gezin uit hoog milieu spelen overwegingen van persoonlijke aard een belangrijkere rol dan in het gezin uit laag milieu; in het gezin uit laag milieu doet men daarentegen vaker een beroep op rechten, plichten en sancties. Qua directheid (in dit onderzoek de variabelen 'hoofdtype 1' en 'hoofdtype 2') worden de verwachtingen uit de literatuur op exemplarische wijze tegengesproken: in het gezin uit hoog milieu is men directer. Qua explicietheid komen de resultaten ook niet overeen met de verwachtingen: er blijken op dit punt geen verschillen tussen de gezinnen te bestaan.

Het is duidelijk dat de resultaten van dit onderzoek in strijd zijn met de stereotiepe karakterisering van de directieve stijl in gezinnen uit sociaal lagere milieus als 'imperatief', 'direct' en 'bevelend'. Verder kan men slechts constateren dat zich een beeld aftekent dat, althans in het licht van de literatuur over milieuspecifieke socialisatiestijlen (b.v. Bernstein 1973), interne tegenstrijdigheden bevat. Het beeld uit de literatuur moet een gedachtenconstructie zijn. In de gespreksfragmenten is naar voren gekomen hoe kenmerken van directieve stijlen die in theorie tegenstrijdig lijken, feitelijk toch samen kunnen gaan.

In de gespreksfragmenten is echter nog meer naar voren gekomen. Het gezin Hoog wordt, ondanks dat er veel tegengestribbeld wordt, met strakke hand geleid; in het gezin Laag kan de zaak volkomen uit de hand lopen. Op kritieke momenten weet moeder Hoog kost wat kost haar doel te bereiken; moeder Laag wordt wanhopig en radeloos. Moeder Laag laat veel toe en stelt zich met haar directieven meestal terughoudend en vriendelijk op. Moeder Hoog voorziet machtsconflicten en laat het zelden zover komen dat ze echt uitgespeeld worden. Ze heeft

er moeite mee om Wientje onder de duim te houden en pakt haar op gezette tijden allesbehalve vriendelijk aan. Wientje is van huis uit discipline, orde en regelmaat gewend; Mieke gaat haar eigen gang. Terwijl men in de deficiëntieliteratuur veronderstelt dat kinderen uit lagere sociale milieus thuis gedisciplineerd worden, blijkt dit in het door ons onderzochte voorbeeld van een kind uit laag milieu niet het geval te zijn. In het gezin uit laag milieu gebruikt men echter wel relatief frekwent middelen waarvan men veronderstelt dat ze tot discipline leiden, nl. rechten, plichten, sancties en algemeenheden. Kennelijk impliceren de middelen niet het resultaat. De indirectheid van moeder Laags directieve stijl blijkt de sfeer in het gezin meer te bepalen dan haar statusgerichte oriëntatie. De gedisciplineerde sfeer in het gezin Hoog is niet het gevolg van een veelvuldig gebruik van machtsmiddelen (rechten, plichten, sancties en algemene regels), maar wordt bereikt door de volgende combinatie van middelen: men speelt in op persoonlijke overwegingen, men brengt de directieve bedoeling stapsgewijs over en is zeer duidelijk over hetgeen men vraagt door een imperatief of een zgn. ingebodde formulering te kiezen.

Op de vraag wat deze onderzoeksresultaten betekenen in het licht van de vraag naar de deelname aan het schools en maatschappelijk leven komen we later terug.

Er rest mij hier nog een methodologische conclusie. Ik heb geprobeerd om op drie dimensies een beeld te schetsen van de directieve stijl in gezinnen: op de dimensie van de keuze van formuleringen, op de dimensie van de sequentiële organisatie van de directieve 'moves' en op de dimensie van de effectiviteit van de gekozen formuleringen. Alleen wat betreft de eerste dimensie kon ik van kwantitatieve gegevens uitgaan. Zonder de twee laatste dimensies zou het beeld van de directieve stijlen echter onvolledig geweest zijn. Ik moest wat betreft deze twee dimensies volstaan met een meer kwalitatieve behandeling van representatieve gespreksfragmenten. In de behandeling van de gespreksfragmenten zijn de beperkingen naar voren gekomen van een directievenanalyse die zich uitsluitend richt op de middelen die sprekers kiezen. Toekomstig onderzoek zou gericht moeten zijn op de ontwikkeling van beschrijvingsmodellen die ook het aspect van de sequentiële organisatie van directieven en het aspect van de effectiviteit ervan op meer algemene wijze toegankelijk maken dan via een behandeling van gespreksfragmenten mogelijk is. De theoretische fundering van de beschrijving van de directieven op de dimensie van de keuze van formuleringen zou inmiddels verbeterd kunnen worden aan de hand van Lav Kate (1979).

4.4 De analyse van de zgn. schoolse spreekhandelingen

4.4.1 Inleiding

In de analyse van de zgn. schoolse spreekhandelingen (zie par. 2.6) wordt gepoogd een inzicht te verkrijgen in de variatie die er tussen kinderen kan bestaan wat betreft hun vertrouwdheid met communicatiegewoonten van de school. Dit gebeurt via een kwantificering van de mate waarin de diverse interactiedeelnemers betrokken zijn bij deze spreekhandelingen.

De volgende vier soorten spreekhandelingen zijn onderzocht: de positieve 'reinforcement' (voor een omschrijving zie par. 2.6.2), de 'known answer question' (zie par. 2.6.3), de correctie (zie par. 2.6.4) en de prestatiegerichte voortzetting (zie par. 2.6.5). De drie eerstgenoemde spreekhandelingen zijn samengebracht onder de noemer 'schoolse stimulering'. De positieve 'reinforcement' en de prestatiegerichte voortzetting zijn samengebracht onder de noemer 'prestatiegerichtheid'.

De rapportering over dit onderdeel van de materiaalanalyse is als volgt opgezet. De volgende paragraaf (4.4.2) is gewijd aan een bespreking van de betrokkenheid (in absolute aantallen en in verhouding tot het beurtenantotaal) van de gezinnen en van de diverse interactiedeelnemers daarbinnen bij de vier soorten schoolse spreekhandelingen. In deze betrokkenheid is, analoog aan de directieevenanalyse (zie par. 4.3.2.1), een betrokkenheid als spreker en een betrokkenheid als gereguleerde onderscheiden. Aan iedere spreekhandeling is een subparagraaf gewijd (par. 4.4.2.1 t/m 4.4.2.4). Terwille van een meer inhoudelijke interpretatie van de verschillen tussen de gezinnen wordt een aantal representatieve voorbeelden van de 'schoolse' interactie gegeven.

In paragraaf 4.4.3 staat de samenvattende notie 'schoolse stimulering' centraal. Paragraaf 4.4.3.1 behandelt de opbouw van het verbale repertoire van de diverse interactiedeelnemers. In paragraaf 4.4.3.2 wordt de vraag naar de relatie tussen extralinguale variabelen en de schoolse stimulering besproken. Dit gebeurt volgens hetzelfde stramen als in de beurtenantalyse.

Paragraaf 4.4.4 tenslotte is gewijd aan de prestatiegerichtheid. Dit onderwerp wordt op dezelfde wijze behandeld als de schoolse stimulering.

4.4.2 Een vergelijking van de gezinnen wat betreft de zgn. schoolse spreekhandelingen

Tabel 4.4.1 geeft een beeld van de verschillen die er tussen gezinnen kunnen bestaan wat betreft de zgn. schoolse spreekhandelingen. Op ieder binnen de schoolsheid onderscheiden aspect wordt in het gezin Hoog duidelijk hoger gescoord dan in het gezin Laag. Dit geldt zowel absoluut (zie de scores van de gezinnen onder de noemer 'S'), als ook relatief (zie de scores van de gezinnen onder de noemer 'AR'). Een toetsing van het voorkomen van de onderscheiden schoolse spreekhandelingen in het beurtensrepertoire van de gezinnen leidt in alle vier gevallen tot een zeer sterk significant resultaat. De absolute aantallen zijn vooral als ervaringsfeit in het leven van de kleuters van belang. De absolute frekwentie waarmee de kleuters in schoolse zin gerequireerd worden loopt schrikbarend uiteen. Wientje ontvangt 89 positieve 'reinforcements', Mieke slechts 2. Wientje ontvangt 26 'known answer questions', Mieke eentje. Wientje wordt 91 keer gecorrigeerd, Mieke daarentegen 35 keer. Tegen Wientje wordt 56 keer over prestaties gepraat en tegen Mieke 2 keer. Het zal duidelijk zijn dat de beide kleuters in een volkomen verschillende sfeer opgroeien. Zij beginnen hun schoolloopbaan met van huis uit verschillende communicatiegewoonten die in het geval van Wientje beter aan lijken te sluiten bij de school dan in het geval van Mieke. In de onderstaande subparagrafen worden de diverse schoolse spreekhandelingen één voor één behandeld. Dit gebeurt vooral aan de hand van de gegevens in tabel 4.4.1. Zonder de diverse netwerken van de schoolse spreekhandelingen in extenso te presenteren, worden en passant de belangrijkste punten eruit aangestipt. Verder wordt de sfeer in de gezinnen geïllustreerd met tal van voorbeelden.

4.4.2.1 De positieve 'reinforcement'

In het gezin Laag worden weinig positieve 'reinforcements' gegeven. In verhouding doen Erica en moeder het nog het meest (zie hun score onder 'AR'). De aantallen zijn echter laag. Vader Laag geeft nooit een compliment. De oudere kinderen scoren iets beneden het gemiddelde.

Huubs hoge score onder de noemer 'PR' is wat misleidend. Hij is net naar de kapper geweest, hij wordt daarom geprezen (*Zo ben je veel netter, ja. Echt een heertje*) en dit toevallige gegeven heeft zijn score opgeschroefd.

Afgezien van Huub scoren de *kleine mollies* Ingrid en Elsje het hoogst wat betreft de positieve 'reinforcements' in hun passieve repertoire. Een nadere bestudering van het netwerk van de positieve

Tabel 4.4.1: Overzicht van de zgn. schoolse spreekhandelingen van de gezinnen en de diverse interactiedeelnemers daarbinnen

	positieve 'reinforcement'					'known answer question'					correctie					prestatiegerichte voortzetting				
	S	G	AR	PR	S/G	S	G	AR	PR	S/G	S	G	AR	PR	S/G	S	G	AR	PR	S/G
Gezin Laag	37	37	0,3	0,3	1,0	2	2	0,0	0,0		106	106	0,9	0,9	1,0	30	30	0,4	0,4	1,0
Moeder	16	8	0,5	0,2	2,0	1	1	0,0	0,0		52	7	1,4	0,4	7,4	6	2	0,2	0,1	3,0
Vader			0,0	0,0				0,0	0,0		7	3	1,0	0,9	2,3			0,0	0,0	
Elise	6	2	0,2	0,4	3,0			0,0	0,0		14	18	0,2	0,6	0,8	4	6	0,5	1,0	0,7
Mieke	9	2	0,2	0,3	4,5	1	1	0,0	0,0		10	35	0,3	4,4	0,3	8	2	0,8	0,5	4,0
Mirjam	1		0,2	0,0				0,0	0,0		9	18	1,4	4,8	0,5	4	3	0,6	1,0	1,3
Ingrid																				
Elsje		14	0,0	0,9	0			0,0	0,0			11	0,0	0,9	0		1	0,0	0,1	
Erica	4	7	0,7	0,3	0,6			0,0	0,0		7	6	1,2	0,3	1,2	4	4	0,9	0,8	1,0
Peter	1		0,5	0,0				0,0	0,0				0,0	0,0				0,0	0,0	
Huib		4	0,0	3,4	0			0,0	0,0		5	1	1,5	1,1	5,0	4		1,9	0,0	∞
overigen onbekend			0,0	0,0				0,0	0,0		2	7	1,6	0,2	0,3		12	0,0	0,6	0
Gezin Hoog	232	232	2,3	2,3	1,0	40	40	0,4	0,4	1,0	210	210	1,8	1,8	1,0	201	201	1,6	1,6	1,0
Moeder	90	68	2,6	3,3	1,3	11	2	0,2	0,1	5,5	92	19	2,3	0,8	4,8	46	40	1,3	1,3	1,2
Vader	6	4	2,6	2,3	1,5	3		1,3	0,0		10	4	3,9	3,1	2,5	2		0,9	0,0	
Leonard	5	21	0,3	2,2	0,2	2	6	0,2	0,4	0,3	36	42	2,6	4,1	0,9	33	21	1,6	1,5	1,6
Wientje	15	89	0,8	5,1	0,2	3	26	0,1	1,7	0,1	48	91	1,6	4,7	0,5	67	56	2,3	3,2	1,2
Otto		6	0,0	2,6	0			0,0	0,0			9	0,0	5,3	0			0,0	0,0	
Erica	33	14	2,7	1,3	2,4		1	0,0	0,1		9	21	0,4	0,5	0,4	16	21	0,7	1,2	0,8
Oma	57		8,4	0,0	∞	17		2,8	0,0	∞	6	6	1,0	1,2	1,0	13	4	1,7	0,8	3,3
Liesbeth	16		7,8	0,0	∞	4		1,6	0,0	∞	1		0,5	0,0		11	8	5,7	4,8	1,4
Kees	8	12	2,4	6,1	0,7			0,0	0,0		2		0,7	0,0		1	5	0,3	1,5	0,2
Walter	1	2	0,6	1,2				0,0	0,0		2	4	1,1	1,8	0,5	6	2	3,4	1,2	3,0
overigen onbekend	1	16	0,0	0,5	0,1		5	0,0	0,1	0	4	14	0,0	0,4	0,3	6	44	0,0	1,3	0,1

Onder de noemer 'S' staat de ruwe score als spreker vermeld, onder de noemer 'G' de ruwe score als gereguleerde. De noemers 'AR' en 'PR' duiden aan hoe frequent de betreffende spreekhandeling in het actieve c.q. passieve beurtensrepertoire voorkomt (in percentages). De noemer 'S/G' staat voor het quotiënt van de ruwe score als spreker en de ruwe score als gereguleerde. S, G en S/G zijn gebaseerd op de gegevens van 4 opnamedagen, AR en PR zijn berekend over 3 opnamedagen. De ratio S/G is niet ingevuld als er te weinig waarnemingen zijn (d.w.z. S+G ≤ 3).

'reinforcements' laat zien dat het niet Ingrid, maar vooral Elsje is die er als gereguleerde uitspringt. Zij ontvangt 29,7% van het totale aantal positieve 'reinforcements' in haar gezin. Van moeder Laags positieve 'reinforcements' is zelfs de helft tot Elsje gericht. In het gezin Laag worden slechts sporadisch complimenten gegeven, en als ze gegeven worden, zijn ze relatief vaak gericht tot het kind dat nog te klein is om een vlieg kwaad te doen, Elsje. Ik heb de volgende bloemlezing uit deze positieve 'reinforcements' samengesteld:

1 *Goed zo, dat was een boereke.*

2 *Je was zo mooi aan het lachen tegen mama.*

3 *Grote meid.*

4 *Elsje is heel lief, hè?*

De meest opvallende scores onder de noemer 'S/G' zijn die van Elise en Mieke. Terwijl Elise en Mieke zelf wel complimenten geven, blijkt hun gedrag zelden de aanleiding te vormen voor een stimulerende goedkeuring. Mieke blijkt haar moeder vijf positieve 'reinforcements' te geven, ze krijgt er niet één terug. Moeder Laag gebruikt de positieve 'reinforcements' niet als middel om haar oudere kinderen te stimuleren. Bij de luisteractiviteit (par. 4.2.5) en bij de sturing (par. 4.2.6) is iets soortgelijks naar voren gekomen.

In het gezin Hoog zijn de positieve 'reinforcements' het sterkst vertegenwoordigd in het beurtenrepertoire van oma en Liesbeth (vgl. de scores onder de noemer 'AR'). Hoewel zowel oma als Liesbeth veel complimenten geven, ontvangen zij er geen (zie onder 'G'). Zij zijn op bezoek en geven o.a. met positieve 'reinforcements' vorm aan deze rol. Ik wijs in dit verband nog even op de lage scores van het bezoek in het gezin Laag Peter, Huub en niet te vergeten Stefan vullen hun bezoek op een andere wijze in dan oma en Liesbeth. Verder geven ook Erica, moeder, vader en Kees verhoudingsgewijs veel complimenten. De kinderen scoren zonder uitzondering ver beneden het gemiddelde.

Kees scoort met 6,1% het hoogst onder de noemer 'PR'. Hij bewijst het gezin Hoog goede diensten. Zijn werk wordt dan ook regelmatig beloond en gestimuleerd met complimenten (*Kees is daar goed in. Je bent een goede veger*). Zijn bijzondere functie in het gezin kan zijn hoge score verklaren. Verder scoort Wientje relatief hoog. Zij ontvangt 38,3% van het totale aantal positieve 'reinforcements' in het gezin Hoog. Moeder Hoog en Liesbeth zijn de sprekers die haar meer dan gemiddeld in positieve zin stimuleren meer dan de helft van hun positieve 'reinforcements' is voor Wientje bedoeld. Kees en Erica doen ook een aardige duits in het zekje.

Leonards ontvangende repertoire bestaat voor 2,2% uit positieve 'reinforcements'. Deze score is in vergelijking met die van Wientje laag. Het karakter van de beide kinderen is mijns inziens van invloed op de verschillende behandeling. In tegenstelling tot Leonard vist Wientje regelmatig naar complimentjes. Het volgende voorbeeld laat dit zien:

Wientje tegen moeder: *Kijk, ik kan goed strikken, hè mam? Ja hè, dat weet ik wel.*
moeder tegen Wientje *Nou!*

In het volgende voorbeeld gaat het mis:

Wientje tegen Liesbeth: *Ik kan al zelf afvegen.*
Liesbeth tegen Wientje. *Kun je zwemmen? Krijg je les nu?*
Wientje tegen Liesbeth: *Zelf afvegen kan ik al.*
Liesbeth tegen Wientje: *Nee, ik vroeg, ik zat nog aan dat zwemmen te denken. Kun je al zwemmen?*
Wientje tegen Liesbeth: *Niet zo goed. Zonder bandje kan ik het niet.*

Wientje is in haar element wanneer ze het paradepaardje van het gezin kan spelen. Ze glundert bij ieder compliment en doet extra haar best:

Oma tegen Wientje: *Maar ja, Wien, wie heeft er nou volmaakte dochters?*
Vader: *Wij. Eén althans.*

Moeder Hoog ontvangt verhoudingsgewijs veel positieve 'reinforcements'. Zij komt onder de noemer 'PR' op de derde plaats. Van de voor moeder bedoelde positieve 'reinforcements' is bijna 40% van oma afkomstig: oma heeft weliswaar kritiek op haar dochter (zie de directieevenanalyse), maar zij prijst haar ook regelmatig. De tot moeder Hoog gerichte positieve 'reinforcements' hebben vooral betrekking op haar kookkunst. Vader en Erica ondersteunen oma's complimenten.

Het volgende gespreksfragment geeft een concreter beeld van deze positieve 'reinforcements':

Oma tegen meer dan één: *Oh wat ben ik blij dat ik weer mee mag eten van die lekkere vis. Oma is dol op vis.*
((na verloop van tijd))
Oma tegen moeder: *Hmm, heerlijk.*
Oma tegen Wien: *Lekker, hè meid?*
Vader tegen meer dan één: *Lekker soepie.*
((na verloop van tijd))
Erica tegen meer dan één: *Lekker wijntje erbij.*
Oma tegen Erica: *Goed is dat, hè? Zij heeft een reusachtige fantasie op kookgebied, hè?*
Erica tegen Oma: *Ik heb hier veel geleerd.*
((na verloop van tijd))
Oma tegen meer dan één: *Ik vind dit toch zo'n geweldige schotel. Dat is lekker, die rauwe worteltjes door de sla heen.*
((enz.))

De aangehaalde voorbeelden laten zien dat de gespreksbijdragen die

een positieve 'reinforcement' bevatten meermalen niet specifiek gericht zijn tot degene waarvoor ze een positieve 'reinforcement' inhouden. In het derde voorbeeld van de vorige pagina houdt het antwoord dat vader oma geeft, een compliment voor Wientje in. De indirecte geadresseerdheid wordt in het gezin Hoog frekwent (in 29,4% van de gevallen) toegepast bij het geven van een positieve 'reinforcement'. Voor het gezin Laag geldt dit minder (in 10,8% van de gevallen).

Bij bijna alle volwassenen (Kees is de enige uitzondering) slaat de balans van het geven en ontvangen van positieve 'reinforcements' door naar de kant van het geven, bij de kinderen naar de kant van het ontvangen (zie onder 'S/G'). De ongelijke rol- en leeftijdsverhoudingen komen in het gezin Hoog tot uitdrukking in een asymmetrische betrokkenheid bij de positieve 'reinforcements'. In het gezin Laag was dit niet het geval.

4.4.2.2 De 'known answer question'

Over de 'known answer questions' in het gezin Laag zijn we snel uitgepraat. Er zijn er maar twee van: één van moeder Laag tegen Mieke en één van Mieke tegen moeder Laag. Het netwerk is dus volkomen symmetrisch opgebouwd, maar dat zegt niet zoveel wanneer de aantallen zo gering zijn. Fragment 4.4.1 bevat beide gevallen van een 'known answer question' in het gezin Laag.

De nummers 2 en 23 zijn als 'known answer question' geïnterpreteerd. 23 is een bijzonder geval. Uit nummer 25 blijkt dat Mieke het antwoord op haar vraag weet en daarom heb ik deze beurt als 'known answer question' opgevat. Het heeft er veel van weg dat Mieke haar moeder beetneemt, en dit is misschien een typische bijbetekenis die aan 'known answer questions' van kinderen tegen volwassenen verbonden is. Het lijkt mij dat de 'known answer question' een type vraag is, waaraan, afhankelijk van de leeftijd en de rol van de spreker, bijzondere bijbetekenissen verbonden zijn.

Verder wil ik naar aanleiding van het fragment 4.4.1 nog even stilstaan bij de rol die moeder Laag erin speelt. Aanvankelijk stimuleert ze het spreken met 'back-channel cues' (b.v. nummer 4 en 7). Vanaf nummer 9 gaat ze zo gretig op Miekés gespreksbijdragen in dat ze langer aan het woord is dan Mieke. Haar spontaneïteit wordt niet geremd door pedagogische opvattingen die voorschrijven dat het goed is voor een kind om langdurig en uitvoerig aan het woord te zijn.

Zoals uit tabel 4.4.1 blijkt, komen in het gezin Hoog 40 'known answer questions' voor. Deze score is absoluut gezien niet zo hoog. Oma scoort het hoogst onder de noemer 'AR', dan komen Liesbeth en vader. Moeder stelt ook nog wel eens een 'known answer question', de andere interactiedeelnemers doen het zelden.

Onder de noemer 'PR' scoort Wientje verreweg het hoogst. Alle 'known answer questions' van oma zijn tot Wientje gericht. Verder ontvangt ze er nog vier van moeder, drie van Liesbeth en één van

Fragment 4.4.1: De 'known answer questions' in het gezin Laag (zie voor de verklaring van de tekens de flap).

Achtergrondinformatie: Mieke is een kinderkrantje aan het 'lezen'. Naar aanleiding van een serie plaatjes over de geschiedenis van een onder de auto gekomen hondje speelt zich het volgende af.

Nummer	Spreker	Tekst
1	Mieke	Zieke pootje. Ze is onder de auto gekomen.
2	Moeder	Wie is onder de auto gekomen ?
3	Mieke	Het hondje.
4	Moeder	Hondje.
5	Elise	Hondje van ome Harrie.
6	Mieke	Ja. Het hondje ging lopen, lopen over de straat En daar kwam een auto aan: rijdt zo over hondje.
7	Moeder	Oja.
8	Mieke	't Pootje. En, en 't kindje ziet dat en dat schrok "Oho, is ons hondje, denk ik". Oh, en daar eh (5,0). Oh, wat gaat ie hier doen ? Wat gaat ie hier doen ?
9	Moeder	Gaan samen naar 't fietsje van dat kindje, en dan eh, gaat het hondje, gaat de straat op.
10	Mieke	Ja.
11	Moeder	Ja, en dan wordt het aangereden door de [auto
12	Mieke	auto en dan [//
13	Moeder	[en dan gaan ze naar de dokter toe, kijk maar daar.
14	Mieke	Ja, 't pootje.
15	Moeder	En dan doet de dokter er verband om.
16	Mieke	Om 't pootje
17	Moeder	En hierboven, daar heeft ie ook pijn, kijk maar.
18	Mieke	En bloed, bloed, dat is pijn.
19	Moeder	Komt omdat het hondje gewond is
20	Mieke	"Wat is er gebeurd toch?" zei die vrouw en die man. Oho, en daar, daar ligt ie, hè, onder een auto.

(de volgende opdracht uit het krantje houdt in dat tekeningen onder de noemers 'warm' of 'koud' ondergebracht moeten worden)

21	Mieke	Dat was ook warm. En dit is koud. Kan ik zo zien aan dat ijs. En dit is koud.
22	Moeder	Ja, ijs is koud, ja.
23	Mieke	En dit ?
24	Moeder	Ook koud.
25	Mieke	En warm. Het zijn twee kranen, warm en koud.
26	Moeder	Oh ja, kun je warm en koud ( ).

Leonard.

Leonard komt als gereguleerde op de tweede plaats. Hij ontvangt er drie van moeder en drie van vader, in totaal dus zes.

De scores onder de noemer 'S/G' laten zien dat de volwassenen meer 'known answer questions' geven dan ontvangen, bij de kinderen ligt het omgekeerd.

De algemene conclusie uit het bovenstaande moet zijn dat de onderlinge ongelijkheid van de interactiedeelnemers in het gezin Hoog tot uitdrukking komt in hun betrokkenheid bij de 'known answer question'. Fragment 4.4.2 laat zien hoe moeder Hoog haar kinderen stimuleert tot interesse in en betrokkenheid bij een verhaal dat zij aan het vertellen is. De nummers 1, 5, 6, 8, 10, 14 en 19 zijn als 'known answer question' opgevat. Dat moeder Hoog vroeger kleuterleidster geweest is, is misschien van invloed op de structuur van het onderstaande fragment: ze leidt het gesprek op een manier die goed in de sfeer van de school past. Ze toetst de kennis van de kinderen met vragen; als Leonard te weinig aan het woord is, probeert ze hem erbij te betrekken (nummer 8); ze vult de antwoorden van haar kinderen aan op een manier die op het randje van een 'correctie' ligt (nummer 12 en 17); tenslotte beloont ze een goed antwoord met een positieve 'reinforcement' (nummer 19). Wat we er verder ook van moeten denken,

Achtergrondinformatie Moeder Hoog heeft Wientje en Leonard voorgelezen uit de kinderbijbel.

Nummer	Spreker	Tekst
1	Moeder	En morgen leest mama voor: de optocht door de .. ?
2	Wientje	[stad
3	Moeder	Kijk, hier zijn de twee geleerden
4	Leonard	Ik zie ze nog hier
5	Moeder	Wat vertellen ze daar aan Jezus ? (>)
6	Moeder	Wat vertellen ze hier aan Jezus ?
7	Wientje	De geleerden ( ) Dat het geleerde mannen zijn
8	Moeder	Leonard, wat hebben ze aan Jezus verteld, de geleerden ?
9	Leonard	Ja, dat als ze op zoek zijn, die soldaat van Perodus, en dat ze danne, dusse, Jezus dood willen maken
10	Moeder	Ja, dat Jezus beter maar niet kan komen, zeggen ze hi. Ja, en wat zegt Jezus dan ?
11	Leonard	Ik kom
12	Moeder	Ik kom tóch.
13	Wientje	Ik kom toch [//
14	Moeder	want ik wil daat zijn, waar . ?
15	Wientje	[//
16	Leonard	waar ik moet zijn
17	Moeder	Ja, waar ik nodig ben
18	Wientje	Ja, mama, want sommige mensen die zijn zonder (bangheid).
19	Moeder	Ja, want andere profeten zijn ook niet bang om te straffen. Ja, dat heb je goed onthouden, Wien. En morgen de optocht door de . [stad.
20	Wientje	
21	Moeder	En nou ga ik ons Wientje onderstoppen

het moet 'pedagogisch' verantwoord zijn.

4.4.2.3 De correctie

De correctie is de enige onderzochte schoolse spreekhandeling die in het gezin Laag in een redelijke frekwentie voorkomt (n = 106). Moeder Laag is absoluut gezien de belangrijkste spreker van de correcties: ongeveer de helft ervan komt voor haar rekening (vgl. haar score onder de noemer 'S'). Haar correcties zijn op drie uitzonderingen na tot de kinderen gericht. De kinderen richten zich zelden (maar vijf keer) tot hun moeder met een correctie, zodat deze spreekhandeling asymmetrisch verdeeld is over de belangrijkste interactiedeelname in het gezin Laag. Behalve moeder scoren ook Huub, Mirjam en Erica verhoudingsgewijs hoog wat betreft het corrigeren (zie onder 'AR'). Vader scoort ongeveer gemiddeld. Mieke en Elise scoren beneden het gemiddelde. Aan de ontvangende kant springen Mieke en Mirjam eruit (zie onder 'PR'). Dat vader gemiddeld scoort, zegt niet zoveel omdat het aantal zo gering is. De kinderen ontvangen zonder uitzondering meer correcties dan ze geven (zie onder 'S/G'). Bij de volwassenen slaat de balans naar de andere kant door. In het geval van moeder Laag ligt de verhouding wel heel erg scheef. De bovenstaande gegevens bevestigen het in par. 2.6.4 uitgesproken vermoeden: een correctie is een ingrijpende spreekhandeling waarmee men in contacten met volwassenen terughoudender is dan in contacten

met kinderen.

Voor de veronderstelling dat men bij het corrigeren relatief veel gebruik zou maken van 'indirecte geadresseerdheid' vinden we in het onderzoeksmateriaal van het gezin Laag geen bevestiging. Het overgrote deel van de correcties (95,3%) is direct geadresseerd. Een nadere bestudering van de correcties in het gezin Laag laat zien dat ze meestal betrekking hebben op interactionele aspecten van taalgebruik. Dat de kinderen slecht luisteren, is de voornaamste oorzaak van corrigerende activiteit:

- 1 *Luister toch.*
- 2 *Hoe vaak moet ik jullie dat nog zeggen?*
- 3 *Ik kan wel 100 keer aan de gang blijven.*
- 4 *Luister nou. Jullie luisteren voor geen cent.*
- 5 *Die meid luistert van geen kant.*
- 6 *Je moet de hele tijd waarschuwen.*
- 7 *Ja, zeg, doe je nou luisteren of niet?*
- 8 *Ja, nou, luister dan.*

Dit type correctie is ook al in de gespreksfragmenten van de directieanalyse naar voren gekomen.

Schreeuwen (*Hou jij je schreeuwkop es dicht*), zaniken (*Niet zaniken, ja*), zeuren (*Zeurtrien*), liegen (*Je moet niet liegen*) en ouwehoeren (*Zit nou niet te ouwehoeren, ja*) zijn ook vormen van taalgebruik die tot correcties aanleiding geven. Een kibbelpartij van Mieke en Elise loopt uit op elf keer over en weer: *Hou je bek dicht*. Grove woorden gaan soms wel, andere keren niet onopgemerkt voorbij (*Bek? Ik wist niet dat jij een bek had*. Of: *Uhuh, vreten*. Zie ook nummer 5 in fragment 4.3.3). Een relatief klein deel van de correcties heeft betrekking op taalgebruik dat inhoudelijk niet goed is: *Maar dat is toch geen sneeuw? Dat zijn toch wolken?* In het gezin Laag kwam ik geen enkele correctie van een grammaticale fout tegen.

De bovenstaande voorbeelden van de correcties in het gezin Laag laten zien dat de gehanteerde definitie van een correctie tegen de achtergrond van de idee 'schoolsheid' te ruim is. De meeste geobserveerde correcties zijn intuïtief niet goed te combineren met schoolse zaken. De gehanteerde definitie van een correctie vertoont een verruiming die de gegevens van het gezin Laag vertekent: de cijfers in tabel 4.4.1 zijn, voor zover het de correcties betreft, in het licht van de achterliggende idee van schoolsheid eerder te hoog dan te laag.

In het gezin Hoog geven vader, moeder en - merkwaardig genoeg - Leonard relatief veel correcties (zie onder 'AR'). Leonards score is minder merkwaardig wanneer men weet dat zijn correcties voor het overgrote deel (74,2%) tot Wientje gericht zijn. Hij laat zich niet op zijn kop zitten door zijn zusje, hij corrigeert haar meer dan omgekeerd (23 keer vs. 16 keer). Hij heeft hier goede redenen voor: als hij bijvoorbeeld een opdracht uit een tijdschrift voor kinderen probeert op te lossen, zegt de drie jaar jongere Wientje hem nogal eens pesterig de antwoorden voor. Dit irriteert hem.

De correcties van moeder Hoog zijn voor meer dan de helft tot Wien-

tje gericht. Leonard ontvangt 20% van haar correcties.

Oma en Liesbeth zijn aanzienlijk minder betrokken bij de correcties dan bij de andere schoolse spreekhandelingen (zie hun scores onder 'AR'). Wientje scoort met 48 correcties in haar repertoire ongeveer gemiddeld. Deze score lijkt me gezien haar leeftijd vrij hoog. Ze richt zich meer dan de anderen tot Erica, Leonard, moeder en oma. Haar opstelling kan op grond hiervan als weinig terughoudend gekarakteriseerd worden.

Het blijkt dat het vooral de kinderen Leonard, Wientje en Otto zijn in wier ontvangende repertoire de correcties oververtegenwoordigd zijn (zie onder 'PR'). Vaders hoge score verliest aan betekenis wanneer we het absolute aantal bekijken. De andere interactiedeelname worden minder dan gemiddeld gecorrigeerd.

Uit de scores onder de noemer 'S/G' blijkt dat de balans tussen het geven en het ontvangen van correcties bij de ouders doorslaat naar de kant van het geven, bij de kinderen naar de kant van het ontvangen. Bij oma is er sprake van een evenwicht. De andere gasten corrigeren weinig.

Globaal zien we wat betreft de correcties in het gezin Hoog hetzelfde optreden als in het gezin Laag: de ouders corrigeren de kinderen, de kinderen corrigeren de ouders minder, onderling corrigeren de kinderen wel. Over het algemeen is men terughoudend met het corrigeren van een 'hogere'. Alleen Wientje doorkruist dit beeld: ze laat regelmatig, ook tegen volwassenen, merken dat ze iets beter weet. Dat een correctie een belediging kan inhouden, realiseert ze zich misschien niet.

In het gezin Hoog zijn de correcties iets vaker indirect geadresseerd (9,5%) dan in het gezin Laag, maar ook in de gegevens van het gezin Hoog vinden we geen bevestiging voor de veronderstelling dat juist correcties met behulp van een indirecte geadresseerdheid voorzichtig gepresenteerd zouden worden.

Ik zal in het onderstaande ingaan op de vraag welke aspecten van taalgebruik aanleiding geven tot correcties.

De tot Wien gerichte correcties hebben verhoudingsgewijs frekwent betrekking op haar deelname aan het gesprek. Het al vaker aangehaalde voorbeeld *Sputtje elf geeft ook modder, hè, sputtje elf?* kan met de volgende aangevuld worden

1 *St, st, st, st.*

2 *Grapje van Wien.*

3 *Wien is aan het moppen tappen.*

4 *Dat wil oma ontzettend graag na het eten even horen.*

5 *Nee, na het eten, na het eten.*

6 *Praat j1, nou even niet, eet j1 rou even door.*

Wientje praat zo graag dat ze op gezette tijden afgeremd moet worden. Dit gebeurt onomwonden.

In het gezin Hoog wordt nauwgezet gevolgd wat iemand precies zegt. Niet alleen het overduidelijk onplezierige schreeuwen en zeuren leiden tot correcties (*Kalm. Niet tetteren. Gifkikker. Wil je niet zo schreeuwen?*), maar ook nuances in stijl. Een licht geaffecteerde toon wordt bijvoorbeeld op overdreven wijze nagedaan, en op een in de

betreffende situatie overbeleefde directief *Wil je X doen*, wordt gereageerd met *Ja, ik wil, Wientje*. Een onnauwkeurige woordkeus gaat, ook al komt de bedoeling wel over, zelden onverbeterd voorbij (moeder tegen oma: *U moet die hoe heten die beesten er maar uitvissen. Wientje: De garnalen*). Dat Wientje de sterke werkwoorden in de verleden tijd niet goed verbuigt (*Toen schoon het zonnetje*), wordt ook opgemerkt.

Het spelletje 'zoveel mogelijk woorden met een S opnoemen' geeft aanleiding tot vele correcties:

Wientje: *Appelstroop.*

Leonard: *Nee, a. Appelstroop, a. [pelssstroop. Moet met een sss alles.*

Wientje: *Leonard: Jaaa, maar met een begin- s.*

Leonard: *Chocolademelk.*

Moeder: *Dat is niet.. Klinkt hetzelfde in elk geval.*

Leonard: *Zakdoek.*

Moeder: *Is met een zet, maar het klinkt bijna hetzelfde.*

In het volgende fragment komen correcties voor die, ook al heeft Wientje misschien wel gelijk met haar algemene indruk dat moeder Hoog vaker dan strikt nodig is verkleinwoorden gebruikt, in dit geval (het gaat om een bijzettafeltje) misplaatst zijn:

Moeder: *Zet dat tafeltje maar dichterbij, Wien.*

Wientje: *Waarom zeg je nou tafeltje? Tafel.*

Moeder: *Als ik zeg 'tafeltje', bedoel ik ook tafeltje.*

In dit soort voorbeelden komt Wientjes geringe terughoudendheid naar voren.

De uit het gezin Hoog afkomstige voorbeelden van correcties passen mijns inziens beter in de sfeer van de school dan die uit het gezin Laag. De hierboven gesignaleerde tekortkoming van de operationalisatie van de notie 'schoolseheid' heeft de cijfers van het gezin Hoog minder vertekend dan die van het gezin Laag. Het algemene beeld dat uit de vergelijking van de gezinnen wat betreft 'schoolseheid' naar voren is gekomen, is in mijn ogen dan ook, voor zover het het onderdeel 'correcties' betreft, niet geflatteerd.

4.4.2.4 De prestatiegerichte voortzetting

In het gezin Laag wordt bijzonder weinig over prestaties gepraat. Absoluut gezien (zie onder 'S') maakt Mieke het meest van alle interactiedeelneemers in het gezin Laag opmerkingen in de geest van 'iets wel of niet kunnen'. Haar presentatie van zichzelf is veelbetekend: *Ik kan al lang boksen.*

Relatief gezien scores behalve Mieke ook de gasten Huub en Erica hoog (zie onder 'AR'). Moeder Laag heeft het zelden over prestaties,

vader Laag nooit.

Tegen Elise en Mirjam wordt relatief het meest over prestaties gepraat (zie onder 'PR'). Ook Erica ontvangt relatief veel prestatiegerichte voortzettingen. Tegen de andere interactiedeelnemers in het gezin Laag wordt relatief weinig over prestaties gepraat. In de scores onder de noemer 'S/G' is geen aan rol of leeftijd gerelateerde algemene lijn te ontdekken. Bij Mieke, moeder en Huub slaat de balans van de actieve en de passieve betrokkenheid door naar de kant van de actieve betrokkenheid.

Dat de één op een bepaald gebied bedrevenner is dan de ander, speelt in het gezinsleven van het gezin Laag geen rol van betekenis. Er wordt slechts één keer een vergelijking tussen personen gemaakt (terzijde zij opgemerkt dat Mieke de spreker van deze vergelijking is). In de reactie komt de houding naar voren die men ten opzichte van dit type vergelijkingen aanneemt:

Mieke: Zij heb veel leuker gedaan dan de jouwe, hè.

Elise: Daar gaat het niet om. Wat geeft dat?

Bij de operationalisatie van de notie 'prestatiegerichte voortzetting' doen zich, voor zover het het gezin Laag betreft, soortgelijke problemen voor als bij de operationalisatie van de correctie: de gehanteerde definitie is vanuit de achterliggende invalshoek 'schoolseheid' te ruim. Fragment 4.4.3 bevat bijvoorbeeld verschillende prestatiegerichte voortzettingen, maar ik kan het onmogelijk

Fragment 4.4.3 Enkele prestatiegerichte voortzettingen in het gezin Laag (zie voor de verklaring van de tekens de flap)

Nummer	Spreker	Tekst
1	Mirjam	Ik blijf altijd dom
2	Elise	Nou, dan blijf je maar dom
3	Mirjam	[Je bent ook dom Ik kan helemaal niet leren
4	Elise	Je hoort eigenlijk al in de vijfde te zitten
5	Mirjam	Ik zit nog in de eerste. Er zijn nu twee klassen. Er zijn niet meer klassen
6	Elise	Ja, wij hebben zes klassen, wij
7	Mirjam	Wij hebben maar twee klassen. Meneer ( ) en de
8	Elise	Meneer Dom
9	Mirjam	hee
10	Elise	Jawel. Meneer Klootzak. Waarom maar twee klassen? (Het antwoord blijft uit. Na verloop van tijd richt moeder zich tot Mirjam met het volgende)
11	Moeder	Nee, nee. Het ligt hierin. Je hebt er vijf. Je bent ook naar de (Met 'de Timorstraat' wordt verwezen naar een nabijgelegen school voor 'probleemkinderen')
12	Elise	Ja, dat is wel zo. Dat is
13	Moeder	Ja, dat is wel zo. Dat is
14	Elise	Lis
15	Moeder	Neen, dat is de reden
16	Mirjam	Ja, dat is de reden. Dan
17	Moeder	(Moeder antwoordt op een toon die op een autoriteit citeert) Weten we toch nog niet. Meneer Klootzak. Hij
18	Elise	Ik denk dat hij in de vijfde zit. Hij zit bij Mirjam (een langere pauze)
19	Mirjam	Ja, dat is de reden. Dan
20	Moeder	(Ze verwijst naar Mirjam)

'schools' noemen. Uit het fragment blijkt overduidelijk dat men van de *kleine mollies* Elsje en Ingrid in intellectueel opzicht weinig goeds verwacht.

De in tabel 4.4.1 onder de noemer 'prestatiegerichte voortzetting' opgenomen cijfers zijn voor het gezin Laag zeker niet te hoog.

In het gezin Hoog wordt aanzienlijk vaker over prestaties gepraat dan in het gezin Laag. Wientje is degene die absoluut gezien (zie onder 'S' en onder 'G') het meest betrokken is bij dit type uitingen: als spreker neemt zij 33,3% van het totaal voor haar rekening; als geadresseerde 27,9%.

Wat betreft de prestatiegerichte voortzettingen in het actieve repertoire wordt Wientje overtroffen door Liesbeth en Walter. Als Liesbeth op bezoek komt, informeert ze ogenblikkelijk naar de vorderingen van deze en gene. Oma scoort iets hoger dan gemiddeld, Leonard heeft het in gemiddelde mate over prestaties. Moeder, vader, Erica en Kees hebben het relatief weinig over prestaties.

Kennelijk gaat het praten over prestaties niet op de eerste plaats van de ouders uit, maar ook van de kinderen. In het gezin Laag waren het evenmin de ouders die wat het praten over prestaties betreft de eerste plaats bekleedden. Dit onderzoek geeft echter een momentopname. Op de vraag waar de uiteindelijke oorzaak van de, in verhouding tot hun ouders en tot de kinderen Laag, sterke prestatiegerichtheid van de kinderen Hoog gezocht moet worden, kan ik geen antwoord geven. Daarvoor is longitudinaal onderzoek vereist.

Tegen Wientje en Liesbeth wordt relatief het meest over prestaties gesproken (zie onder 'PR'). De andere interactiedeelnemers scoren lager dan gemiddeld.

Bij oma en Walter is er sprake van een onevenwichtigheid in het geven en het ontvangen van prestatiegerichte voortzettingen: zij geven er meer dan ze ontvangen. Ook bij Kees is er geen evenwicht: bij hem slaat de balans door naar de kant van het ontvangen. Verder zien de scores onder de noemer 'S/G' er betrekkelijk evenwichtig uit. Er is geen algemene lijn in te ontdekken die verband houdt met de rol of de leeftijd van de interactiedeelnemers.

De volgende bloemlezing uit de prestatiegerichte voortzettingen in het gezin Hoog geeft een concreter beeld van de prestatiegerichte sfeer in dit gezin:

- 1 Wientje: *Kijk, ik kan goed strikken, hè mam? Ja, hè, dat weet ik wel.*
- 2 Wientje: *Ik kan al zelf afvegen.*
- 3 Wientje: *Ja, ik kan Schevenings doen, kijk.*
- 4 Moeder: *Zijn jullie al een bad opgeschoven?*
Wientje: *Nee.*
Leonard: *Nee.*
Moeder: *Nog niet?*
Moeder: *Nog geen een kindje?*
Moeder: *Hebben jullie al wat geleerd?*
- 5 Walter: *Kun je al rolschaatsen, Wien? Kun je het al lang? Nou*

dan had je het eerder geleerd dan mij, want ik heb het twee weken geleden geleerd.

6 Leonard: *Ik kantien bekera tegelijc vasthouden.*

7 Wientje: *Mam, ik weet wat 'maatje' is.*

8 Leonard: *Weet je wat 'boord' eigenlijc is?*

Wientje: *Nee.*

Leonard: *Dan weet je ook niet wat 'aan boord' is. Weet je niet.*

Weet je wat 'aan boord' is?

9 Wientje: *We hebben al letterspel gedaan.*

Moeder: *Kijk, ik kan zien dat jullie al bijna naar de eerste klas gaan. D'r zijn d'r bij waar het goed voor is, zo als deze, maar..*

10 Liesbeth: *Waar zit Leonard op judo?*

Moeder: *Bij Jansen, Gespecialiseerd in goede karaktervorming.*

Leonard: *Ik heb de gele slip.*

Liesbeth. *Dan ben je al een eindje, hè?*

Ter vergelijking: Mieke is er trots op dat ze kan boksen; Wientje is er trots op dat ze kan strikken en kan afvegen.

Ik wil op deze plaats nog even wijzen op een aspect van de gezinsinteractie in het gezin Hoog dat al bij de directieevenanalyse aan de orde geweest is: het onderwerp 'iets kunnen' wordt regelmatig ingebracht in een gedragsregulerende context (zie de fragmenten 4.3.6 en 4.3.7). Wientje laat zich graag op haar prestaties voorstaan, maar in een directieve context is ze er niet altijd even hard van gediend. In het volgende voorbeeld wijst ze de uitdaging af:

Moeder: *Ik ga kijken wie het eerst in bad zit.*

Wientje: *Ik kan dat niet. Ik doe dat niet. Vind ik flauw.*

De gehanteerde definitie van de prestatiegerichte voortzetting bleek voor het gezin Hoog niet te ruim te zijn. De geobserveerde gevallen zijn goed te combineren met de idee van 'schoolsheid'.

De algemene conclusie voor dit onderdeel luidt dat het idee van wedstrijdver en prestatie regelmatig terugkeert in de gezinsinteractie in het gezin Hoog. In het gezin Laag is dit veel minder het geval. Voor beide gezinnen geldt dat de scores geen door sociaal aanzien en/of leeftijd gekleurde hiërarchie vertonen.

4.4.3 De schoolse stimulering

4.4.3.1 Een vergelijking van de gezinnen wat betreft de schoolse stimulering

De beide bij het onderzoek betrokken gezinnen verschillen zeer sterk significant wat betreft de opbouw van het beurtenrepertoire onder het opzicht van 'schoolse stimulering' (zie tabel 4.4.2). Iedere interactiedeelner in het gezin Hoog overtreft zijn tegenvoeter in

Tabel 4.4.2: De schoolse stimulering in het beurtenrepertoire van de gezinnen en de diverse interactiedeelneren daarbinnen (percentages)

	Schoolse stimulering	
	in het actieve repertoire	in het passieve repertoire
Gezin Laag	1,2	1,2
Moeder	1,8	0,7
Vader	1,0	0,9
Elise	0,5	1,0
Mieke	0,5	4,7
Mirjam	1,6	4,8
Ingrid/Elsje	0,0	1,8
Erica	1,9	0,5
Peter	0,5	0,0
Huub	1,5	4,6
Gezin Hoog	4,5	4,5
Moeder	5,1	4,1
Vader	7,9	5,4
Leonard	3,1	6,7
Wientje	2,5	11,5
Otto	0,0	7,9
Erica	3,1	2,0
Oma	12,2	1,2
Liesbeth	9,8	0,0
Kees	3,0	6,1
Walter	1,7	3,0

het gezin Laag. De onderzoeker past zich aan aan de linguïstische omgeving. Ik vond het zeer frappant dat oma, die slechts één avondmaaltijd aan de gezinsinteractie in het gezin Hoog deelneemt, in haar eentje evenveel (71) beurten van het bedoelde type produceert als het gezin Laag in zijn geheel (acht interactiedeelnemers) in 6 uur gezinsinteractie.

In het gezin Hoog springen oma, Liesbeth en vader eruit zij treden bij uitstek schools op. Ik heb de indruk dat deze binnen het gezin Hoog zelfs opvallende scores samenhangen met hun geringe aanwezigheid: als zij deelnemen aan het gezinsleven, tonen ze zich geïnteresseerd en treden stimulerend op. Als ze langer aanwezig zouden zijn, zouden ze waarschijnlijk meer in de alledaagse gang van zaken opgenomen zijn. Hun hoge betrokkenheid bij het reilen en zeilen in het gezin Hoog zal naar alle waarschijnlijkheid na verloop van een langere tijd enigszins afnemen en hun opvallend hoge score zal het gezinsgemiddelde benaderen. Moeder Hoogs score wat betreft de schoolse stimulering ligt eveneens boven het gezinsgemiddelde. De scores van de kinderen liggen eronder. Het is kennelijk zo dat de volwassenen in het gezin Hoog meer van dit soort beurten gebruik maken dan de kinderen.

In het gezin Laag scoort Erica het hoogst wat betreft de schoolse stimulering. Moeder Laag komt op de tweede plaats. Het verschil tussen moeder en Erica is gering. Elise en Mieke gebruiken relatief weinig beurten van het bedoelde type. Vader, Huub en Peter profileren zich niet op de manier van hun tegenvoeters in het gezin Hoog. Het beeld dat volwassenen meer schoolse stimulerende beurten gebruiken dan kinderen, wordt door Peter en Mirjam doorkruist. Verder beantwoorden ook de interactiedeelnemers in het gezin Laag aan dit beeld.

Als we naar de andere kant van de betrokkenheid, het gereguleerd worden, kijken, dan is de algemene tendens dat kinderen vaker op deze wijze gestimuleerd worden dan volwassenen. Alleen Huub (gezin Laag) en Kees (gezin Hoog) doorkruisen dit beeld, maar dat heeft in beide gevallen een bijzondere reden die al in paragraaf 4.4.2.1 genoemd is.

Overigens is het in geen van de beide gezinnen zo dat de grotere kinderen in gelijke mate stimulering ondervinden. Mieke overtreft Elise en Wientje overtreft Leonard.

De onderzoeksgegevens houden voor Mieke en Wientje een volkomen andere start van hun schoolloopbaan in: Wientje wordt in de huiselijke sfeer 183 keer met een in schoolse zin stimulerende beurt toegesproken, Mieke 'slechts' 35 keer.

4.4.3.2 De relatie tussen extralinguale variabelen en de schoolse stimulering

1 De schoolse stimulering onder relatief gelijke omstandigheden
Beide gezinnen scoren onder relatief gelijke omstandigheden iets hoger dan het globale gezinsgemiddelde. Het reeds geconstateerde ver-

schil tussen de gezinnen doet zich ook onder deze omstandigheden voor: het gezin Hoog overtreft het gezin Laag wat betreft de zgn. schoolse stimulering in het beurtenrepertoire ($p < .001$).

2 De constantheid van de schoolse stimulering over de verschillende opnamedagen

De schoolse stimulering is in geen van beide gezinnen een over de verschillende opnamedagen constant gegeven. Wel is het zo dat het gezin Hoog het gezin Laag op elke afzonderlijke opnamedag overtreft. De scores van de moeders sluiten hierbij aan. De schoolse stimulering is noch in het beurtenrepertoire van moeder Laag, noch in dat van moeder Hoog op elke dag in gelijke mate vertegenwoordigd. Bij moeder Laag lopen de scores op de verschillende opnamedagen uiteen van 0,8% tot 2,6% ($p = .05$). Bij moeder Hoog variëren ze van 3,6% tot 7,7% ($p < .001$).

3 De relatie tussen het type activiteit en de schoolse stimulering

Het type activiteit dat centraal staat, is niet van belang voor de schoolse stimulering in moeder Laags beurtenrepertoire. Bij moeder Hoog treden, afhankelijk van het type activiteit, wel variaties op ($p < .001$). In spelsituaties is haar score het hoogst: 9,1% van haar beurtentotaal valt dan onder de noemer 'schoolse stimulering'. Tijdens de thee en het avondeten scoort ze ook hoger dan gemiddeld (resp. 6,3% en 6,1%). Wientjes schoolse stimulering neemt, wanneer ze betrokken is bij een spel, noch toe, noch af ($p > .05$).

4 De relatie tussen de aanwezigheid van bezoek en de schoolse stimulering

De schoolse stimulering neemt in het gezin Laag af als er bezoek is ($p < .05$). In het gezin Hoog oefent de aanwezigheid van bezoek geen significante invloed uit op de schoolse stimulering. Hoewel de persoonlijke scores van oma en Liesbeth relatief hoog zijn, beïnvloedt hun aanwezigheid de sfeer qua schoolse stimulering niet.

5 De relatie tussen een gespreksonderwerp en de schoolse stimulering

In het gezin Hoog is de schoolse stimulering in het beurtenrepertoire hoger wanneer er geen gespreksonderwerp afgebakend kon worden ($p < .05$). In het gezin Laag maakt een gespreksonderwerp geen verschil.

Voor beide gezinnen blijkt de vraag of er aan tafel over wat meer omliggende onderwerpen gesproken wordt, niet van invloed te zijn op de scores wat betreft de schoolse stimulering.

4.4.4 De prestatiegerichtheid

4.4.4.1 Een vergelijking van de gezinnen wat betreft de prestatiegerichtheid

Het zal na het voorafgaande weinig verbazing wekken dat de beide gezinnen verschillen wat betreft de prestatiegerichtheid (zie tabel 4.4.3, $p < .001$). Iedere spreker in het gezin Hoog scoort hoger dan zijn tegenvoeter in het gezin Laag. De onderzoeker past zich wat betreft de prestatiegerichtheid aan aan de omgeving.

Tabel 4.4.3: De prestatiegerichtheid in het beurtenrepertoire van de gezinnen en de diverse interactiedeelnemers daarin (percentages)

	Prestatiegerichtheid	
	in het actieve repertoire	in het passieve repertoire
Gezin Laag	0,7	0,7
Moeder	0,6	0,3
Vader	0,0	0,0
Elise	0,7	1,4
Mieke	1,0	0,8
Mirjam	0,8	1,0
Ingrid/Elsje	0,0	0,9
Erica	1,6	1,1
Peter	0,5	0,0
Huub	1,9	3,4
Gezin Hoog	3,6	3,6
Moeder	3,4	4,6
Vader	3,5	2,3
Leonard	1,8	3,6
Wientje	2,9	6,8
Otto	0,0	2,6
Erica	3,2	2,5
Oma	9,6	0,8
Liesbeth	11,4	4,8
Kees	2,4	7,1
Walter	4,0	2,4

In het gezin Hoog zijn het oma en Liesbeth die het meest prestatiegericht spreken. Leonard scoort relatief laag. Dit gegeven is in overeenstemming met wat we al eerder gezien hebben: in het gezin Hoog vertoont Leonards spreekgedrag de meeste overeenkomsten met dat van het gezin Laag (zie de directieanalyse). Het neefje Walter scoort van de bij het onderzoek betrokken kinderen het hoogst. Hij is een stoere jongen die graag opschept (Walter: *Oh, kan ik al lang. Moeder: Doe maar stoer, doe maar stoer.*)

In het gezin Laag zijn het ook relatieve buitenstaanders, nl. Huub en Erica, die het onderwerp 'prestaties' het meest inbrengen. Vader en moeder Laag scoren uitgesproken laag.

In het gezin Hoog scoren Wientje en Kees als gereguleerde het hoogst. Ook moeder en Liesbeth behalen als gereguleerde een score die boven het gemiddelde ligt. Leonards score is gelijk aan die van het gezinsgemiddelde. Dit betekent dat hij anders toegesproken wordt dan zijn zusje.

In het gezin Laag is het Huub die als gereguleerde van prestatiegerichte beurten het hoogst scoort. De achtergrond van dit gegeven is al behandeld (zie par. 4.4.2.1). Het tot moeder gerichte beurtenrepertoire bevat relatief de minste prestatiegerichte beurten.

Voor de beide kleuters houden de gepresenteerde gegevens een schrille tegenstelling in: tegen Wientje wordt in de sfeer van het gezin 107 keer het accent gelegd op 'iets kunnen'; tegen Mieke 'maar' vier keer. Als een prestatiegerichte opvoeding je verder helpt bij het beklimmen van de maatschappelijke ladder, dan zal Wientje het van alle bij het onderzoek betrokken kinderen het verst brengen. Het is natuurlijk de vraag of ze hiermee blij moet zijn.

4.4.4.2 De relatie tussen extralinguale variabelen en de prestatiegerichtheid

1 De prestatiegerichtheid onder relatief gelijke omstandigheden
De beide gezinnen verschillen onder de als gelijk aangemerkte omstandigheden eveneens wat betreft de prestatiegerichtheid ($p < .001$). Het percentage prestatiegerichte beurten in het beurtenrepertoire bedraagt onder deze omstandigheden voor het gezin Laag 0,3%; voor het gezin Hoog 3,2%.

2 De constantheid van de prestatiegerichtheid over de verschillende opnamedagen

De prestatiegerichtheid varieert in het gezin Laag niet significant over de verschillende opnamedagen. In het gezin Hoog verschillen de scores van de drie opnamedagen wel ($p < .05$). De laagste score van het gezin Hoog (3,1% van het beurten totaal is prestatiegericht) ligt ruim boven de hoogste score van het gezin Laag (0,9% prestatiegerichte beurten).

De prestatiegerichtheid van moeder Hoog is redelijk constant over de verschillende opnamedagen ($p > .05$). Moeder Laag scoort zo laag dat een verdere analyse niet zinvol is.

3 De relatie tussen het type activiteit en de prestatiegerichtheid
De prestatiegerichtheid van moeder Laag is tijdens de onderscheiden activiteiten constant laag.

Bij moeder Hoog treden, afhankelijk van de vraag welke activiteiten centraal staan, wel verschillen op in de prestatiegerichtheid ($p < .05$). In spelsituaties scoort ze met 6,2% prestatiegerichte beurten het hoogst. Tijdens de avondmaaltijd maakt ze relatief het minst prestatiegerichte opmerkingen (2,4% van haar beurtenrepertoire is dan prestatiegericht). Moeder Hoog overtreft moeder Laag, ongeacht het type activiteit.

In Wientjes prestatiegerichtheid treden geen veranderingen op wanneer ze bij een spel betrokken is ($p > .05$).

4 De relatie tussen de aanwezigheid van bezoek en de prestatiegerichtheid

De prestatiegerichtheid neemt in het gezin Laag af ($p < .01$) als er bezoek is. Als oma in het gezin Hoog op bezoek is, is de prestatiegerichtheid iets groter ($p = .05$) dan wanneer zij er niet is. Het bezoek van Liesbeth geeft een duidelijke toename van de prestatiegerichtheid te zien ($p < .01$).

5 De relatie tussen een gespreksonderwerp en de prestatiegerichtheid

In het gezin Laag is de prestatiegerichtheid in gesprekken over wat meer omljnde onderwerpen groter dan normaal ($p < .001$), maar toch nog minder groot (1,4%) dandie in het gezin Hoog. In het gezin Hoog treedt, afhankelijk van de vraag of een meer omljnd gespreksonderwerp centraal staat, geen verandering op in de prestatiegerichtheid ($p > .05$).

Wat betreft de prestatiegerichtheid in de conversatie aan tafel: deze wordt in geen van beide gezinnen beïnvloed door de vraag of er over een wat meer omljnd onderwerp gesproken wordt.

4.5 Evaluatie van de gevolgde methode

Nu de rapportage van de onderzoeksresultaten grotendeels is afgerond, is het moment aangebroken om stil te staan bij de gevolgde methode van onderzoek.

Bij de opzet van het onderzoek was het mijn - ik geef het toe, pre-tentieve - bedoeling een totaalbeeld te schetsen van de primaire socialisatie van twee kleuters. Weliswaar zou een zwaar accent gelegd worden op het aspect van de taal, maar dit aspect diende niet geïsoleerd ('verdinglijkt', Maas 1974) bestudeerd te worden, maar begrepen te worden vanuit de totale 'Lebenszusammenhang' (Negt en Kluge 1972). De onderzoeksvraagstelling diende niet gedictieerd te worden door de beschikbare onderzoeksmethoden en -technieken (een in

psychologisch onderzoek gebruikelijke gang van zaken, vgl. Holzkamp 1972), maar moest ontwikkeld worden in nauwe aansluiting bij een in maatschappelijk of wetenschappelijk opzicht urgent probleem. De methode zou in tweede instantie afgestemd op de probleemstelling ontwikkeld worden. De wetenschappelijke analyse moest verder tot een herkenbaar resultaat leiden waarin zowel plaats was voor grote lijnen als voor details. Kortom: het moest onderzoek zijn dat afweek van het heersende, kwantitatieve paradigma, het moest zgn. alternatief of kwalitatief onderzoek zijn. De moeilijkheid was echter dat beter bekend was wat het niet moest zijn dan wat het wel moest zijn. Uiteindelijk is er een onderzoek uitgekomen dat ik met de volgende methodologische steekwoorden zou willen karakteriseren: 'case study', participerende observatie, naturalistisch onderzoek, dieptebenedering, descriptief onderzoek. De vraag of het onderzoek als kwantitatief of als kwalitatief onderzoek gekarakteriseerd moet worden, kan m.i. het beste beantwoord worden met de constatering dat het een kwalitatief onderzoek is waarbij gebruik gemaakt is van kwantitatieve hulpmiddelen (vgl. par. 1.6.1). De notie 'kwalitatief' dient hier opgevat te worden in de betekenis die Bogdan en Taylor (1975) eraan geven: descriptief en holistisch. In het onderzoek zijn in het kader van een descriptieve vraagstelling kwantitatieve hulpmiddelen toegepast. Deze toepassing maakt het onderzoek echter niet tot een representant van het kwantitatieve onderzoeksparadigma (het werk van Zimmerman neemt een vergelijkbare positie in in deze discussie, zie Bogdan en Taylor (1975) en Schwartz en Jacobs (1979)). In het onderzoek is van een gering aantal 'cases' een veelheid van aspecten behandeld waaruit - althans dat is de bedoeling - een herkenbaar totaalbeeld gedistilleerd kan worden. In verhouding tot onderzoek waarin van een groot aantal 'cases' een beperkt aantal aspecten behandeld wordt, is het holistisch. Dat wil niet zeggen dat het alles omvat: in het voorafgaande is herhaaldelijk naar voren gekomen waar de grenzen van het onderzoek liggen. Als mij in de loop van het onderzoek één ding duidelijk geworden is, dan is het wel dat de verwerking van het materiaal het grote probleem van meer kwalitatief of naturalistisch onderzoek is (vgl. Journal of Marriage and the Family 1980). Voordat je het weet, beschik je over een gigantische hoeveelheid onderzoeksmateriaal waarin slechts door een moeizame selectie en organisatie, die onvermijdelijk het holistisch uitgangspunt relativeren, een ordening aangebracht kan worden die voldoet aan de voor wetenschappelijk onderzoek geldende eis van intersubjectiviteit. Ook andere onderzoekers ervaren dit (b.v. Hartup 1978: de reductie van zulke hoeveelheden materiaal is "a task of staggering magnitude"). Wil kwalitatief onderzoek zich onderscheiden van literair werk, dan zal men terdege rekenschap af moeten leggen van dit probleem van de "tiranny of the data" (Bakeman en anderen 1979) (als voorbeeld van een discussie over de waarde c.q. de beperkingen van een wetenschappelijke vs. een literaire benadering van sociale verschijnselen kan verwezen worden naar Clausen en Segeberg 1977).

De voorafgaande uiteenzetting over de aard van mijn onderzoek is bedoeld als inleiding op de criteria volgens welke men het onderzoek dient te evalueren. Onderzoek in het kwantitatieve paradigma wordt in het algemeen in ieder geval beoordeeld wat betreft de betrouwbaarheid en de validiteit. Men kan zich de vraag stellen naar de adequaatheid van deze beoordelingscriteria voor meer kwalitatief onderzoek. In paragraaf 4.5.1 wordt ingegaan op de betrouwbaarheid; in paragraaf 4.5.2 staat de validiteit centraal. Paragraaf 4.5.3 staat in het teken van een derde, normaal gesproken niet 'verplicht', maar onmiskenbaar zinvol (zie par. 1.3) beoordelingscriterium, namelijk een beoordeling vanuit het perspectief van de zgn. 'observer's paradox' (Labov 1972b: 209).

4 5.1 De betrouwbaarheid

De term 'betrouwbaarheid' houdt verband met het achterliggende concept 'herhaalbaarheid' (vgl. Runkel en McGrath: 1972: 162). leidt herhaalde meting tot hetzelfde resultaat? Onder de betrouwbaarheid van een meting wordt de accuratesse of precisie verstaan.

Runkel en McGrath (1972: 152 e.v.) noemen drie mogelijke bronnen van meetfouten:

- 1 het meetinstrument;
- 2 de gebruiker van het meetinstrument;
- 3 veranderingen in het meetinstrument ten gevolge van een tijdsverloop.

In de literatuur (zie Runkel en McGrath 1972) worden een aantal werkwijzen beschreven die bijdragen tot een inzicht in de aard van deze betrouwbaarheidsproblematiek. Allereerst is er de 'test-retest reliability'. In dat geval wordt dezelfde maat een tweede keer onder zo gelijk mogelijke omstandigheden toegepast op hetzelfde object. Verder wordt de 'alternate-forms reliability' beschreven. Deze werkwijze houdt in dat dezelfde objecten gemeten worden met twee verschillende en toch zoveel mogelijk gelijke instrumenten. Tenslotte is er de 'split-half reliability'. Deze werkwijze wordt toegepast bij bijvoorbeeld testen en vragenlijsten. De onderzoeker vergelijkt de resultaten die hij met de helft van zijn instrument verkregen heeft met de resultaten van de andere helft. De objecten zijn uiteraard dezelfde.

In ons geval is een analyse van de betrouwbaarheid geen eenvoudige zaak. De metingen zijn niet van dien aard dat betrouwbaarheidstoetsingen van het type 'alternate-forms' of 'split-half' direct voor de hand liggen. Op deze procedures ga ik hier niet in; wèl zullen enkele van de onder de noemer 'validiteit' (par. 4.5.2) uitgevoerde analyses van belang blijken te zijn voor deze typen betrouwbaarheid. De toepassing van het type 'test-retest', die in ons geval speci-

fieke problemen geeft die samenhangen met de aard van de uitgevoerde metingen, zal ik nu uitvoeriger bespreken.

In het onderzoek is gebruik gemaakt van instrumenten zoals een bandrecorder en een stopwatch. Noch de bandrecorder, noch de stopwatch zijn echter het centrale meetinstrument in het onderzoek. De metingen, of eigenlijk liever de observaties en de interpretaties, zijn in hoofdzaak door mijzelf uitgevoerd.

Wat betreft de gebruikte apparatuur: ik neem aan dat men er wel op vertrouwt dat de bandrecorder en stopwatch nauwkeurig genoeg waren voor het beoogde doel en dat in de loop van het onderzoek geen kwaliteitsverlies is opgetreden. Uiteraard is er wat betreft de 'sophistication' van de apparatuur heel veel mogelijk (te denken valt bijvoorbeeld aan de in aansluiting bij Chapple (1939, 1940, 1949) steeds verder ontwikkelde interactiechronograaf (zie Feldstein 1980)), maar dat is duur en, hoewel op het eerste gezicht misschien tijdsbesparend, uiteindelijk toch relatief tijdrovend door de moeilijke toegankelijkheid ervan voor alledaags gebruik. Omdat het hier een eerste terreinverkenning betrof, leek het mij niet nodig om qua gebruikte apparatuur de hoogste graad van perfectie na te streven. Door beurtelings materiaal uit het gezin Hoog en uit het gezin Laag met behulp van dezelfde apparatuur te analyseren, kan een eventuele gebrekkigheid van de apparatuur de vergelijking van de gezinnen niet beïnvloed hebben. De metingen met de stopwatch zijn bovendien drie keer uitgevoerd. Bij twee of drie gelijke observaties, is hiervoor gekozen, bij drie verschillende observaties is het gemiddelde genomen.

Overigens zijn niet alleen de metingen met de stopwatch herhaald. Ook voor de andere observaties en interpretaties geldt dit. Maar, en nu raken we aan een essentieel kenmerk van dit onderzoek, men kan van deze herhaalde observaties en interpretaties geen identiek resultaat verwachten. Het proces van observatie en interpretatie is in hoofdstuk 2 al uitvoerig besproken. Daarbij is als essentieel voor conversationeel en pragmatisch onderzoek naar voren gekomen dat de observatie en de interpretatie onvermijdelijk voortbouwen op voorafgaande observatie en interpretatie (volgens Garfinkel (b.v. 1967: 77-78) geldt dit overigens voor meer vormen van onderzoek naar sociale verschijnselen). Iedere herhaling van de observatie en de interpretatie voegt iets toe aan de voorafgaande, het is een cumulatief proces dat tot een steeds beter, maar nooit volledig correct (Labov en Fanshel 1977: 73) resultaat kan leiden. Als onderzoeker kun je onmogelijk een herhaling geven van je eigen beoordelingen: je kunt je niet afsluiten voor eerder opgedane kennis en ervaring. Wel is het mogelijk een schatting te doen van de wijzigingen die bij de laatste keer afluisteren en analyseren van de bandopnames nog aangebracht zijn. Toen is in hooguit 10% van de geanalyseerde beurten en directieven nog iets gewijzigd. Dat betrof dan meestal slechts één aspect van de analyse, zodat het eindpunt van onze observaties en interpretaties in grote lijnen wel juist zal zijn.

Hoewel het in principe wel mogelijk is de betrouwbaarheid van het onderzoek te vergroten door er meer beoordelaars bij te betrekken, zijn hieraan zoveel praktische problemen verbonden, dat we ervan

afgezien hebben (zie par. 2.1).

Voor de beoordeling van de betrouwbaarheid van het onderzoek is vooral van belang dat de observaties en interpretaties herhaaldelijk zijn uitgevoerd, dat arbitraire beslissingen in de analyse (b.v. wat er precies onder een beurt verstaan wordt (vgl. par. 2.3.1)) zoveel mogelijk volgens de in hoofdstuk 2 uitvoerig geëxpliciteerde criteria genomen zijn, en dat de toegekende coderingen gecontroleerd zijn op consistentie. Verder kleuren eventuele beoordelingsfouten de beschrijving van beide gezinnen op dezelfde wijze. Tenslotte kan men de in de analyse genomen beslissingen controleren in het commentaar dat toegevoegd is bij de diverse fragmenten (zie par. 4.2 t/m 4.4).

4.5.2 De validiteit

De term 'validiteit' houdt verband met de begrippen 'homogeniteit' en 'convergentie' (Runkel en McGrath 1972: 162). Met de vraag naar de validiteit van een meetprocedure wordt aan de orde gesteld of de betreffende procedure het begrip dat het beoogt te meten ook inderdaad meet.

Uit de literatuur zijn verschillende methoden waarmee de validiteit onderzocht kan worden, bekend. Ik zal hiervan eerst de meest algemene noemen en later aangeven hoe ze zich verhouden tot mijn onderzoek.

Wanneer men onderzoekt of de verschillende aspecten van het theoretisch begrip voldoende aanwezig zijn in het te hanteren meetinstrument, spreekt men van 'face validity'. Over de waarde van het concept 'face validity' zijn de meningen verdeeld. In Runkel en McGrath (1972), een gewaardeerde methodologische handleiding, wordt het niet genoemd. Turner (1979) keert zich tegen het vooroordeel als zou de 'face validity' een inferieur validiteitsconcept zijn. Hij ziet het vaststellen van 'face validity' als het fundament van elke analyse van validiteit.

Wanneer men nagaat of de verschillende delen van de meetprocedure tot hetzelfde resultaat leiden, spreekt men van 'validity as internal consistency'. De ratio achter deze procedure is dezelfde als die achter de 'split-half reliability'.

Wanneer men het meetinstrument evalueert aan de hand van een externe maatstaf, wordt van 'concurrent validity' gesproken. Afhankelijk van de aard van deze externe maatstaf komen in de literatuur twee belangrijke subtypen voor. Allereerst is er de zgn. predictieve validiteit: een meetinstrument A is een meetinstrument van het concept A wanneer het de eigenschap B voorspelt die logisch of theoretisch samenhangt met A. En verder is er de zgn. soortgenootvaliditeit: hiervan is sprake wanneer de meetprocedure tot hetzelfde resultaat leidt als standaardprocedures. De ratio achter deze procedure is dezelfde als die achter de 'alternate-forms reliability'.

Dat de meting plaatsvindt binnen een redelijk ontwikkeld theoretisch kader, is een voorwaarde voor de zgn. 'construct validity'. Met behulp van de theorie worden concepten en hun onderlinge samenhang gedefinieerd. Men spreekt van 'construct validity' van een meetinstrument, wanneer de meetresultaten de theoretische samenhang inderdaad weerspiegelen.

Een toepassing van de bovenstaande opvattingen over validiteit op ons onderzoek leidt tot het volgende.

Ten aanzien van de 'construct validity' kunnen we kort zijn: hiervan kan in ons geval geen sprake zijn. Het theoretisch kader waarbinnen het onderzoek is uitgevoerd, is daarvoor niet ver genoeg ontwikkeld. De andere vormen van validiteit zijn wel op enige wijze relevant. De 'face validity', de relatie tussen de 'metingen' en de theoretische begrippen, is in het voorafgaande op verschillende plaatsen aan de orde geweest. In hoofdstuk 1 hebben we bijvoorbeeld geconstateerd dat de gedragsregulering het centrale concept is in de analyse en dat de gedragsregulering samenhangt met complexe begrippen als 'ongelijkheid', 'autoriteit' en 'dominantie'. Deze begrippen zouden zich in linguïstisch opzicht tot nu toe alleen in deelaspecten laten operationaliseren (par. 1.6.3). De 'metingen' hebben dus niet de pretentie dit soort begrippen volledig te dekken. In hoofdstuk 2 zijn inzichten uit de conversatie-analyse en de pragmatiek behandeld die betrekking hebben op het verband tussen diverse specifieke aspecten van verbaal gedrag en achterliggende sociale relaties (b.v. in par. 2.4.1). In hoofdstuk 4 is de vraag naar de validiteit regelmatig teruggekeerd in verband met bepaalde resultaten. Zo is aan de orde geweest hoe verbale verschijnselen als conversationele concurrentie, 'prestarts', 'back-channel cues' en vragen zich verhouden tot begrippen als dominantie (par. 4.2.3.13), afhankelijkheid (par. 4.2.4.2), luisteractiviteit (par. 4.2.5.1) en sturing (par. 4.2.6.2). Hoe directheid bij het geven van directieven zich verhoudt tot gezag en discipline is een centrale vraag in par. 4.3. Ook aan de verhouding tussen de diverse specifieke operationalisaties van de zgn. schoolse spreekhandelingen en de algemene idee 'schoolseheid' is aandacht besteed (par 4.4). Het is weinig zinvol dat hier allemaal te gaan herhalen. De belangrijkste conclusie uit deze beschouwingen over validiteit is dat menselijk gedrag verschillende betekenissen tegelijk kan hebben die zich op complexe wijze tot elkaar verhouden. De betekenissen die wij, in aansluiting bij de theorievorming van anderen, aan bepaalde verschijnselen hebben toegekend, lijken als zodanig gerechtvaardigd, hoewel de toegekende betekenis niet altijd het enige of het overheersende betekenisaspect is.

Vervolgens is de opvatting van validiteit als interne consistentie op onze resultaten van toepassing. Deze werkwijze houdt, zoals gezegd, in dat wordt nagegaan of de verschillende onderdelen van de meetprocedure tot hetzelfde resultaat leiden. Als dat niet het geval is, weten we òfwel dat we meer dan één ding meten, òfwel dat wat we gemeten hebben, meer dimensies heeft.

De analysemethode van mijn onderzoek bevat verschillende onderdelen:

concurrentie, afhankelijkheid, luisteractiviteit, sturing, directiviteit, positieve 'reinforcements', 'known answer questions', correcties en prestatiegerichte voortzettingen. Het is beslist niet zo dat deze onderdelen bedoeld zijn om hetzelfde te meten. Wèl zou er een samenhang tussen bestaan. De diverse onderdelen in de analyse zouden deelaspecten van algemene noties zoals 'gedragsregulering', 'ongelijkheid' en 'autoriteit' operationaliseren (zie hierboven en par 1.6.3).

De verschillende onderdelen in de analyse hebben voor zover het het gezin Hoog betreft, een zeer consistent beeld te zien gegeven. In vrijwel alle onderdelen (de prestatiegerichte voortzetting is de enige uitzondering) komt een hiërarchie naar voren waarin moeder Hoog betrekkelijk hoog staat, de kinderen staan - van oud naar jong - onderaan. Moeder Hoog is door haar hoge scores, gecombineerd met haar constante aanwezigheid, de leidinggevende figuur in het gezin. Zij heeft in alle opzichten een asymmetrische relatie met haar kinderen waarbij het overwicht aan haar zijde ligt.

In het gezin Laag ziet het beeld er minder consistent uit. Sommige verbale verschijnselen komen in dit gezin nauwelijks voor (b.v. de afhankelijkheid en de 'known answer question'). Als het betreffende verschijnsel wèl voorkomt, is er niet altijd sprake van een duidelijke hiërarchie (b.v. de luisteractiviteit). En als er sprake is van een hiërarchie, dan is het niet altijd zo dat moeder Laag in de bovenste regionen staat (b.v. de sturing). Wat betreft de concurrentie en de correcties bekleedt moeder Laag een relatief leidinggevende positie. Directieven geeft ze weliswaar veel, maar deze zijn tamelijk ineffectief, zodat hieruit niet mag worden afgeleid dat ze 'mchtig' is. Wat betreft de luisteractiviteit, de sturing en de positieve 'reinforcements' scoort ze lager dan of gelijk aan de overige interactiedeelname in het gezin Laag. Ze oefent in deze opzichten geen overwicht uit over haar kinderen Mirjam, Elise en Mieke. Aan de onderdelen in de analyse waarop moeder Laag relatief laag scoort, is mijns inziens een gemeenschappelijk betekenisaspect verbonden, namelijk dat ze samenhangen met ontplooiën en ruimte geven. Aan de onderdelen waarop moeder Laag hoog scoort is dit betekenisaspect minder verbonden, terwijl het betekenisaspect van begrenzen of inperken daarin sterker vertegenwoordigd is.

De conclusie moet dan ook zijn dat de resultaten van het onderzoek intern consistent zijn wanneer we in datgene wat we probeerden te meten, de gedragsregulering, twee dimensies onderscheiden, namelijk een ontplooiend en een beperkend betekenisaspect. Beide dimensies zijn vanuit meer dan één invalshoek onderzocht en de resultaten daarvan zijn consistent. Moeder Laag staat in het laatstgenoemde opzicht bovenaan in de hiërarchie, in het eerstgenoemde niet. Moeder Hoog heeft in beide opzichten de leiding over de kinderen.

Dat de resultaten van het onderzoek intern consistent zijn, kan gelden als argument ten gunste van de betrouwbaarheid (vgl. 'split-half reliability', par 4.5.1).

De gedachte dat de predictieve validiteit onderzocht kan worden door het schoolsucces van beide kinderen die destijds kleuters waren, maar die inmiddels 11 jaar oud zijn, na te gaan, leent zich niet voor uitvoering. Als Wientje het beter blijkt te doen dan Mieke, zou de conclusie luiden dat de predictieve validiteit goed is; als Mieke Wientje overtreft, zal er ongetwijfeld een verklaring voor dit onverwachte resultaat opgesteld kunnen worden die de validiteit van de metingen onaangetast laat. Dat de zgn. milieubreuk geen barrière is in je schoolloopbaan, houdt geen garantie in dat deze vlekkeloos verloopt; als de milieubreuk wél een barrière is in je schoolloopbaan, betekent dit nog niet dat je zonder meer tot falen gedoemd bent.

Een toepassing van de notie 'soortgenootvaliditeit' op ons onderzoek leidt tot het volgende. In de sociale wetenschappen zijn verschillende procedures ontwikkeld die beogen inzicht te verschaffen in dezelfde soort verschijnselen als waar wij op gericht zijn. Het is echter niet zo dat er van één of enkele 'standaardprocedures' gesproken kan worden (vgl. de discussie naar aanleiding van het concept 'macht' in par. 4.2.3.13). De methodologische discussie hierover is volop gaande en gezien de complexiteit van de materie is er voorlopig geen consensus te verwachten.

Toch zou men kunnen overwegen om, algemeen aanvaard of niet, verschillende procedures die verband houden met de verschijnselen waarin we geïnteresseerd zijn, toe te passen en de resultaten van de verschillende procedures te vergelijken. Te denken valt aan persoonlijkheidstesten, schriftelijke vragenlijsten of diepte-interviews. Met testen voor bijvoorbeeld dominantie en met vragenlijsten heb ik niet durven werken. Ik ben daar geen a priori voorstander van en ik heb mij onvoldoende in deze testen en vragenlijsten kunnen verdiepen om er een gefundeerd oordeel over uit te kunnen spreken. Nadat ik bijna twee maanden gedeeld had in het wel en wee van de gezinnen, durfde ik geen test of vragenlijst af te nemen waarvan ik op dat moment de relevantie niet kon beoordelen. Wel heb ik na afloop van de observatieperiode met beide moeders een landurig gesprek gevoerd over hun attitudes, instellingen en belevingen van een aantal voor het onderzoek relevante zaken. De onderwerpen van gesprek waren:

- 1 de mate waarin de kinderen vrij zijn in het kiezen van hun communicatiepartners (speelkameraadjes, tv-programma's, e.d.);
- 2 de rolverdeling in het gezin;
- 3 de sociale controle en de discipline;
- 4 de verbeurting in het gesprek;
- 5 de zgn. schoolse spreekhandelingen;
- 6 de opinies over taal.

Ik had vooraf een aantal vragen opgesteld die als leidraad voor het gesprek dienden.

Voor dat ik de resultaten van deze gesprekken vergelijk met de resultaten van de analyse van het via participerende observatie verzamelde materiaal, wil ik nogmaals expliciet naar voren brengen dat deze vergelijking niet misverstaan moet worden als een zuivere vorm van een analyse van de soortgenootvaliditeit. Een interview geldt niet

als een geaccepteerde standaardprocedure voor het verkrijgen van inzicht in linguïstische aspecten van socialisatie. Er hoeft immers, zoals in par. 3.1 al naar voren gebracht is, geen één op één correspondentie te zijn tussen feitelijk gedrag en gerapporteerd gedrag. Bovendien heeft het interview maar tot op zekere hoogte betrekking op dezelfde verschijnselen als de analyse van het bandmateriaal. De laatstgenoemde onderzoeksprocedure heeft betrekking op aspecten van gedrag die meestal geen bewuste aandacht krijgen (zie par. 1.5.1), de eerstgenoemde op aspecten die bewust zijn. Dat beide procedures op dezelfde soort verschijnselen gericht zijn, betekent niet per definitie dat ze op dezelfde aspecten van deze verschijnselen betrekking hebben. Er is geen noodzaak te veronderstellen dat onderzoek naar het belevingsaspect van een verschijnsel zoals bijvoorbeeld macht tot hetzelfde resultaat moet leiden als onderzoek naar het gedragsaspect.

De informatie die het interview heeft opgeleverd ten aanzien van het onderwerp 'opinies over taal' is verwerkt in par. 3.2.1 en 3.3.1. Bij de behandeling van de schoolse spreekhandeling 'correctie' komt voldoende naar voren hoe de opinies zich verhouden tot het gedrag, zodat dit onderwerp hier niet meer apart behandeld wordt. Van de andere onderwerpen van gesprek zal ik nu één voor één de rapporteringen van de moeders vergelijken met de resultaten van de analyse van het via participerende observatie verkregen materiaal.

1 De mate waarin de kinderen vrij zijn in het kiezen van hun communicatiepartners

Mijn vraag of Mieke d'r vriendjes en vriendinnetjes zelf kiest, beantwoordt moeder Laag eerst met een onvoorwaardelijk ja. Na wat heen en weer gepraat over dit onderwerp worden toch wel wat voorwaarden genoemd: *Alleen kinderen die echt vies zijn, die moet ik niet en Zoals Piet van de overkant, ja die kinderen moet ik niet. Die zitten altijd ruzie te maken.* Verder blijkt dat moeder Laag niet graag andere dan haar eigen kinderen over de vloer heeft: *Ja, ze mogen van mij wel komen als er een kinderfeestje is, maar anders niet. Ik zeg: ik heb genoeg aan mijn eigen kinderen. Ja, als ik nou niet zoveel kinderen had, kon het mij niet schelen. Maar toch niet als ik zelf een huis vol kinderen heb en dan ook een stel anderen erbij, o nee. Moet je dat geschreeuw de hele tijd aanhoren, boe, en dan, met mooi weer ook, zeg ik ook af en toe: Ga naar buiten spelen, 't is goed weer. Ze hoeven toch niet binnen te zitten.*

Wat betreft de selectie van de tv-programma's: moeder Laag zegt dat ze meestal zelf de tv aanzet. De kinderen kijken er vaak niet naar. *Ze schakelen d'r eige zelf af.* De kinderprogramma's volgt Mieke wel, maar de rest interesseert haar niet.

Moeder Hoog heeft het liefst dat Wientje omgaat met kinderen die tegen haar opgewassen zijn. Op mijn vraag of ze daarin probeert bij te sturen, antwoordt ze: *Helpt toch niet.* Of ze het probeert, blijft in het midden. Ze ziet graag kinderen waarmee leuk gespeeld wordt: *Met de één wordt leuker gespeeld en met de ander wordt meer katekwaad uitgehaald, dus dan heb je zelf veel meer werk. 't Is natuur-*

lijk veel fijner als ze lekker spelen en dan hindert het niet als er daarna een boel puin is. Maar als je iedere keer in moet grijpen van eh ... hè? Moeder Hoog heeft liever dat de kinderen thuis spelen dan ergens anders: Dan weet ik hoe en wat.

Op de vraag of ze de tv wel eens afzet omdat er iets op komt dat voor kinderen niet geschikt is, antwoordt ze beslist: *Ikke wel ja.* Het gaat dan vooral om enge programma's.

Moeder Hoog komt in het interview naar voren als iemand die graag een oogje in het zeil houdt. Moeder Laag bewaakt haar kinderen minder. Deze resultaten komen overeen met de analyse van het interactiemateriaal. In het gesprek met moeder Laag bespeur ik verder iets dat niet uit de analyse van het bandmateriaal naar voren gekomen is, namelijk een kordaatheid in de eisen die ze aan haar kinderen stelt. Over de doorvoering van deze eisen zwijgt ze echter. Haar rapportering van haar gedrag is niet zozeer onjuist, maar verschilt van de mijne. Ze belicht slechts één aspect van de zaak en dit kan tot een vertekend beeld leiden.

2 De rolverdeling in het gezin

Moeder Laag vindt dat de vader en de moeder de baas moeten zijn in huis, en niet de kinderen. Ze heeft echter het gevoel dat haar man tekort schiet als gezagsfiguur: *Ja, dan zeg ik. dat krijg je van je vader wel. Maar die vader doet toch niks. Nee, de vader trekt zich d'r niks van aan. Ik zeg wel eens, ik zeg als je Joop had gehad, ik zeg, nou, die had jullie wel flink geslagen. Dan zeg ik vaak: je bent veel te gemakkelijk daarin. Ik zeg: jullie hadden een andere vader gehad moeten hebben. Hij is niet streng hè. Hij zegt: toe maar, net als gisteravond, ik word d'r gek van, dan loopt hij naar buiten. Of: Bij de kinderen helpt het toch niet. Had hij ook een keer gezegd: naar bed. Gingen ze naar boven toe en gingen ze weer naar beneden. Ik zeg: nou, dat helpt ook niks.*

Moeder Laag voelt zich door de kinderen te sterk aan huis gebonden. Ze vindt haar man wat betreft het huishoudelijk werk erg lui. Ze verontschuldigt hem echter meteen: *ja, want hij werkt ook de hele dag.*

Op mijn vraag wie er de baas in huis is, antwoordt moeder Hoog onomwonden *moeder*. De volgende vraag luidt: *Waarom?* en dan volgt het antwoord. *Omdat vader er zo weinig is. Dus pa wordt als overlegorgaan ingeschakeld, maar niet als boeman.* Als ik vervolgens suggereer. *Moeders wil is wet?* komt de reactie: *Een beetje wel, denk ik. Ik zeg altijd: Later als je groot bent, mag je het zelf zien. Zolang je hier bent, pas je je aan aan de regels van het huis, zeg ik dan.* Over vader Hoogs rol zegt moeder: *Hij bemoeit zich wel met de kinderen, maar met het huishouden verder, voor geen cent, helemaal niet. En dat hoeft hij ook niet te proberen, want dat pik ik toch niet.* De rolverdeling tussen de ouders is in beide gezinnen traditioneel. vader werkt buitenshuis, moeder zorgt voor de kinderen en doet het huishouden. Het gezin Laag verschilt van het gezin Hoog in die zin dat moeder Laag van haar man verwacht dat hij een boeman is; moeder Hoog verwacht dit niet. Verder zou moeder Laag best willen dat haar

man haar ondersteunde in het huishouden; van moeder Hoog mag dit niet. Het beeld dat de moeders schetsen, komt overeen met mijn observaties.

3 De verbeurting in het gesprek

De vraag *Als je met een stel grote mensen bij elkaar zit, mogen de kinderen dan ook meepraten of moeten ze hun mond houden?* beantwoordt moeder Laag met *Oh, dan mogen ze wel meepraten*. Als ik verder vraag of ze over elk onderwerp mogen meepraten, blijkt er één uitzondering te zijn: *Ja, zoals met seks enzo, dat wil ik niet hebben dat ze daar over praten*. Moeder Laag zegt dat ze de kinderen nooit de kamer uitstuurt. Als er door elkaar heen gepraat wordt, zegt moeder Laag dat ze ingrijpt: *Dan zeg ik: Omste beurt, niet allemaal tegelijk, omdat dan versta je d'r niks van*.

De bovenstaande rapporteringen wijken op sommige punten af van de observaties. Ik heb nooit gemerkt dat de kinderen Laag zich afzijdig moesten houden wanneer het gesprek over seksualiteit ging. Misschien bedoelt moeder Laag dit ook niet, maar bedoelt ze dat ze niet wil dat de kinderen onderling daarover praten (ze zegt immers *praten en niet meepraten*). Ook heb ik nooit gemerkt dat moeder Laag ingreep wanneer er door elkaar heen gepraat werd.

In het gezin Hoog mogen de kinderen in een gesprek tussen volwassenen niet tussenbeide komen. Dat is overigens wel afhankelijk van het soort gesprek. Moeder Hoog stuurt de kinderen ook wel eens weg. Als het door elkaar heen praten tot een ongezellige sfeer leidt, zegt moeder Hoog dat ze ingrijpt. Met name Leonard zegt ze bewust een kans te geven, omdat deze anders onder de voet gelopen wordt. Ik heb nooit gemerkt dat de kinderen weggestuurd werden. Verder stemmen deze rapporteringen overeen met de observaties van moeder Hoogs feitelijke gedrag.

Beide bovenstaande rapporteringen zijn veel minder uitvoerig dan de observaties en analyses (vgl. par. 4.2). Dat is niet zo vreemd: ik verwacht niet dat men over alle aspecten die in de beurtenanalyse naar voren gekomen zijn, betrouwbaar kan rapporteren. De beurtenanalyse geeft een meeromvattend en genuanceerder inzicht in de bedoelde verschijnselen dan een vraaggesprek.

4 De sociale controle en de discipline

Op de vraag wat ze doet wanneer de kinderen bijvoorbeeld kopjes omgooien of met het eten kliederen, is moeder Laags eerste antwoord: *Dan geef ik wel een tik*. Ze noemt vervolgens nog een aantal andere middelen om het doel te bereiken: waarschuwen, naar bed brengen, op tijd binnen komen, en buiten zetten. Vaak gaat dan een kind dat buiten het conflict staat, het gestrafte kind troosten. Moeder Laag vindt dat je de kinderen in de hand moet houden. Op mijn vraag of dat altijd lukt, constateert ze dat dat niet het geval is: *Ze doen toch wat ze willen*. Op mijn vraag wat ze dan doet, antwoordt ze: *Dan laat ik ze maar*. Ze vindt zichzelf strenger dan haar man: *Ik pak ze tenminste harder aan als hij*. *Van mij krijgen ze wel hoor*. *Ik zeg wel eens: Klappen helpen niet, maar eh, nee, moet je dan alles maar*

goed vinden?

Het meest opvallende aan de bovenstaande rapportering vind ik wel dat moeder Laag met geen woord rept over de gebeurtenissen tussen het moment dat het ongewenste gedrag optreedt en de - zo op het oog - kordate sanctie. Uit het bandmateriaal blijkt dat daar vaak een lange periode tussenligt, waarin zowel door moeder als door de kinderen van alles geprobeerd wordt. Ze rapporteert dat ze heel streng en kordaat optreedt en dat dat niet helpt. In feite is de sanctie een allerlaatste redmiddel dat hooguit toegepast wordt als ze volledig weggespeeld is, en vaak zelfs dan nog niet. Over de formuleringen die ze kiest wanneer ze weggespeeld wordt, rapporteert ze niet. Haar rapportering is niet zozeer onjuist, maar onvolledig. Ze komt er wel voor uit dat het soms meer een wens is dan een feit dat vader en moeder de baas zijn in huis.

Op de vraag wat moeder Hoog doet wanneer de kinderen iets doen wat niet mag, komt het antwoord: *Nou, dat krijgen ze stevig te horen. En dan zeg ik er vaak ook nog bij: Later, als je groot bent en je staat op je eigen benen, mag je het zelf uitzoeken.* Als de kinderen nog steeds niet luisteren zegt ze dat ze ze naar hun kamer stuurt. Als het nodig is, geeft ze ook wel een tik. Op de vraag wat ze doet als de kinderen lastig zijn, is moeder Hoogs antwoord: *Ja, ik probeer het eerst met praten even heel duidelijk te maken en dan mogen ze nog commentaar hebben en wat ik ook doe, ze gaan maar een aantal rondjes om het huis hollen. Koel daar maar van af, hè?* Het komt wel eens voor dat er eentje de sfeer verpest voor de rest van de dag. *Nou ja, dat wordt altijd wel weer opgelost. Zo moeilijk is dat nou ook weer niet.* In paragraaf 3.3.1 is al naar voren gekomen dat ze voor discipline is. Problemen met de kinderen lost ze zelf op, daar heeft ze vader Hoog niet voor nodig.

Moeder Hoog rapporteert dat ze praat met de kinderen, ze rapporteert echter niet hoe ze praat. Ze rapporteert ook dat ze sanctioneert, maar niet hoe ze ertoe komt. Haar rapporteringen zijn juist, maar onvolledig en ongenueanceerd. Dat moeder Hoog de touwtjes in handen heeft, is een feit waarover moeder Hoog en ik het helemaal eens zijn. Het is de vraag in hoeverre de moeders zich bewust zijn van hun directieve stijl. Als ik wat langer doorgevraagd had, zou er misschien wat vollediger gerapporteerd zijn. Ik kan me echter niet voorstellen dat ze zich bewust zijn van de onderscheidingen die in de directievenanalyse (zie par. 4.3) gemaakt zijn.

5 De zgn. schoolse spreekhandelingen

- De positieve 'reinforcement'

Moeder Laag zegt dat ze het belangrijk vindt dat je aan een kind laat merken dat het iets goed doet: *Ja, dan zeg ik: Goed zo, Mieke.* Deze rapportering staat in tegenstelling tot het feitelijk gedrag: in het onderzoeksmateriaal wordt Mieke nooit door haar moeder gecompimenteerd (vgl. par. 4.4.2.1).

Moeder Hoog zegt naar aanleiding van het onderwerp 'positieve reinforcements' dat Wientje daar meestal zelf meteen om vraagt. Ze vindt

het zeer belangrijk, maar niet altijd even gemakkelijk: Dat hangt vind ik ook wel van je eigen stemmingen af of eh.. De ene keer ben je daar meer toe in staat vind ik als de andere keer. Maar het is zeer belangrijk om bevestigend op te treden, hè?

Het beeld dat moeder Hoog geeft, stemt overeen met het beeld dat ik gegeven heb (vgl. par. 4.4.2.1).

- De 'known answer question'

De over 'known answer questions' gestelde vragen gaan zowel bij moeder Laag als bij moeder Hoog fout: hun antwoord sluit niet aan bij de vraag. Herhaalde pogingen om de vraag zo helder mogelijk te stellen, leiden niet tot een ander resultaat. Ofwel de moeders begrijpen niet wat ik bedoel, ofwel ik druk me onduidelijk uit. Hoe het ook zij, het is geen onderwerp dat zich leent voor een vraaggesprek.

- De correctie

Moeder Laag zegt dat ze taalfouten van Mieke (b.v. *geloopt* i.p.v. *gelopen*) verbetert. Ze zegt ook dat ze vieze woorden corrigeert, evenals onbeleefdheden (b.v. het elliptische verzoek *Appelmoes*). Volgens haar zeggen probeert ze Mieke duidelijker te leren praten. Uit de analyse van het bandmateriaal is gebleken dat het met moeder Laags correcties zo'n vaart niet loopt. Ik heb geen enkele correctie van een grammaticale fout opgemerkt, hoewel er wel zulke fouten gemaakt zijn. Vieze woorden gingen soms wel, soms niet onopgemerkt voorbij. En wat betreft de onbeleefdheden zijn de 23 elliptische verzoeken van Mieke (*een bord*, vgl. par 4.3.3) tekenend. Dat moeder Laag Mieke aanspoort tot duidelijker spreken, is mij niet opgevallen. Moeder Hoog zegt dat ze vieze woorden, plat praten en taalfouten verbetert. Als de kinderen onbeleefde verzoeken doen, niet met twee woorden spreken en tegen ouderen je zeggen, zegt ze eveneens in te grijpen. Wat betreft het met twee woorden spreken en het tutoyeren, zijn mij geen correcties opgevallen. Op de andere punten werd regelmatig gecorrigeerd (vgl. par. 4.4.2.3).

- De prestatiegerichtheid

De prestatiegerichtheid die de spontane interactie in het gezin Hoog kenmerkt, komt op verschillende momenten in het interview zeer pregnant naar voren. Ik verwijs hier naar de uit het interview afkomstige voorbeelden van moeder Hoogs prestatiegerichtheid in paragraaf 3.3.1.

Het interview met moeder Laag is niet sterker prestatiegericht dan op grond van de aard van de vragen verwacht mag worden. Dat de spontane interactie in het gezin Laag niet of nauwelijks prestatiegericht is, kan niet uit het interview afgeleid worden.

De verschillende verwachtingen die de moeders van hun kinderen hebben, worden ook in het interview scherp uitgesproken. Moeder Laag zegt van Mieke het volgende: *Zij wou toen verpleegster worden. Ik zeg: Nou, ik geloof niet dat jij dat kan.* Moeder Hoog schat Wien-tje heel wat hoger in: *Ik denk dat als ik Wien test, dat ze erg hoog uitkomt.*

Uit de bovenstaande vergelijking van de verschillende soorten onderzoeksgegevens blijkt het volgende. Op de eerste plaats is de kennis die de moeders als zgn. leek van taalverschijnselen hebben, relatief beperkt en globaal. Dat de bovenstaande weergave van het interview een beknopt en samenvattend karakter draagt, is in dit verband niet van belang. Tal van aspecten van taalgebruik lenen zich eenvoudig niet voor rapportering en dat is hier cruciaal. De analyse van het natuurlijke interactiemateriaal kan dus maar ten dele gevalideerd worden met behulp van de rapporteringen van de betrokkenen. Globaal gesproken heb ik de indruk dat de beoordelingen die de moeders van hun gedrag geven en mijn beoordeling van deze gedragsaspecten niet onverenigbaar zijn. Bij moeder Laag bespeur ik een aantal discrepanties die in zekere zin van dezelfde aard zijn. Zij komt in het interview 'netter' en 'kordater' over dan in de bandopnames van de alledaagse interactie. Bij moeder Hoog stemmen de beoordelingen zo te zien beter overeen. Ook bij moeder Hoog proef ik echter een verschil: dat moeder Hoog in de alledaagse interactie zo geraffineerd met haar kinderen omgaat, komt in het interview niet of nauwelijks naar voren. Het moet niet uitgesloten worden geacht dat de interviewgegevens soms sterker beïnvloed zijn door de sociale wenselijkheid dan de observatiegegevens. Zo bezien levert het interview geen informatie op die op onverklaarbare wijze in strijd is met de resultaten van de analyse van het via participerende observatie verzameld materiaal. Dit kan gezien worden als argument ten gunste van de validiteit, en ook ten gunste van de betrouwbaarheid ('alternate-forms', par. 4.5.1) van het onderzoek.

4 5 3 De zgn 'observer's paradox'

In paragraaf 1.3 is al uitgelegd wat bedoeld wordt met de 'observer's paradox'. Daar zijn ook enkele suggesties genoemd om de invloed die uitgaat van het feit dat er onderzocht wordt, zo gering mogelijk te laten zijn. Ik heb de suggestie gevolgd dat participerende observatie het effect van een systematische observatie tot een minimum reduceert. Ik zal nu een aantal zaken op een rijtje zetten die van belang zijn voor een taxatie van het effect van de systematische observatie.

Mijn indruk is dat men zich tijdens de opnames betrekkelijk 'normaal' gedroeg. Ik ben pas na een periode van wederzijdse gewenning van drie weken gaan opnemen en ik had niet het gevoel dat er toen iets veranderde. Ik heb niet heimelijk opgenomen, maar om te voorkomen dat men er greep op kreeg, wel heel grillig (op willekeurige dagen wel, op andere niet, soms een uur, soms twee uur en soms vier uur achter elkaar). Ik heb nooit de cassette gewisseld op een moment dat dit de aandacht van het gesprek op de cassetterecorder zou vestigen. Ik was zelf in het begin wel zenuwachtig, maar dit was over zodra ik

in mijn rol als hulp in de huishouding aan de gang ging. Op gezette tijden was ik mij wel bewust van het feit dat er opgenomen werd, maar het is een onmogelijke zaak gebleken dat vier uur achter elkaar vol te houden. Ik denk dat het de andere bij het onderzoek betrokken interactiedeelnemers net zo verging, maar garanderen kan ik dat natuurlijk niet. Dat men soms de vraag stelde of de cassetterecorder aanstond, kan als aanwijzing gezien worden voor de veronderstelling dat de anderen het opnemen net zo ervaren hebben als ik.

In beide gezinnen werd de opname-apparatuur soms toegepast in het kader van de sociale controle: *Pas maar op, het komt allemaal op het bandje* of *Kunnen ze op de universiteit horen hoe lastige kinderen jullie zijn*. Ondanks dat kregen de kinderen geen hekel aan het opnemen. Per opnamedag werd er hooguit een keer of drie op enigerlei wijze (dus in of buiten het kader van de sociale controle) verwezen naar de cassetterecorder.

Uiteraard had men in beide gezinnen bepaalde 'geheimen' die men niet aan de cassetterecorder wilde prijsgeven. Als zodanig is dat voor het onderzoek echter niet relevant. Relevant is slechts of men conversationele en pragmatische aspecten van taalgebruik 'verzwegen' heeft. Ik geloof niet dat dit laatste het geval is geweest. Tijdens de opname had ikzelf slechts zeer globale ideeën over de te analyseren aspecten; wat dat betreft waren alle bij het onderzoek betrokkenen dus 'naïef'.

In hoofdstuk 3 heb ik al gezegd dat ik de indruk had dat de grens tussen wat privé is en wat openbaar is in beide gezinnen verschillend lag. Ook had ik het gevoel dat men in beide gezinnen anders reageerde op mijn activiteiten. Mijn kennismakingsgesprek met moeder Laag droeg een defensief karakter. Zodra ze huishoudelijke steun ondervonden had, was het wantrouwen over. De opnames die na een week of drie volgden, waren geen enkel probleem. De kennismaking met het gezin Hoog ging in het begin veel soepeler dan die met het gezin Laag. De opnames gaven daar echter meer problemen. Ik had het gevoel dat daar een langere periode van gewenning aan de apparatuur nodig was. In het gezin Laag was ik als persoon bedreigender voor de 'privacy' dan de cassetterecorder; in het gezin Hoog vormde de opname-apparatuur eerder een bedreiging dan ikzelf.

De bewering dat het qua 'observer's paradox' weinig verschil maakte of ik opnam met de cassetterecorder of met de mobiele opname-apparatuur (Sennheiser Makroport, vgl. par. 3.1), is alleen gebaseerd op ervaringen in het gezin Laag: tijdens de observaties in het gezin Hoog kon ik helaas niet over deze apparatuur beschikken. Mieke Laag, die het zendertje op haar lichaam droeg, ondervond er geen hinder van en ging er voorzichtig mee om. Overigens verwacht ik dat de toepassing van dergelijke apparatuur bij jongere kleuters meer problemen geeft: hoewel het zendertje en het microfoontje op zich niet groot of zwaar zijn, zijn ze voor jongste kleuters vermoedelijk een belasting.

Het lijkt me aannemelijk te veronderstellen dat het effect van de participerende observatie geringer is als de observator zich aanpast

aan de omgeving. De onderzoeker zou een soort kameleon moeten zijn. Door Erica Hoog te vergelijken met Erica Laag, kan inzicht verkregen worden in deze kwestie. Tabel 4.5.1 bevat hiervan enkele gegevens.

Tabel 4.5.1: Overzicht van de verschillende verbale verschijnselen in het actieve repertoire van de gezinnen en van de onderzoeker daarbinnen (percentages)

	concur- rentie	afhank- lijkheid	luister- activiteit	sturing	directi- viteit	schoolse stimulering	prestatie- gerichtheid
Erica Laag	6,7	0,2	5,2	28,8	24,6	1,9	1,6
Gezin Laag	9,9	0,4	2,5	15,3	21,6	1,2	0,7
Erica Hoog	11,8	0,3	7,1	17,9	15,6	3,1	3,2
Gezin Hoog	18,1	2,1	6,6	19,2	16,1	4,5	3,6

Voordat ik op deze gegevens inga, moet ik eerst nog memoreren dat ik me in beide gezinnen afzijdig heb gehouden: in het gezin Laag neem ik 6,9% van de gespreksbijdragen voor mijn rekening, in het gezin Hoog 9,7% (zie tabel 4.2.1 en 4.2.2). Dit is, gezien mijn vrijwel constante aanwezigheid, weinig (vgl. de scores van de moeders, die ook ongeveer constant aanwezig zijn).

In het algemeen zien we bij Erica een tendens zich te voegen naar het gezinspatroon: in de opzichten waarin het gezin Hoog het gezin Laag overtreft, overtreft ook Erica Hoog haar tegenvoeter uit het gezin Laag; in het enige opzicht waarin het gezin Laag het gezin Hoog overtreft (de directiviteit), overtreft ook Erica Laag Erica Hoog. Alleen de scores qua sturing wijken af van dit patroon. In het gezin Laag heb ik erg veel vragen gesteld en me wat dat betreft onderscheiden van de rest. Overigens leidt een toetsing van de in tabel 4.5.1 weergegeven resultaten meestal niet tot een significant resultaat: alleen qua sturing en qua directiviteit verschilt Erica Laag statistisch gezien van Erica Hoog ($p < .001$).

Ook wat betreft de formulering van directieven is Erica geen constante. In het gezin Laag gebruik ik wat meer imperatieven (32,5% in het gezin Laag vs. 26,8% in het gezin Hoog). Ook gebruik ik hier het type 'je moet' wat meer (10,6% in het gezin Laag vs. 7,9% in het gezin Hoog). De hint gebruik ik in beide gezinnen in gelijke mate. Ik volg het gezin Laag niet wat betreft het frekwente gebruik van de thema's 'aanspreekterm en/of uitroep' en 'constatering over gedrag'. In het gezin Hoog wijs ik 9 keer op gevoelens van mijzelf, in het gezin Laag maar 2 keer. In het gezin Hoog geef ik 5 keer een indirect geadresseerde directief, in het gezin Laag maar 1 keer.

Zowel de gegevens in tabel 4.5.1 als die van de directieevenanalyse passen in de lijn van Giles en Powesland (1975: 158): "If a speaker desires a gratifying interaction he finds it advantageous to accommodate his speech style towards that of the person with whom he is interacting". De conclusie luidt dan ook dat mijn verbale repertoire zich in het onderzoek aangepast heeft aan de linguïstische omgeving en er niet voor verantwoordelijk gesteld kan worden als de interactie van de gezinnen afweek van het 'normale' patroon. Tenslotte wil ik nog even terugkomen op Labov's (1972b) suggesties om het effect van de systematische observatie terug te dringen. Hij geeft er drie (vgl. par. 1.3): participerende observatie, het inlassen van onderbrekingen die de geobserveerde persoon het gevoel geven dat hij niet geobserveerd wordt en het aansnijden van een emotioneel geladen onderwerp. Eigenlijk heb ik tot op zekere hoogte alle drie suggesties opgevolgd. Dat de eerstgenoemde suggestie is opgevolgd, is evident. Dat ik grillig opgenomen heb zonder nadere aanduiding van wat bruikbaar was en wat niet, maar met de mededeling dat niet alles bruikbaar was, ligt in de lijn van Labov's tweede suggestie. En hoewel er gezinnen zijn waarin nooit over emotioneel geladen onderwerpen gesproken wordt, waren de bij het onderzoek betrokken gezinnen, zoals uit de bijgevoegde gespreksfragmenten blijkt, niet zo. Het op deze wijze verzamelde materiaal moet dan ook relatief kenmerkend voor de spontane en natuurlijke interactie worden geacht.

De algemene conclusie uit deze paragraaf moet zijn, dat de validiteit, de betrouwbaarheid en het naturalistische karakter van het onderzoek niet onmiskenbaar kunnen worden aangetoond, maar dat deze drie claims wel steun vinden in diverse analyses en argumenten.

4.6 Samenvatting van de onderzoeksresultaten en discussie

De tabellen 4.6.1 en 4.6.2 bevatten een overzicht van de belangrijkste kwantitatieve resultaten van deze studie. Tabel 4.6.1 heeft betrekking op de beurtenanalyse en de analyse van de zgn. schoolse spreekhandelingen, tabel 4.6.2 handelt over de directieevenanalyse. De gegevens van de gezinnen, en ook die van de kleuters als spreker en als geadresseerde/gereguleerde zijn weergegeven. Omdat in het voorafgaande meermalen naar voren is gekomen dat de uit spelsituaties afkomstige gegevens van de kleuter uit hoog milieu geen afspiegeling zijn van haar gedrag in andere situaties, zijn de eerstgenoemde gegevens voor de vervaardiging van deze overzichten buiten beschouwing gelaten. Tabel 4.6.1 heeft betrekking op het onderzoeksmateriaal van 3 opnamedagen; tabel 4.6.2 op materiaal van 4 opnamedagen.

De tabellen hebben de vorm van staafdiagrammen. De staven boven de stippelijnen dienen als referentiepunt voor de andere staven: volgens

Tabel 4.6.1: Staafdiagrammen van de resultaten van de beurtenanalyse en de analyse van de zgn. schoolse spreekhandelingen

	gezinnen	kleuters als spreker	kleuters als geadresseerde/gereguleerde
1 beurten	42,7	29,8	28,5
gespreksbijdragen	44,8	32,6	30,5
2 concurrentie	30,7	17,6	niet relevant
3 simultaneïteit	32,3	32,9	niet relevant
4 dominante zelfselecties	34,3	10,5	niet relevant
5 onbeantwoorde vragen	44,4	61,6	niet relevant
6 onderbroken beurten	33,3	20,8	niet relevant
7 mislukte beurten	27,1	13,3	niet relevant
8 afhankelijkheid	12,4	7	frekwentie < 10
9 luisteractiviteit	21,9	24,5	11,8
10 sturing in engere zin	39,2	38,1	19,8
11 dominantie in engere zin	37,4	30,1	niet relevant
12 positieve 'reinforcements'	9	67	98,4
13 'known answer questions'		frekwentie < 10	
14 correcties	29,1	10	26,4
15 prestatiegerichte voortzettingen	14,3	10,4	7,7

De staven representeren het totaal, d.w.z. 100 %, van een bepaald linguïstisch verschijnsel in het onderzoeksmateriaal van de gezinnen, c.q. de kleuters als spreker of de kleuters als geadresseerde/gereguleerde.

 = Laag
 = Hoog

Tabel 4.6.2 : Staafdiagrammen van de resultaten van de directievenanalyse

	gezinnen	kleuters als spreker	kleuters als geregleerde
1 directieven	50,1	50,0	44,2
2 imperatief	53,1	42,0	35,2
3 ellips	49,3	62,1	44,2
4 'je moet'	53,4	38,1	62,7
5 'je mag'	44,3	frekwentie < 10	56,0
6 'wil je'	4,4	frekwentie < 10	frekwentie < 10
7 'je doet'	25,4	51,9	27,5
8 toestemmingsdirectief	51,3	47,6	frekwentie < 10
9 behoefte of gevoelens van spreker	48,1	42,3	23,5
10 sanctie	74,0	94,7	33,3
11 constatering over gedrag	74,7	frekwentie < 10	50,0
12 aanspreekterm en/of uitroep	65,0	40,9	66,6
13 direct	52,3	48,5	37,0
14 kader i.v.m. slagen	30,9	54,6	34,7
15 kader, niet i.v.m. slagen	44,4	32,4	56,7
16 indirect	54,1	58,5	46,9
17 expliciet	50,0	45,7	43,6
18 persoonlijk (geregleerde)	34,7	29,4	44,4
19 persoonlijk (spreker)	47,3	46,4	22,2
20 algemeen	48,8	66,6	64,9
21 rechten, plichten, sancties	55,7	52,9	55,9
22 indirect geadresseerd	55,8	70,0	59,4

Zie voor de toelichting tabel 4.6.1.

de verwachting zou het gezin Laag bijvoorbeeld 42,7% of 44,8% van de concurrentiegevallen voor zijn rekening nemen, in feite behaalt dit gezin een score van slechts 30,7%. Overigens zou men ook kunnen overwegen de tijd als referentiepunt te nemen: de gezinnen hebben vanuit dat oogpunt een gelijke kans om een bepaald linguïstisch kenmerk te vertonen. De vraag of men het verbale repertoire dan wel de tijd als referentiepunt moet nemen, is in paragraaf 4.1 behandeld.

De resultaten van de beurtenanalyse en de analyse van de zgn. schoolse spreekhandelingen kunnen in de volgende punten samengevat worden:

- 1 De interactie in het gezin Hoog telt, in vergelijking met die in het gezin Laag, meer beurten-in-ruimere-zin, en ook meer gespreksbijdragen (d.w.z. beurten uitgezonderd mislukte en kanaalbeurten). Dit kan gezien worden als een aanwijzing voor de veronderstelling dat men in het eerstgenoemde gezin meer verbaliserend met elkaar omgaat.
Wientje Hoogs betrokkenheid bij de verbale gezinsinteractie is, zelfs als haar interactie tijdens spel niet meegerekend wordt, groter dan die van Mieke Laag. Voor Wientje Hoog vormt het gezin een belangrijke socialiserende invloed, voor Mieke Laag geldt dit, althans gezien de kwantitatieve omvang van de verbale interactie in het gezin, minder.
- 2 In het gezin Hoog wordt meer geconcentreerd dan in het gezin Laag. De interactie verloopt in het eerstgenoemde gezin spannender. Wientje Hoog overtreft Mieke Laag ruim wat betreft de mate waarin ze concurreert. Dit kan een niet onbelangrijk ervaringsgegeven zijn bij het beklimmen van de maatschappelijke ladder.
- 3 Niet alleen de concurrentie ten koste van de gespreksbijdrage van een ander, maar ook de simultaneïteit is in het gezin Hoog, in vergelijking met het gezin Laag, meer frequent. Dit geeft steun aan de veronderstelling dat de onderlinge betrokkenheid in het eerstgenoemde gezin groter is. De kleuters doen qua simultaneïteit niet voor elkaar onder (Mieke Laags aandeel in de staaf van de simultaneïteit (32,9%) is gelijk aan haar aandeel in de staaf van de gespreksbijdragen (32,6%)).
- 4 De dominante zelfselecties zijn in het gezin Hoog eveneens relatief frequent. Men mengt zich hier vaker in de aangelegenheden van anderen. Bij de kleuters zien we dit ook duidelijk. Mieke Laag neemt zelden de beurt op een moment dat het meer voor de hand zou liggen dat een ander dit zou doen.
- 5 Het enige conversationele aspect waarop het gezin Laag ongeveer gelijk scoort aan het gezin Hoog is dat van de onbeantwoorde vragen. Dit geeft te denken. Miekés vragen worden in verhouding tot die van Wientje vaak genegeerd.
- 6 De onderbroken beurten zijn in het gezin Hoog frequenter dan in het gezin Laag. In het laatstgenoemde gezin krijgt men vaker de kans om uit te spreken. Wientje wordt in vergelijking met Mieke vaak onderbroken.
- 7 In het gezin Hoog is het moeilijker om aan het woord te komen.

Voor Wientje Hoog geldt dit bij uitstek. In combinatie met het bovenstaande leidt dit tot de conclusie dat beide kleuters in hun gezin genegeerd worden, zij het op een andere manier. Mieke krijgt geen antwoord op haar vragen, Wientje heeft moeite om het woord te krijgen en te houden.

- 8 Het gezin Hoog overtreft het gezin Laag ruim wat betreft de expliciete vragen om aandacht. Wientje Hoog vraagt uitgesproken vaak eerst om aandacht voordat zij haar beurt begint. In het ontbreken van de staaf 'de kleuters als gereguleerde' komt tot uitdrukking dat de kleuters slechts sporadisch als verdeler van het spreekrecht optreden.
- 9 In het gezin Hoog laat men vaker blijken dat men luistert dan in het gezin Laag. Ook dit resultaat steunt de veronderstelling dat de onderlinge betrokkenheid in het eerstgenoemde gezin groter is. Wientje Hoog scoort wat betreft de luisteractiviteit lager dan in haar gezin gebruikelijk is, maar duidelijk hoger dan Mieke Laag. Wientjes gespreksbijdragen ondervinden aanzienlijk meer stimulering dan die van Mieke.
- 10 In het gezin Laag wordt minder gestuurd dan in het gezin Hoog, hoewel het verschil tussen de gezinnen op dit punt minder groot is dan op andere punten. Mieke Laag neemt in vergelijking met Wientje Hoog veel vragen voor haar rekening (haar aandeel in de staaf van de vragen (38,1%) is groter dan haar aandeel in de staaf van de gespreksbijdragen (32,6%)). De eerstgenoemde kleuter komt op dit punt als initiatiefrijke naar voren. Wientje wordt in vergelijking met Mieke vaker om een gespreksvoortzetting gevraagd.
- 11 De verbale interactie in het gezin Hoog heeft meer kenmerken van dominantie dan die in het gezin Laag. De kleuters doen op dit punt niet voor elkaar onder (Miekes aandeel in de staaf van de dominantie in engere zin (30,1%) is ongeveer gelijk aan haar aandeel in de staaf van de gespreksbijdragen (32,6%)). De manier waarop ze domineren is echter verschillend gebleken: Mieke domineert met vragen, Wientje met concurrentie en dominantie zelfselectie.
- 12 Qua positieve 'reinforcements' overtreft het gezin Hoog het gezin Laag zeer duidelijk. Zowel in het actieve, als in het passieve repertoire van de kleuters keert dit gegeven terug.
- 13 De 'known answer questions' komen in het gezin Laag niet voor. Wientje Hoog is er als spreker minder dan 10 keer bij betrokken: het is kennelijk geen spreekhandeling die door kleuters geïnitieerd wordt. Als geadresseerde neemt zij 100% voor haar rekening.
- 14 Van de schoolse spreekhandelingen komen de correcties in het gezin Laag nog relatief frekwent voor, hoewel duidelijk minder frekwent dan in het gezin Hoog. Wientje neemt een relatief groot deel van de van de kleuters afkomstige correcties voor haar rekening. Mieke Laag wordt iets minder gecorrigeerd dan Wientje Hoog.
- 15 In het gezin Hoog wordt aanzienlijk meer over prestaties gepraat. De kleuters doen hier op de voor hun gezin typerende manier aan mee. Mieke Laag ontvangt relatief weinig prestatiegerichte voortzettingen.

De belangrijkste resultaten van de directievenanalyse kunnen in de volgende punten samengevat worden (zie tabel 4.6.2 op pag. 331):

- 1 In beide gezinnen worden evenveel directieven gegeven. De kleuters onderscheiden zich als spreker evenmin. Wat betreft het ontvangen van directieven verschillen de kleuters wel: Wientje wordt in vergelijking met Mieke in de huiselijke sfeer meer gereguleerd.
- 2 In het gezin Laag wordt, in vergelijking met het gezin Hoog, iets vaker een imperatief gekozen. De kleuters wijken af van wat in hun gezin gebruikelijk is: Wientje geeft in vergelijking met Mieke meer imperatieven. Ze ontvangt er minder.
- 3 Wat betreft het gebruik van ellipsen verschillen de gezinnen niet. Mieke Laag kiest deze vorm meer dan Wientje Hoog. De kleuters worden er in gelijke mate mee toegesproken.
- 4 In het gezin Laag wordt het type 'je moet' vaker gehoord. De gegevens van de kleuters-als-spreker sluiten hier niet bij aan: Mieke kiest deze vorm relatief weinig. Zij ontvangt deze vorm uitgesproken veel.
- 5 Het gezin Hoog scoort met het type 'je mag' verhoudingsgewijs hoog. In het ontbreken van de betreffende staaf 'de kleuters als spreker' komt hun gebrek aan bevoegdheden tot uitdrukking. Mieke wordt in vergelijking met Wientje meer met het type 'je mag' toegesproken.
- 6 De beleefdheidsformule 'wil je' komt in het gezin Laag slechts sporadisch voor. Mieke Laag gebruikt hem geen enkele keer. In het ontbreken van de betreffende staaf 'de kleuters als gereguleerde' komt tot uitdrukking dat kleuters zelden met een vraag naar hun bereidheid benaderd worden.
- 7 In het gezin Hoog wordt, in vergelijking met het gezin Laag, frekwenter het type 'je doet' gekozen. Bij de kleuters-als-spreker treedt dit verschil niet op, bij de kleuters-als-gereguleerde wel: Wientje Hoog wordt relatief frekwent op deze wijze gedirigeerd.
- 8 De toestemmingsdirectief is in beide gezinnen ongeveer even frekwent. Ook de kleuters maken er ongeveer even vaak gebruik van. In het ontbreken van de betreffende staaf 'de kleuters als gereguleerde' komt eveneens hun gebrek aan bevoegdheden tot uitdrukking (vgl. punt 5).
- 9 In beide gezinnen wordt even vaak een hint gegeven die verwijst naar behoeften of gevoelens van de spreker. Wientje Hoog doet het in vergelijking met Mieke Laag iets vaker. Als gereguleerde overtreft zij Mieke Laag op dit punt duidelijk.
- 10 Het gezin uit laag milieu neemt het overgrote deel van de sancties voor zijn rekening. Mieke Laag scoort opvallend hoog. In haar ontvangende repertoire is deze vorm minder sterk vertegenwoordigd dan in dat van Wientje.
- 11 De constatering over gedrag zijn in het gezin Laag relatief frekwent. Dat de betreffende staaf 'de kleuters als spreker' ontbreekt, duidt er waarschijnlijk op dat hun positie niet van dien aard is dat ze beweringen over de geadresseerde kunnen doen. Mieke Laag wordt vaker in deze termen toegesproken dan Wientje Hoog.

- 12 In het gezin Laag wordt frekwent uitsluitend een aanspreekterm of een uitroep gebruikt. De kleuters wijken af van wat in hun gezin gebruikelijk is: Wientje Hoog kiest deze vorm in vergelijking met Mieke Laag vaak. Als gereguleerde overtreft de score van Mieke Laag die van Wientje Hoog.
- 13 In beide gezinnen wordt ongeveer even vaak een directe formulering gekozen. De kleuters gedragen zich in overeenstemming hiermee. Wientje Hoog ontvangt relatief veel directe vormen.
- 14 In het gezin Hoog zijn de 'kaders i.v.m. slagen' relatief frekwent. De gegevens van de kleuters-als-spreker sluiten hier niet bij aan; Mieke Laag kiest deze vorm iets frekwenter dan Wientje Hoog. Het is daarentegen Wientje Hoog die deze vorm meer ontvangt.
- 15 Ook de 'kaders, niet i.v.m. slagen' zijn in het gezin Hoog relatief frekwent. Wientje Hoog neemt in vergelijking met Mieke Laag een groter deel van deze vormen voor haar rekening. Mieke Laag is degene die het grootste deel ontvangt.
- 16 In het gezin Laag zijn de indirecte vormen frekwenter. De gegevens van de kleuters-als-spreker sluiten bij die van hun gezin aan. Als gereguleerde scores ze ongeveer gelijk.
- 17 De expliciete vormen zijn gelijkelijk over de gezinnen verdeeld. Wientje Hoog overtreft zowel als spreker, als ook als gereguleerde Mieke Laag.
- 18 In het gezin Hoog wordt vaker geappelleerd aan de persoon van de gereguleerde. De gegevens van de kleuters-als-spreker stemmen hiermee overeen. Wat betreft hun ontvangende repertoire is er op dit punt geen verschil.
- 19 In het gezin Hoog wordt vaker aan de persoon van de spreker geappelleerd. De gegevens van de kleuters-als-spreker sluiten hierbij aan. Als gereguleerde overtreft de score van Wientje Hoog die van Mieke Laag ruim.
- 20 Beide gezinnen doen wat betreft het formuleren van normen en algemene regels weinig voor elkaar onder. Mieke Laag overtreft Wientje Hoog als spreker en ook als gereguleerde.
- 21 In het gezin Laag wordt vaker geappelleerd aan rechten, plichten en sancties. In het passieve repertoire van de kleuters keert dit verschil sterker terug, in het actieve minder sterk.
- 22 De indirecte geadresseerdheid is in het gezin Laag frekwenter. In het actieve en passieve repertoire van de kleuters zien we dit verschil eveneens.

Door de vraag naar de relatie tussen extralinguale variabelen en de bovenstaande verbale verschijnselen aan de orde te stellen, kwamen tal van nuanceringen naar voren. Zo bleek men bijvoorbeeld in het gezin Hoog, in vergelijking met het gezin Laag, in sterkere mate wisselende definities van situaties en van categorieën interactie-deelnemers te hanteren: de avondmaaltijd wordt in het eerstgenoemde gezin meer gezien als een gelegenheid om tot een gesprek te komen, in het spel zijn de rolverhoudingen sterk gewijzigd, er ligt een scheiding tussen de kinderwereld en de wereld van volwassenen, ook de aanwezigheid van bezoek heeft invloed op de geanimeerdheid van

het gesprek. Hoewel de dag en het moment van opname de onderzoeksresultaten op sommige punten meer, op andere punten minder, beïnvloed hebben, blijken de bovengenoemde verschillen en overeenkomsten over het algemeen onder relatief goed vergelijkbare omstandigheden eveneens op te treden.

Via een analyse van weinig frekwente verschijnselen en van gespreksfragmenten konden bovenstaande conclusies aangevuld worden. Zo bleken bijvoorbeeld de complexe beurtwisselingspatronen, de beurtwisselingen waarbij meer dan twee partijen concurreren, uitsluitend in het gezin Hoog voor te komen en vrijwel uitsluitend door volwassenen te worden gewonnen. Zo'n detail kan gezien worden als steun voor de veronderstelling dat de interactie in dit gezin spannender en gevarieerder verloopt en sterker door sociale hiërarchie beïnvloed wordt. In de voorbeelden die van de zgn. schoolseid in het gezin Laag aangehaald zijn, is naar voren gekomen dat de noemer 'schoolseid' in dit gezin meermalen verschijnselen dekt die een schoolcarrière bepaald niet ten goede komen.

De analyse van voorbeelden en fragmenten nam in de directievenanalyse een belangrijkere plaats in dan in de beurtenanalyse en in de analyse van de zgn. schoolse spreekhandelingen. In de analyse van de directieve gespreksfragmenten zijn beperkingen van de gevolgde methode van onderzoek naar voren gekomen, die inhouden dat onvoldoende rekenschap afgelegd kon worden van de opeenvolging van directieven en van de effectiviteit van de gekozen formuleringen. Via de nadere bestudering van voorbeelden konden de op kwantitatieve gegevens gebaseerde conclusies als volgt aangevuld worden. De ouders uit het gezin Laag bleken nauwelijks greep te hebben op hun kinderen, terwijl zij toch verhoudingsgewijs frekwent 'sterke' formuleringen gebruikten. De keuze van de formulering is kennelijk geen indicator voor macht. Ook bleken deze ouders in de loop van een sequentie hun oorspronkelijk gestelde doel te wijzigen of te laten varen, en hun sancties niet ten uitvoer te brengen. Moeder Hoog wijkt daarentegen ondanks al het tegenstribbelen geen duimbreed. Als ze een sanctie stelt, is het menens. Het is typerend voor haar dat ze strategisch dirigeert: in stappen wordt er naar een climax toegewerkt. Het gezin Hoog wordt met strakke hand geleid, in het gezin Laag kan het uit de hand lopen.

De verschillende analyses hebben laten zien dat de moeders de centrale figuur zijn in het gezinsleven. Moeder Hoog heeft op alle punten de leiding. Moeder Laag echter niet: wat betreft de luisteractiviteit, wat betreft de sturing, wat betreft het geven van positieve 'reinforcements', wat betreft het stellen van 'known answer questions' en wat betreft het accentueren van prestaties profileert zij zich nauwelijks. In de behandeling van de gespreksfragmenten is gebleken dat haar directieven lang niet altijd tot het beoogde effect leiden.

De algemene conclusie moet zijn dat Wientje Hoog en Mieke Laag van huis uit in een volkomen andere sfeer opgroeien. De interactie in het gezin Hoog is gebaseerd op machtsongelijkheid, verloopt spannend, gevarieerd, gecompliceerd, competitief en prestatiegericht.

Afhankelijk van de vraag of gedragsvormen als wenselijk of onwenselijk beoordeeld worden, worden ze gestimuleerd of onderdrukt. In de interactie in het gezin Laag spelen machtsfactoren een minder grote rol. In het gezin Laag heerst er meer een sfeer van leven en laten leven, van gelijkmatigheid en van machteloosheid. De bovenstaande conclusie met betrekking tot gevarieerdheid en gelijkmatigheid wordt cijfermatig toegelicht met tabel 4.6.3.

Tabel 4.6.3: Opbouw van het beurtenrepertoire van de gezinnen en de kleuters wat betreft 'gewone beurten' (percentages)

	Beurten		Totaal
	gewoon	ongewoon	
Gezin Laag	40,1	59,9	100 %
Kleuter als spreker	38,3	61,7	100 %
Kleuter als gereguleerde	38,6	61,4	100 %
Gezin Hoog	28,3	71,7	100 %
Kleuter als spreker	20,6	79,4	100 %
Kleuter als gereguleerde	25,4	74,6	100 %

De beurten die vanuit geen enkel in de beurtenanalyse of in de analyse van de schoolse spreekhandelingen gehanteerd gezichtspunt interessant zijn, zijn 'gewoon' genoemd. Of een beurt een directief bevat, is dus voor het onderscheid 'gewoon' vs. 'ongewoon' niet van belang. Deze keuze heb ik gemaakt om de categorie 'ongewone beurten' niet al te ruim te laten zijn. Het gezin Laag overtreft het gezin Hoog wat betreft de zgn. gewone beurten. Ook in het actieve en het passieve repertoire van de kleuters keert dit terug.

Het is een intrigerende vraag wat de constatering dat het gezin Laag het gezin Hoog overtreft qua 'gewone beurten' nu eigenlijk betekent. De moeilijkheid is echter dat het niet goed mogelijk is dit te bespreken zonder cultuurgebonden waarden en normen te gebruiken. De constatering roept associaties op met bijvoorbeeld gezelligheid, saaiheid of gedepriveerdheid, en aan deze associaties is onvermijdelijk een waardering verbonden. Zelfs een relatief neutrale typering van het gezin Laag als 'gewoon' geeft onmiddellijk aanleiding tot de vraag of 'gewoon' niet eigenlijk 'gewoontjes' en 'grijs' is. Hoe je het probleem ook wendt of keert, je gebruikt een norm en het lijkt me beter om die norm niet impliciet te laten. In de onderstaande discussie zal ik de onderzoeksresultaten beoordelen vanuit het perspectief van de conversatie-analyse en vanuit het perspectief van het maatschappelijk succes.

Uit conversatie-analytisch oogpunt is de interactie in het gezin Laag betrekkelijk saai: een geringer deel van het beurtentotaal was vanuit de geselecteerde analytische gezichtspunten boeiend. Dit zegt

misschien meer over de conversatie-analyse dan over het gezin Laag. Het zou ten aanzien van de conversatie-analyse kunnen betekenen dat zij zich vooral ontwikkeld heeft aan de hand van empirisch materiaal dat afkomstig is uit midden en hogere milieus. Het zou erop kunnen wijzen dat interessante aspecten van culturen waarvan de onderzoekers zelf geen deel uitmaken, in de theorievorming over sociale interactie achtergesteld zijn.

Ik stuit hier op een zeer moeilijk methodologisch probleem dat ik in dit bestek onmogelijk uitvoerig kan behandelen. Ik beperk me tot het volgende. Als de uit de etnomethodologie afkomstige stelling dat alle wetenschappelijk onderzoek gebaseerd is op de alledaagse kennis van de onderzoeker (vgl. Garfinkel 1972) juist is, en als de alledaagse kennis van de onderzoeker anders is dan die van de onderzochten, is er niet zozeer sprake van een achterstelling van andersgeaarde culturen die door middel van aandachtsverschuivingen opgeheven zou kunnen worden, maar van een onvermijdelijk door cultuurgebonden waarden en normen gekleurd perspectief op andersgeaarde culturen (vgl. Bogdan en Taylor 1975). Immers: de onderzoeker kan zich niet losmaken van zijn persoonlijk verleden en van zijn alledaagse kennis, zijn socialisatie beïnvloedt het licht dat hij werpt op culturen (vgl. Turner 1970; Hoggart 1957: 17). Er dient zich hier een onontkoombaarheid aan: culturen die geen vertegenwoordigers in het wetenschappelijk circuit hebben, zijn op een andere wijze toegankelijk voor wetenschappelijk onderzoek dan culturen die dat wel hebben. Dit probleem heeft veel aandacht gekregen van antropologen (vgl. Hymes 1974), hoewel het geenszins exclusief is voor antropologisch onderzoek. Mogelijk biedt de etnomethodologie hier uitkomst: zij probeert het perspectief van de betrokkenen in te nemen en kiest de moeizame en tijdrovende weg van het opsporen van in interactiesituaties impliciet gehanteerde sociale kennis. Dat zij geen onderzoeks-instrumentarium aanbiedt waarmee de interactie in het gezin Laag als relatief interessant aangemerkt zou worden, kan, gezien de ontwikkelingsfase waarin zij verkeert, nog niet als tekortkoming gezien worden.

Dat de interactie in het gezin Laag vanuit het in dit onderzoek toegepaste conversatie-analytisch perspectief relatief saai is, is een onderzoeksresultaat waaraan in mijn ogen onvoldoende recht gedaan wordt wanneer uitsluitend het conversatie-analytisch perspectief ter discussie gesteld wordt. Met andere woorden: ook de verhoudingen in het gezin Laag behoeven enige kanttekening. Om verschillende redenen vind ik de meetlat die impliciet in dit onderzoek toegepast is, niet de slechtste. De beurtenanalyse van het gezin Laag plaatste me voor minder problemen dan die van het gezin Hoog. De verbeurting verliep in het eerstgenoemde gezin relatief eenvoudig, zodat het onderzoeken ervan minder tijdrovend en ook minder boelend was. Dit is geen hard feit, maar een ervaringsgegeven, dat ik in de loop van het onderzoek niet onbelangrijk ben gaan vinden. Wat betreft de schoolseheid was er in het gezin Laag evenmin veel te beleven. In andere opzichten vond ik het gezin Laag wel boeiend. Als voorbeeld kan ik de directievenanalyse noemen. Het beeld van het gezin Laag wordt

daar echter niet positiever van: moeder Laag en ik zijn het eens wanneer we de gang van zaken op dat gebied een crime vinden. Het beeld zou misschien positiever worden wanneer bijvoorbeeld aanspreektermen en vertelstijlen onderzocht waren. Ik werd vaak, en zeker wanneer de ooms en de tantes met hun bezoek leven in de brouwerij brachten, getroffen door originele aanspreektermen en boeiende verhalen. Maar deze voor het gezin Laag wellicht positieve punten nemen niet weg dat er in het gezin Laag een sfeer van machteloosheid en gelatenheid heerste, een sfeer die - dat lijkt me duidelijk - individuele ontplooiing allesbehalve stimuleert. Het is de vraag of dit laatste het nastreven waard is. Men kan zich prettig voelen in een sfeer van leven en laten leven en er daarom voor kiezen. Of het gezin Laag zich er over het geheel genomen prettig bij voelt, kan ik onmogelijk zeggen, wél kan ik constateren dat er geen sprake is van een keuze.

Ik heb de conversatie in het gezin Laag 'saai' genoemd. Dat 'saai' is, zoals uit het bovenstaande blijkt, uiteraard in allerlei opzichten relatief. Ik kan de interactie in het gezin Laag ook met de eveneens met negatieve connotaties beladen termen 'gedepriveerd' of 'deficiënt' karakteriseren. Dan beoordeel ik de interactie in het licht van de heersende maatschappelijke waarden en normen. De kinderen in het gezin Laag worden relatief slecht voorbereid op een maatschappelijke carrière. Ze hebben weinig ervaring met concurreren, het spreken wordt niet uitdrukkelijk gestimuleerd door de ouders, ze kennen geen discipline, ze worden eerder met rechten, plichten en sancties gesocialiseerd dan met overwegingen van persoonlijke aard. Hoewel men dit alles niet negatief hoeft te waarderen, is er mijns inziens toch wel sprake van een "sociale handicap" (Edwards 1979). Zowel het perspectief van het maatschappelijk succes als het perspectief van de conversatie-analyse geven een betrekkelijk negatief beeld te zien van het gezin Laag. In dit soort situaties wordt meestal een derde perspectief toegepast: de sfeer wordt getypeerd met termen als 'gezelligheid', 'gelijkheid' en 'solidariteit'. Hoewel dit soort termen de sfeer zeker voor een deel juist typeren, ben ik er niet gelukkig mee. Bijzonder moeilijk operationaliseerbare noties als 'gezelligheid' en 'solidariteit' hebben geen doorslaggevende rol gespeeld bij de selectie van de gezichtspunten van waaruit het materiaal geanalyseerd zou worden (vgl. hoofdstuk 1). Het achteraf toepassen van dit perspectief is weliswaar tot op zekere hoogte mogelijk, en in het geval van een exploratief onderzoek ook toegestaan, maar er zit een bedenkelijke kant aan: als het perspectief van de conversatie-analyse en het perspectief van het maatschappelijk succes een negatief beeld geven, vervult het perspectief van de onderlinge relaties al snel de functie van een vergoelijking. Het gezin Laag kan geëxcuseerd worden onder verwijzing naar termen als gezelligheid, gelijkheid en solidariteit. Het geeft echter nog meer te denken dat voor zo'n als vergoelijking functionerende typering maar ten dele steun kan worden gevonden in het onderzoeksmateriaal. De idee van gelijkheid wordt weliswaar door diverse analyses onder-

steund, wat betreft de gezelligheid en de solidariteit ligt de zaak anders. Voor zover de materiaalanalyse daar conclusies over toelaat, zijn ze niet duidelijk bevestigend. De directievenanalyse van het gezin Laag was weliswaar onderzoekstechnisch bijzonder boeiend, maar er wordt regelmatig een aanslag gepleegd op moeder Laags gemoedsrust die onmogelijk gezellig genoemd kan worden. Schreeuwen, huilen, aan de haren trekken enz. lijkt mij trouwens voor de kinderen Laag ook niet leuk. Dat de schuldvraag zo vaak naar voren komt wanneer het uit de hand dreigt te lopen, bemoeilijkt een interpretatie in termen van solidariteit.

Het volgende, tot nu toe verzwegen onderzoeksresultaat is mijns inziens eveneens relevant voor deze discussie. Zoals ik onderzocht heb hoe vaak in beide gezinnen het thema 'prestatie' opduikt, zo ook heb ik onderzocht hoe vaak het thema 'geld' of 'geldgebrek' naar voren gebracht wordt. In deze twee opzichten zijn de gezinnen elkaars spiegelbeeld: wat de prestaties in het gezin Hoog zijn, is het geld, of liever het geldgebrek, in het gezin Laag. Het zijn onderwerpen die het perspectief van waaruit men leeft in sterke mate bepalen. In het gezin Hoog wordt het thema 'prestaties' gemiddeld 40 keer per uur geaccentueerd, in het gezin Laag wordt gemiddeld 40 keer per uur een opmerking over geld of geldgebrek gemaakt. In het gezin Hoog wordt gemiddeld 5 keer per uur over geld gepraat, in het gezin Laag wordt 5 keer per uur over prestaties gepraat. De in hoofdstuk 3 beschreven financiële situatie waarin het gezin Laag verkeert, kleurt hun gesprekken en stelt grenzen aan hun mogelijkheden. Dit is niet gezellig.

Er zijn natuurlijk moeders die binnen de door de financiën van het gezin Laag gestelde grenzen een prettig gezinsleven zouden weten op te bouwen, maar dat zijn dan wel moeders die de ervaring kennen dat ze door eigen ingrijpen problemen op kunnen lossen. Als je deze ervaring mist, mij lijkt dat dat kansarmoede is.

Een samenvatting van de sfeer in het gezin Laag onder een neutrale noemer - als deze al te bedenken zou zijn -, vind ik op grond van de noodsituatie die er in dit gezin op tal van punten heerste, inadegaat. De noemers die de revue gepasseerd zijn, dekken mijns inziens alle de sfeer in het gezin Laag voor een deel.

De discussie over de sfeer in het gezin Hoog kan verder kort zijn. We kunnen het gezin Hoog uit conversatie-analytisch oogpunt karakteriseren als 'boeiend', uit het oogpunt van het maatschappelijk succes als 'geprivilegeerd' en 'stimulerend' en uit het oogpunt van de onderlinge relaties als 'hiërarchisch'. Er kan met dit gezin in maatschappelijk opzicht uiteraard van alles gebeuren, maar hun mondigheid is een wapen dat hen niet gemakkelijk ontnomen kan worden.

Verklaring van de tekens in de bijlagen 1 t/m 3

S	spreker van de beoogde beurt	—————>	de beurt bevat een vraag	/	of
A,B,C enz	overige interactiedeelnemers	—————>	de beurt bevat een aanspreekterm	>	groter dan
ME	meer dan één persoon	P	pauze	<	kleiner dan
GA	geen geadresseerde	O of 1 B	duur van de pauze in seconden	=	is gelijk aan
—————	gelukke uiting	O	gespreksonderwerp	≠	is niet gelijk aan
-----	mislukte uiting	c	constant	≈	is ongeveer

De beurtwisseling is gevisualiseerd volgens de partituurmethode (zie ook par 2.2), dat wil zeggen dat iedere spreker voor zijn bijdrage een eigen regel ter beschikking heeft waarop achtereenvolgens zijn spreken en zijn zwijgen vermeld staan. De tijdsas loopt van links naar rechts op de pagina

Bijlage 1 de variabele 'beurtbegin'

code	patroon	zelfselectie	dominante	concurrerende start	overwinning	onderbreking	klingscontext	onderbreking	coïncidentie	winnaar	verliezer	dominantie	engere zij	dominantie
1	A ----- S ----- P > O gewone zelfselectie	geen	geen	n v t	geen	n v t	geen	n v t	n v t	n v t	geen	geen	geen	geen
2	A=S ----- S ----- of A=S ----- S ----- P > 1 B hernieuwde zelfselectie	geen	geen	n v t	geen	n v t	geen	n v t	n v t	n v t	n v t	geen	geen	geen
3	A=S ----- B S ----- P > 1, B hernieuwde zelfselectie na een vraag	geen	geen	n v t	geen	n v t	geen	n v t	n v t	n v t	n v t	geen	geen	geen
4	A -----> S/ME S ----- O=c zelfselectie na zelf (ook) aangesproken te zijn	geen	geen	n v t	geen	n v t	geen	n v t	n v t	n v t	n v t	geen	geen	geen
5	A -----> S S ----- O=c als enige gevraagd	geen	geen	n v t	geen	n v t	geen	n v t	n v t	n v t	n v t	geen	geen	geen
6	A -----> ME S ----- O=c zelfselectie na zelf ook gevraagd te zijn	geen	geen	n v t	geen	n v t	geen	n v t	n v t	n v t	n v t	geen	geen	geen

Bijlage 1 (vervolg): de variabele 'beurtbegin'

code	patroon	zelfselectie dominante	ronde start concurrere	over-n- ninhcontext	onderbreking	kinoshcontext onderbre-	concurrentie bij het beurtbegin	winnaar	verliezer	dominante in ruime zin	dominante in engere zin	dominante in engere zin
7	$B=S \xrightarrow{\text{waa, weet je?}} A \xrightarrow{\text{ja}} S \xrightarrow{\text{ja}} S$ zelfselectie met toestemming	geen	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	n.v.t.	geen	geen	geen
8	$A \xrightarrow{\text{ja}} B$ $S \xrightarrow{\text{ja}} O=c$ zelfselectie nadat een ander is aangesproken	gelukt	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	n.v.t.	gelukt	gelukt	gelukt
9	$A \xrightarrow{\text{ja}} B$ $S \xrightarrow{\text{ja}} O \leq P < 1, B, O=c$ zelfselectie nadat een ander gevraagd is	gelukt	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	n.v.t.	gelukt	gelukt	gelukt
10	$A \xrightarrow{\text{ja}} B$ $B \xrightarrow{\text{ja}} A \xrightarrow{\text{ja}} A$ $O=c$ antwoorden na het antwoord van de gevraagde inter-actiedeelner	gelukt	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	n.v.t.	gelukt	gelukt	gelukt
11	$A \xrightarrow{\text{ja}} B$ $S \xrightarrow{\text{ja}} O \leq P < 1, B, O=c$ zelfselectie nadat een ander aangesproken is met een nieuw onderwerp en na een korte pauze	gelukt	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	n.v.t.	gelukt	gelukt	gelukt
12	$A \xrightarrow{\text{ja}} B/ME$ $S \xrightarrow{\text{ja}} O \leq P < 1, B, O=c$ zelfselectie nadat een vraag gesteld is met een nieuw onderwerp en na een korte pauze	gelukt	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	n.v.t.	gelukt	gelukt	gelukt
13	$A \xrightarrow{\text{waa, weet je?}} B/S$ $B/S \xrightarrow{\text{ja}} A \xrightarrow{\text{ja}} S$ zelfselectie nadat een ander de beurt toegestaan is	gelukt	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	n.v.t.	gelukt	gelukt	gelukt

Bijlage 1 (vervolg): de variabele 'beurtbegin'

code	patroon	zelfselectie	dominante	concurrerende stat	overvloedige context	onderbreking	afgevoerd	onderbreking	concurrentie bij het beurtbegin	winnaar	verliezer	dominante in ruilere zin	dominante in engere zin
14	$A \xrightarrow{\quad} B/ME$ $S \quad \quad \underline{\quad}$ $0 < P < 1, B, O = C$ zelfselectie nadat één of meer anderen gevraagd zijn, na een korte pauze, geen antwoord, maar ook geen nieuw onderwerp	gelukt	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	n.v.t.	gelukt	gelukt
15	$A \xrightarrow{\quad} B$ $S \quad \quad \underline{\quad}$ $P > 1, B, O = C$ antwoorden nadat degene die gevraagd is niet blijkt te antwoorden	geen	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	n.v.t.	geen	geen
16	$A \xrightarrow{\quad} S$ $S \quad \quad \underline{\quad}$ $0 < P < 1, B, O = C$ als enige gevraagd, met een nieuw onderwerp, na een korte pauze	geen	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	n.v.t.	geen	geen
17	$A \quad \quad \underline{\quad}$ $S1 \quad \quad \underline{\quad}$ $S2 \quad \quad \underline{\quad}$ $P > 0$ simultane zelfselectie waar geen keuze aan vooraf gegaan is	geen	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	simultaan	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	geen	geen
18	$A \xrightarrow{\quad} S$ $S \quad \quad \underline{\quad}$ $B \quad \quad \underline{\quad}$ als enige gevraagd, met concurrent, niemand wint	geen	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	simultaan	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	geen	geen
19	$A \xrightarrow{\quad} B$ $B \quad \quad \underline{\quad}$ $S \quad \quad \underline{\quad}$ simultane zelfselectie nadat een ander gevraagd is, niemand wint	gelukt	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	simultaan	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	gelukt	gelukt
20	$A \xrightarrow{\quad} B$ $S1 \quad \quad \underline{\quad}$ $S2 \quad \quad \underline{\quad}$ simultane zelfselectie nadat een ander aangesproken is	gelukt	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	simultaan	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	gelukt	gelukt

Bijlage 1 (vervolg): de variabele 'beurtbegin'

code	patroon	zelfselectie	dominante deelnemer	concurrerende start	ruimtecontext	overwinning	onderbreking	kinsecontext	onderbreking	concurrentie beurtbegin	winnar	verliezer	dominante in ruimte zin	dominante in engst zin
21	<p>simultane zelfselectie na een tot meer dan één interactiedeelner gerichte vraag</p>	geen	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	simultaan	n.v.t.	n.v.t.	geen	geen	geen	geen	
22	<p>invallen zonder wegconcurreren</p>	geen	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	simultaan	n.v.t.	n.v.t.	geen	geen	geen	geen	
23	<p>invallen zonder wegconcurreren na een tot meer dan één interactiedeelner gerichte vraag</p>	geen	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	simultaan	n.v.t.	n.v.t.	geen	geen	geen	geen	
24	<p>invallen zonder wegconcurreren na gevraagd te zijn</p>	geen	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	simultaan	n.v.t.	n.v.t.	geen	geen	geen	geen	
25	<p>invallen zonder wegconcurreren nadat een ander gevraagd is</p>	gelukt	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	simultaan	n.v.t.	n.v.t.	gelukt	gelukt	gelukt	gelukt	
26	<p>met z'n tweeën invallen zonder wegconcurreren</p>	geen	geen	n.v.t.	geen	n.v.t.	simultaan	n.v.t.	n.v.t.	geen	geen	geen	geen	
27	<p>winnende start waar geen keuze aan voorafgegaan is</p>	geen	winnend	gewoon	geen	n.v.t.	winnend	S	B	gelukt	gelukt	gelukt	gelukt	
28	<p>winnende start na een tot meer dan één persoon gerichte vraag</p>	geen	winnend	gewoon	geen	n.v.t.	winnend	S	B	gelukt	gelukt	gelukt	gelukt	

Bijlage 1 (vervolg) de variabele 'beurtbegin'

code	patroon	zelfselektie	dominante in	concurrerende start	rijnscontext	overheidsrijnscontext	onderbreking	rijnscontext	onderbreking	concurrentie bij het beurtbegin	winnaar	verliezer	ruimte Zin	dominantie in	andere Zin	dominantie in
29	<p>winnende start nadat de spreker als enige gevraagd is</p>	geen		winnend	verzachtend		geen	n v.t	winnend	S	B	gelukt		geen		
30	<p>winnende start nadat een ander gevraagd of aangesproken is</p>	gelukt		winnend	verzwarend		geen	n.v.t	winnend	S	B/C	gelukt		gelukt		
31	<p>als enige gevraagd, winnend van meer dan één concurrent</p>	geen		complex winnend	verzachtend		geen	n v.t	winnend	S	ME	gelukt		geen		
32	<p>onderbreking</p>	geen		geen	n.v.t	gelukt	gewoon ¹⁾	winnend	S	A	gelukt	gelukt ¹⁾				
33	<p>onderbreking na zelf ook gevraagd te zijn</p>	geen		geen	n v.t.	gelukt	verzachtend	winnend	S	A	gelukt	geen				
34	<p>onderbreking na zelf als enige gevraagd te zijn</p>	geen		geen	n v.t	gelukt	verzachtend	winnend	S	A	gelukt	geen				
35	<p>onderbreking nadat een ander gevraagd is</p>	gelukt		geen	n.v.t	gelukt	verzwarend	winnend	S	A	gelukt	gelukt				
36	<p>onderbreking van degene die als enige gevraagd is</p>	gelukt		geen	n v.t	gelukt	verzwarend	winnend	S	B	gelukt	gelukt				

Bijlage 1 (vervolg) de variabele 'beurtbegin

code	patroon	dominante zelfselectie	dominante eerste start	concurrerende start	overwinningsoverzicht	onderbreking	klingscenario	onderbreking	concurrentie bij het beurtbegin	winnaar	verliezer	ruilwaarde 2:n	dominantie in 2:n	dominantie eerste 2:n
37	<p>onderbreking na zelf als enige of ook gevraagd te zijn, met een nieuw onderwerp</p>	geen	geen	n v t	gelukt	verzwarend	winnend	S	A	gelukt	gelukt			
38	<p>onderbreking nadat een ander gevraagd is, met een nieuw onderwerp</p>	geen	geen	n v t	gelukt	verzwarend	winnend	S	A	gelukt	gelukt			
39	<p>onderbreking met z'n tweeën</p>	geen	geen	n v t	complex gelukt	gewoon ¹⁾	winnend	n v t ²⁾	n v t ²⁾	gelukt	gelukt ¹⁾			
40	<p>onderbreking met z'n tweeën, waarbij één van beide wint</p>	geen	complex winnend	gewoon	gelukt	gewoon ¹⁾	winnend	S	A ³⁾	gelukt	gelukt			
41	<p>als overwinnaar uit een simultaan startend kluitje overblijven</p>	geen	geen	n v t	complex gelukt	gewoon ¹⁾	winnend	S	ME	gelukt	gelukt ¹⁾			
42	oninterpreteerbaar of onverstaanbaar	geen	geen	n v t	geen	n v t	geen	n v t	n v t	geen	geen			

¹⁾ Voor het volgende geval is een uitzondering gemaakt. Wanneer S kort tevoren (2 of 4 beurten eerder) zelf onderbroken is, is er sprake van een onderbreking onder verzachtende omstandigheden. De beurt is dan in de engere interpretatie van dominantie niet als dominant opgevat.

²⁾ Bij de beurten van dit type zijn de winnaar en de verliezer niet vastgesteld, omdat A dan de verliezer van zowel S1 als S2 is dus ten onrechte twee keer als verliezer zou worden aangemerkt. Het aantal observaties van dit type is gering (slechts 2).

³⁾ Als een beurt een winnende start en een onderbreking tegelijk is, wordt het onderbrekingsaspect zwaarder gewogen dan het overwinningaspect. Deze beurt wordt voor de analyse van de winnaars en de verliezers als een gelukte onderbreking behandeld. A is dus de belangrijkste verliezer van de winnaar S. Zie voor de interpretatie van de beurt van B bijlage 3, de variabele 'bijzondere beurten', onder code 5. Het aantal observaties van dit type is gering.

Bijlage 2: de variabele 'beurteinde'

code	patroon	spreeksucces	sturing in 1. u 2. u 3. u	sturing in 1. u 2. u 3. u	beantw. in 1. u 2. u 3. u	beantw. in 1. u 2. u 3. u
1	S ----- A/ME gewoon beurteinde	volledig gelukt	niet sturend	niet sturend	geen	geen
2	S -----> A/ME de beurt bevat een aanspreekterm	volledig gelukt	sturend	niet sturend	gelukt	geen
3	S -----> A A/B ----- de beurt bevat een tot één persoon gerichte vraag waaraan gehoor gegeven wordt	volledig gelukt	sturend	sturend	gelukt	gelukt
4	S -----> A de beurt bevat een tot één persoon gerichte vraag waaraan geen gehoor gegeven wordt	gelukt met mislukte keuze	sturend	sturend	gelukt	gelukt
5	S -----> ME A ----- de beurt bevat een tot meer dan één persoon ge- richte vraag waaraan gehoor gegeven wordt	volledig gelukt	sturend	sturend	gelukt	gelukt
6	S -----> ME de beurt bevat een tot meer dan één persoon ge- richte vraag waaraan geen gehoor gegeven wordt	gelukt met mislukte keuze	sturend	sturend	gelukt	gelukt
7	S ----- A ----- de beurt wordt onderbroken en bevat geen vraag	onder- broken	niet sturend	niet sturend	geen	geen
8	S ----->----- A/ME/B A ----- de beurt wordt onderbroken en bevat een vraag	onder- broken	sturend	sturend	gelukt	gelukt
9	onverstaanbaar of oninterpreteerbaar	oninter- preteer- baar	niet sturend	niet sturend	geen	geen

¹⁾ Deze interpretatie is alleen zinvol bij zgn. 'echte beurten' (zie bijlage 3) en is dan ook alleen bij die categorie beurten gemaakt.

Bijlage 3: de variabele 'bijzondere beurten'

code	patroon	beurtoort	zinker-lijnsnel	lijst-activiteit	sprek-sukses	concur-rende start	onderbreking	concurrerende beurtbeleid	zelfselektie	dominante ruime zin	dominante enge zin	dominante in	winbaar 3)	verleer 3)
1	A ----- S ----- gewone mislukte start	echte beurt	n.v.t.	n.v.t.	mislukt	mislukt	geen	verliezend	geen ²⁾	geen ²⁾	geen ²⁾		n.v.t.	n.v.t.
2	A ----- S ----- mislukte onderbreking	echte beurt	n.v.t.	n.v.t.	mislukt	geen	mislukt	verliezend	geen	mislukt	mislukt		A	S
3	A -----> S/ME S ----- B ----- mislukte start na (ook) gevraagd te zijn	echte beurt	n.v.t.	n.v.t.	mislukt	mislukt	geen	verliezend	geen	geen	geen		n.v.t.	n.v.t.
4	A -----x S S ----- B ----- mislukte start na aangesproken te zijn	echte beurt	n.v.t.	n.v.t.	mislukt	mislukt	geen	verliezend	geen	geen	geen		n.v.t.	n.v.t.
5	A ----- S ----- B ----- mislukte start en mislukte onderbreking tegelijk	echte beurt	n.v.t.	n.v.t.	mislukt	mislukt	mislukt	verliezend	geen	mislukt	mislukt		ME	S
6	S -----? A/ME ¹⁾ of S -----? A/ME B ----- mislukte 'prestart'	kanaal-beurt	afhan-kelijk	n.v.t.	mislukt	mislukt	geen	verliezend	geen	geen	geen		n.v.t.	n.v.t.
7	S -----? A/ME ¹⁾ of S -----? A/ME B ----- mislukte aanspreking of zgn. halve 'prestart'	kanaal-beurt	afhan-kelijk	n.v.t.	mislukt	mislukt	geen	verliezend	geen	geen	geen		n.v.t.	n.v.t.
8	A ----- B/ME S ----- mislukte onderbrekende 'prestart' of aanspreking	kanaal-beurt	afhan-kelijk	n.v.t.	mislukt	geen	mislukt	verliezend	geen	mislukt	mislukt		A	S

Bijlage 3 (vervolg) de variabele 'bijzondere beurten

code	patroon	beurtsort	afhank- lijkheid	luster- activiteit	sprekings- succes	concurrer- ende start	onderbreking	beurtbe- sluiting	concurrer- entie	dominante selectie	in rubricen	in dominante	in andere zin	dominante	winnaar)	verliezer)
9	A ----- S ----- mislukte vraag om herhaling of uitleg	kanaal- beurt	n v t	n v t	mislukt	mislukt	geen	verlie- zend	geen	geen	geen	geen	n.v t	n v t		
10	S <u>ecentwintig, tweentwintig, drieëntwintig</u> GA egocentrische verbale uiting, spel-, handelings- of leesbegeleidend gepraat	beurt zonder geadres- seerde of non- verbale beurt	n v t	n v t												
11	S <u>aaaaghr</u> A nonverbale beurt	beurt zonder geadres- seerde of non- verbale beurt	n v t	n v t												
12	A ----- S/B/ME S <u>wat zeg je ?</u> → A vraag om herhaling	kanaal- beurt	n v t	n v t												
13	B=S ----- A <u>wat zeg je ?</u> → S <u>herhaling</u> antwoord op een vraag om herhaling	kanaal- beurt	n v t	n.v t												
14	A ----- S/B/ME S <u>wat bedoel je ?</u> → A vraag om uitleg	kanaal- beurt	n v t	n v t												
15	B=S ----- A <u>wat bedoel je ?</u> → S <u>uitleg</u> antwoord op een vraag om uitleg	kanaal- beurt	n v t	n v t												
16	S <u>man, weet je ?</u> → A eerste lid van een 'prestart'	kanaal- beurt	afhan- kelijk	n v t												
17	A <u>man, weet je ?</u> → S S <u>vertel 't eens</u> → A tweede lid van een 'prestart'	kanaal- beurt	n v t	actief luiste- rend												

Bijlage 3 (vervolg). de variabele 'bijzondere beurten'

code	patroon	beurtsort	afhanke- lijkheid	luister- activiteit
18	S <u>mama ?</u> A eerste lid van een zgn. halve 'prestart'	kanaal- beurt	afhan- kelijk	n.v.t.
19	A <u>mama ?</u> S S <u>ja ?</u> A tweede lid van een zgn. halve 'prestart'	kanaal- beurt	n.v.t.	actief luister- rend
20	S <u>weet je wat ik stom vind ?</u> A B=S <u>oor doorspuiten</u> p≠0	kanaal- beurt	n.v.t.	n.v.t.
21	A ——— S/ME S <u>oja</u> A bevestigende 'back-channel cue' na afloop van de beurt	kanaal- beurt	n.v.t.	actief luister- rend
22	A ——— S/ME S <u>oja ?</u> A vragende 'back-channel cue' na afloop van de beurt	kanaal- beurt	n.v.t.	actief luister- rend
23	A ——— S/ME S <u>oja (?)</u> A vragende of bevestigende 'back-channel cue' tij- dens de beurt	kanaal- beurt	n.v.t.	actief luister- rend
24	A <u>we zijn in S. geweest</u> S S <u>In S. ?</u> A B=S <u>was het leuk?</u> p≠0	kanaal- beurt	n.v.t.	actief luister- rend
25	S <u>ehm</u> aerzelingsuiting	kanaal- beurt	n v t.	actief luister- rend
26	oninterpreteerbare of onverstaanbare beurt	oninter- preteer- baar	n v t.	n v t.

Noten bij bijlage 3

- 1) Het eerste lid van een 'prestart'-sequentie is niet alleen als misluk beschouwd wanneer de spreker ervan door een andere interactiedelnemer weggeconcentreerd wordt, maar ook als er niet op wordt ingegaan. Het genegeerd worden van een vraag om aandacht is als voldoende voorwaarde beschouwd voor een karakterisering als 'mislukt'. De vraag om aandacht is het enige type beurt waarbij dit principe is toegepast.
- 2) Voor het volgende geval is een uitzondering gemaakt. Als in de voorafgaande beurt een ander als volgende spreker gekozen was, wordt aan deze beurt qua dominante zelfselectie, qua dominantie in engere zin en qua dominantie in ruimere zin de waarde 'mislukt' toegekend.
- 3) Per geval van concurrentie is vastgesteld wie de winnaar en wie de verliezer(s) zijn. Om dubbel tellen te voorkomen, moest dit óf wel als eigenschap van de winnende beurt, óf wel als eigenschap van de verliezende beurt in het databestand worden opgenomen. Over het algemeen zijn de winnaars en de verliezers bij de winnende beurt aangetekend. De mislukte onderbrekingen vormen daar een uitzondering op. In deze gevallen worden de concurrenten bij de mislukte beurt genoemd.

Bijlage 4: De informatie in het databestand van de beurten

nummer	naam van de variabele	waarden die de variabele kan aannemen
1	gezin	1 Laag 2 Hoog
2	opnamedag	1 dag 1 2 dag 2 3 dag 3
3	episode	1 episode 1 2 episode 2 3 episode 3
4	beurtnummer	1 t/m 13 768
5	spreker	1 moeder 2 vader 3 Elise/Leonard 4 Mieke/Wientje 5 Mirjam/Walter 6 Ingrid/Otto 7 Erica 8 Peter/Oma 9 Huub/Liesbeth 10 Stefan/Kees 11 meer dan één persoon 12 overigen 13 onbekend
6	geadresseerde	1 moeder 2 vader 3 Elise/Leonard 4 Mieke/Wientje 5 Mirjam/Walter 6 Ingrid/Otto 7 Elsje/de hondjes 8 Erica 9 Peter/Oma 10 Huub/Liesbeth 11 Stefan/Kees 12 meer dan één persoon 13 de telefoon 14 geen geadresseerde 15 overigen 16 onbekend
7	beurtbegin	1 t/m 42 (zie bijlage 1)
8	beurteinde	1 t/m 9 (zie bijlage 2)
9	'bijzondere beurten'	1 t/m 26 (zie bijlage 3)

Bijlage 4 (vervolg): de informatie in het databestand van de beurten

nummer	naam van de variabele	waarden die de variabele kan aannemen
10	dominante zelfselectie	0 geen 1 gelukt 2 mislukt
11	concurrerende start	0 geen 1 mislukt 2 winnend 3 complex winnend
12	overwinningscontext	1 gewoon 2 verzachtend 3 verzwarend
13	onderbreking	1 geen 2 mislukt 3 gelukt 4 complex gelukt
14	onderbrekingscontext	1 gewoon 2 verzachtend 3 verzwarend
15	moment van onderbreking	1 op PRO 2 niet op PRO
16	concurrentie bij het beurtbegin	1 geen 2 winnend 3 verliezend 4 simultaan
17	winnaar	zie spreker
18	verliezer	zie spreker
19	spreeksucces	1 volledig gelukt 2 gelukt met mislukte keuze 3 onderbroken 4 mislukt 5 oninterpreteerbaar
20	sturing in engere zin	0 niet sturend 1 sturend
21	sturing in ruimere zin	0 niet sturend 1 sturend
22	beurtsoort	1 echte beurt 2 kanaalbeurt 3 beurt zonder geadresseerde of nonverbale beurt 4 oninterpreteerbaar

Bijlage 4 (vervolg) De informatie in het databestand van de beurten

nummer	naam van de variabele	waarden die de variabele kan aannemen
23	afhankelijkheid	0 niet van toepassing 1 afhankelijk
24	luisteractiviteit	0 niet van toepassing 1 actief luisterend
25	dominantie in ruimere zin	0 geen 1 gelukt 2 mislukt
26	dominantie in engere zin	0 geen 1 gelukt 2 mislukt
27	begin- en eindconcurrentie	1 geen 2 qua begin winnend 3 qua einde onderbroken 4 qua begin winnend en qua einde onderbroken 5 qua begin verliezend
28	activiteit	0 geen omlijnde activiteit 1 thee- of koffiedrinken 2 spel 3 maaltijd 4 in bad
29	gespreksonderwerp	0 geen omlijnd onderwerp 1 min of meer omlijnd onderwerp
30 t/m 40	aanwezigheid moeder, vader, enz.	0 afwezig 1 aanwezig
41	directief	0 niet directief 1 directief
42	positieve 'reinforcement'	0 t/m 9 (aantal in beurt)
43	'known answer question'	0 t/m 9 (aantal in beurt)
44	correctie	0 t/m 9 (aantal in beurt)
45	prestatiegerichte voortzetting	0 t/m 9 (aantal in beurt)
46	schoolse stimulering	0 niet van toepassing 1 van toepassing
47	prestatiegerichtheid	0 niet van toepassing 1 van toepassing

Bijlage 5: De informatie in het databestand van de directeive 'moves'

nummer	naam van de variabele	waarden die de variabele kan aannemen
1	gezin	1 Laag 2 Hoog
2	opnamedag	1 dag 1 2 dag 2 3 dag 3 4 dag 4
3	episode	1 episode 1 2 episode 2 3 episode 3
4	'move'-nummer	1 t/m 4216
5	spreker	1 moeder 2 vader 3 Elise/Leonard 4 Mieke/Wientje 5 Mirjam/Walter 6 Ingrid/Otto 7 Erica 8 Peter/Oma 9 Huub/Liesbeth 10 Stefan/Kees 11 Piet 12 moeder van Piet 13 meer dan één persoon 14 overigen 15 onbekend
6	geadresseerde	1 moeder 2 vader 3 Elise/Leonard 4 Mieke/Wientje 5 Mirjam/Walter 6 Ingrid/Otto 7 Elsje/de hondjes 8 Erica 9 Peter/Oma 10 Huub/Liesbeth 11 Stefan/Kees 12 Piet 13 moeder van Piet 14 meer dan één persoon 15 de telefoon 16 geen geadresseerde 17 overigen 18 onbekend
7	indirect geadresseerde	0 geen 1 t/m 15, 17: zie geadresseerde

Bijlage 5 (vervolg): De informatie in het databestand van de directieve 'moves'

nummer	naam van de variabele	waarden die de variabele kan aannemen
8	type	1 t/m 16 (zie tabel 2.1)
9	thema	1 t/m 10 (zie tabel 2.2)
10	aanspreekterm	0 geen aanspreekterm 1 wel aanspreekterm
11	uitroep enz.	0 geen uitroep enz. 1 wel uitroep enz.
12	aankleding	0 geen aankleding 1 wel aankleding
13 t/m 29	de zgn. bijzonderheden (zie par. 2.5.3.3)	0 niet van toepassing 1 van toepassing
30	hoofdtype 1	1 direct 2 ellips 3 kader i.v.m. slagen 4 kader, niet i.v.m. slagen 5 indirect
31	hoofdtype 2	1 direct 2 ingebed 3 indirect
32	explicietheid	1 expliciet 2 impliciet
33	strategie	1 persoonlijk (spreker) 2 persoonlijk (gereguleerde) 3 algemeen 4 rechten, plichten, sancties 5 geen
34	activiteit	0 geen omljnde activiteit 1 thee- of koffiedrinken 2 spel 3 maaltijd 4 in bad
35	gespreksonderwerp	1 geen omljnd onderwerp 2 min of meer omljnd onderwerp
36 t/m 48	aanwezigheid moeder, vader, enz.	0 afwezig 1 aanwezig

Bijlage 6: De informatie in het databestand van de zgn. schoolse spreekhandelingen

nummer	naam van de variabele	waarden die de variabele kan aannemen
1	gezin	zie bijlage 5
2	opnamedag	zie bijlage 5
3	episode	zie bijlage 5
4	beurtnummer	1 t/m 744
5	spreker	zie bijlage 5
6	geadresseerde	zie bijlage 5
7	indirect geadresseerde	zie bijlage 5
8	positieve 'reinforcement'	0 t/m 9 (aantal in beurt)
9	'known answer question'	0 t/m 9 (aantal in beurt)
10	correctie	0 t/m 9 (aantal in beurt)
11	prestatiegerichte voortzetting	0 t/m 9 (aantal in beurt)
12	schoolse stimulering	0 niet van toepassing 1 van toepassing
13	prestatiegerichtheid	0 niet van toepassing 1 van toepassing

Literatuurverwijzingen

- Abrahams, R., 1964, *Deep down in the jungle. Negro narrative folklore from the streets of Philadelphia*, Chicago
- Abrahams, R., 1970, Rapping and capping: black talk as art, in J.F. Szwed, ed., *Black Americans*: 143-154, New York.
- Agrawal, A., 1976, Who will speak next, in *Papers in Linguistic Analysis* 1 58-71, Department of Linguistics, University of Delhi.
- Aleguire, D., 1978, *Interruptions and dominance*, paper presented at the International Sociological Association Ninth World Congress of Sociology, Uppsala University.
- Altham, P.M.E., 1979, Detecting relationships between categorical variables observed over time. a problem of deflating a chi-squared statistic, in *Applied Statistics* 28, 2: 115-125.
- Ammon, U., 1974, *Probleme der Soziolinguistik*, Tübingen.
- Angevaere, A.P.F., 1980, Interaktionele sociolinguïstiek, in G. Geerts en A. Hagen, red., *Sociolinguïstische studies 1; bijdragen uit het Nederlandse taalgebied*: 15-30, Groningen.
- Appel, R. en G. Hubers, 1975, Sociolinguïstiek en 'onderwijs en maatschappelijke ongelijkheid', in P. van der Kley en A. Wesselingh, red., *Onderwijs en maatschappelijke ongelijkheid: terugblik en perspectief (=mens en maatschappij, boekaflevering 1975)*: 67-84.
- Appel, R., G. Hubers en G. Meijer, 1976, *Sociolinguïstiek*, Utrecht, Antwerpen.
- Appel, R., G. Hubers en G. Meijer, 1979, *Sociolinguïstiek*, Utrecht, Antwerpen.
- Austin, J.L., 1962, *How to do things with words*, Oxford.
- Bakeman, R., R.C. Cairns en M. Appelbaum, 1979, Note on describing and analyzing interactional data: some first steps and common pitfalls, in R.B. Cairns, ed., *The analysis of social interactions. methods, issues and illustrations*: 227-234, New York.
- Baldwin, A., 1967, *Theories of child development*, New York, Londen, Sydney.
- Bales, R.F., 1950, *Interaction process analysis*, Cambridge.
- Bandura, A. en R.H. Walters, 1963, *Social learning and personality development*, New York.
- Baratz, J.C. en S.S. Baratz, 1970, Early childhood intervention the social base of institutional racism, in *Harvard Educational Review* 40, 1. 29-50.
- Baratz, J.C. en R.W. Shuy, eds., 1969, *Teaching black children to read*, Washington D.C.
- Barker, R.G., 1965, Explorations in ecological psychology, in *American Psychologist* 20: 1-14.
- Bates, E., L. Camaioni en V. Volterra, 1979, The acquisition of performatives prior to speech, in Ochs en Schieffelin 1979. 111-130.
- Beelaerts, M. en A. van Dijk, 1980, Macht in een informeel gesprek; woorden tellen is niet voldoende, in *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 1, 2 186-197.
- Behéyd, L., 1979, *Variatie in taalaanbod; een sociolinguïstisch onderzoek van de primaire socializatie in West-Vlaanderen*, Winksele.
- Bereiter, C. en S. Engelmann, 1966, *Teaching disadvantaged children in the pre-school*, Englewood Cliffs N.Y.
- Berger, H., 1974, *Untersuchungsmethode und soziale Wirklichkeit; Eine Kritik an Interview und Einstellungsmessung in der Sozialforschung*, Frankfurt/M.

- Bernelot Moens, W.E., 1976, De gezinsuitgaven van minimumloners met kinderen en een systeem van aanvullende subsidie, in *Economisch Statistische Berichten* 61, 3045 (24-3-1976): 292-296.
- Bernstein, B., 1958, Some sociological determinants of perception, in *British Journal of Sociology* IX: 159-174. Ook in Bernstein 1973: 43-61.
- Bernstein, B., 1959, A public language: some sociological implications of a linguistic form, in *British Journal of Sociology* X: 311-326. Ook in Bernstein 1973: 62-77.
- Bernstein, B., 1960, Language and social class, in *British Journal of Sociology* XI: 271-276. Ook in Bernstein 1973: 78-86.
- Bernstein, B., 1962a, Linguistic codes, hesitation phenomena and intelligence, in *Language and Speech* 5: 31-46. Ook in Bernstein 1973: 92-111.
- Bernstein, B., 1962b, Social class, linguistic codes and grammatical elements, in *Language and Speech* 5: 221-240. Ook in Bernstein 1973: 112-137.
- Bernstein, B., 1965, A socio-linguistic approach to social learning, in J. Gould, ed., *Penguin survey of the social sciences*. 144-168, Harmondsworth. Ook in Bernstein 1973: 138-164.
- Bernstein, B., 1966, The role of speech in the development and transmission of culture, openbare lezing voor de Bank Street Fiftieth Anniversary Symposium, in G.L. Klopff en W.A. Hohman, eds., 1967, *Perspectives on learning*, Mental Material Center Inc.
- Bernstein, B., 1970, Education cannot compensate for society, in *New Society* 15: 344-347.
- Bernstein, B., 1972a, Social class, language and socialization, in P. Giglioli, ed., *Language and social context*: 157-178, Harmondsworth. Ook in Bernstein 1973: 193-213.
- Bernstein, B., 1972b, A socio-linguistic approach to socialization. with some reference to educability, in Gumperz en Hymes 1972. 465-497. Ook in Bernstein 1973: 165-192.
- Bernstein, B., 1972c, A critique of the concept of compensatory education, in A.H. Passow, ed., *Improving opportunities for the disadvantaged*, New York. Ook in Bernstein 1973: 214-226.
- Bernstein, B., 1973, *Class, codes and control*, vol. 1: theoretical studies towards a sociology of language, St. Albans, Herts.
- Bernstein, B. en W. Brandis, 1970, Social class differences in communication and control, in W. Brandis en D. Henderson, eds., *Social class, language and communication*: 93-124, Londen.
- Bernstein, B. en D. Henderson, 1969, Social class differences in the relevance of language to socialization, in *Sociology* 3, 1: 1-20.
- Bernstein, B. en D. Young, 1967, Social class differences in conceptions of the uses of toys, in *Sociology* 1: 131-140.
- Bogdan, R. en S.J. Taylor, 1975, *Introduction to qualitative research methods, a phenomenological approach to the social sciences*, New York enz.
- Boggs, S.T. en K.A. Watson-Gegego, 1978, Interweaving routines: strategies for encompassing a social situation, in *Language in Society* 7: 375-392.
- Bossard, J.H.S., 1945, Family modes of expression, in *American Sociological Review* 10: 226-337. Ook in J. Bossard en E. Boll, 1966, *The sociology of child development*: 244-264, New York.
- Bott, E., 1957, *Family and social network*, Londen.
- Brands, J. en anderen, 1977, *Andere wijs over onderwijs: naar een materialistische onderwijssociologie*, Nijmegen
- Brown, R. en A. Gilman, 1960, The pronouns of power and solidarity, in T.A. Sebeok, ed., *Style in language*: 253-276, Cambridge, Mass.
- Brown, P. en S. Levinson, 1978, Universals in language usage: politeness phenomena, in E.N. Goody, ed., *Questions and politeness: strategies in social interaction*: 56-289, Cambridge.

- Brown, R., 1973, *A first language: the early stages*, Cambridge, Mass.
- Brunt, L., red., 1977, *Anders bekeken wet en werkelijkheid in sociaal onderzoek*, Meppel.
- Bühler, K., 1934, *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*, Jena.
- Camaioni, L., 1979, Child-adult and child-child conversations: an interactional approach, in Ochs en Schieffelin 1979: 325-338.
- Cazden, C.B., 1970, The situation: a neglected source of social class differences in language use, in *Journal of Social Issues* 26, 1: 35-60. Ook in J.B. Pride en J. Holmes, eds., 1972, *Sociolinguistics*: 294-313, Harmondsworth.
- Cazden, C.B., V.P. John en D. Hymes, eds., 1972, *Functions of language in the classroom*, New York, Londen.
- Cedergren, H. en D. Sankoff, 1974, Variable rules: performance as a statistical reflection of competence, in *Language* 50, 2: 333-355.
- Chapple, E.D., 1939, Quantitative analysis of the interaction of individuals, in *Proceedings of the National Academy of Sciences* 25: 58-67.
- Chapple, E.D., 1940, Measuring human relations: an introduction to the study of the interaction of individuals, in *Genetic Psychology Monographs* 22: 3-147.
- Chapple, E.D., 1949, The interaction chronograph: its evolution and present application, in *Personnel* 25: 295-307.
- Cherry, L., 1975, Teacher-child verbal interaction: an approach to the study of sex differences, in B. Thorne en N. Henley, eds., *Language and sex: difference and dominance*: 172-183, Massachusetts.
- Child, I.L., 1954, Socialization, in G. Lindzey, ed., *The handbook of social psychology*, vol. II: 655-692, Reading, Massachusetts.
- Chomsky, N., 1957, *Syntactic structures*, Den Haag.
- Chomsky, N.A., 1959, Review of 'Verbal behavior' by B.F. Skinner, in *Language* 35: 26-58.
- Chomsky, N., 1965, *Aspects of the theory of syntax*, Cambridge, Massachusetts.
- Clark, E.V., 1978, Awareness of language: some evidence from what children say and do, in A. Sinclair, R.J. Jarvella en W.J.M. Levelt, eds., *The child's conception of language*: 17-43, Berlijn enz.
- Clark, H.H. en E.V. Clark, 1977, *Psychology and language: an introduction to psycholinguistics*, New York enz.
- Clausen, B. en H. Segeberg, 1977, Automation ohne Sachzwang, in *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 29: 95-117.
- Clausen, J.A., 1968a, A historical and comparative view of socialization theory and research, in Clausen 1968b: 18-72.
- Clausen, J.A., ed., 1968b, *Socialization and society*, Boston.
- Cole, M. en J.S. Bruner, 1972, Preliminaries to a theory of cultural differences, in I.J. Gordon, ed., *Early childhood education* 2: 161-180, Chicago.
- Cook-Gumperz, J., 1973, *Social control and socialization: a study of class differences in the language of maternal control*, Londen.
- Corsaro, W., 1979, Sociolinguistic patterns in adult-child interaction, in Ochs en Schieffelin 1979: 373-390.
- Crandall, V.J. en A. Preston, 1955, Patterns and levels of maternal behavior, in *Child Development* 31: 243-251.
- Crystal, D. en D. Davy, 1969, *Investigating English style*, Londen.
- Daan, J., 1980, De ondergang van het pronomen $u^?$, in J. Kruijssen, red., *Libera amicorum Weijnen*: 140-146, Assen.
- Dahrendorf, R., 1967, Homo Sociologicus: Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle, in R. Dahrendorf, *Pfade aus Utopia*: 128-194, München.
- Danziger, K., 1971, *Socialization*, Harmondsworth.

- Dillard, J., ed., 1975, *Perspectives on black English*, Den Haag, Parijs.
- Dik, S.C. en J.G. Kooy, 1979, *Algemene taalwetenschap*, Utrecht, Antwerpen.
- Dittmar, N., 1973, *Soziolinguistik. Exemplarische und kritische Darstellung ihrer Theorie, Empirie und Anwendung. Mit kommentierter Bibliographie*, Frankfurt/M.
- Dittmar, N., 1978, *Handboek van de sociolinguïstiek*, Utrecht, Antwerpen.
- Dore, J., 1979, Conversational acts and the acquisition of language, in Ochs en Schieffelin 1979: 339-362.
- Dreitzel, H.P., 1968, *Die gesellschaftlichen Leiden und das Leiden an der Gesellschaft*, Stuttgart.
- Duncan, S., Jr., 1972, Some signals and rules for taking speaking turns in conversations, in *Journal of Personality and Social Psychology* 23. 283-292.
- Edwards, A.D., 1976, *Language in culture and class*, Londen.
- Edwards, A.L., 1953, The relationship between the judged desirability of a trait and the probability that the trait will be endorsed, in *Journal of Applied Psychology* XXXVII. 90-93.
- Edwards, J.R., 1979, *Language and disadvantage*, Londen.
- Ehlich, K. en J. Rehbein, 1976, Halbinterpretative Arbeitstranskriptionen (HIAT), in *Linguistische Berichte* 45 21-41.
- Elkin, F., 1960, *The child and society: the process of socialization*, New York.
- Ervin-Tripp, S., 1964, An analysis of the interaction of language, topic and listener, in Gumperz en Hymes 1964. 86-102.
- Ervin-Tripp, S., 1969, Sociolinguistics, in L. Berkowitz, ed., *Advances in experimental social psychology* 4: 91-165, New York, Londen.
- Ervin-Tripp, S., 1971, Children's sociolinguistic competence and dialect diversity, in I.J. Gordon, ed., *Early childhood education* 2. 123-160, Chicago.
- Ervin-Tripp, S., 1976, Is Sybil there? The structure of some American English directives, in *Language in Society* 5: 25-66.
- Ervin-Tripp, S., 1977, Wait for me, roller skate! in Ervin-Tripp en Mitchell-Kernan 1977a: 165-188.
- Ervin-Tripp, S., 1978, Some features of early child-adult dialogues, in *Language in Society* 7. 357-373.
- Ervin-Tripp, S., 1979, Children's verbal turn-taking, in Ochs en Schieffelin 1979: 391-414.
- Ervin-Tripp, S. en C. Mitchell-Kernan, eds., 1977a, *Child discourse*, New York, San Francisco, Londen.
- Ervin-Tripp, S. en C. Mitchell-Kernan, 1977b, Introduction, in Ervin-Tripp en Mitchell-Kernan 1977a. 1-23.
- Farina, A., 1960, Patterns of role dominance and conflict in parents of schizophrenic patients, in *Journal of Abnormal and Social Psychology* 61: 31-38.
- Feldstein, J., 1980, Temporal aspects of speech: a prologue, in H. Giles, W.P. Robinson en Ph. Smith, eds., *Language: social psychological perspectives* 283-287, Oxford enz.
- Flavell, J.H., 1968, *The development of role-taking and communication skills in children*, New York.
- Firth, J.R., 1964, On sociological linguistics, in D. Hymes, eds., *Language in culture and society: a reader in linguistics and anthropology*. 66-70, New York.
- Foucault, M., 1976, *Histoire de la sexualité* I. La volonté de savoir, Parijs.
- Franck, D., 1979, *Grammatik und Konversation*, Amsterdam.
- Garfinkel, H., 1967, *Studies in ethnomethodology*, Englewood Cliffs N.Y.
- Garfinkel, H., 1972, Remarks on ethnomethodology, in Gumperz en Hymes 1972. 301-324, New York enz.

- Garvey, C., 1975, Requests and responses in children's speech, in *Journal of Child Language* 2: 41-63.
- Garvey, C., 1979, Contingent queries and their relations in discourse, in Ochs en Schieffelin 1979: 363-372.
- Giles, H. en P.F. Powesland, 1975, *Speech style and social evaluation*, Londen.
- Ginsburg, H., 1972, *The myth of the deprived child: poor children's intellect and education*, Englewood Cliffs N.Y.
- Goffman, E., 1955, On face-work: an analysis of ritual elements in social interaction, in *Psychiatry* 8: 213-231. Ook in J. Laver en S. Hutcheson, eds., 1972, *Communication in face to face interaction*: 319-346, Harmondsworth.
- Goffman, E., 1961, *Encounters. Two studies in the sociology of interaction*, Indianapolis.
- Goffman, E., 1963, *Behavior in public places*, New York.
- Goffman, E., 1967, *Interaction ritual: essays on face to face behavior*, New York.
- Goffman, E., 1974, *Frame analysis*, New York.
- Goffman, E., 1976, Replies and responses, in *Language in Society* 5. 257-313.
- Goodman, P., 1971, *Speaking and language: defence of poetry*, New York.
- Goody, E.N., ed., 1978, *Questions and politeness: strategies in social interaction*, Cambridge enz.
- Gottman, J.M., 1979, Time-series analysis of continuous data in dyads, in Lamb, Suomi en Stephenson 1979: 207-230.
- Gottman, J.M. en R. Bakeman, 1979, The sequential analysis of observational data, in Lamb, Suomi en Stephenson 1979: 185-206.
- Gottschalch, W. en anderen, 1971, *Sozialisationsforschung: Materialien, Probleme, Kritik*, Frankfurt/M.
- Grimshaw, A.D., 1966, Directions for research in sociolinguistics: suggestions of a nonlinguistic sociologist, in S. Lieberman, ed., *Explorations in sociolinguistics*: 191-204, Den Haag.
- Groot, A.D., 1975, *Methodologie*, 's-Gravenhage.
- Gumperz, J.J., 1972, Introduction, in Gumperz en Hymes 1972: 1-25.
- Gumperz, J.J., 1978, The conversational analysis of interethnic communication, in E.L. Ross, ed., *Interethnic communication*, Georgia.
- Gumperz, J.J. en D. Hymes, eds., 1964, The ethnography of communication, *American Anthropologist* 66, 6, deel II.
- Gumperz, J.J. en D. Hymes, eds., 1972, *Directions in sociolinguistics: the ethnography of communication*, New York enz.
- Habermas, J., 1968, Thesen zur Theorie der Sozialisation, in J. Habermas, *Kultur und Kritik*: 118-194, Frankfurt/M.
- Habermas, J., 1969, *Strukturwandel der Oeffentlichkeit*, Neuwied, Berlijn.
- Habermas, J., 1971, Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz, in J. Habermas en N. Luhmann, *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*: 101-141, Frankfurt/M.
- Hagemann-White, C. en R. Wolff, 1975, *Lebensumstände und Erziehung*, Frankfurt/M.
- Hagen, A., 1976, Sociolinguïstiek en moedertaalonderwijs II: enkele taaldidactische aspecten, in *Levende Talen* 319: 347-363.
- Hagen, A. en A. Vallen, 1975, *De sociolinguïstische studie van dialect-standaardtaalsituaties; een literatuuronderzoek*, Nijmegen.
- Halliday, M.A.K., 1969, Relevant models of language, in *Educational Review* 22: 26-37.
- Halliday, M.A.K., 1973, Language in a social perspective, in M.A.K. Halliday, *Explorations in the functions of language*: 48-71, Londen.
- Hartup, W., 1978, Perspectives on child and family interaction: past, present and future, in R.M. Lerner en G.B. Spanier, eds., *Child influence on marital and family interaction*: 23-46, New York.

- Hasan, R., 1968, *Grammatical cohesion in spoken and written English*, part I, Nuffield programme in linguistics and English teaching, paper no. 7, London.
- Hasan, R., 1973, Code, register and social dialect, in B. Bernstein, ed., *Class, codes and control*, vol. 2: applied studies towards a sociology of language: 253-292, London, Boston.
- Haverkate, H., 1979, *Impositive sentences in Spanish*, Amsterdam enz.
- Hawkins, P.R., 1969, Social class, the nominal group and reference, in *Language and Speech* 12, 2: 125-135.
- Henderson, D., 1970, Contextual specificity, discretion and cognitive socialization; with special reference to language, in *Sociology* 4, 3: 311-338.
- Hess, R.D. en V.C. Shipman, 1965, Early experience and the socialization of cognitive modes in children, in *Child Development* 36: 869-886.
- Hess, R.D. en V.C. Shipman, 1967, Cognitive elements in maternal behavior, in J.P. Hill, ed., *Minnesota Symposia on Child Psychology*, vol. I 57-81, Minneapolis.
- Hoggart, R., 1957, *The uses of literacy*, Harmondsworth.
- Hollos, M. en W. Beeman, 1978, The development of directives among Norwegian and Hungarian children. an example of communicative style in culture, in *Language in Society* 7: 345-355.
- Holzcamp, K., 1972, *Kritische Psychologie: Vorbereitende Arbeiten*, Frankfurt/M.
- Horner, V.M. en J.D. Gussow, 1972, John and Mary: a pilot study in linguistic ecology, in Cazden, John en Hymes 1972: 155-194.
- Howell, J.T., 1973, *Hard living on Clay Street*, New York.
- Hudson, R.A., 1980, *Sociolinguistics*, Cambridge enz.
- Hurrelman, K., 1971, *Unterrichtsorganisation und schulische Sozialisation*, Basel.
- Hymes, D., 1962, The ethnography of speaking, in Th. Gladwin en W.C. Sturtevant, eds., *Anthropology and human behavior*: 13-53, Washington D.C.
- Hymes, D., 1964, Formal discussion, in U. Bellugi en R. Brown, eds., *The acquisition of language, Monographs of the Society for Research in Child Development* 29, 1: 107-112.
- Hymes, D., 1967, Models of the interaction of language and social setting, in *Journal of Social Issues* 23, 2: 8-28.
- Hymes, D., 1972a, Introduction, in Cazden, John en Hymes 1972. xi-lvii.
- Hymes, D., 1972b, On communicative competence, in J.B. Pride en J. Holmes, eds., *Sociolinguistics*: 269-293, Harmondsworth.
- Hymes, D., ed., 1974, *Reinventing anthropology*, New York.
- Jaffe, J. en S. Feldstein, 1970, *Rhythms of dialogue*, New York.
- Jakobson, R., 1960, Linguistics and poetics, in T.A. Sebeok, ed., *Style in Language*: 350-377, Cambridge Massachusetts.
- Jefferson, G., 1972, Side sequences, in Sudnow 1972: 294-338.
- Journal of Marriage and the Family* 42, nummer 4, november 1980.
- Keenan, E., E. Ochs en B. Schieffelin, 1976, Topic as a discourse notion: a study of topic in the conversations of children and adults, in C. Li, ed., *Subject and topic*: 337-384, New York.
- Kohlberg, L., 1969, Stage and sequence: the cognitive-developmental approach to socialization, in D. Goslin, ed., *Handbook of socialization theory and research*: 347-480, Chicago.
- Krappman, L., 1971, Neuere Rollenkonzepte als Erklärungsmöglichkeit für Sozialisationsprozesse, in *Betrifft: Erziehung* 3: 27-34.
- Labov, W., 1966, *The social stratification of English in New York City*, Washington D.C.
- Labov, W. en anderen, 1968, *A study of the non-standard English of Negro and Puerto Rican speakers in New York City* (vol. I: Phonological and gramma-

- mathematical analysis; vol. II The use of language in the speech community) Final report cooperative research project 3288, Washington, New York.
- Labov, W., 1970, *The logic of nonstandard English*, in F. Williams, ed., *Language and poverty perspectives on a theme* 154-191, New York.
- Labov, W., 1972a, *Language in the inner city*, Philadelphia.
- Labov, W., 1972b, *Sociolinguistic patterns*, Philadelphia.
- Labov, W., 1975, *What is a linguistic fact?* Lisse.
- Labov, W., en D. Fanshel, 1977, *Therapeutic discourse*, New York, Londen, San Francisco.
- Lacan, J., 1966, *Ecrits*, Parijs.
- Lacan, J., 1975, *Le seminaire XX, encore*, Parijs.
- Lakoff, R., 1975, *Language and women's place*, New York
- Lamb, M.E., S.J. Suomi en G.R. Stephenson, eds., 1979, *Social interaction analysis. methodological issues*, Londen.
- Language in Society* 7, nummer 3, december 1978.
- Lein, L. en D. Brenneis, 1978, *Children's disputes in three speech communities*, in *Language in Society* 7: 299-323.
- Levelt, W.J.M., 1975, *What became of LAD?* Lisse.
- Linton, R., 1936, *The study of man*, New York.
- Linton, R., 1967, *Rolle and Status*, in H. Hartmann, Hrsg, *Moderne amerikanische Soziologie. Neuere Beiträge zur soziologischen Theorie* 251-254, Stuttgart
- Luria, A.R., 1961, *The role of speech in the regulation of normal and abnormal behaviour*, New York, Oxford, Londen.
- Luria, A.R. en F. Yudovitch, 1959, *Speech and the development of mental processes in the child*, Londen.
- Maas, U., 1974, *Die neue Wissenschaft und ihr Funkkolleg*, in U. Maas en D. Wunderlich, hrsg., *Pragmatik und sprachliches Handeln*, mit einer Kritik am Funkkolleg "Sprache" 6-45, Frankfurt/M.
- Martens, K., 1974, *Sprachliche Kommunikation in der Familie*, Kronberg.
- McDonald, G.W., 1980, *Family power the assessment of a decade of theory and research, 1970-1979*, in *Journal of Marriage and the Family* 42, 4 841-854.
- McNeill, D., 1966, *Developmental psycholinguistics*, in F. Smith en G.A. Miller, eds, *The genesis of language a psycholinguistic approach* 15-84, Cambridge Mass.
- Mitchell-Kernan, C., 1977, *Pragmatics of directive choice among children*, in Ervin-Tripp en Mitchell-Kernan 1977a 189-210.
- Negt, O. en A. Kluge, 1972, *Oeffentlichkeit und Erfahrung*, Frankfurt/M.
- Neuland, E., 1975, *Sprachbarrieren oder Klassensprache*, Untersuchungen zum Sprachverhalten im Vorschulalter, Frankfurt/M.
- Nie, N.H., C.H. Hull, J.G. Jenkins, K Steinbrenner en D.H. Bent, 1975, *SPSS, Statistical Package for the Social Sciences*, New York enz
- Ochs, E., 1979, *Introduction what child language can contribute to pragmatics*, in Ochs en Schieffelin 1979 1-20.
- Ochs, E. en B.B. Schieffelin, eds., 1979, *Developmental pragmatics*, New York, San Francisco, Londen.
- Oevermann, U. en anderen, 1975, *Beobachtungen zur Struktur der sozialisatorischen Interaktion*, theoretische und methodologische Fragen der Sozialisationsforschung, Max Planck Institut für Bildungsforschung, Berlijn.
- Ogburn, W.F. en M.F. Nimkoff, 1940, *Sociology*, Boston.
- Olim, E.G., 1970, *Maternal language styles and cognitive development of children*, in F. Williams, ed., *Language and poverty. perspectives on a theme* 212-228, New York enz.
- Olson, D.H. en R.E. Cromwell, 1975a, *Methodological issues in family power*, in R.E. Cromwell en D.H. Olson, eds., *Power in families* 131-150, New York enz.

- Olson, D.H. en R.E. Cromwell, 1975b, *Power in families*, in R.E. Cromwell en D.H. Olson, eds., *Power in families*: 3-14, New York enz.
- Parsons, T., 1951, *The social system*, Glencoe Illinois.
- Parsons, T. en R.F. Bales, 1955, *Family, socialization and interaction process*, Glencoe Illinois.
- Pawlow, I.P., 1927, *Conditional reflexes*, Londen.
- Pervin, L.A., 1970, *Personality: theory, assessment, and research*, New York enz.
- Philips, S.U., 1972, *Participant structures and communicative competence: Warm Springs children in community and classroom*, in Cazden, John en Hymes 1972: 370-394.
- Piaget, J., 1940, *The mental development of the child*, in D. Elkind, ed., 1967, *Six psychological studies*: 3-77, Londen.
- Piaget, J., 1954a, *The construction of reality in the child*, New York.
- Piaget, J., 1954b, *Language and thought from the genetic point of view*, in P. Adams, ed., 1972, *Language in thinking: selected readings*. 170-179, Harmondsworth.
- Piaget, J., 1962a, *Language and intellectual operations*, in H.G. Furth, 1969, *Piaget and knowledge*: 121-133, Englewood Cliffs N.Y.
- Piaget, J., 1962b, *Play, dreams and imitation in childhood*, Londen.
- Pittenger, R.E., C.F. Hockett en J.G. Danehy, 1960, *The first five minutes*, New York.
- Projectgroep Kerkradeproject, 1979a, *Het Kerkradeproject: van onderzoek naar onderwijspraktijk; verslag van het uitgevoerde onderzoek*, Nijmegen.
- Projectgroep Kerkradeproject, 1979b, *Het Kerkradeproject: van onderzoek naar onderwijspraktijk; informatie over de derde fase*, Nijmegen.
- Quasthof, U., 1975, *Soziologie + Linguistik ≠ Soziolinguistik*, in *Linguistische Berichte* 37: 58-67.
- Robinson, W.P., 1974², *Language and social behaviour*, Harmondsworth.
- Rolff, H.G., 1967, *Sozialisation und Auslese durch die Schule*, Heidelberg.
- Rosen, H., 1972, *Language and class: a critical look at the theories of Basil Bernstein*, Bristol.
- Rosen, H., 1978, *Linguistics and the teaching of a mother tongue*, in *AILA Bulletin* 21: 48-76.
- Rubin, L.B., 1976, *Pijn en moeite; hoe arbeidersgezinnen leven*, Baarn.
- Runkel, P.J. en J.E. McGrath, 1972, *Research on human behavior*, New York enz.
- Sacks, J.S., 1967, *Recognition memory for syntactic and semantic aspects of connected discourse*, in *Perception and Psychophysics* 2: 437-442.
- Sacks, H., 1972a, *An initial investigation of the usability of conversational data for doing sociology*, in Sudnow 1972: 31-74.
- Sacks, H., 1972b, *On the analyzability of stories by children*, in Gumperz en Hymes 1972: 325-345.
- Sacks, H., E.A. Schegloff en G. Jefferson, 1974, *A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation*, in *Language* 50: 696-735.
- Schatzmann, L. en A. Strauss, 1955, *Social class and modes of communication*, in *American Journal of Sociology* 60, 4: 329-338.
- Schegloff, E.A., 1968, *Sequencing in conversational openings*, in *American Anthropologist* 70: 1075-1095. Ook in Gumperz en Hymes 1972: 346-380.
- Schegloff, E.A., 1972, *Notes on a conversational practice: formulating place*, in Sudnow 1972: 75-119.
- Schegloff, E.A. en H. Sacks, 1973, *Opening up closings*, in *Semiotica* 8: 289-327.
- Schenkein, J., ed., 1978, *Studies in the organization of conversational interaction*, New York, San Francisco, Londen.
- Schlieben-Lange, B., 1973, *Soziolinguistik: eine Einführung*, Stuttgart enz.
- Schlieben-Lange, B., 1975, *Linguistische Pragmatik*, Stuttgart enz.

- Schwartz, H. en J. Jacobs, 1979, *Qualitative sociology; a method to the madness*, New York, Londen.
- Searle, J.R., 1969, *Speech acts; an essay in the philosophy of language*, Cambridge.
- Searle, J.R., 1975, Indirect speech acts, in P. Cole en J.L. Morgan, eds., *Syntax and semantics*, vol. 3: speech acts: 59-82, New York enz.
- Searle, J.R., 1976, A classification of illocutionary acts, in *Language in Society* 5: 1-23.
- Searle, J.R., 1977, *Taalhandelingen; een taalfilosofisch essay*, Utrecht, Antwerpen.
- Shuy, R.W., 1978, On the relevance of recent developments in sociolinguistics to the study of language learning and early education, in *AILA Bulletin* 21: 77-105.
- Siegel, S., 1956, *Nonparametric statistics for the behavioral sciences*, Tokio enz.
- Simon, M., 1980, Jacques Lacan, of het nooit bevredigde verlangen, in *Te Elfder Ure* 27, jaargang 25, no. 1: 86-105.
- Skinner, B.F., 1953, *Science and human behavior*, New York.
- Skinner, B.F., 1957, *Verbal behavior*, New York.
- Sinclair, J. McH. en R.M. Coulthard, 1975, *Towards an analysis of discourse: the English used by teachers and pupils*, Londen.
- Soskin, W.F. en V.P. John, 1963, A study of spontaneous talk, in R. Barker, ed., *The stream of behaviour*: 228-282, New York.
- Speier, M., 1970, The everyday world of the child, in J. Douglas, ed., *Understanding everyday life*: 188-217, Chicago.
- Springorum, D., 1981, *Spreken in gesprekken: inleiding in de structuurbeschrijving van gesprekken*, Groningen.
- Strasser, S., 1972, De dialoog als bakermat van de waarheid; kritische beschouwingen naar aanleiding van Habermas' "Theorie der kommunikativen Kompetenz", in *Tijdschrift voor Filosofie* 34, 21: 323-347.
- Sudnow, D., ed., 1972, *Studies in social interaction*, New York, Londen.
- Te Elfder Ure* 27, Seksualiteit, jaargang 25, no. 1, november 1980.
- Templin, M.C., 1957, *Certain language skills in children: their development and interrelationships*, Minneapolis.
- Tillmann, K.J., 1976, *Unterricht als soziales Erfahrungsfeld*, Frankfurt/M.
- Toorn, M.C. van den, 1977, De problematiek van de Nederlandse aanspreekvormen, in *De Nieuwe Taalgids* 70, 6: 520-540.
- Tough, J., 1977, *The development of meaning*, Londen.
- Turner, G.J., 1973, Social class and children's language of control at age five and age seven, in B. Bernstein, ed., *Class, codes and control*, vol. 2: applied studies towards a sociology of language: 135-201, Londen, Boston.
- Turner, G.J. en R.E. Pickvance, 1971, Social class differences in the expression of uncertainty in five-year old children, in *Language and Speech* 14: 303-325. Ook in B. Bernstein, ed., 1973, *Class, codes and control*, vol. 2: applied studies towards a sociology of language: 93-119, Londen, Boston.
- Turner, R., 1970, Words, utterances and activities, in J. Douglas, ed., *Understanding everyday life*: 165-187, Chicago.
- Turner, R., ed., 1974, *Ethnomethodology*, Harmondsworth.
- Turner, S.P., 1979, The concept of face-validity, in *Quality and Quantity* 13: 85-90.
- Walraven, Th., 1977, Wat is sociolinguïstiek? in B.T. Tervoort, red., *Wetenschap en taal*: 190-205, Muiderberg.
- Walraven, Th.L.M., 1979, *Sociale aspecten van taal en taalgebruik*, Nijmegen.

- Walters, J. en L.H. Walters, 1980, Parent-child relationships a review, 1970-1979, in *Journal of Marriage and the Family*, vol. 42, 4 807-822.
- Weick, K.E., 1968, Systematic observational methods, in G. Lindzey en E. Aronson, eds., *The handbook of social psychology* vol. II 357-451, Reading Massachusetts.
- Wellendorf, F., 1973, *Schulische Sozialisation und Identität*, Weinheim.
- Wells, G., 1979, Variation in child language, in P. Fletcher en M. Garman, eds., *Language acquisition*: 377-396, Cambridge enz.
- Whorf, B., 1956, *Language, thought and reality: selected writings of Benjamin Lee Whorf*, uitgegeven door J.B. Carroll, New York.
- Williams, F. en R.C. Naremore, 1969, On the functional analysis of social class differences in modes of speech, in *Speech Monographs* 36, 2 77-102.
- Yarrow, M.R., 1963, Problems of methods in parent-child research, in *Child Development* 34· 215-226.
- Yngve, V., 1970, On getting a word in edgewise, in M.A. Campbell en anderen, eds., *Papers from the Sixth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*: 567-577, Chicago.
- Zimmerman, D.H. and C. West, 1975, Sex roles, interruptions and silences in conversation, in B. Thorne en N. Henley, eds., *Language and sex; difference and dominance*. 105-129, Massachusetts.
- Zunich, M., 1962, Relationships between maternal behavior and attitudes towards children, in *Journal of Genetic Psychology* 100 155-166.

Summary

Language use and social inequality; a study in interactional sociolinguistics.

This volume contains the following chapters: *The context of the study* (chapter 1); *Methods* (chapter 2); *Data collection* (chapter 3); *Results* (chapter 4).

Chapter 1 outlines the theoretical developments which led to the present study. First, the ideas of the British educational sociologist, Basil Bernstein, are discussed in detail. The problem which he proposed is complex and comprehensive: the socialization of the child in his family is analyzed from the perspective of the macro-sociological question of the reproduction of social inequality. In Bernstein's concepts there has been a three-phase development: a first broad exploration of the field under study, a cryptic second phase; and subsequently and thirdly a significantly improved conception. The empirical exploration of his ideas, however, is still in its infancy.

The so-called 'difference hypothesis' is discussed. This hypothesis emerged from a series of polemic discussions over the 'deficit hypothesis', which was only in part correctly attributed to Bernstein. There are two reasons why one cannot consider the difference hypothesis as a sufficiently complete alternative to Bernstein's ideas. First, the difference hypothesis has a more limited scope. The second reason is connected with the operationalization of the linguistic aspect of the problem: in order to answer the questions raised by Bernstein about the deep structure of family communication, one needs another theory of language than the grammatical one used by proponents of the difference view. Bernstein specifies this other theory as functional.

The 'difference'-based empirical research which has so far been carried out is primarily of methodological relevance for the problem. One of the major conclusions has been that the situational aspects of the study have a strong impact on the verbal output.

Because of Bernstein's influence on the investigation of socialization, we started by orienting ourselves to the social science research in this field. We hoped to find useful insights into both our own and Bernstein's problem. This orientation could only be global. Although it has deepened, it has not significantly changed, our view of the problem.

Chapter 1 continues with a discussion of the principles and results

of the recent and flourishing 'interactional' approach to language. Here the concept of 'communicative competence' plays a central role. Representatives of this approach offered a means for the linguistic operationalization of the questions raised by Bernstein. Chapter 1 finishes with a description of the chosen design. The present study should be seen as a methodological exercise in the application of concepts from the interactional approach to language, more precisely from pragmatics and conversational analysis, to empirical research about relationships between social class, role patterns, modes of communication and school success. For theoretical and methodological reasons we opted for an approach in depth. In data processing quantitative aids were used.

The study consists of a comparison of verbal interaction in the families of two nursery school children, a daughter of a factory director and a daughter of a janitor. Data were collected by participant observation. The central question in the analysis concerns the frequency and the manner of active and passive participation of these children in their family's verbal communication. The following linguistic devices were chosen for analysis: turns, directives and so-called 'school speech acts'. These linguistic variables all relate in one way or another to the general category of 'regulation of behaviour', a notion which is relevant for the problem area we chose. The selection of these variables was also influenced by their accessibility for description and analysis. The comparison of these two children's involvement in their family's verbal communication provides an example of how one might answer the question whether some children are better equipped than others for adequate participation in verbal interaction in an educational setting.

In chapter 2 we explain the steps which were taken to pass from the apparently often chaotic tape of spontaneous and natural interaction to neat cross-tabulation. The transcription, segmentation, and description of the linguistic material, and the ordering of the material in data sets are severally treated. Chapter 2 also contains more detailed explanations of the insights from conversational analysis and pragmatics which we applied in analyzing the tapes.

Chapter 3 deals with the collection of data. The methodological considerations behind our seeking access to the families through Family Care are explained. The investigator carried out participant observations in the role of a household helper - naturally with the consent of those involved. Chapter 3 also contains a description of the families involved in this study, with respect to family composition, accommodations, finances and life-style.

Chapter 4 contains the results of the study. The material lends itself mainly to two types of cross-tabulation: so-called 'networks', and tables which represent the composition of verbal repertoires. The strategy behind the quantitative analysis is explained. An account is given of a procedure called 'autocorrelation',

a form of time-series analysis. This procedure traces the after-effects of an event in verbal interaction.

1 The analysis of turn-taking

1.1 Involvement

The study suggests that there is more verbal behaviour in the higher class than in the lower class family. In both families, the mother takes a central position in interaction; the father is conspicuous by his absence. The lower class child, Mieke, withdraws from the influence of her family and mother; Wientje, her higher class counterpart, is much more at home: she interacts frequently with her mother.

1.2 Concurrence

Concurrence is more marked in the higher than the lower class family. In both families concurrence relationships show an age and social prestige hierarchy. Not surprisingly the mothers are high, and the children are low in the hierarchy. The contributions of either nursery school child to the conversation are often neglected. However, there is a difference in how this happens: the higher class child often does not get the floor or, if she does, is interrupted; the lower class child gets the floor and can finish her turn at talk, but if she asks for a reaction, it is often not given. In game-setting relationships in the higher class family are altered: the nursery school child gets more chances then. In the lower class family the comparison of a game-setting with other settings could not be made.

The difference in the rate of concurrence between the families can only be explained partly by a difference in the so-called 'turn density'.

This section ends with a paragraph on the relationship between conversational 'concurrence' and 'dominance'. The concept 'politeness' is also relevant for an interpretation of the verbal interaction data.

1.3 Dependency

There are many more requests for permission to speak in the higher than the lower class family. The higher class child, Wientje, is exceptional in the number of her 'pre-starts', showing herself to be a dependent child. Mieke, the lower class child, seems to be less childish. In both families the mother-child relationships dominate the dependency networks. In game-settings the relationships in the higher class family are changed significantly: Wientje uses the 'pre-start' much less. Her mother seldom asks explicitly for attention, and, if she does, her real contribution to the interaction consists of a directive.

1.4 Listening activity

The analysis of listening activity shows that verbal interaction in the higher class family is characterized by a greater mutual involvement than in the lower class family. The relationships between the

participants in the interaction in the lower class family are, comparatively with the other family, more equal and symmetric. The mothers interpret their relationships with their children in a different manner: the higher class mother encourages and stimulates her children, the lower class mother does not take special pains. Wientje is, with respect to being stimulated to speak, in a position of advantage over Mieke.

1.5 Regulation

In regulation, too, the higher class family surpasses the lower class family. The regulation network in the higher class family shows that the adults ask the children more questions than they are asked. The mother uses questions as a means of expressing her leading position. The relationships are unbalanced in the other family also, but in a completely different manner. The mother stimulates her babies. She seldom asks questions of the older children and adults and she shows less initiative towards them than she receives. In the higher class family it is the older children who are most often asked a question; in the lower class family it is the mother. Mieke herself is basically accustomed to regulate; Wientje, on the other hand, is used to being regulated.

1.6 Dominance

Dominance is a variable which draws together a number of aspects of the analysis of turn-taking. The higher class demonstrates more dominance than the lower class family. The differences between the participants in interaction are greater in the higher class family. The lower class mother stays, comparatively, in the background. Although the influence of the father on the children is not great in either family (they are absent most of the time), the lower class father seems to be a more authoritative figure within his family than the higher class father. The lower class children are admitted into the family; in the higher class family they stand relatively low in the hierarchy.

2 The analysis of directives

2.1 Directivity

In an absolute sense just as many directives are given in both families. Because the interaction in the lower class family contains a smaller number of speaking turns, a greater part of the total number of turns is directive. In both families age and role relationships are broadly reflected in the networks of directives. The mothers carry most weight as giver of directives. In the lower class family the father also has some role. The children are the main recipients of the directives. Wientje stands out in the higher class family as the participant in interaction who receives a lot of directives. In the lower class family the one-year-old child, Ingrid, fills this position. Wientje and Ingrid dominate the lives of their families, because they are controlled with the greatest difficulty.

2.2 Type and theme

In contrast to what we saw in the analysis of turn-taking, differences in the way in which one person directs another are not revealed in the broad picture, but in the finer details.

In the lower class family, an imperative or a hint is comparatively more often chosen to express a directive. The directive 'you must' is also somewhat more frequently used in this family. The expression 'would you mind?' is almost totally absent from the lower class family. The expressions of the type 'you do' are more frequent in the higher class family, as are expressions of the type 'other frame' and 'you may'.

The themes which we found more often in the lower class family are: 'sanction', 'statement about behaviour', and 'addressee term and/or exclamation'.

The higher class mother uses more imperatives and fewer hints. This result is unexpected in the light of the literature on the deficit hypothesis. The higher class mother also uses the types 'you do' and 'would you mind?' more often. She seldom uses the type 'you must', perhaps because of an expectation of the opposite effect. The lower class mother appears to use the themes on which her family as a whole scored high (see above) especially frequently.

The nursery school children both choose an ellipsis or a permission directive relatively often. Wientje, the higher class child, exceeds Mieke, the lower class child, in four respects: in 'would you mind?', 'you must', 'you may', and 'other frame'. Mieke exceeds Wientje in the frequency of choosing a hint. The former child is noticeable for choosing a sanction, while the latter relatively more often chooses an addressee term and/or an exclamation. Both nursery school children bring up their needs and their feelings relatively often.

The passive repertoire of the children differs in the sense that Wientje is more socialized with imperatives, Mieke, on the other hand, with 'you must' or 'you may', i.e. with duties and rights. Mieke is also confronted more often with a necessity or a general rule, or simply with an addressee term or an exclamation. Wientje is approached more often with the theme 'need or feeling of the speaker'.

2.3 Directive 'styles'

On the basis of the quantitative data it was difficult to get a clear picture of the way in which the diverse participants in interaction give and receive directives. The quantitative data also failed to lead to conclusions about the effect of the types and themes chosen and about the sequence of directives. The quantitative analysis needed to be illustrated and complemented by a more qualitative analysis of fragments from the conversation.

The more qualitative analysis of the fragments showed, among other things, that the lower class parents are by no means authorities in their family life. The atmosphere is mostly one of 'live and let live'. At critical moments, however, the parents fail to maintain order. They shift the boundaries of what is acceptable to them, and

choose formulations which look strong, but are in effect powerless. The analysis of the fragments in the higher class family revealed that the mother is in command. She makes demands and stands firm. In giving directives she tactfully makes use of turn-taking techniques such as 'asking for attention' and 'pausing'. In that way she works up to a climax. Her children are thoroughly used to discipline; the lower class children on the contrary go their own way.

2.4 Some complementary data: 'embroidery', 'indirect addressing' and 'special features'

The families do not differ in the amount of embroidering of their directives; they do differ, however, in the means: in the higher class family, an addressee term is comparatively more often and an exclamation less often used.

The mothers embroider their directives in what is for their family the typical way.

Compared with Mieke, Wientje often embroiders her directives with an addressee term.

It was clear that indirect addressing is quite different in the lower class than in the higher class family. In the latter family indirect addressing is used as a means of tactically framing directives. In the lower class family, and especially with the mother, it is used to complain.

We found no points worth mentioning with respect to the so-called 'special features'.

2.5 The analysis of directives from the perspective of Bernstein's concepts

On the dimension of 'person-oriented vs. status-oriented control', the picture which appears in the literature on class-specific styles of socialization is confirmed here: in the higher class family considerations of a personal character play a more important role than in the other family. By contrast in the latter family people appeal more often to rights, duties and sanctions. As far as directness is concerned our results offer an instructive contradiction of the expectations expressed in the literature: people are more direct in the higher class family. The results also disagree with expectations over explicitness, since it appears that no differences exist on this point. Some results support the picture found in the literature, others refute it. One should conclude that the picture found in the literature is an ideal type.

3 The analysis of so-called 'school speech acts'

In this respect the higher class exceeds the lower class family. 'Positive reinforcements' are not used by the lower class mother to stimulate her older children. In the higher class family unequal role and age relationships are expressed in an asymmetrical involvement in this 'school speech act'. In the lower class family no hierarchy was found.

The 'known answer question' appeared to be a rarity in the lower

class family. In the higher class family the mutual inequality of the participants in interaction is expressed in an asymmetrical involvement in this type of question.

Among 'school speech acts', 'correction' is reasonably frequent in the lower class family. In both families the parents correct the children. The children do not correct the parents as much, while they do correct one another.

As far as 'achievement oriented continuation' is concerned, the idea of competition and achievement recurs regularly in interaction in the higher class family; in the lower class family this is much less often the case. In both families the scores on this variable do not reflect a hierarchy by social prestige and/or age.

By examining the relationship between extralingual variables and the verbal phenomena under study, the conclusions stated above can be supplemented and made more detailed. Interaction in the lower class family, in the light of the various extralingual variables, presented a more even image than in the higher class family. Although extralingual variables, such as the presence of visitors and the type of activity being engaged in, have influenced the results of the study, this influence is not such as to bias comparisons between families.

The method of the study is evaluated from three points of view. with respect to reliability, validity, and the so-called 'observer's paradox'. As far as reliability is concerned, it is an essential characteristic of research of the present kind that one may not expect the same results from repeated observation and interpretation. This makes it difficult to apply procedures which throw light upon reliability. However, reliability seems to be guaranteed in a reasonable way.

Three concepts of validity are relevant to the evaluation of the method applied in the present study. The treatment of face validity allows one to conclude that the procedures applied do have a bearing on aspects of the general category of 'regulation of behaviour'. The results are valid in terms of internal consistency if we distinguish two dimensions in what we tried to measure, namely an unfolding and a restrictive meaning dimension. To test concurrent validity the analysis of spontaneous verbal behaviour is compared with reports which the mothers gave of their behaviour. This comparison provided evidence in favour of the validity, and also of the reliability of the study.

With respect to the so-called 'observer's paradox', it is possible to conclude that the language material collected is relatively characteristic of natural and spontaneous interaction. An argument in favour of this conclusion is that the verbal interaction of the investigator conforms to the family pattern.

Chapter 4 ends with a summary of the results of the investigation and a discussion of the culture-bound values and norms which inevita-

bly coloured the investigation. The general conclusion is that the socialization climates in the homes of Wientje and Mieke are completely different. Interaction in the higher class family is based on power-differences, is exciting, varied, complicated, competitive and achievement-oriented. In the interaction in the lower class family power factors play a smaller role and an atmosphere of 'live and let live', of evenness and of powerlessness prevails. It is clear that the nursery school child from the higher class, compared with her counterpart from the lower class, is from an early age better equipped for participating in school and in society.

Curriculum vitae

Erica Huls werd op 23 december 1950 te Wisch (Gelderland) geboren. In 1969 behaalde zij het diploma gymnasium b aan het Thomas a Kempiscollege te Arnhem. In hetzelfde jaar ging zij Nederlandse Taal- en Letterkunde studeren aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. In 1971 begon zij daarnaast met de studie Psychologie, eveneens te Nijmegen. Het kandidaatsexamen Nederlandse Taal- en Letterkunde vond plaats op 21 december 1972, het kandidaatsexamen Psychologie op 3 juli 1974. Zij studeerde 28 november 1975 cum laude af in de Algemene Taalwetenschap (bijvakken wijsgerige antropologie en statistiek). Van oktober 1975 tot november 1980 was zij als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Instituut voor Algemene Taalwetenschap te Nijmegen. In deze periode heeft zij het hier beschreven onderzoek opgezet en uitgevoerd. Daarnaast leverde zij een bijdrage aan het onderwijs in de sociolinguïstiek. Van november 1980 tot maart 1981 was zij aan ditzelfde instituut uitvoerder van een door ZWO gesubsidieerd vervolgonderzoek. Sinds maart 1981 is zij als wetenschappelijk medewerker werkzaam bij de vakgroep Sociale Psychologie te Nijmegen. Zij publiceerde op het gebied van de sociolinguïstiek.

STELLINGEN bij: Erica Huls, 1982, *Taalgebruik in het gezin en sociale ongelijkheid; een interactioneel sociolinguïstisch onderzoek*, proefschrift Nijmegen.

- 1 Als dochter van een fabrieksdirecteur ben je wat maatschappelijke kansen betreft beter af dan als dochter van een schoenmaker. Uiteraard geldt dit binnen de grenzen van de uitgevoerde analyses.

Dit proefschrift.

- 2 Empirische evaluatie van Bernsteins opvattingen over de relatie tussen taalgebruik in het gezin en sociale ongelijkheid, zoals met dit proefschrift beoogd, heeft tot dusver te weinig plaatsgevonden.

Dit proefschrift.

- 3 Bernsteins hypothese dat kinderen uit hoger milieu in twee 'codes' - de 'elaborated code' en de 'restricted code' - opgroeien en kinderen uit lager milieu in één - de laatstgenoemde -, vindt steun in de beschrijving die op pagina 318 en 319 gegeven wordt van de verkregen onderzoeksresultaten. Dit kan betekenen dat vanuit een functionele taalopvatting een operationalisatie gegeven is van Bernsteins begrip 'code'.

Dit proefschrift.

- 4 Het ontbreken van observaties en analyses van spontaan, 'huiselijk' taalgebruik van kleuters wordt ook in de wereld van het kleuteronderwijs als leemte gevoeld.

Nijmeegse Werkgroep Taaldidactiek, 1979, *Taaldidactiek voor de kleuterschool*: 85, Groningen.

- 5 Dat in onderwijsvormen als het klasgesprek en het leer-gesprek plaats ingeruimd wordt voor de thuistaal van de kleuter (Nijmeegse Werkgroep Taaldidactiek, 1979, *Taal-didactiek voor de kleuterschool*: 76, Groningen), kan als onbedoeld effect de handhaving of zelfs de vergroting van de kansenongelijkheid hebben. Dit mogelijke effect hangt samen met verschillen tussen thuistalen onder het opzicht van de verbeurting.

- 6 Elke gelijkenis van de personen en de gebeurtenissen in dit boek met andere personen en gebeurtenissen berust berust niet op toeval: het gezin Laag en het gezin Hoog zijn als gezin uit laag resp. hoog milieu herkenbaar.
- 7 Het is een 'linguistic universal' dat men tegen intimi en minderen dezelfde aanspreekvormen gebruikt. In dit licht is de wijze waarop vrouwen worden aangesproken interessant.

Brown, R., 1965, *Social psychology*: 92, Glencoe Ill.
Henley, N., 1975, *Power, sex and nonverbal communication*, in B. Thorne en N. Henley, *Language and sex: difference and dominance*: 189, Massachusetts.

- 8 Voor prohibitieve directieven - het leggen van een persembargo op een proefschrift dat nog verdedigd moet worden - kan gelden dat hun effectiviteit omgekeerd evenredig is aan de kracht waarmee ze gegeven worden.

Jungbluth, P., 1982, *Docenten over onderwijs aan meisjes: 'positieve diskriminatie met een dubbele bodem'*, proefschrift Nijmegen.

- 9 Het is de hoogste tijd om het begrip 'full-time arbeid' te gebruiken voor een 32-urige werkweek.
- 10 Dat de vaders in de gezinsinteractie van dit onderzoek een positie als van oudste kind innemen, geeft aanleiding tot uiteenlopende interpretaties. Er is de interpretatie dat het type 'kenau' (of de meer eigentijdse 'Krijnie Baks' (Maarten 't Hart) of 'Koosje' (Simon Vestdijk), enz.) kenmerkend is. Een andere interpretatie heeft als strekking dat de mannen de macht binnen het gezin aan hun vrouw delegeren en zich bovendien nog als een kind laten verzorgen. Deze interpretaties zijn aan sekse gebonden en dus stereotiep.
- 11 De mening dat een heer van stand niet alleen een voornaam heeft, maar een voornaam en een letter (aldus Olivier B. Bommel), lijkt onder Nederlandse wetenschapsbeoefenaren meer en meer opgeld te doen.

Verklaring van de bij de transcriptie gebruikte tekens:

1 [	simultaneïteit op hetzelfde spoor
2 ( )	slecht verstaanbaar
3 (kleine dreumes)	vermoedelijk wordt 'kleine dreumes' gezegd
4 //	geïnterrumpeerd
5 (1,6)	pauze van 1,6 sec.
6 (≤)	een zgn. korte pauze, d.w.z. een pauze kleiner of gelijk aan 1,8 sec. (zie par. 2.3)
7 (>)	een zgn. lange pauze, d.w.z. een pauze groter dan 1,8 sec. (zie par. 2.3)
8 . , ? : ; !	normale interpunctie
9 ((de bel))	voor de verbale interactie relevant geluid

Lijst van bij het onderzoek betrokken personen:

het gezin Laag		het gezin Hoog	
moeder		moeder	
vader		vader	
Elise	8 jaar	Leonard	8 jaar
Mieke	6 jaar	Wientje	5 jaar
Ingrid	1 jaar	Otto	2 jaar
Elsje	0 jaar		
Mirjam	11 jaar	Walter	neefje
Peter	oom	oma	
Huub	oom	Liesbeth	vriendin van moeder
Stefan	oom	Kees	klusjesman
Mary	buurmeisje	Piet	vriendje van Leonard
		moeder	
		van Piet	

De aanduiding 'meer' staat voor 'meer dan één persoon'; '?' betekent als aanduiding van de spreker of de geadresseerde 'oninterpreteerbaar'.

